Digitized in 2006
by
Thrinaina Informatics Ltd, Secunderabad, A.P., India.
(http://www.thrinaina.com)

From the original owned by
Sundarayya Vignana Kendram
and its partner Institutions

as part of the
British Library Endangered Archives Programme
supported by the
Lisbet Rausing Charitable Fund

Except for individual research purpose
any reproduction should be made with
written permission from the

Sundarayya Vignana Kendram,
1-8-1/B/25/A, Bagh Lingampally, Hyderabad - 500 044
Andhra Pradesh, India

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright laws of the United States (Title 17, United States Code) and of India (Copyright Act of 1957) govern the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material including foreign works under certain conditions. In addition, the United States extends protection to foreign works by means of various international conventions, bilateral agreements, and proclamations.

Under certain conditions specified in the laws, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specified conditions is that photocopy or reproduction is not to be used for any purpose other than private study, scholarship, or research. If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of "fair use," that user may be liable for copyright infringement.

These institutions reserve the right to refuse to accept a copy order if, in their judgment, fulfillment of the order would involve violation of the copyright laws of the United States or India.

శ్రీహర్ష, 12th cent

నైషధీయచరిత.

చెన్నపురి, 1914.

Record no.1

Śrīharṣa, 12th cent

Naiṣadhīyacarita.

Cennapuri, 1914.

Record no.1

SUNDARAYYA VIGNANA KENDRAM
1-8-1/B/25/A, Bagh Lingampalli
Hyderabad – 500 044, Andhra Pradesh, India

Bibliographic Record Target

శ్రీహర్ష, 12th cent

(నైషధీయచరిత. Telugu)

శ్రీహర్షమహాకవినాప్రణీతం నైషధకావ్యమ్. - చెన్నపురి : వావిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్, 1914.

244 p. ; 21 cm.

Record no.1

Śrīharṣa, 12th cent

(Naiṣadhīyacarita. Telugu)

Śrīharṣamahākavinapraṇītam naiṣadhakāvyam. - Cennapuri : Vāviḷḷa Rāmasvāmiśāstrulu aṃḍ sans, 1914.

244 p. ; 21 cm.

Record no.1

35 mm microfilm

Image placement: IA (IIA) IB IIB Date filming began:

శ్రీరస్తు.

శ్రీహర్షమహాకవినా ప్రణీతం

నైషధకావ్యమ్.

చెన్నపురి:

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

ఇత్యేతైః

ఆదిసరస్వతీనిలయముద్రణాలయే

ముద్రితం ప్రకటితంచ.

1914

891.21
శ్రీహ...న్న

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE AUDI SARASWATY NILAYA PRESS,
69, MALIA PERUMALL STREET, MADRAS—1914.

AC No. 48086

శ్రీరస్తు.

నైషధకావ్యే, సవ్యాఖ్యానే

ప్రథమస్సర్గః.

మూ. నిపీయ యస్యక్షితిరక్షిణః కథా
స్తథాద్రియంతేన బుధా స్సుధామపి,
నలస్సితచ్ఛత్రితకీర్తిమండల
స్సరాశిరాశీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః. 1

వ్యా. శ్లో. ఇందీవరదళశ్యామ మిందిరానందకందళమ్, వన్దారుజనమందారం వందేహం యదునందనం. అంతరాయ తిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవం, తంనరంవపుషికుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలంమహః. వాణీంకాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చవైయాసకీ మంతస్తంత్రమరంస్తపన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్, వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాంలోకేభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యంయశః. ౧. శ్రీమల్లినాథవిదుషా విదుషాంమతేన తేనైషనైషధకథామృతకావ్యబంధః, వ్యాఖ్యాస్యతేస్తురసభావగుణార్థదోష సధ్వన్యలంకృతి రహస్యవిదాంముదేతత్, క్షుద్రవ్యాఖ్యావిషార్తానాం శ్రీహర్షకవిరాడ్గిరాం, ఉజ్జీవనాయజీవాతుర్జీయాదేషమయాకృతః, ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతేమయా, నామూలంలిఖ్యతేకించి న్నానపేక్షితముచ్యతే, అథతత్రభవాన్ శ్రీహర్షకవిః. కావ్యం యశసేర్థకృతే వ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే, సద్యఃపరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే. ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి తన్నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ నైషధాఖ్యంమహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాపితన్ముఖమిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కథానాయకస్యరాజ్ఞోనలస్య భూతిలక్షణంపరమమంగళం వస్తునిర్దిశతి.

నిపీయేతి. క్షితిరక్షిణః క్ష్మాపాలస్యయస్య నలస్యకథాఉపాఖ్యానాని నిపీయనితరామాస్వాద్య. సూ. పీజఃక్త్వాయాం సమాసేఽనఞ్పూర్వేక్త్వోల్యబితి ల్యబాదే

శః, నల్యపీతి పిబతేరీత్వ ప్రతిషేధాత్, బుధా స్తత్ జ్ఞా స్సురాశ్చ. ని. జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా ఇతిక్షీరస్వామీ, సుధామపి, తథా, యథైతత్కథా ఇత్యర్థః, అథవా యథా పూర్వమిత్యర్థః, నాంద్రియం తేనరోచయంత ఇత్యర్థః, అమృతాదతిరిచ్యంతే రసైస్తత్కథా ఇతిభావః, సితచ్ఛత్రంకృతం సితచ్ఛత్రితం శ్వేతాతపత్రంకృతమిత్యర్థః, తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, తాదృశంకీర్తిమండలంయేనసః మహసాం తేజసాంరాశి రతి తేజస్వీత్యర్థః, మహైరుత్సవైరుజ్జ్వలః ప్రకాశమానః, నిత్యమహోత్సవశాలీత్యర్థః. ని. మహఉద్ధవఉత్సవ ఇత్యమరః, యద్వామహోనుజ్జ్వలశ్శృఙ్గారో యస్యసః, శృఙ్గారశ్శుచిరుజ్జ్వల ఇత్యమరః. తేనసమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారోవ్యజ్యతే, నలోనలాఖ్య స్సరాజా ఆసీదస్తిస్మ. అత్రసుధాయామనాదరాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః మహసాంరాశిరితితేజస్తద్వతోరభేదోక్తేర్భేదేప్యభేదరూపాతిశయోక్తిః కీర్తిమండలేసితచ్ఛత్రిత్వ రూపణాద్రూపకాలఙ్కారశ్చేతి త్రయాణాంసంసృష్టిః, అస్మిన్సర్గేవంశస్థవృత్తం. జతౌతు వంశస్థముదీరితంజరావితి లక్షణాత్.

రసైఃకథా యస్యసుధావధీరిణీ
నల స్సభూజాని రభూద్గుణాద్భుతః
సువర్ణదండైకసితాతపత్రిత
జ్వలత్ప్రతాపావళికీర్తిమండలః. 2

అథాస్య గుణవర్ణనాయోపోద్ఘాతత్వేన సామాన్యతోగుణాఢ్యత్వం తావదాహ.—రసైరితి. యస్యనలస్య కథారసైస్స్వాదైః. ని. రసోగంధేరసేస్వాద ఇతి విశ్వః, సుధామవధీరయతి తిరస్కరోతీతి సుధావధీరిణీ అమృతాదతిరిచ్యమానస్వాదేత్యతిశయోక్తిః, తాచ్ఛీల్యేణినిః, భూర్జాయాయస్యసః భూజానిః, భూమేరేకాధిరాడిత్యర్థః. సూ. జాయాయానిజితి బహువ్రీహౌజాయాశబ్దస్యనిజాదేశః, సపూర్వోక్తోనలః, గుణైఃపుణ్యశ్లోకత్వాదిభి రద్భుతోభూత్, అత్రనలస్యపూర్వశ్లోకోక్తసత్తానువాదేన గుణాఢ్యత్వవిధేర్నపౌనరుక్త్యం, కథంభూతః సువర్ణదండశ్చ ఏకసితాతపత్రంచతేకృతేతథోక్తే, ద్వంద్వాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః, సువర్ణదండైకసితాతపత్రితేజ్వలత్ప్రతాపావళిశ్చకీర్తి మండలంచతేయేనసతథోక్తః అప్రహతకీర్తిప్రతాపఇత్యర్థః, అత్రావళిమణ్డలశబ్దౌ ప్రతాపకీర్త్యోర్దండత్వాతపత్రత్వరూపణయోగ్యతార్థం, ఇహకీర్తేరాతపత్రత్వరూపణం పూర్వశ్లోకోక్తమపి సువర్ణదండవైశిష్ట్యస్యాపూర్వత్వాద్విచ్ఛిత్తి విశేషహేతుః, ప్రతాపకీర్త్యోర్యథాసంఖ్యం సువర్ణదండత్వ సితాతపత్రత్వరూపణాద్యథాసంఖ్య రూపకాతిశయోక్తీనాం సంసృష్టిః.

పవిత్ర మత్రాతనుతే జగద్యుగే
స్మృతా రసక్షాళనయేవ తత్కథా,
కథం న సా మద్గిర మావిలామపి
స్వసే వినీమేవ పవిత్రయిష్యతి. 3

సంప్రతికవిః కావ్యేవర్ణ్యస్యనాయకస్యోత్కర్షమావహన్స్వవినయమావిష్కరోతి.—పవిత్రమితి. అత్రయుగేఅస్మిన్కలియుగేతస్యనళస్యకథాతత్కథా, స్మృతా స్మృతమాత్రాపి సతీత్యర్థః, జగల్లోకం రసక్షాళనయేవేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. దేహధాత్వంబుపారదా ఇతి రసశబ్దార్థోక్తౌ విశ్వః, పవిత్రమాతనుతేశుద్ధంకరోతి సా తత్కథా ఆవిలాంకలుషామపి స్వసేవినీమేవ స్వామేవ సేవమానాంనిరంతరకీర్తనపరామిత్యర్థః, మద్గిరంకథంనపవిత్రయిష్యతి, పవిత్రంకరిష్యత్యేవేత్యర్థః. కర్కోటకస్య నాగస్య దమయంత్యానలస్యచ, ఋతుపర్ణస్యరాజర్షేఃకీర్తనం కలినాశన మితిస్మరణాదితిభావః. యాస్మృతిమాత్రేణశోధనీసా కీర్తనాత్కిముతేతి కైముత్యన్యాయేన శోధకత్వోక్తేరర్థాపత్తిరలంకారః. శ్లో. ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్రవస్త్వన్యదాపతేత్, కైముత్యన్యాయతస్సాస్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి లక్షణాత్.

అధీతి బోధాచరణప్రచారణై
ర్దశా శ్చతస్రః ప్రణయ న్నుపాధిభిః,
చతుర్దశత్వం కృతవాన్ కుత స్స్వయం
న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశస్వయమ్. 4

అథాస్యపూర్వోక్తగుణాద్భుతత్వంప్రపంచయతి.—అధీతీత్యాది. అయంనలశ్చతుర్దశసు చతుర్దశసంఖ్యాకాసు విద్యాసువేదవేదాంగాదిషు. శ్లో. అంగానివేదాశ్చత్వారోమీమాంసాన్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశేతి మనుస్మరణాదితిభావః, అధీతి రధ్యయనం బోధస్తదర్థావగతిః ఆచరణంతదర్థానుష్ఠానం ప్రచారణమధ్యాపనమనుష్ఠానంచ తైశ్చతుర్భిరుపాధిభిర్విశేషణైః. ని. ఉపాధిర్ధర్మచింతాయాం కైతవేపి విశేషణ ఇతివిశ్వః, చతస్రః దశాః అవస్థాః ప్రణయన్ ప్రాపయన్ అర్థాద్విద్యానామేవకర్మత్వం ఆధారత్వం తువక్ష్యమాణ చతుర్దశత్వధర్మాపేక్షయేతివివేకః, చతస్రః దశాఅవస్థాః యాసాంతాసాం భావఃచతుర్దశత్వం. సూ. త్వతలోర్గుణ వచనస్య పుంవద్భావోవక్తవ్య ఇతి స్త్రియాః పుంవద్భావః, సంజ్ఞాజాతిక్రియావ్యతిరిక్తాశ్చగుణవచనా ఇతిసంప్రదాయః, చతుర్దశసంఖ్యాకత్వంచగమ్యతే, తదభేదాధ్యవసాయేనవిరోధమాభాసయతి, కుతఃకథంవాస్వయం కృతవాన్ నవేద్మితత్కారణందుర్విజ్ఞానమిత్యర్థః, స్వతస్సిద్ధస్యస్వయం కరణంకథం,

పిష్టపేషణాదిత్యేకోవిరోధః, చతుర్దశానాంచతుర్ధాఽఽవృత్తౌ షట్పంచాశతఃకథం చతుర్దశత్వమేవేత్యపరః, చతురవస్థాపరత్వేనతత్పరిహారాద్విరోధాభాసోలంకారః. శ్లో. ఆభాసత్వేవిరోధస్యవిరోధాభాసఇష్యత ఇతిలక్షణాత్, ఫలవదర్థావబోధపర్యంతోస్యవిద్యాపరిశ్రమఇతిభావః.

అముష్యవిద్యారసనాగ్రనర్తకీ
త్రయీవనీతాంగగుణేన విస్తరమ్,
అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా
నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్. 5

అముష్యేతి. అముష్య నలస్యరసనాగ్రనర్తకీరసనాగ్రసంచారిణీత్యర్థః. సూ. శిల్పినిష్వుఞ్, ఇతిష్వుఞ్, షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్, సావిద్యాసూ దవిద్యేత్యర్థః, ఆస్యాశ్చరసనేంద్రియగ్రాహ్యార్థ ప్రతిపాదకత్వా ద్రసనాగ్రనర్తకీతివ్యపదేశః, త్రయీవత్రివేదీవ.ని. ఇతివేదాస్త్రయస్త్రయీ త్యమరః. అంగానాం అంగభూతానాం రసానాంషణ్ణాంగుణేన ఉల్బణానుల్బణసమతారూపేణత్రివిధేనధర్మేణ అన్యత్రాంగానాంషణ్ణాం నిరుక్త్యాదీనాంగుణేన అవృత్త్యావిస్తరం ప్రపంచం నీతాసతీనవానాం ద్వయం లక్షణయానవకద్వయం, అష్టాదశేత్యర్థః తస్యద్వీపానాంయాః పృథగ్భూతాఃజయశ్రియఃతాసాంజిగీషయా, జేతుమిచ్ఛయేవేత్యర్థః, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, అష్టాదశతాం, అగాహత, అభజత, విద్యాపక్షేషణ్ణాంరసానాముక్తరీత్యాత్రైగుణ్యాత్ త్రయీపక్షేత్వేకైక వేదస్యైకైకాంగవైశిష్ట్యేనషాడ్విధ్యాచ్చాష్టాదశత్వలాభః—విద్యాహ్యష్టాదశస్మృతా ఇతిస్మరణాత్ అంగవిద్యాగణనేన త్రయ్యా అష్టాదశత్వ మిత్యుపాధ్యాయవిశ్వేశ్వరభట్టారకవ్యాఖ్యానంతు, అంగానివేదాశ్చత్వారఇత్యాథర్వణస్యపృథగ్వేదత్వేత్రయీత్వహానిః త్రయ్యంతర్భావేతు నాష్టాదశత్వసిద్ధిరితిచింత్యం, ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంసృష్టిః.

దిగీశ బృందాంశ విభూతి రీశితా
దిశాంసకామప్రసభావరాధినీం,
బభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం
నిజత్రినేత్రావతరత్వబోధికామ్. 6

దిగీశేతి. దిగీశబృందస్య ఇంద్రాదిదిక్పాలక సంఘస్యాంశామాత్రాస్తేషాం విభూతిర్మహిమా. అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితోనృప ఇతి స్మరణాదితిభావః, అత్రనలస్య విభూతే ర్భేదేప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః దిశామీశితా, దిశామితి బహువచనాదింద్రాదీనా మేకైకదిగీశత్వం నలస్యతు సర్వదిగీశత్వమితి వ్య

జ్యతే, సనలః కామస్య ఇచ్ఛాయాః ప్రసభం బలాత్కారమవరుణద్ధీతితథోక్తాం, స్వేచ్ఛావృత్తి నివారికామిత్యర్థః, అన్యత్రకందర్పదర్పఘ్నీమిత్యర్థః, నిజమాత్మీయం యత్త్రినేత్రావతరత్వం దిగీశాంశ ప్రభవత్వప్రయుక్త మీశ్వరావతారత్వం తస్యబోధికాం జ్ఞాపికాంతృతీయదృశ ఈశ్వరలక్షణత్వాదితిభావః, క్షుభ్నాదిత్వాణ్ణత్వాభావః. సూ. కర్తరిచేతి సూత్రేణకృద్యోగలక్షణషష్ఠీసమాసస్యైవ నిషేధాదత్రశేషషష్ఠ్యాసమాసః, తత్ప్రయోజకేత్యాదిసూత్రకారాదిప్రయోగదర్శనాత్, శాస్త్రాణి శ్రుతిస్మృత్యాదీన్యేవ ద్వయాధికాం తృతీయాం దృశమితిరూపకం,బభారఅత ఈశ్వరాంశత్వంసిద్ధమిత్యర్థః, విశాలాక్షోపిశాస్త్రైరేవచక్షుష్మానాసీదితిభావః, అవతర ఇత్యత్ర. సూ. ఋదోరి త్యప్ప్రత్యయస్తేంతరశబ్దేనావశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః, నతూపసృష్టాత్ప్రత్యయోత్పత్తిః. సూ. అవేతృస్త్రోర్ఘఞ్ ఇతిఘఞ్ప్రత్యయస్స్యాత్, సతితు తస్మిన్నవతారఇతిస్యాత్ అతోత్రోక్తయోః రూపకాభేదాతిశయోక్త్యోస్సంసృష్టిః.

పదైశ్చతుర్భిస్సుకృతే స్థిరీకృతే
కృతేమునా కేనతపః ప్రపేదిరే,
భువం యదేకాంఘ్రికనిష్ఠయాస్పృశ
ద్దధావధర్మోపి కృశస్తపస్వితామ్. 7

పదైరితి. అమునానలేనకృతేకృతయుగేధర్మస్యవృషరూపత్వాచ్చతుర్భిః పదైశ్చరణైస్తుర్యభాగైశ్చ సుకృతే స్థిరీకృతే సతి తపఃకేనప్రపేదిరే సర్వేపి ప్రపేదిరఏవేత్యర్థః, కుతఃయదస్మాద్ధర్మోపికృశస్సన్నేకాంఘ్రేరేకపాదస్య కనిష్ఠయా కనిష్ఠాంగుళ్యాభువంస్పృశన్, కృతేప్యధర్మస్య లేశత స్సంభవాదంశేన స్పృశన్నిత్యర్థః, తపస్వితాం తాపసత్వం దీనత్వంచదధౌ. ని. మునిదీనౌ తపస్వినావితివిశ్వః. అస్యశాసనాదధర్మోపి ధార్మికోభూత్కిముతాన్య ఇతిభావః,అతఏవార్థాపత్తిరలంకారః లక్షణంతూక్తం, తేనాధర్మోపి ధార్మికోఽభవదితివిరోధోవ్యజ్యతే.

యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజ
స్స్ఫురత్ప్రతాపానలధూమమంజిమ,
తదేవగత్వా పతితం సుధాంబుధౌ
దధాతి పంకీభవ దంకతాం విధౌ. 8

యదితి. అస్యనలస్య, యాత్రాసుబలోద్ధతంసైన్యోత్క్షిప్తం స్ఫురతఃప్రతాపస్యైవానలస్యయోధూమస్తస్య మంజిమేవ మంజిమా మంజుత్వంయస్య తత్తథోక్తం సప్తమ్యుపమానేత్యాదినాబహువ్రీహిః ఉత్తరపదలోపశ్చ. మంజుశబ్దాదిమనిచ్, య

ద్రజాతదేవగత్యా సుధాంబుధౌ క్షీరాంబుధౌ పతితంసత్ పంకీభవత్ ద్రవద్రవ్యమేళనాత్పంకీభూతంసత్, విధౌచంద్రే, అంకతాంకళంకత్వం, దధాతి, పంకాదుత్పన్నః పంకిలోభవతి పంకిలత్వంచాసాకిన్యథా నసంభవేదితిభావః, రూపకసంసృష్టాగమ్యోత్ప్రేక్షా.

స్ఫురద్ధను ర్నిస్వనతద్ఘనాశుగ
ప్రగల్భవృష్టి వ్యయితస్య సంగరే,
నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్శతా
వితేనురింగాల మివాయశః పరే. 9

స్ఫురదితి. సంగరేయుద్ధేశతాత్పరే, పరశ్శతాః అపరిమితా ఇత్యర్థః, పంచమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః, రాజదంతాదిత్వాదుపసర్జనస్య పరనిపాతః, పారస్కరాదిత్వా త్సుడాగమః, పరేశత్రవః, స్ఫురంతో ధనుర్నిస్వనానిజచాపతద్ఘోషావేవ ఇంద్రచాపగర్జితే యస్యసతథోక్తః, సనలఏవ ఘన స్తస్యాశుగానాం బాణానాం ప్రగల్భవృష్టిర్మహావృష్టిః, సైవాశుగేనవాయునా ప్రగల్భవృష్టిః. ని. ఆశుగౌవాయువిశిఖా విత్యమరః. తయావ్యయితస్యనిర్వాపితస్య, విపూర్వాద్వయతేః కర్మణిక్తః, నిజస్యతేజశ్శిఖినః ప్రతాపాగ్నే రింగాలమంగారమివేత్యుత్ప్రేక్షా, దేశ్యశబ్దోయం. అయశోపకీర్తిం వితేనుః. అయశశ్శ్యామమితి కవిప్రసిద్ధిః, అసపత్నోయమితిభావః, రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

అనల్పదగ్ధా రిపు రానలోజ్జ్వలై
ర్నిజప్రతాపై ర్వలయం జ్వలద్భువః,
ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా
రరాజ నీరాజనయా సరాజఘః. 10

అనల్పేతి. రాజ్ఞోహంతీతిరాజఘఃశత్రుఘాతీత్యర్థః. వ్యారాజఘ ఉపసంఖ్యానమితి నిపాతః, సనలః అనల్పందగ్ధాన్య రిపురాణియైస్తే అనల్పదగ్ధారిపురాః, అతఏవానలవదుజ్జ్వలా అనలోజ్జ్వలాః అనలాయమానా ఇత్యర్థః తైర్నిజప్రతాపై రేవజయాయసృష్టయా జయార్థయేత్యర్థః, నీరాజనయా ఆరార్తికయా జ్వలద్దీప్యమానం భువోవలయం భూచక్రం ప్రదక్షిణీకృత్య ప్రదక్షిణం పరిభ్రమ్యరరాజ, అత్ర జ్వలత్ప్రతాపానలోనలః దిగ్జైత్రయాత్రాయాం ప్రాచ్యాదిప్రాదక్షిణ్యేన భూమండలం పరిభ్రమన్నిజప్రతాపనీరాజనయా భూదేవతాం నీరాజయన్నివరరాజేత్యుత్ప్రేక్షా, సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, కించ ప్రతాపానలైర్నీరాజనయేతి ప్రతాపానలస్య నీరాజనత్వరూపణమర్థాదరిపురాణాం వర్తిత్వరూపణ గమక

మిత్యేకదేశవివర్తిరూపకం, తదుత్థాపితాచేయ ముత్ప్రేక్షేత్యనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

నివారితా స్తేన మహీతలేఽఖిలే
నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః,
నతత్యజు ర్నూన మనన్యసంశ్రయాః
ప్రతీప భూపాల మృగీదృశాం దృశః. 11

నివారితాఇతి. తేన నలేన నిరీతిభావం ఈతిబాధారహితత్వం గమితే అఖిలే మహీతలే నివారితా నిష్కాసితా అపి శరణంగతాః అతివృష్టయః అనన్యసంశ్రయాః ఆశ్రయాంతర శూన్యాస్సత్యః ప్రతీప భూపాల మృగీదృశాం శత్రు వధూనాం దృశశ్చక్షూంషి నతత్యజుః,యథానిష్కాసితా అపి శరణంగతా స్తత్రైవ తదాజ్ఞయా కుత్రచి త్తిష్ఠంతి తద్వదిత్యర్థః, నూనమి త్యుత్ప్రేక్షాయాం,అరివధా స్తన్నార్యో నిరంతరం రుదంతిస్మేతిభావః. శ్లో. అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాశ్శలభా శ్శుకాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన షడేతా ఈతయస్స్మృతా ఇతి.

సితాంశువర్ణై ర్వయతి స్మ తద్గుణై
ర్మహాసి వేమ్న స్సహ కృత్వరీ బహుం,
దిగంగనాం గావరణం రణాంగణే
యశఃపటం తద్భటచాతురీతురీ. 12

సితాంశువర్ణైరితి. మహాసిరేవవేమావాయదండః. ని. పుంసివేమావాయ దండ ఇత్యమరః, తస్యసహాకృత్వరీసహకారిణీ. సూ. సహేచేతికరోతేః క్వనిప్ప్రత్యయః సూ. వనోరచ, ఇతిఙీప్, నకారస్యరేఫశ్చ, తస్య నలస్యభటానాం చాతురీచాతుర్యం సైవతురీవయనసాధనవిశేషః, సైపక ర్త్రీ, సితాంశోశ్చంద్రస్యేవవర్ణోయేషాం తైశ్శుభ్రైరిత్యర్థః, అన్యత్ర సితాశ్శుక్లా అంశూనామవయవానాంవర్ణాః కారణత్వేన యేషాం తైః కారణగుణపూర్వకైరిత్యర్థః, తద్గుణైః తస్యనలస్యగుణైః శ్శౌర్యధైర్యాదిభి స్తైరేవ గుణైః తంతుభిః, శ్లిష్టరూపకం, దిశామేవాంగనానామంగావరణం గాత్రసంవరణంబహుం మహాంతంయశఏవపటం రణాంగణేవయతిస్మ తతాన, రూపకాలంకారః.

ప్రతీపభూపై రివ కిం తతోభియా
విరుద్ధధర్మై రపి భేత్తృతోజ్ఝితా,
అమిత్రజి న్మిత్రజి దోజసా సయ
ద్విచార దృక్చార దృగ ప్యవర్తత. 13

ప్రతీపభూపైరితి. ప్రతీపభూపైః ప్రతిపక్షరాజైరివవిరుద్ధధర్మై స్సహానవస్థాయిధర్మైరపి తతో నళాద్భియాభయేన భేత్తృతాస్వాశ్రయభేదకత్వముజ్ఝితాత్యక్తా కింకుతః, యద్యస్మాత్సనలః ఓజసా తేజసామిత్రజిత్సూర్యజిదపి అమిత్రజిన్మిత్రజిన్న భవతీతివిరోధః, శత్రుజిదిత్యవిరోధః, చారదృక్, రాజానశ్చారచక్షుష ఇతి శాస్త్రాత్, గూఢచారచక్షురపివిచారదృక్ చారదృఙ్న భవతీతివిరోధః, విచారేణపశ్యతీత్యవిరోధః, అవర్తత, అపిర్విరోధే, అతఏవాయం విరోధాభాసోలంకారః, ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాభాసఇష్యతే ఇతి లక్షణాత్, ఏతదుపజీవనేన విరుద్ధధర్మాణాం స్వాశ్రయభేదకత్వాభావోత్ప్రేక్షా, సాచప్రతీపభూపై రివేత్యుపమానుప్రాణితేతి త్రయాణాంసంకరః.

తదోజస స్తద్యశస స్థితా విమౌ
వృథేతి చిత్తే కురుతే యదాయదా,
తనోతి భానోః పరివేషకైతవా
త్తదా విధిః కుండలనాం విధోరపి. 14

తదోజసఇతి. తదోజస స్తత్ప్రతాపస్య తద్యశసశ్చ స్థితౌ సత్యాంతయో స్స్థితయో రిత్యర్థః, ఇమౌ వక్ష్యమాణౌ భానుశ్చవిధుశ్చేత్యేతౌ వృథావ్యర్థా వితి యదాయదాచిత్తేకురుతే అనుసంధత్తే, తదా, తదాతదేత్యర్థః, పరివేషస్యపరిధేః కైతవాన్మిషాత్. ని. పరివేషస్తు పరిధి రిత్యమరః, కుండలనాంకుండలరేఖాంతనోతి, యథాలేఖకోఽధికాక్షర వర్జనాయేతిభావః, విజితచంద్రార్కౌ తస్యకీర్తి ప్రతాపావితిభావః, అత్రపరివేషమిషేణ సూర్యాచంద్రమసోః కుండలనోత్ప్రేక్షణా త్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం
లిపిం లలాటే ఽర్థిజనస్య జాగ్రతీం,
మృషానచక్రేఽల్పితకల్పపాదపః
ప్రణీయదారిద్ర్యదరిద్రతాం నళః. 15

అయమితి. అల్పితకల్పపాదపః త్యాగశీలతయా స్వల్పీకృత కల్పవృక్షో నలః, అర్థిజనస్యలలాటే జాగ్రతీం ప్రకాశమానాం, 'అయంజనోదరిద్రో నిస్స్వ భవితాభవిష్యతీ' త్యేవంరూపాం, వైధసీం వైధాత్రీంలిపిం అక్షరవిన్యాసం, దారిద్ర్యేణదరిద్రతాం దారిద్ర్యరహితత్వం, ప్రణీయసంపాద్య, మృషా మిథ్యానచక్రే, బ్రహ్మశాసన స్యాన్యథాకర్తు మశక్యత్వా త్కథంచిదస్యా వ్యర్థవత్తాం సంపాదితవానిత్యర్థః, బ్రహ్మలిఖిత మప్యన్యథాకర్తుం క్షమోయ మితిభావః, ఏవంకరణా సంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః.

విభజ్య మేరు ర్న యదర్థిసా త్కృతో
నసింధురుత్సర్గజలవ్యయై ర్మరుః,
అమాని తత్తేన నిజాయశోయుగం
ద్విఫాలబద్ధా శ్చికురా శ్శిరస్థితమ్. 16

విభజ్యేతి. మేరు స్స్వర్ణాద్రి ర్విభజ్య భాగీకృత్య అర్థిసాత్, అర్థ్యధీనః. సూ. దేయేత్రాచేతి సాతిప్రత్యయః, నకృతః ఇతియత్, సింధురుదధిరుత్సర్గ జలవ్యయై ర్దానాంబువినియోగై ర్మరుర్నిర్జలదేశో నకృతఇతిచయత్, తేననలేన తత్పూర్వోక్తం నిజమయశోయుగ మపకీర్తిద్వయమ్, ద్వయోః ఫాలయో శ్శిరోభాగయో ర్బద్ధాస్సంయతాః. సూ. ఫలతేర్విశరణార్థా ద్ఘఞ్ప్రత్యయః, ప్రాయేణోదీచ్యానాం పుంసామపి సీమంతితశిరోరుహత్వా ద్విఫాలబద్ధాఇత్యుక్తమ్, ఏవంద్విధా విభక్తాశ్చికురా శ్శిరోరుహాస్సత్ శిరస్థితమమాని, ద్విధాకృత కేశరూపేణా యశోయుగళమేవ స్వశిరసి తిష్ఠతీత్య మన్యతేత్యర్థః, మన్యతేః కర్మణిలుఙ్చిణ్, కేశేషు కార్ష్ణ్యసామ్యేనా యశోరూపణా ద్రూపకాలంకారః.

అజస్ర మభ్యాశ ముపేయుషా సమం
ముదైవ దేవః కవినా బుధేనచ,
దధౌ పటీయా న్సమయ న్నయన్నయం
దినేశ్వర శ్రీరుదయం దినేదినే. 17

అజస్రమితి. దినేశ్వరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యస ఇతి నిదర్శనాలంకారః, పటీయానయం దేవోరాజా, సూర్యపక్షేసురశ్చ. ని. దేవస్సురే ఘనేరాజ్ఞీతి విశ్వః, అజస్రమనిశం ముదా సమ్మానకృతసంతోషేణైవ, నతునిర్బంధే నేతిభావః, అభ్యాశం సమీపముపేయుషా ప్రాప్తవతా. సూ. ఉపేయివాన నాశ్వాననూచాన శ్చేతి నిపాతితః, కవినా కవిభిర్బుధేన బుధైశ్చసమమ్, నతుదుష్టైరితిభావః, ఉభయత్రజాత్యేకవచనం, అన్యత్ర, బుధశుక్రాభ్యాం సహేత్యర్థః, తత్సాహచర్యంచ సూర్యస్య జ్యోతిశ్శాస్త్రా దవగంతవ్యమ్, సమయంకాలం నయన్గమయన్, దినేదినే ప్రత్యహముదయమభివృద్ధి మావిర్భావంచ దధౌ, అత్ర నిదర్శనా శ్లేషయో స్సంకరః.

అధోవిధానా త్కమల ప్రవాళయో
శ్శిర స్సుధానా దఖిలక్షమాభుజామ్,
పురే దమూర్ధ్వం భవతీతి వేధసా
పదం కి మస్యాంకిత మూర్ధ్వరేఖయా. 18

అధఇతి. కమలపఙ్క్తివాళయోః పద్మపల్లవయోః కర్మణోః, అధోవిధానాదధఃకరణాత్తిరస్కరణాచ్చేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః, అఖిలక్ష్మాభుజాం సర్వేషామరిరాజానాం శిరస్సుధానాన్నిధానాదితి శౌర్యాతిశయోక్తిః - ఇదమస్యనలస్య పదం చరణమూర్ధ్వ ముత్కృష్టముపరిస్థంచ పురాభవతిభవిష్యతి. సూ. యావత్పురానిపాతయోర్లడితిభవిష్యదర్థేలట్ - ఇతి, ఇత్థంమత్వేత్యర్థః - గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః - వేధసా కర్త్రా, ఊర్ధ్వరేఖయా అంకితం కిం, సౌందర్య శౌర్యాభ్యాం సర్వోత్తరంభవిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం చిహ్నితంకిమిత్యుత్ప్రేక్షా - ఊర్ధ్వరేఖాంకితపాదస్సర్వోత్తమోభవతీతి సాముద్రికాః.

జగజ్జయం తేనచ కోశ మక్షయం
ప్రణీతవా ఞ్ఛైశవ శేషవానయం,
సఖారతీశస్య ఋతు ర్యథావనం
వపుస్తథాలింగదథాస్యయౌవనమ్. 19

ఏవమస్యగుణాద్భుతత్వ మభిధాయాధునా వక్ష్యమాణ కథోపయోగితయాస్య యౌవనప్రాప్తిమాహ.—జగదితి. అయంనలశ్శైశవ శేషవానీషదవశిష్టశైశవావస్థఏవ జగజ్జయం ప్రణీతవాన్ తేన జగజ్జయేన అక్షయం కోశమర్థజాతంచ - ప్రణీతవాన్ సంపాదితవాన్ - అథరతీశస్య సఖామదనమిత్రం ఋతుర్వసంతోవనం యథా - తథాయౌవనమస్యవపురాలింగత్ ఆశ్లిష్యత్ సంక్రాంతమిత్యర్థః - రతీశస్యేత్యత్ర. సూ. ఋత్యకఇతిసూత్రేణ పాక్షికః ప్రకృతిభావః - ఉపమాలంకారః.

అధారిపద్మేషు తదంఘ్రిణాఘృణా
క్వతచ్ఛయచ్ఛాయలవోపిపల్లవే,
తదాస్యదాస్యేపి గతోధికారితాం
నశారదః పార్వికశర్వరీశ్వరః. 20

అథ యౌవనం వర్ణయతి.—అధారీతి. తదంఘ్రిణాతచ్చరణేనపద్మేషువిషయే ఘృణాజుగుప్సా అవజ్ఞేతియావత్. ని. ఘృణాజుగుప్సా కృపయోరితివిశ్వః - ఆధారి ధృతా, తేషామతి నీచత్వాదితిభావః - పల్లవే కిసలయేతచ్ఛయస్య తత్పాణేశ్ఛాయా తచ్ఛయచ్ఛాయం. ని. పంచశాఖశ్శయః పాణి రిత్యమరః. సూ. విభాషాసేనేత్యాదినా ఛాయాశబ్దస్యనపుంసకత్వేనహ్రస్వః తస్యలవోలేశోపి క్వకుతః - శరదిభవశ్శారదః. సూ. సంధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణ్, ఇత్యణ్ - పర్వణిభవఃపార్వికః. సూ. కాలాట్ఠఞ్, నస్తద్ధితఇతిటిలోపః - సచాసౌశర్వరీశ్వరశ్చంద్రః తదాస్యదాస్యేనల ముఖకైంకర్యే ప్యధికారితాం యోగ్యతాం నగతః - అతోస్యపాదపాణిముఖ మప్రతిమమితిభావః - అత్రాంఘ్ర్యాదీనాం పద్మాదిషు ఘృణాద్యసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః.

కిమస్య రోమ్ణాం కపటేన కోటిభి
ర్విధి ర్న రేఖాభి రజీగణద్గుణాన్,
నరోమకూపౌఘమిషా జ్జగత్కృతా
కృతాశ్చకిం దూషణశూన్యబిందవః. 21

కిమితి. విధిర్వేధాః - అస్యనలస్యగుణాన్ రోమ్ణాం కపటేనమిషేణకోటిభిః తత్సంఖ్యాభిః రేఖాభిః - నాజీగణత్కింనగణితవాన్ కిం. సూ. ఈచగణఇతి గణేర్ణౌచఙ్యభ్యాసస్యేకారః - జగత్కృతావిధాత్రా - రోమకూపానామోఘస్యమిషాత్ - దూషణానాం దోషాణాం శూన్యస్యాత్యంతాభావస్య బిందవో జ్ఞాపకవర్తులరేఖాః నకృతాః కిం - అస్మిన్ గుణాఏవసంతి నదోషాఇతిభావః - అత్రరోమ్ణాంరోమకూపానాంచ కపటమిషశబ్దాభ్యాం తాద్రూప్యాపహ్నవేన గుణగణనా రేఖాత్వదూషణశూన్యబిందుత్వయో రుత్ప్రేక్షణాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః.

అముష్య దోర్భ్యా మరిదుర్గలుంఠనే
ధ్రువం గృహీతార్గళదీర్ఘపీనతా,
ఉరశ్శ్రియా తత్రచ గోపురస్ఫుర
త్కవాటదుర్ధర్షతిరఃప్రసారితా. 22

అముష్యేతి. అముష్యనలస్య దోర్భ్యాం కర్తృభ్యా మరిదుర్గాణాం లుంఠనే భంజనే - అర్గళానాం కవాటవిష్కంభదారూణాం. ని. తద్విష్కంభేర్గళం ననేత్యమరః, దీర్ఘాణిచ తానిపీనానిచ తేషాంభావో దీర్ఘపీనతా ఆయతపీవరత్వం గృహీతా - ధ్రువం - కించాముష్యోరశ్శ్రియా వక్షోలక్ష్మ్యకర్త్ర్యా - తత్రారిదుర్గలుంఠనే గోపురేషు పురద్వారేషు స్ఫురతాంకవాటానాం దుర్ధర్షాణిచతానితిరః ప్రసారీణిచతేషాం భావస్తత్తా - అప్రధృష్యత్వం విశాలత్వం చేత్యర్థః - గృహీతాధ్రువం - అర్గళదీర్ఘబాహురయం కవాటవక్షాశ్చేతిభావః - అత్రాప్యుత్ప్రేక్షయో స్సంసృష్టిః.

స్వకేళిలేశస్మితనిర్జితేందునో
నిజాంశదృక్తర్జితపద్మసంపదః,
అతద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే
నతన్ముఖస్య ప్రతిమాచరాచరే. 23

స్వకేళీతి. స్వకేళిలేశస్మితేన స్వవిలాసలేశస్మితేన - నిర్జితేందునోనిరాకృతచంద్రస్య - నిజాంశేనస్వావయవేన దృశాదృష్ట్యాతర్జితపద్మసంపదః భర్త్సితకమలసౌం

దర్యస్య - తన్ముఖస్య తయోశ్చంద్రారవిందయోః ద్వయీ నుగ్మంతస్యాః జిత్వరం జిష్ణుత దధికం సుందరాంతరం యత్రనాస్తితస్మిన్ - చరాచ రేజగతి. ని.చరాచరంస్యా జ్జగతీతివిశ్వః - ప్రతిమా ఉపమానం న, నాస్తీత్యర్థః - అస్తిర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్య మానోప్యస్తీతి వచనాత్ .- అత్రచంద్రారవిందవిజయస్య విశేషణగత్యానలముఖే అప్రతిమానహేతుత్వా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం
జితాస్స్మితే నైవ విధోరపి శ్రియః,
కుతఃపరం భవ్య మహో మహీయసీ
తదానన స్యోపమితౌ దరిద్రతా. 24

ఉక్తమేవార్థంభంగ్యంతరేణాహ.—సరోరుహమితి.తస్యదృశైవ సరోరుహం నిర్జితంస్మితేనమందహాసేనైవ విధోరిందోః శ్రియఃకాంతయోపిజితాః - పరంఅభ్యామ న్యత్ భవ్యంరమ్యంవస్తుకుతః నకుత్రాపీత్యర్థః - తదాననస్యోపమితౌ ఉపమానేదరిద్రతానాస్తితాగరీయసీ గురుతరా అహో - అత్రాపి చంద్రారవింద విజయవాక్యార్థస్యముఖోపమాన దారిద్ర్యహేతుత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

స్వవాలభారస్య తదుత్తమాంగజై
స్సమ్యంచ మర్త్యేవ తులాభిలాషిణః,
అనాగసే శంసతి వాలచాపలం
పునఃపునః పుచ్ఛ విలోలనచ్ఛలాత్. 25

స్వవాలేతి. చమరీమృగవిశేషః స్వయమేవతదుత్తమాంగజైర్నలమూర్ధజైస్తులాభిలాషిణస్సామ్యాభిలాషలక్షణాపరాధిన ఇత్యర్థః - జఘన్యస్య ఉత్తమజన్మభిస్సహ సామ్యాభిలాషోపి మహానపరాధ ఇతిభావః - స్వవాలభారస్య నిజరోమనిచయస్య అనాగసే అనపరాధాయ. సూ. క్వచిదభావేపి నఞ్సమాసఇష్యతే ఇతి వచనాన్నఞ్సమాసః - పునఃపునః పుచ్ఛస్య విలోలనచ్ఛలాద్విచలనవ్యాజాత్, వాలచాపలం రోమ చాంచల్యం - వబయోరభేదాద్బాలచాపలంచ శంసతికథయతి - బాలచాపలంసోఢవ్యమితి సమాధత్తఇత్యర్థః- అత్రపుచ్ఛవిలోలనం ఛలశబ్దే నాపహ్నుత్యవబయోరభేదాధ్యవసాయేన బాలచాపలత్వారోపాదపహ్నవభేదః.

మహీభృత స్తస్యచ మన్మథశ్రియా
నిజస్య చిత్తస్య చ తం ప్రతీచ్ఛయా,
ద్విధానృపే తత్ర జగత్త్రయీభువాం
నతభ్రువాం మన్మథవిభ్రమో భవత్. 26

అథాస్యయౌవనప్రవేశఫలంప్రస్తౌతి.—మహీభృత ఇతి.తస్యమహీభృతోనలస్య మన్మథస్యేవ శ్రియాసౌందర్యేణ - నిజస్యాత్మీయస్య చిత్తస్యతంనలం ప్రతిఇచ్ఛయా రాగేణచ - తత్రతస్మిన్ నృపేవిషయే-జగత్త్రయీభువాం లోకత్రయవర్తినీనాం నతభ్రువాంసుభ్రువాం - ద్విధాద్వేధా మన్మథవిభ్రమోభవత్ - సౌందర్యాన్మన్మథభ్రాంతిః స్వానురాగాన్మన్మథవికారశ్చాభూదిత్యర్థః - విశ్వాతిశాయిసౌందర్యమస్యేతిభావః - అత్రనళశ్రీవిశ్వవనితేచ్ఛయో శ్లిష్టపదోపాత్త విభ్రమద్వయేన యథాసంఖ్యం సంబంధాచ్ఛ్లేషసంకీర్ణో యథాసంఖ్యాలంకారః.

నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం
నిపీయతం యస్త్రిదశీభి రార్జితః,
అమూస్తమభ్యాసభరం వివృణ్వతే
నిమేష నిస్స్వైర ధునాపి లోచనైః. 27

నిమీలనేతి. త్రిదశీభిఃసురాంగనాభిః - నిమీలనభ్రంశజుషానిమేషనివృత్తిభాజా - నిర్నిమేషయేత్యర్థః - దృశాదృష్ట్యాతంనలంభృశంనిపీయ - గాఢందృష్ట్వేత్యర్థః - యోభ్యాసభరః - ఆర్జితఃకృతః - అమూస్త్రిదశ్యఃతంఅభ్యాసభరం ఆవృత్త్యతిశయం - నిమేషనిస్స్వైర్నిమేషరహితైర్లోచనైః- అధునాపి వివృణ్వతే ప్రకటయంతీత్యర్థః - తాసాంస్వాభావికస్య నిమేషాభావస్య తాదృఙ్నలనిరీక్షణాభ్యాసవాసనాజన్యత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - సాచ ఇవాద్యప్రయోగాద్గమ్యా.

అదస్తదాకర్ణి ఫలాఢ్యజీవితం
దృశోర్ద్వయం నస్తదవీక్షిచా ఫలం,
ఇతి స్మ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియానలే
స్తువంతి నిందంతి హృదాతదాత్మనః. 28

అదఇతి. చక్షుశ్శ్రవసాంప్రియానాగకాంతాః - అదఃఇదంనోస్మాకం దృశోర్ద్వయంచక్షుషోర్యుగం - తంనలమాకర్ణయతీతి తదాకర్ణిసత్ తాచ్ఛీల్యేణినిః - తాసాం చక్షుశ్శ్రవస్త్వా దితిభావః - ఫలాఢ్యజీవితం సఫలజీవితం - నవీక్షతఇత్యవీక్షి-అత్రాపి తాచ్ఛీల్యేణినిః - తస్యావీక్షితదవీక్షి తమపశ్యత్సత్ అఫలంచేత్యేవం నళేవిషయేతదానలపరిసంగకాలే ఆత్మనస్స్వాన్ హృదాచిత్తేన స్తువంతిస్మనిందంతిస్మచ - ఉభయకారణసంభవాదుభయకార్యోదయ ఇతి భావః - ఈదృఙ్నిందాస్తుత్య సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

విలోకయంతీభి రజస్రభావనా బలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి,
అలంభిమర్త్యాభి రముష్యదర్శనే నవిఘ్నలేశోపి నిమేషనిర్మితః. 29

విలోకయంతిభిరితి. అజస్రభావనా బలాన్నిరంతర ధ్యానపరిభావాత్ - అమునలం నేత్రనిమీలనేషు నిమేషావస్థాస్వపి - విలోకయంతీభిరస్మేషావస్థాస్వివ సాక్షాత్కుర్వంతీభిః మర్త్యాభిర్మానుషీభిః అముష్యనలస్య - దర్శనేనిమేషనిర్మితో నిమీలనకృతో విఘ్నలేశోపి నాలంభినాలాభి. సూ. విభాషాచిణ్ణములోరితి వికల్పాన్నుమాగమః - అత్రపుర్త్యానాం సర్వావస్థాలోకనా సంబంధేపి తత్కథనాదతిశయోక్తిః.

న కానిశి స్వప్నగతం దదర్శతం జగాద గోత్రస్ఖలితేచకానతం,
తదాత్మతాధ్యాతధవారతేచకా చకారనస్వస్య మనోభవోద్భవమ్.

నేతి. కాస్త్రీనిశి స్వప్నగతం - స్వప్నలబ్ధ మిత్యర్థః - తంనలంనదదర్శ-గోత్రస్ఖలితేనామ విపర్యాసేచ - తంకానజగాద - నాజుహావేత్యర్థః - రతేచకావాతదాత్మతయానలాత్మకత్వేనధ్యాతధవాభావిత నిజప్రియాసతీ - స్వస్యమనోభవోద్భవం మన్మథోద్రేకంనచకార - సర్వాపిసర్వంచకారైవేత్యర్థః - కామాంధాః కింనకుర్వంతీతి భావః - అత్రాపి దర్శనాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్రియాస్యయోగ్యాహ మితి స్వ మీక్షితుం
కరేత మాలోక్య సురూపయా ధృతః,
విహాయ భైమీ మపదర్పయాకయా
నదర్పణ శ్శ్వాస మలీమసః కృతః. 31

శ్రియేతి. తంనలమాలోక్య శ్రియారామణీయకేన అహమస్యయోగ్యాఅనురూపేతి స్వమాత్మానమీక్షితుం పరీక్షితుంకరేధృతోదర్పణః సురూపయారమ్యయైవ నాహమస్యయోగ్యేతిబుధ్యమానయాచ. ని. ప్రాప్తరూపోబుధేరమ్యే ప్యభిరూపస్సురూపవదితి విశ్వః - అతఏవాపదర్పయాసపది విగతాహంకారయాకయా స్త్రియాభైమీం విహాయ దమయంతీంవర్జయిత్వా - శ్వాసైర్దుఃఖనిశ్వాసైర్మలీమసోమలినః. సూ. జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినానిపాతః - నకృతః - సర్వయాపికృత ఏవేత్యర్థః - దర్పణే నిజవైరూప్యదర్శనాదతి సుందర్యోపితదభిలాషచాపలాల్లజ్జితా ఇతిభావః - అత్రాపి సర్వాసా మేవంవిధవ్యాపారాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

యథోహ్యమానః ఖలుభోగభోజినా
ప్రసహ్య వైరోచనిజస్యపత్తనం,
విదర్భజాయామదనస్తథామనో
నలావరుద్ధం వయసైవ వేశితః. 32

ఏవంనలస్యలోకోత్తర సౌందర్యద్యోతనాయ స్త్రీమాత్రస్యతంప్రత్యనురాగముక్త్వా సంప్రతి దమయంత్యాస్తమాహ.—యథేతి. మదనః-ప్రాక్ప్రద్యుమ్నావతార ఇతిభావః. భోగభోజినాసర్పకాయఖాదినా - వయసాఖగేనగరుడేన ఉహ్యమానఊఢస్సన్ - వహేఃకర్మణియకిసంప్రసారణే పూర్వరూపం - అనలావరుద్ధమగ్నిపరివేష్టితం - విరోచనస్యాపత్యంపుమాన్ వైరోచనిః బలిః తజ్జస్య బాణాసురస్యపత్తనం ప్రసహ్యయథావేశితః ప్రవేశితఃఖలు. శ్లో. తతోగరుడమారుహ్య స్మృతిమాత్రాగతోహరిః, బలప్రద్యుమ్నసహితో బాణస్యప్రయయౌ పురీ మిత్యుపాహరణే విష్ణుపురాణాత్ - తథాద్యనలావరుద్ధం నలాక్రాంతం - విదర్భజాయాః దమయంత్యాః - మనఃభోగభోజినా సుఖభోజకేన. ని. భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చఫణకాయయో రిత్యమరః. సూ. భుజేర్ణ్యంతాణ్ణినిః - వయసాయౌవనేనైవకర్త్రా - ఖగేనైవేతి గమ్యతే. ని. ఖగబాల్యాదినోర్వయ ఇత్యమరః. ఊహ్యమానఃపరైస్తర్క్యమాణః - నతూక్త్యాగృహ్యమాణః. సూ. ఊహేర్వితర్కార్థాత్కర్మణియక్ - వేశితః ప్రవేశితః - రాగిణాంచేతసియౌవనమేవ మదనదోహనమితిభావః. అత్రయథోహ్యమానః మనోనలేతిచ శబ్దశ్లేషః - అన్యత్ర అర్థశ్లేషః శ్లిష్టవిశేషణాచేయముపమా, సాచవయసేతి వయసోరభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యను ప్రాణితేతిసంకరః.

నృపేనురూపే నిజరూపసంపదాం
దిదేశతస్మిన్ బహుశః శ్రుతింగతే,
విశిష్యసాభీమనరేంద్ర నందనా
మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం మనః. 33

ఇహ విరహిణాం చక్షుఃప్రీత్యాదయో దశావస్థాస్సంతి - తత్రచక్షుః ప్రీతిశ్శ్రవణానురాగస్యాప్యుపలక్షణం అతస్తత్పూర్వికాం మనస్సంగాఖ్యాం ద్వితీయావస్థామాహ.—నృపఇతి. సా భీమనరేంద్రనందనా దమయంతీ నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః. నిజరూపసంపదాంస్వలావణ్యసంపత్తీనాం అనురూపే బహుశోబహుభ్య ఇత్యర్థః. సూ. బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా మిత్యపాదానార్థేశస్ప్రత్యయః - శ్రుతింశ్రవణంగతే - ఏతేన శ్రవణానురాగ ఉక్తః - తస్మిన్నృపేనలే మనోభవాజ్ఞాయా ఏకస్యాఏవ వశంవదం విధేయం మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం శిపభాగవతవత్సమాసః. సూ. ప్రియవశేవదఃఖచ్ - అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమ్ - మనోవిశిష్యదిదేశ - అస్యేద మితి నిశ్చిత్యాతిససర్జేత్యర్థః - తద్గుణశ్రవణాత్తదాసక్తచిత్తాభూదిత్యర్థః.

ఉపాసనామేత్యపితుస్స్మరజ్యతే దినేదినేసావసరేషువందినామ్,
పఠత్సు తేషుప్రతిభూపతీనలం వినిద్రరోమాజనిశృణ్వతీనలమ్. 34

అథాస్యాః శ్రవణానురాగమేవ చతుర్భిర్వర్ణయతి.—ఉపాసనామితి. సా భైమీ దినేదినే ప్రతిదినం. సూ. నిత్యవీప్సయో రితి వీప్సాయాంద్విర్భావః - వందినాం స్తుతిపాఠకానామవసరేషు పితురుపాసనాం సేవామేత్య ప్రాప్య తేషు వందిషు భూపతీన్ ప్రతిభూపతీనుద్దిశ్య పఠత్సు స్తుతి మితిశేషః. నలం శృణ్వతీ అలంరజ్యతేస్మ అనురక్తాభూదిత్యర్థః - అతఏవవినిద్రరోమాహృష్ట రోమా అజనిజాతేతి సాత్త్వికోక్తిః - జనేః కర్తరిలుఙ్. సూ. దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - నలగుణశ్రవణజన్యో రాగస్తస్యా రోమాంచేనవ్యక్తోభూ దితి భావః.

కథానుషంగేషు మిథస్సఖీముఖా
త్తృణేపితన్వ్యానలనామనిశ్రుతే,
ద్రుతం విధూయాన్యద భూయతా నయా
ముదాతదాకర్ణనసజ్జకర్ణయా. 35

కథానుషంగేష్వితి. మిథోన్యోన్యం - రహసివా - కథానుషంగేషువిస్రంభగోష్ఠీప్రసంగేషు - సఖీముఖాన్నలనామని నలాఖ్యేతృణేపి. ని. నలః పోటగళేరాజ్ఞీతివిశ్వః శ్రుతే సతి అనయా తన్వ్యా దమయంత్యా ద్రుతమన్యత్కార్యాంతరం విధూయ నిరాకృత్యముదాహర్షేణ తదాకర్ణనే నలశబ్దాకర్ణనే సజ్జకర్ణయాదత్తకర్ణయా అభూయత అభావి - భువోభావేలఙ్ అర్థాంతరేప్రయుక్తోపి నలశబ్దోనృపస్మారకతయాతదాకర్ణనో భూదితి రాగాతిశయోక్తిః.

స్మరాత్పరాసోరనిమేషలోచనా ద్బిభేమితద్భిన్నముదాహరేతిసా,
జనేనయూనఃస్తువతాతదాస్పదేనిదర్శనంనైషధమభ్యషేచయత్.

స్మరాదితి. పరాసోర్మృతాత్ -అతఏవానిమేషలోచనా న్నిశ్చలాక్షాత్ దేవాదితిచగమ్యతే - ఉభయథాపిభయహేతూక్తిః - స్మరాద్బిభేమి - తద్భిన్నంతతోన్యముదాహరతత్సదృశం నిదర్శయేత్యేవం సా దమయంతీయూనః స్తువతాజనేనప్రయోజ్యకర్త్రా - తదాస్పదేతస్యస్మరస్యస్థానేనిదర్శనం దృష్టాంతం నైషధంనిషధానాం రాజానం నళం. సూ. జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ - అభ్యషేచయత్ - పరాసోస్స్థానేతత్సదృశఏవాభిషేక్తవ్యస్సచనలాదన్యోనాస్తీతి తస్మిన్నేవోదాహృతేసహర్షం శృణోతీతి రాగాతిశయోక్తిః. సూ. ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినా ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేపీతి షత్వమ్.

నలస్యపృష్టా నిషధాగతాగుణాన్
మిషేణదూతద్విజవందిచారణాః,
నిపీయతత్కీర్తికథామథానయా
చిరాయతస్థేవిమనాయమానయా. 37

నలస్యేతి. నిషధేభ్యఆగతాఃనిషధాగతాః దూతాస్సందేశహరాః ద్విజాఃబ్రాహ్మణాఃవందినః స్తావకాఃచరణాదేశభ్రమణజీవినః - తేసర్వేపిమిషేణకేనచిద్వ్యాజేన నలస్యగుణాన్ పృష్టాః - పృచ్ఛతేర్దుహాదిత్వాదప్రధానేకర్మణిక్తః, అథ ప్రశ్నానంతరం- అనయాభైమ్యాతత్కీర్తికథాంనలయశఃకథామృతంనిపీయచిరాయ అభిమనాః హృష్టాభవతీత్యభిమనాయమానతయా - భృశాదిత్వాత్క్యఙ్ సలోపశ్చ. సూ. అకృత్సార్వధాతుకయో రితి దీర్ఘః - తతోలటశ్శానజాదేశః - తయాతస్థేస్థితం. తిష్ఠతేః భావే లిట్ - అయంచదూతాదివ్యవధానేన గుణకీర్తనలక్షణః ప్రలాపాఖ్యోరత్యనుభావః

ప్రియంప్రియాంచ త్రిజగజ్జయిశ్రియా
లిఖాధిలీలాగృహభిత్తికావపి,
ఇతిస్మసాకారువరేణ లేఖితం
నలస్యచస్వస్యచసఖ్యమీక్షతే. 38

ప్రతికృతిస్వప్నదర్శనాదయో విరహిణాంవినోదోపాయాః అతస్తత్కథనముఖేన దర్శనానురాగంచాస్యాదర్శయన్ ప్రతికృతిదర్శనంతావదాహ.—ప్రియమితి. సా భైమీ త్రీణిజగంతి సమాహృతానిత్రిజగత్. సూ. సమాహారేద్విగోరేకవచనం - తస్యజయినీ. సూ. జిదృక్షిత్యాదినాఇనిః - సాశ్రీర్యయోస్తౌతథోక్తౌ-కాంచకంచకావపి. సూ. పుమాన్ స్త్రియేత్యేక శేషః-ప్రియంప్రియాంచ - కామినావిత్యర్థః. లీలాగృహభిత్తావధిలీలాగృహభిత్తి - క్రీడాగృహకుడ్యఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. లిఖ, ఇతి, ఇతి నియుజ్యేత్యర్థః-గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - ప్రయోగేపౌనరుక్త్యదోష ఇత్యాలంకారికాః- కారువరేణశిల్పివిశేషేణ ప్రయోజ్యేనలేఖితంనలస్యచ- స్వస్యచ స్వయోరేవతథాత్వాదితిభావః. లజ్జయాత్వనామగ్రహణం,సఖ్యంసాహచర్యమీక్షతే సాక్షాత్సాహచర్యబుద్ధ్యైవ మనోవినోదయతీత్యర్థః-లిఖితాదివ్యవధానేన గుణకీర్తనలక్షణః ప్రలాపాఖ్యోరత్యనుభావః.

మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం
నిశి క్వ సా న స్వపతీ స్మ పశ్యతి,
అదృష్ట మప్యర్థ మదృష్ట వైభవా
త్కరోతిసుప్తిర్జన దర్శనాతిథిం. 39

ద్వివిధందర్శనంసాక్షాచ్చిత్రాదాచ - తత్రసాక్షాదలాభాచ్చిత్ర దర్శనముక్తం అథద్వాభ్యాంస్వప్నదర్శనంచాహ.—మనోరథేనేతి. సా భైమీమనోరథేన సంకల్పేనస్వపతీకృతం స్వభర్తృకృతం. సూ. అభూతతద్భావేచ్విః - చ్వౌచేతిదీర్ఘః-నలంక్వకస్యాంనిశి - స్వపతీనిద్రాతీపతీ నపశ్యతిస్మ - సర్వత్రాపినిశ్యపశ్యదేవేత్యర్థః. త

త్రాసంతంతంకథమద్రాక్షీదిత్యాశంక్య సమర్థయతి, అదృష్టమపీతి, సుప్తిఃస్వప్నః అదృష్టమత్యంతాననుభూత మప్యర్థం - కిముతశ్రుతమితిభావః. అదృష్టవైభవాద్ధర్మాధర్మసామర్థ్యాత్ - జనదర్శనాతిథింలోకదృష్టివిషయం - కరోతి - తదత్రాపితన్నిమిత్తాదృష్టాత్తాదృక్స్వప్న జ్ఞానముత్పన్నమిత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

నిమీలితా దక్షి యుగాచ్చ నిద్రయా
హృదోపి బాహ్యేంద్రియ మౌనముద్రితాత్,
అదర్శిసంగోప్య కదాప్యవీక్షితో
రహస్య మస్యా స్స మహన్మహీపతిః. 40

నిమీలితాదితి. నిద్రయాప్రయోజికయా - నిమీలితాన్ముకుళితాత్ - ఉపరతవ్యాపారాదిత్యర్థః-అక్షియుగాచ్చ తథాబాహ్యేంద్రియాణాంచక్షురాదీనాం మౌనేనవ్యాపారోపరమేణ ముద్రితాత్ప్రతిబద్ధాత్ - మనసోబహిరస్వాతంత్ర్యాదితిభావః, హృదోహృదయాదపిసంగోప్యాపవార్య - వంచయిత్వేత్యర్థః. సూ. అంతర్ధాయేనాదర్శన మిచ్ఛతీత్యక్షియుగమనసోరపాదానత్వం - అదర్శనంచాత్రమనసో బాహ్యేంద్రియ మౌనముద్రితా దితి విశేషణసామర్థ్యాదింద్రియార్థ సంప్రయోగజన్యజ్ఞానవిరహ ఏవేతిజ్ఞాయతే- స్వప్నజ్ఞానంతు మనోజన్యమేవ-అతజ్జన్యస్యజ్ఞానస్యైవాభావాదితిబోధ్యం, కదాప్యవీక్షితః అత్యంతాదృష్టచరఇత్యర్థః. మహద్రహస్యమతిగోప్యంవస్తు-సమహీపతిఃనలః - అస్యా భైమ్యాః - అదర్శిదర్శయాంచక్రే - దృశేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్-యథాకాచిచ్చేటీకస్యైచిత్కామిన్యైకంచన కాంతందర్శయతి తద్వదితిభావః.

అ ఆహో అహోభి ర్మహిమాహిమాగమే
ప్యతిప్రపేదే ప్రతితాం స్మరార్దితాం,
తపర్తుపూర్తా వపి మేద సాం భరా
విభావరీభిర్బిభ రాంబభూవిరే. 41

అథాస్యాశ్చింతాజాగరావాహ.—అహో ఇతి. హిమాగమే హేమంతేపి స్మరార్దితాం స్మరపీడితాం తాందమయంతీంప్రతి అహోభిర్దివసైరతిమహిమా అతివృద్ధిఃప్రపేదే - తథాతపర్తుపూర్తౌ గ్రీష్మాంతేపి - విభావరీభిర్నిశాభిర్మేదసాంభరాః - మాంసరాశయః అతివృద్ధయఇతి యావత్ - బిభరాంబభూవిరేభిభ్రిరే - భృఞఃకర్మణిలిట్ సూ. భీహ్రీభృహువాంశ్లువచ్చేతి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః - అహో ఆశ్చర్యం - శాస్త్రవిరోధాదనుభవ విరోధాచ్చేతిభావః - విరహిణాంతథాప్రతీయత ఇత్యవిరోధః- ఏతేనాస్యాః నిరంతరచింతా, జాగరశ్చగమ్యతే - అహోశబ్దస్య - సూ. ఓదితిప్రగృహ్యత్వాత్ప్రకృతిభావః.

స్వకాంతి కీర్తి వ్రజమౌక్తికస్రజః
శ్రియంతమన్తర్ఘటనా గుణశ్రియమ్,
కదాచి దస్యాయువధైర్యలోపినం
నలోపిలోకా దశృణోద్గుణోత్కరమ్. 42

అథనలస్యాపి శ్రవణానురాగమాహ:-స్వకాంతీతి. అథనలోపిస్వస్యకాంత్యా సౌందర్యేణయాఃకీర్తయఃతాసాంవ్రజఃపుంజఏవమౌక్తికస్రక్ ముక్తాహారఃతస్యాఅంతరభ్యంతరేఘటనా గుణశ్రియంగుంభనసూత్రలక్ష్మీం శ్రియంతంభజంతంయువధైర్యలోపినం తరుణచిత్తస్థైర్యహారిణం అస్యాదయమంత్యాఃగుణోత్కరం సౌందర్యాదిగుణసందోహం కదాచిల్లోకాదాగంతుకజనాదశృణోత్ శ్రుతవాన్ - అత్రకీర్తివ్రజ గుణోత్కరయోర్ముక్తాహార గుంభనసూత్రత్వ రూపణా ద్రూపకాలంకారః.

తమేవ లబ్ధ్వా వసరంతతస్మర
శ్శరీరశోభా జయజాత మత్సరః,
అమోఘ శక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా
తయా వినిర్జేతు మియేష నైషధమ్. 43

అథాస్యతస్యాంరాగోదయం వర్ణయతి.— తమేవేతి. తతఃగుణశ్రవణానంతరం శరీరశోభాయాః దేహసౌందర్యస్యజయేనజాతమత్సరః ఉత్పన్నవైరఃస్మరస్తమేవావసరమవకాశంలబ్ధ్వా - మూర్తయామూర్తిమత్యానిజయా ఆత్మీయయాఅమోఘశక్త్యైవ - అకుంఠసామర్థ్యేనేవేత్యుత్ప్రేక్షా - తయాదమయంత్యా నైషధం నలం వినిర్జేతుమియేష ఇచ్ఛతిస్మ - రంధ్రాన్వేషిణోహివిద్వేషిణఇతిభావః - ఏతేనరాగోద్గమఉక్తః.

అకారి తేన శ్రవణా తిథి ర్గుణః
క్షమాభుజా భీమనృపాత్మజాశ్రియః,
తదుచ్చధైర్య వ్యయసంహితేషుణా
స్మరేణచస్వాత్మశరాసనాశ్రియః. 44

అకారీతి. తేనక్షమాభుజానలేనభీమనృపాత్మజాశ్రియోదమయంత్యాశ్రియః-తదీయఇత్యర్థః - గుణస్సౌందర్యాదిః - శ్రవణాతిథిఃశ్రోత్రవిషయోకారికృతః - శ్రుతఇత్యర్థః - కరోతేఃకర్మణిలుఙ్ - తస్యనలస్య ఉచ్చధైర్య వ్యయాయోన్నతి ధైర్యనాశాయసంహితేషుణాస్మరేణచ - స్వాత్మనస్స్వస్య శరాసనాశ్రియః చాపనిష్ఠోగుణో మౌర్వీ, శ్రవణాతిథిరకారి - ఆకర్ణంకృష్టఇత్యర్థః - దమయంతీగుణశ్రవణాన్నల మనసిమహాన్మదనవికారః ప్రాదురభూదిత్యర్థః - అత్రోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకంకావ్యలింగమలంకారః.

అముష్యధీరస్య జయాయసాహసీ
తదాఖలు (శరాసన) జ్యాం విశిఖైస్సనాథయన్,
నిమజ్జయామాసయశాంసి సంశయే
స్మరస్త్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి. 45

అముష్యేతి. స్మరస్సాహసీసాహసికస్సన్. శ్లో. నసాహసమనారుహ్య నరో భద్రాణిపశ్య, ఇతిన్యాయావలంబీ సన్నిత్యర్థః - ధీరస్య దుర్జయస్యాముష్య నలస్య - జయాయజ్యాం నిజధనుర్మౌర్వీంవిశిఖైర్బాణైస్సనాథయన్సనాథంకుర్వన్ - సంయోజయన్నిత్యర్థః - తదాతస్మిన్ సమయే త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ. సూ. తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాసః - అకారాంతోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియామిష్యతఇతి స్త్రీలింగత్వా ద్ద్విగోరితిజీప్ - తస్యాఃవిజయేన అర్జితానిసంపాదితాన్యపి - యశాంసిసంశయే నిమజ్జయామాసఖలు - కింపునస్సంప్రతిసంపాద్యమిత్యపి శబ్దార్థః - వృద్ధ్యపేక్షయాఅనుచిత కర్మారంభేమూల మపి నశ్యేతదితిన్యాయేన సందిదేహేత్యర్థః - అత్రస్మరస్యోక్త సంశయాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః.

అనేనభైమీం ఘటయిష్యత స్తథా
విధేరవంధ్యేచ్ఛతయావ్యలాసితత్,
అభేదితత్తాదృగనంగమార్గణై
ర్యదస్యపౌష్పై రపి ధైర్యకంచుకమ్. 46

అథదైవసహాయాత్పుష్పేషోరేవపురుషకారఃపలిత ఇత్యాహ.— అనేనేతి. అనేననలేనసహభైమీంఘటయిష్యతోయోజయిష్యతోవిధేర్విధాతుః-అవంధ్యేచ్ఛతయా అమోఘసంకల్పత్వేన తత్తస్మాత్ - తథా తేనప్రకారేణ - యోగ్యేవత్యుతఇతిభావః. వ్యలాసివిలసితం లసతేర్భావేలుఙ్-విధిసంకల్పస్తథావిలలాసేత్యర్థః, యద్యస్మాత్తత్ప్రసిద్ధంతాదృక్ తథాఅభేద్యమిత్యర్థః - అస్యనలస్యధైర్యమేవ కంచుకంపౌష్పైః పుష్పమయైరపి - తత్రాప్యనంగస్య శరీరస్యమార్గణైరభేదిభిన్నం - భిదేఃకర్మణిలుఙ్ - దమయంతీనలయోర్దాంపత్యఘటనాయానంగబాణైర్నలధైర్యకంచుకభేదనాద్విధేరప్యవంధ్యేచ్ఛత్వం విజ్ఞాయతఇత్యర్థః - దైవానుకూల్యేకింకేనదుష్కరమితిభావః-అత్రానంగేనపుష్పైః కంచుకంభిన్నమితివిరోధః. తస్యవిధివిలాసేనాభాసీకరణాద్విరోధాభాసోలంకారః - సచధైర్యకంచుక మితి - రూపకోత్థాపితఇతి తయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః
పితామహోవారిజమాశ్రయత్యహో,

స్మరం తనుచ్ఛాయయ తయా తమాత్మన
శ్శశాకశంకేన నలంఘితుం నలః. 47

అథవిధిమపిజిగ్యుషఃకింవిధ్యపేక్షయేత్యాశయేనాహ.—కిమితి. కిమన్యదన్యత్కిముచ్యతే-పితామహోవిధిర్యస్య స్మరస్యాస్త్రైస్తాపితః సంతాపితః అద్యాపివారిజమాశ్రయతి - తస్యపద్మాసనత్వాదితితత్త్వం - శిశిరోపచారశ్చగమ్యతే - అహోవిధేరపిస్మరేషువిషయత్వ మిత్యాశ్చర్యం - తం పితామహతాపినంస్మరంసనలః ఆత్మనస్తనోచ్ఛాయయేవఛాయాకాంతిర్యస్య తస్యభావస్తత్తాతయాతనుచ్ఛాయతయా- తనోచ్ఛాయా అనాతపః తనుచ్ఛాయం - తత్త యేతిచ గమ్యతే. ని. ఛాయాత్వనాతపేకాంతా వితి వైజయంతీ- లంఘితుం నశశాకేతి శంకేనహిస్వచ్ఛాయా లంఘితుంశక్యేతిభావః - అత్రస్మరలంఘనేపితామహోప్యశక్తః కిముతనలఇత్యర్థాపత్తిస్తావదేకోలంకారః తనోచ్ఛాయయేవఛాయేత్యుపమా - ఛాయయోరభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః - ఏతత్త్రితయోపజీవనేనాలంఘ్యత్వేతనుచ్ఛాయతాయాహేతుత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా తత్సంకీర్ణా - సాచశంక ఇతి వ్యంజకప్రయోగాద్వాచ్యేతి.

ఉరోభువా కుంభ యుగేన జృంభితం
నవోపహారేణ వయస్కృతేన కిం,
త్రపాసరి ద్దుర్గ మపి ప్రతీర్యసా
నలస్యతన్వీ హృదయం వివేశ(శేషయత్). 48

ఉరోభువేతి. సాతన్వీభైమీత్రపైవసరిత్ సైవదుర్గం నలసంబంధి తదపి ప్రతీర్యనలస్యహృదయం వివేశేతియత్ - తత్ప్రవేశనం - యత్తదోర్నిత్య సంబంధాత్ - వయస్కృతేన నవోపహారేణనూతననిర్మాణేన- ఉరోభువాతజ్జన్యేనతత్ స్థానకేనచ-కుంభయుగేన కుచయుగళాఖ్యేనేతిభావః - అతఏవవిషయనిగరణేనాభేదాధ్యవసాయాదతిశయోక్తిః. సూ. నలోకేత్యాదినా కృద్యోగే షష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్తరితృతీయా, వా. నపుంసకేభావఉపసంఖ్యానమితి షష్ఠీతు శేషత్వవివక్షాయాం-జృంభితంజృంభణం కిమిత్యుత్ప్రేక్షా-సాచోక్తాతిశయమూలేతిసంకరః - దమయంతీ కుచకుంభవిభ్రమశ్రవణాన్నలస్త్రపాంవిహాయ తస్యామాసక్త చిత్తోభూదిత్యర్థః-ఏతేన మనస్సంగఉక్తః.

అపహ్నువానస్య జనాయ యన్నిజా
మధీరతామస్య కృతం మనోభువా,
అబోధితజ్ఞాగరదుఃఖ సాక్షిణీ
నిశాచ శయ్యాచ శశాంకకోమలా. 49

అథాస్యజాగరావస్థామాహ.—అపహ్నువానస్యేతి. నిజామధీరతాంచపలత్వం జనాయాపహ్నువానస్య అపలపతః. సూ. శ్లాఘహ్నుజిత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - అన్యనలస్య మనోభువా కామేన-యజ్జాగరపరిలాపాదికం కృతం తత్సర్వం జాగరదుఃఖస్య సాక్షిణీసాక్షాద్ద్రష్ట్రీ. సూ. సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయేజీప్ - శశాంకేన కోమలారమ్యా నిశాచాబోధిఅబుద్ధ బుధ్యతేః కర్తరిలుజ్. సూ. దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - తథాశశాంకవత్కోమలా మృదులా శయ్యాచాబోధి- నిశాయాంశయ్యాయాం జాగరణాత్తయోస్తత్సాక్షిత్వమితిభావః.

స్మరోపతప్తోపి భృశం నసప్రభు
ర్విదర్భరాజంతనయామయాచత,
త్యజంత్యసూఞ్శర్మచమానినోవరం
త్యజంతి నత్వేకమయాచితవ్రతమ్. 50

నను కిమనేననిర్బంధేనయాచ్యతాంభీమభూపతిర్దమయంతీమిత్యాశంక్యాహ.—స్మరేష్వితి. ప్రభుస్సమర్థస్సనలో భృశమ్యతంస్మరోపతప్తోపి విదర్భరాజం భీమభూపతిం - తనయాం నాయాచత. సూ. దుహ్యాజిత్యాదినాద్వికర్మకత్వం - తథాహి- మానినోభిమానవంతః- అసూన్ ప్రాణాన్ శర్మసుఖంచత్యజంతి - వరంపునాక్ప్రియం ఏకమద్వితీయం అయాచితవ్రతంతు నత్యజంతి - మానినాంప్రాణత్యాగదుఃఖాద్దుస్సహం యాచ్ఞాదుఃఖ మితిభావః సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

మృషావిషాదాభినయాదయం క్వచి
జ్జుగోప నిశ్వాసతతిం వియోగజామ్,
విలేపనస్యాధికచంద్రభాగతా
విభావనాచ్చాపలలాప పాండుతామ్. 51

మృషేతి. అయంనలః, వియోగజాందమయంతీవిరహజాం నిశ్వాసతతిం–నిశ్వాసపరంపరాం-క్వచిత్కుత్రచిదర్థేనస్వాంతరవిషయేఇత్యర్థః- మృషావిషాదాభినయాత్ మిథ్యాభూత దుఃఖప్రకటనాజ్జుగోపజుగూహ ప్రియవిరహసంతాపసంభూతం దీర్ఘనిశ్వాసం ఆరోపితమనఃపీడావ్యక్తీకరణాదాచ్ఛాదయామాసేత్యర్థః తథా పాండుతాంవియోగజం శరీర పాండిమానంచవిలేపనస్యఅంగరాగస్య అధికశ్చంద్రభాగః కర్పూరాంశోయస్య తస్యభావస్తత్తా తస్యావిభావనాదారోపణాత్ కర్పూరభాగాధిక్య ముద్భావ్యేత్యర్థః. ని. అథకర్పూరమస్త్రియాం ఘనసారశ్చంద్రసంజ్ఞఇత్యమరః - అపలలాప - జుగోప- శరీరవైవర్ణ్యం ద్రష్టౄనపి చందనేఘనసారాధిక్యవ్యాజేన ప్రతారయామాసేత్యర్థః-

కర్పూరస్యాతిశైత్యాత్తదాధిక్యేశరీరరక్తం శుష్కీభవతీతిప్రసిద్ధిః. * అత్రప్రత్యక్షసిద్ధయోర్నిశ్వాస పాండుతయోరపహ్నోతుమశక్యత్వాత్ ఉభయోరపి విరహజన్యత్వమపలప్యదుఃఖ కర్పూరాధిక్యజన్యత్వారోపాదపహ్నవ ప్రభేదః.

శశాకనిహ్నోతుమయేన తత్ప్రియా
మయం బభాషే యదలీకవీక్షితామ్,
సమాజఏవాలపితాసువైణికై
ర్ముమూర్ఛయత్పంచమమూర్ఛనాస్వపి. 52

శశాకేతి. అయంనలఃఅలీకవీక్షితాం భ్రాంతిదృష్టాంప్రియాంభైమీం బభాషే భాషితవానితియత్ - తథాసమాజేసభాయామేవ వీణాశిల్పమేషామితివైణికైః. సూ. శిల్పమితిఠక్ - ఆలపితాసు ఉచ్చరితాసు, వ్యక్తింగతాస్విత్యర్థః - రాగవ్యంజనమాలప్తిరితిలక్షణమ్-పంచమస్య పంచమాఖ్యస్వరస్య. మూర్ఛనాస్వారోహణావరోహణేషు శ్లో. క్రమాత్స్వరాణాంసప్తానామారోహశ్చావరోహణమ్, మూర్ఛనేత్యుచ్యతఇతిలక్షణాత్ - పంచమగ్రహణం తస్యకోకిలాలాపకోమలత్వేనోద్దీపకత్వాదతిశయవివక్షయేత్యనుసంధేయమ్ - ముమూర్ఛేత్యపియత్ - తదుభయమ్ - నిహ్నోతుమాచ్ఛాదయితుమ్ - నశశాక - అయేఇతివిషాదే - హంతేత్యర్థః. ని. అయేక్రోధేచేతివిశ్వః - ఏతేనహ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛావస్థాస్సూచితాః.

అవాపసాపత్రపతాం మహీపతి
ర్జితేంద్రియాణాం ధురికీర్తితస్థితిః,
అసంవరేశంబరవైరివిక్రమే
క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతాముపేయుషి. 53

అవాపేతి. జితేంద్రియాణామ్ - ధుర్యగ్రే - కీర్తితస్థితిః ఖ్యాతప్రతిష్ఠః - మహీపతిర్నలఃఅసంవర్యేసంవరణరహితేః సంవరీతుమశక్యఇత్యర్థః. సూ. గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చేత్యప్రత్యయః. శంబరవైరివిక్రమే మన్మథవికారే - తత్రసమాజే - క్రమేణ - స్ఫుటతాముపేయుషిప్రకాశతాంగతేసతి - సాపత్రపతాంసత్రపత్వమ్ - అవాప-ధైర్యశాలినాం తద్భంగస్త్రపాకర ఇతిభావః.

* ప్రాచీనపుస్తకేషుతు ఏతేనకార్శ్యావస్థాసూచితా, అత్రాగంతుకాభ్యాం మృషావిషాదనిశ్వాసాధికచంద్రభాగపాండిమభ్యాంసహజవిరహనిశ్వాసపాండిమ్నోర్నిగూహనాన్మీలనాలంకారభేదః. మీలనంవస్తునాయత్రవస్త్వంతరనిగూహనమితి లక్షణాత్, ఇతి దృశ్యతే.

అలం నలం రోద్ధు మిదం కిలాభవ
గుణావివేక ప్రముఖానచాపలమ్,
స్మరన్స్మరత్యా మనిరుద్ధ మేవయ
త్స్రుజత్యయంసర్గ నిసర్గఈదృశః. 54

ననువివేకినః కుతఇదం చాపలమిత్యతఆహ.—అలమితి. యుక్తాయుక్తవిచారోవివేకః - తత్ప్రభవాఃగుణాః ధైర్యాదయః నలమ్ - ఇదం స్త్రీలౌల్యరూపమ్ - చాపలం రోద్ధుమ్. సూ. దుహ్యాజిత్యాదినారుధేర్ద్వికర్మకత్వమ్ - అలంసమర్థాఃనాభవన్ కిల నాభవన్ఖలు, తథాహి - స్మరఃకామః - జనమితిశేషః, రత్యాంరాగే - అనిరుద్ధం సృజతి అనీశ్వరమవశంకరోతి - రత్యాంరతీదేవ్యా మనిరుద్ధాఖ్యంకుమారంస్సృజతీతిధ్వనిః - ఇతియత్ -అయంసర్గనిసర్గఃసృష్టిప్రభావః ఈదృశస్స్వః. ని. రతిస్స్మరప్రియాయాంచ రాగేపిసురతేపిచఇతి-అనిరుద్ధఉషానాథేచారేచానీశ్వరేపిచేతిచో భయత్రాపి విశ్వః - అత్ర స్మరరాగదుర్వారతాయా స్సర్వసృష్టిసాధారణ్యేన నల చాపల దుర్వారతా సమర్థనాత్సామాన్యేన విశేష సమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

అనంగ చిహ్నం సవినా శశాకనో
యదా సితుం సం సది యత్నవా నపి,
క్షణం తదారామ విహారకైతవా
న్నిషేవితుం దేవ మియేష నైషధః. 55

అథాస్య మనోరథసిద్ధ్యాపయిక దివ్యహంససంవాదనిదానభూతం వనవిహారంప్రస్తౌతి.—అనంగేతి. నైషధోనలః - యత్నవానపి - అనంగచిహ్నంమూర్చాప్రలాపాది స్మరవికారంవినా-సంసది- క్షణమప్యాసితుం - యదా - నో శశాక - తదా - ఆరామవిహారకైతవాదుపవనవిహారణవ్యాజాత్ - దేశంఉద్యానం నిషేవితుమియేష - దేశాంతరంగంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః - ఏతేనచాపలాఖ్యస్సంచారీ భ్రమలక్షణఉక్తః.

అథ శ్రియా భర్త్సిత మత్స్యకేతన
స్సమం వయస్యైస్స్వ రహస్యవేదిభిః,
పురోపకంఠోప వనం కిలేక్షితా
దిదేశయానాయ నిదేశకారిణః. 56

అథేతి. అథేచ్ఛానంతరం - శ్రియాసౌందర్యేణ - భర్త్సితమత్స్యకేతనః తిరస్కృతస్మరస్సనలః - స్వరహస్యవేదిభిఃనిజభైమీరాగమర్మజ్ఞైః - వయసాతుల్యాః వయస్యాస్స్నిగ్ధాః. ని. స్నిగ్ధోవయస్య స్సవయాఇత్యమరః - తైస్సమంసహ - పురోపకంఠోప

వనం పురసమీపారామం - ఈక్షితాద్రష్టా - తృన్నంతమేతత్ - అతఏవ. సూ. లోకేనేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - కిలేత్యలీకే - నిదేశకారిణః ఆజ్ఞాకరాన్ - యానాయవాహనాయ యానమానేతుమిత్యర్థః. సూ. క్రియార్థేత్యాదినాచతుర్థీ - దిదేశఆజ్ఞాపయామాస.

అమీ తత స్తస్య విభూషితం సితం
జవేపి మానేపి చ పౌరుషాధికమ్,
ఉపాహరన్నశ్వ మజస్రచంచలైః
ఖురాంచలైః క్షోదితమందురోదరమ్. 57

అమీఇతి. తతః ఆజ్ఞాపనానంతరం - అమీనిదేశ కారిణః-తస్యనలస్య.— విభూషితమలంకృతం - జవేవేగేపి - మానేప్రమాణేచ - పౌరుషాత్ - పురుషగతివేగాత్పురుష ప్రమాణాచ్చ, అధికం. ని. ఊర్ధ్వవిస్తృతదోఃపాణినృమానేపౌరుషం త్రిష్విత్యమరః. సూ. పురుషహస్తిభ్యామణ్చేత్యణ్ - అజస్రంచంచలైశ్చటులస్వభావైః ఖురాంచలైశ్శఫాగ్రైః - క్షోదితమందురోదరం చూర్ణితనిజశాలాభ్యంతరం. ని. వాజిశాలాతుమందురేత్యమరః. ఏతచ్చోత్తమాశ్వలక్షణమ్ - సితం శ్వేతమ్ - అశ్వమ్-ఉపాహరన్నానిన్యురిత్యర్థః.

అథాంత రేణా వటుగామినా ధ్వనా
నిశీథినీనాథ మహ స్సహోదరైః,
నిగాళగా ద్దేవమణే రివోత్థితై
ర్విరాజితం కేసర కేశ రశ్మిభిః. 58

అథసప్తభిఃకులకమాహ.— అథేతి. అథానయనానంతరః-సనలః, హయమారురోహేత్యుత్తరేణాన్వయః - కథం భూతం - అంతరేణాభ్యంతరేణ - అవటుగామినా కృకాటికాఖ్యమస్త కపృష్ఠభాగభాజా. ని. అవటుర్ఘాటాకృకాటికేత్యమరః. అధ్వనామార్గేణ - నిగాళగాత్ గళోద్దేశగతాత్. ని. నిగాళస్తుగళోద్దేశఇత్యమరః. దేవమణిరావర్తవిశేషః. శ్లో. నిగాళజోదేవమణి రితిలక్షణాత్ - దివ్యమాణిక్యంచగమ్యతే - తస్మాత్, ఉత్థితైరివస్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా - నిశీథినీనాథమహస్సహోదరైశ్చంద్రాంశుసదృశైరిత్యుపమా - కేసరకేశాఏవరశ్మయఇతిరూపకం తైర్విరాజితం.

అజస్రభూమీ తటకుట్టనోద్గతై
రుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః,
రయప్రకర్షా ధ్యయనార్థ మాగతై
ర్జనస్యచేతో భిరివాణి మాం క్షితైః. 59

అజస్రేతి. అజస్రేణ - భూమీతలకుట్టనేనభూతలకుట్టనేన - ఉద్గతైరుత్థితైః రేణుభిః - రయప్రకర్షస్య వేగాతిశయస్య - అధ్యయనార్థమభ్యాసాయ - ఆగతైః ఆణిమాంకితైరణుత్వపరిమాణవిశిష్టైః - జనస్యలోకస్యచేతోభిరివేత్యుత్ప్రేక్షా - చరణేషుపాదేషు - ఉపాస్యమానం, అణుపరిమాణం మన ఇతి తార్కికాః.

చలాచల ప్రోథ తయా మహీభృతే
స్వవేగదర్పానివవక్తుముత్సుకమ్,
అలంగిరావేద కిలాయ మాశయం
స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్. 60

చలాచలేతి. పునః, చలాచలప్రోథతయాస్వభావతః. స్ఫురమాణఘోణతయా. వా. చరిచలిపతివదీనాంవాద్విత్వమచ్యాక్చాభ్యాసస్యేత్యుపసంఖ్యానాచ్చ లేరచ్ద్వివచనమ్ - దీర్ఘశ్చ. ని. ఘోణాతుప్రోథమస్త్రియామిత్యమరః - మహీభృతేనలాయ - స్వవేగదర్పాన్స్వస్య వేగాతిరేకాన్ - వక్తుం - ఉత్సుకముద్యుక్తమివేత్యుత్ప్రేక్షా అథాప్యవచనే హేతుముత్ప్రేక్షతే. అలమితి. గిరాఉక్త్యాఅలం - కృతః - అయం నలః - స్వయం - హయస్యఅశ్వస్య - ఆశయమభిప్రాయం - వేదవేత్తికిల. సూ. విదోలటోవేతిణలాదేశః - ఇతిహేతోరివేత్యనుషంగః - మౌనంతూష్ణీంభావంచఆస్థితంప్రాప్తమ్-అశ్వహృదయవేదీనల ఇతి ప్రసిద్ధిః.

మహారథస్యా ధ్వని చక్రవర్తినః
పరానపేక్షోద్వహనాద్యశస్సితమ్,
రదావదాతాంశు మిషాద నీదృశాం
హసంత మంత ర్బలమర్వతాం రవేః. 61

మహారథస్యేతి. మహాన్రథోయస్యతస్య మహారథస్య. శ్లో. ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేతయోనరః, సమహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః. ఇత్యుక్తలక్షణస్యరథికవిశేషస్యేత్యర్థః - అన్యత్రమహతోరథస్య - చక్రంరాష్ట్రంవర్తయతీతి చక్రవర్తీ - సార్వభౌమః - తస్యనలస్య. శ్లో. 'హరిశ్చంద్రోనళోరాజా పురుకుత్సఃపురూరవాః, సగరఃకార్తవీర్యశ్చషడేతేచక్రవర్తినః ఇత్యాగమాత్, అన్యత్ర - చక్రేణైకేన వర్తన శీలస్యేత్యర్థః - అధ్వనిమార్గే - నాపేక్షతఇత్యనపేక్షం-పచాద్యచ్ - పరేషామనపేక్షం - తస్మాదుద్వహనాత్ - అసహాయోద్వహనాద్ధేతోః యశస్సితంకీర్తివిశదం - అతఏవ - అనీదృశామీదృగ్యయశోరహితానామ్. శ్రు. సప్తయుంజంతిరథమేకచక్రమితి సప్తానాం సంభూయోద్వహన శ్రవణాదితిభావః. రవేః అర్వతామశ్వానాం అంతర్బలం అంతస్సారం రదానాందంతానామ్ యేఅవదా

తాస్సితాః అంశవః- తేషాం మిషాత్ హసంతమివస్థితమిత్యర్థః. అత్రమిషశబ్దేన అంశూనామసత్యత్వ మాపాద్యహాసత్వోత్ప్రేక్షణాత్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా- ఇయంగమ్యాచ వ్యంజకాప్రయోగాత్. ని. రదనాదశనాదంతారదా ఇత్యమరః.

సితత్విష శ్చంచలతాముపేయుషో
మిషేణ పుచ్ఛస్యచ కేసరస్యచ,
స్ఫుటాంచలచ్చామరయుగ్మ చిహ్నకై
రనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్. 62

సితత్విషఇతి. పునః, సితత్విషఃవిశదప్రభస్య - చంచలతాముపేయుషః - చంచలస్యేత్యర్థః - పుచ్ఛస్యచకేసరస్యసటాసమూహస్యచ మిషేణచలతశ్చామర యుగ్మస్య చిహ్నకైర్లక్షణైః స్ఫుటాంప్రసిద్ధాంనిజాంవాజిరాజతాం అశ్వేశ్వరత్వమ్ - అనిహ్నువానమ్ - ప్రకాశయంతమివేత్యర్థః. అరాజ్ఞః కథంచామరయుగ్మమితిభావః. పూర్వవదలంకారః.

అపి ద్విజిహ్వా భ్యవహారపౌరుషే
ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా,
ఉపేయివాం సం ప్రతిమల్లతాం రయ
స్మయేజితస్య ప్రసభం గరుత్మతః. 63

అపీతి. పునః - రయస్మయేవేగప్రయుక్తాహంకారేప్రసభంప్రసహ్య జితస్య ప్రాగేవ నిర్జితస్య - గరుత్మతః - ముఖానుషక్తా వక్త్రలగ్నా ఆయతా దీర్ఘా వల్గూరమ్యాచ యావల్గా ముఖరజ్జుః తయా, తన్మిషేణేత్యర్థః. ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే సర్పభక్షణ పురుషకారేపి - ప్రతిమల్లతాం ప్రతిభటత్వమ్ - ఉపేయివాం సంప్రాప్తమివేత్యర్థః. తథాచగమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్. సూ. ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతోనిపాతః.

మూ. నసింధుజం శీత మహస్సహోదరం
హరంత ముచ్చైః శ్రవసః శ్రియం హయమ్,
జితాఖిలక్ష్మా భృదనల్పలోచన
స్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః. 64

సఇతి. జితాః అఖిలాః క్ష్మాభృతోభూపాః - భూధరాశ్చయేనసః - అనల్పలోచనో విశాలాక్షః - అన్యత్రబహునేత్ర స్సహస్రాక్ష ఇతియావత్ - సః క్షితిపాకశాసనః క్షితీంద్రోనళః - దేవేంద్రశ్చ - సింధుజం సింధుదేశోద్భవం - సముద్రోద్భవంచ. ని. దేశేనదవిశేషేబ్ధౌసింధుర్నాసరితి స్త్రియామిత్యమరః - శీతమహస్సహో

దరం చంద్రసవర్ణ మిత్యర్థః. అన్యత్ర - చంద్రభ్రాతరం ఏకయోనిత్వాదితిభావః - ఉచ్చైశ్శ్రవసః ఇంద్రాశ్వస్య - శ్రియం హరంతం - తత్సరూపమిత్యర్థః-తంహయం ఆరురోహ - అతోఉచ్చైశ్శ్రవసః శ్రియంహరంతమిత్యుపమా - సాచశ్లిష్టవిశేషణా శ్లేషసంకీర్ణా - క్షితిపాకశాసన ఇత్యతిశయోక్తిః.

నిజామయూఖా ఇవతిగ్మదీధితిం
స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్,
తమశ్వవారాజవనాశ్వయాయినం
ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః. 65

నిజాఇతి. నిజాఆత్మీయాః - ప్రకాశరూపాఉజ్జ్వలాకారాః. భాస్వరరూపాశ్చ - అశ్వాన్వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః - స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజం పద్మరేఖాంకితహస్తమ్- అన్యత్రపద్మహస్తమ్ - జవనోజవశీలః. సూ. జుచంక్రమ్యేత్యాదినాయుచ్ - తేనాశ్వేన - అన్యత్రతైరశ్వైర్యాతీతితథోక్తమ్ - మనుజాః మనోర్జాతానరా రాజానశ్చ - తేషామీశంతంనలంతిగ్మదీధితిం సూర్యం మయూఖా ఇవ అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్ - యాతేర్లఙ్ జేర్జుస్సాదేశః.

చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం
సవాహవాహోచితవేషపేశలః,
ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభి
ర్వ్యలోకిలోకై ర్నగరాలయై ర్నలః. 66

చలన్నితి. వాహవాహోచిత వేషపేశలః - అశ్వవహనానురూపనైపథ్యచారుః. ని. చారౌదక్షేచపేశలఇత్యమరః. సనలః మహారయంజననమ్-హయం - అలంకృత్యచలన్ - స్వయంహయస్య భూషణీభూయగచ్ఛన్నిత్యర్థః - ప్రమోదేన నిష్పందతరాణి అత్యంతనిశ్చలాని అక్షిపక్ష్మాణి యేషాంతైరనిమేషదృష్టిభి రిత్యర్థః. నగరాలయైర్నగరనివాసిభిః లోకైజనైర్వ్యలోకి - విస్మయహర్షాభ్యాం విలోకిత ఇత్యర్థః - వృత్త్యనుప్రాసోలంకారః.

క్షణాదథైష క్షణదా పతి ప్రభః
ప్రభంజనాధ్యేయ జవేన వాజినా
సహైవతాభి ర్జనదృష్టి వృష్టిభి
ర్బహిః పురోభూ త్పురుహూతపౌరుషః. 67

క్షణాదితి. అథక్షణదాపతిప్రభః చంద్రద్యుతిః పురుహూతపౌరుషః ఇంద్రపరాక్రమః ఏషనలః-ప్రభంజనాధ్యేయజవేనవాయునాభ్యసనీయవేగేన తతోప్యధికవే

గేనేత్యర్థః. వాజినాఅశ్వేన, క్షణాత్, తాభిః జనదృష్టివృష్టిభిఃదృష్టిపాతైస్సహ - జనైర్దృశ్యమానఏవేత్యర్థః. పురఃపురాత్, బహిః బహిస్థితః, అభూత్ - పూర్వం పురేదృష్టః క్షణాంతరఏవ పురాద్బహిర్దృష్ట ఇతివేగాతిశయోక్తిః.

తతః ప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతిభాషిణీ
పరస్పరోల్లాసితశల్యపల్లవే,
మృషామృధంసాది బలేకుతూహలా
న్నలస్యనాసీరగతేవితేనతుః. 68

తతఇతి. తతః పురాద్బహిర్గమనానంతరం - ప్రతీచ్ఛగృహాణ, ప్రహరజహీతిభాషిణీ భాషమాణేఇత్యర్థః. పరస్పరమన్యోన్యే పరిఉల్లాసితానిప్రసారితాని శల్యపల్లవానితోమరాగ్రాణి యాభ్యాంతే తథోక్తే. ని. శల్యంతుతోమరఇతివిశ్వః. నలస్యనాసీరగతేసేనాగ్రవర్తినీ. ని. సేనాముఖంతునాసీరమిత్యమరః. సాదిబలేతౌరంగికసైన్యే - కుతూహలాన్మృషామృధం మిథ్యాయుద్ధం యుద్ధనటనమిత్యర్థః. వితేనతుః చక్రతుః.

పరియాతు మస్మాక మియం కియత్పదం
ధరాతదంభోధిరపిస్థలాయతామ్,
ఇతీవవాహైర్నిజవేగ దర్పితైః
పయోధిరోధక్షమముద్ధతంరజః. 69

పరియాతుమితి. ఇయంధరాభూః సముద్రవ్యతిరిక్తేతిభావః. అస్మాకంప్రయాతుంప్రస్థాతుమ్ - కియత్పదమ్ - గంతవ్యస్థానంనకించిత్పర్యాప్త మిత్యర్థః. తత్తస్మాదంభోధిరపి - స్థలాయతాంస్థలవదాచరతు - భూరేవభవత్విత్యర్థః. సూ. కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్ప్రత్యయః. ఇతీవ, ఇతిమత్వేవేత్యర్థః. ఇతినైవగమ్యయానార్థత్వాదప్రయోగః - అన్యథాపౌనరుక్త్యాత్ - క్రియానిమిత్తోత్ప్రేక్షా - నిజవేగేనదర్పితైస్సంజాతదర్పైర్వాహైర్నలాశ్వైః - పయోధిరోధక్షమంసముద్రచ్ఛాదనపర్యాప్తమ్ - రజఉద్ధతంఉత్థాపితం - తథాసాంద్ర మితిభావః.

హారేర్యదక్రామిపదైకకేనఖం
పదైశ్చతుర్భిః క్రమణేపి తస్యనః,
త్రపాహరీణా మితి నమ్రితాననై
ర్న్యవర్తితైరర్ధనభఃకృతక్రమైః. 70

హరేరితి. యత్ఖమాకాశం - హరేరేకకేనఏకాకినా. సూ. ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ ఇతిచకారాత్కన్ప్రత్యయః. పదాపాదేన, ని. పాదఃపదంఘ్రిశ్చరణోస్త్రి

యా మిత్యమరః. సూ. పద్దన్నిత్యాదినాపదాదేశః - అక్రామిఅలంఘి - తస్యఖస్య-చతుర్భిఃపదైః - క్రమణేలంఘనే - కృతేసతీతిశేషః - హరీణాంవాజినాం-విష్ణూనాంచేతి గమ్యతే, ని, యమానిలేంద్రచంద్రార్క- విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః. నోస్మాకంత్రిపాఇతి ఇతీవేత్యర్థః. గమ్యార్థత్వాదివశబ్దస్యాప్రయోగః - అతఏవగమ్యోత్ప్రేక్షా - నమ్రితానినమ్రీకృతాని - ఆననానియైస్తైః - హరిభిః - అర్ధేనభసికతక్రమైః కృతలంఘనైస్సద్భిః - నృపవర్తినివృత్తం యదన్యేనపుంసాలఘూపాయేనసాధితం తస్యగురూపాయేనకరణం సమానస్యలాఘవాయ భవేదితిభావః. ఏతేనప్లుతగతిరుక్తా తత్ర గగనలంఘనస్య సంభవా దితి.

చమూచరా స్తస్యనృపస్యసాదినో
జినోక్తిషుశ్రాద్ధ తయేవసైంధవాః,
విహారదేశం తమవాప్య మండలీ
మకారయన్భూరి తురంగమా నపి. 71

చమూచరాఇతి. తస్యనృపస్య - చమూచరాః - సేనాచరాః - చరేష్టః- సింధులేశభవాస్సైంధవాః - అశ్వాః. సూ. తత్రభవఇత్యణ్ - తత్సంబంధినోపి సైంధవాః. సూ. తస్యేదమిత్యణ్ - తేసాదినోశ్వసాదినఇత్యర్థః. జినోక్తిషుశ్రాద్ధతయేవ-జైనదర్శనశ్రద్ధాళుతయేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సూ. ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణఇతిమత్వర్థీయోణప్రత్యయః - తంవిహారదేశంసంచారభూమిం - సుగతాలయంచ. ని. విహారోభ్రమణేస్కంధేలీలాయాం సుగతాలయ ఇతివిశ్వః. అవాప్యతురంగమాన్ - భూరిబహుళం మండలీమపి మండలచారంచాకారయన్ - అపిశబ్దోవాప్తి సముచ్చయార్థః- అన్యత్ర మండలీంమండలాసనమిత్యర్థః. బౌద్ధాః స్వకర్మానుష్ఠానే ప్రాయేణ మండలాసికాం కుర్వంతీతిప్రసిద్ధిః.

మూ. ద్విషద్భిరేవాస్య విలంఘితాదిశో
యశోభిరేవాబ్ధిరకారిగోష్పదమ్,
ఇతీవధారా మవధీర్యమండలీ
క్రియాశ్రియామండి తురంగమైస్థలీ. 72

ద్విషద్భిరితి. అస్యనలస్యద్విషద్భిరేవ - పలాయమానైరితిభావః. దిశోలంఘితాః, అస్యయశోభిరేవాబ్ధిః గోఃపదంగోష్పదమకారి - గోష్పదమాత్రః కృతః. సూ. గోష్పదంసేవితాసేవితప్రమాణేష్వితి సుడాగమషత్వయోర్నిపాతః - ఇతీవ ఇతిమత్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా-అన్యసాధారణం కర్మనోత్కర్షాయ భవేదితి భావః-తురంగమైర్ధారాంగతిమ్ - జాతావేకవచనంపంచాపిధారాఇత్యర్థః. ని. ఆస్కందితంధౌరితకం రేచితం వల్గితంప్లుతమ్ - గతయోమూఃపంచధారాఇత్యమరః - అవధీర్యానాదృత్యమండలీ క్రి

యాశ్రియాఅర్ధప్లుతాయితాదిమండలీకరణలక్ష్మ్యా మండలగత్యైవేత్యర్థః - స్థలీఅకృత్రిమభూమిః. సూ. జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థేఙీప్ - అమండిఅభూషి - మడిభూషణఇతిధాతోర్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్ - ఇదిత్వాన్నుమాగమః.

ఆచీకరచ్చారుహయేనయాభ్రమీ
ర్నిజాతపత్రస్యతలస్థలే నలః,
మరుత్కిమద్యాపినతాసుశిక్షతే
వితత్యవాత్యామయచక్రచంక్రమాన్. 73

ఆచీకరదితి. నలః - చారుయథాతథాహయేనప్రయోజ్యకర్త్రానిజాతపత్రస్య - తలస్థలే - అధఃప్రదేశే. ని. అధస్స్వరూపయోరస్త్రీతలమిత్యమరః. యాః భ్రమీః మండలగతీః - ఆచీకరత్ కారితవాన్ - కరోతేర్ణౌచఙ్ - తాసుభ్రమీషువిషయే- మరుదద్యాపి - వాతానాంసమూహఃవాత్యాః. సూ. పాశాదిభ్యోయః - అత్రతద్భ్రమయోలక్ష్యంతే, తన్మయాన్ - తద్రూపాన్ - చక్రచంక్రమాన్ మండలగతీః - వితత్యవిస్తార్య - నశిక్షతేకింనాభ్యస్యతికిమిత్యుత్ప్రేక్షా - శిక్షితశ్చేత్ సోపితథాగతీః కుర్యాదితిభావః - వాయోరప్యసంభావితాగతీరచీకరదితిభావః.

వివేశగత్వాస విలాస కాననం
తతః క్షణాత్క్షోణిపతి ర్ధృతీచ్ఛయా,
ప్రవాళరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా
హరిర్ఘనచ్ఛాయ మివాంభ సాం నిధిమ్. 74

వివేశేతి. తతః సక్షోణిపతిః - క్షణాత్ - గత్వా - ధృతీచ్ఛయాసంతోషకాంక్షయా - ప్రవాళాః పల్లవాః - అన్యత్రవిద్రుమాః. ని. ప్రవాళోవల్లకీదండే విద్రుమేనపల్లవ ఇతివిశ్వః. తేషాంరాగేణారుణ్యేన ఛురితం రూషితమ్ - ఘనచ్ఛాయంసాంద్రానాతపం అన్యత్రమేఘకాంతిమ్. ని. ఛాయాత్వనాతపేకాంతా వితివిశ్వః-విలాసకాననం క్రీడావనమ్ - అన్యత్రవబయోరభేదాత్ - బిలాసకానాంబిలేశయానాంసర్పాణామ్ - అననంప్రాణనంఅనప్రాణనఇతిధాతుః - సుషుప్సయాస్వప్తుమిచ్ఛయాహరిర్విష్ణుఃఅంభసాంనిధిమబ్ధి మివవివేశ.

వనాంత పర్యంత ముపేత్యసస్పృహం
క్రమేణ తస్మి న్నవతీర్ణ దృక్పథే,
న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైఃపురౌకసా
మనువ్రజద్బంధు సమాజబంధుభిః. 75

వనాంతేతి. అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః స్నేహాదనుగచ్ఛద్బంధుసంఘ

సదృశైరిత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకారః. పురౌకసాందృష్టిప్రపాకరైఃదృష్టిసమూహైః కర్తృభిః - వనాంతపర్యంతంకాననోపాంతసీమాం - ఉదకప్రాంతపర్యంతంచేతిగమ్యతే. ని. వనేసలిలకాననేఇత్యమరః. సస్పృహంసాభిలాషంయథాతథా - ఉపేత్య గత్వా - క్రమేణ - తస్మిన్నలే - అవతీర్ణదృక్పథే అతిక్రాంతదృష్టివిషయేసతి - న్యవర్తినివృత్తమ్ - భావేలుఙ్ - యథాబంధుభిః "ఆవనాంతాదోదకాంతాత్ప్రియం పాంథమనువ్రజేత్" ఇత్యాగమాత్. వనపర్యంతంప్రవసంతమనువ్రజ్య,నివర్త్యతేతద్వదితిభావః.

తతః ప్రసూనేచ ఫలేచ మంజులే
ససమ్ముఖీనాంగులినాజనాధిపః,
నివేద్యమానం వనపాలపాణినా
వ్యలోకయత్కాననరామణీయకమ్. 76

తతఇతి. తతోవనప్రవేశానంతరం - సజనాధిపోనలః-మంజులేమనోజ్ఞే - ప్రసూనేపుష్పే ఫలేచవిషయే - సమ్ముఖీనాసంముఖస్య దర్శినీ, సమ్ముఖావస్థిత వస్తుప్రకాశికేతియావత్. సూ. యథాముఖసమ్ముఖస్యదర్శనఃఖ ఇతిఖప్రత్యయః-సాఅంగులిర్యస్య తేన - వనపాలపాణినానివేద్యమానం ఇదమిదమిత్యంగుల్యానిర్దేశేనప్రదర్శ్యమానమిత్యర్థః. కాననరామణీయకం వనకామనీయకమ్. సూ. యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితి వుఞ్ప్రత్యయః - వ్యలోకయదపశ్యదితి స్వభావోక్తిః.

ఫలాని పుష్పాణిచ పల్లవేకరే
వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే,
స్థితైస్సమాధాయ మహర్షివార్ధకా
ద్వనేతదాతిథ్యమశిక్షిశాఖిభిః. 77

ఫలానీతి. వయోతిపాతేన - పక్షిప్రపాతేనబాల్యాద్యపగమేనచ - ఉద్గతేనోత్థితేనవాయునా - వాతదోషేణచవేపితేకంపితే, ఖగబాల్యాదినోర్వయఇత్యమరః. పల్లవఏవకరఇతివ్యస్త రూపకమ్ - ఫలానిపుష్పాణిచ సమాధాయనిధాయ - స్థితైఃతిష్ఠద్భిఃవనేశాఖిభిర్వృక్షైః వేదశాఖాధ్యాయిభిశ్చ. ని. శాఖావేదప్రభేదేచేతివైజయంతీ-తదాతిథ్యంతస్యనలస్య ఆతిథ్యంఅతిథ్యర్థంకర్మ. సూ.అతిథేర్ఞ్య ఇతిర్ఞ్యప్రత్యయః-మహర్షీణాంవార్ధకాద్వృద్ధ్య సమూహాత్ తత్రిత్యవృద్ధమహర్షిసంఘాదిత్యర్థః-శివభాగవతవత్సమాసః, ని. వృద్ధసంఘేతువార్ధకమిత్యమరః. వా. వృద్ధాచ్చేతివక్తవ్యమితి సమూహార్థేవుఞ్ప్రత్యయః - అశిక్షిశిక్షితంఅభ్యస్తం - అన్యథాకథమిదమాచరితమితిభావః - కర్మణి

లుఙ్ - ఉత్ప్రేక్షేయం, సాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా పూర్వోక్తరూపకశ్లేషాభ్యాముత్థాపితా చేతిసంకరః.

వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవా
న్మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్,
దధాన మాశాసు చరిష్ణు దుర్యశ
స్సకౌతుకీ తత్ర దదర్శకేతకమ్. 78

వినిద్రేతి. వినిద్రపత్రాలిగతాలికైతవాత్ వికచదళావళిస్థితభృంగమిషాత్ - మృగాంకచూడామణేరీశ్వరస్య-కర్తుః వర్జనేనపరిహారేణ అర్జితంసంపాదితం.శ్లో. నకేతక్యాసదాశివమితినిషేధాదితిభావః.ఆశాసు-చరిష్ణుసంచరణశీలంసర్వతోదిక్కమిత్యర్థః. సూ. అలంకృఞిత్యాదినా చరతేరిష్ణుచ్ప్రత్యయః. దుర్యశః అపకీర్తిం - దధానంకైతకంకేతకీకుసుమం - తత్రవనేసనలః కౌతుకీసన్ - దదర్శ. అర్హాస్యమహాపురుష బహిష్కారోపుష్కీర్తికర ఇతిభావః. అత్రఅలికైతవాదిత్యలిత్వాపహ్నవేనతేషుదుర్యశస్త్వారోపాదపహ్నవాలంకారః. శ్లో. నిషిధ్యవిషయంసామ్యా దన్యారోపేహ్యపహ్నవ ఇతి లక్షణాత్.

వియోగభాజాం హృది కంటకైః కటు
ర్నిధీయసే కర్ణిశరస్స్మరేణ యత్,
తతోదురాకర్షతయా తదంతకృ
ద్విగీయసే మన్మథదేహదాహినా. 79

అథత్రిభిఃకైతకోపాలంభమాహ:— వియోగేతి. హేకైతక - యద్యస్మాత్, త్వం - స్మరేణ, వియోగభాజాం, హృది, కంటకైః నిజతీక్ష్ణావయవైః, కటుస్తీక్ష్ణః, కైతకవిశేషణస్యాప్యస్య కర్ణిశరవిశేషణత్వ వివక్షయాపుల్లింగనిర్దేశః. కింతూద్దేశ్యవిశేషస్యవిధేయవిశేషణత్వంక్లిష్టం, కర్ణవత్కర్ణః. ప్రతిలోమశల్యమ్, తద్వాన్ శరఃకర్ణిశరస్సన్ - నిధీయసే - కంటకకఠోరకైతకస్యకర్ణిశరత్వ రూపణాద్రూపకాలంకారః. తతః కర్ణిశరత్వాదేవ - దురాకర్షతయాదురుద్ధరతయా - తదంతకృత్, తేషాంవియోగినామన్తకృన్మారకంసత్ - మన్మథదేహదాహినాస్మరహరేణ - విగీయసేవిగర్హ్యసే - ద్వేష్యవద్ద్వేష్యోపకరణ మప్యసహ్యమేవ - తదపిహింస్రంచేత్కిముపవక్తవ్యమితిభావః. అత్రేశ్వరకర్తృకస్యకైతకవిగానస్య తద్గతవియోగిహింస్రతాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, సాచోక్త రూపకోత్థాపితేతిసంకరః.

త్వదగ్రసూచీ సచివస్సకామినో
ర్మనోభవస్సీవ్యతి దుర్యశః పటౌ,

స్ఫుటంచ పత్త్రైః కరపత్రమూర్తిభి
ర్వియోగి హృద్దారుణి దారణాయతే. 80

త్వదగ్రసూచీతి. తవ అగ్రాణ్యేవ సూచ్యః - తా ఏవ సచివాస్సహకారిణో యస్య సతథోక్తః సః ప్రసిద్ధః - మనోభవః - కామినీచ కామీచ కామినౌ తయోః. సూ. పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః. దుర్యశసీ అధీరావిత్యపకీర్తీ ఏవ పటావితిరూపకమ్. సీవ్యతి, కంటకస్యూతంకరోతీత్యర్థః. కించేతిచార్థః, కరపత్రమూర్తిభిః క్రకచాకారైః. ని. క్రకచోస్త్రీకరపత్రమిత్యమరః. పత్త్రైః వియోగినాం - హృద్యేవదారుణి - దారయతీతి దారణః విదారకః ఛేత్తా - స ఇవాచరతీతి దారణాయతే. సూ. కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి క్యఙంతాల్లట్ - దారణాయతి ఇత్యుపమా - సా చ హృద్ధారుణీతి రూపకానుప్రాణితేతి సంకరః.

ధనుర్మధుస్విన్న కరోతి భీమజా
పరంపరాగై స్తవధూళి హస్తయన్,
ప్రసూన ధన్వా శరసాత్కరోతి మా
మితి క్రుధా క్రుశ్యత తేన కైతకమ్. 81

ధనురితి. హే కైతక, ప్రసూనంధనుస్యేతి ప్రసూనధన్వా పుష్పచాపః. సూ. వాసంజ్ఞాయామిత్యనజాదేశః - అత ఏవ ధనుషః. మధునామకరందేన-స్విన్నకరః ఆర్ద్రపాణిస్సన్ - తవ, పరాగైః, రజోభిః, ధూళిహస్తయన్ పునః పునః ధూళ్యాదాషిపితహస్తమాత్మానం కుర్వన్-అన్యథా ధనుస్స్రితి సేదితి భావః. తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట కృతాద్రి దేశః - అతిభీమజాపరం అత్యంతం దమయంత్యాసక్తమ్-మాం - శరసాచ్ఛరాధీనం కరోతి. సూ. తదధీనవచన ఇతి సాతిప్రత్యయః. అన్యథా సస్త చాపస్సన్ మాం కిం కుర్యాదితి భావః. ఇతీత్థం శ్లోకత్రయోక్తరీత్యా - తేన రాజ్ఞా క్రుధా కైతకం ఆక్రుశ్యత, అపకారోద్ఘాటనేన అఘుష్యతేత్యర్థః.

విదర్భ సుభ్రూ స్తనతుంగతాప్తయే
ఘటానివాపశ్యదలం తపస్యతః,
ఫలానిధూమస్య ధయానధోముఖాన్
సదాడిమే దోహదధూపినిద్రుమే. 82

విదర్భేతి. సనలః. ని. తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియేతి శబ్దార్ణవే - దోహదం చాసౌ ధూపశ్చ-తముక్తమ్. శ్లో. మేషామిషాంబు సంసేకస్తత్కాలామిషధూపనమ్, శ్రియానయం ప్రయోగోఽపి దాడిమీఫలవృద్ధయే. మత్స్యైర్జ్యత్రిఫలాతేషైర్ధూపైరాజామిషోద్భవైః, తేపి

తా ధూపితా సూతే ఫలం తాళీవదాడిమీ. అవిక్ష్వాథేన సంసిక్తా ధూపితా తస్య లోమభిః, ఫలాని దాడిమీ సూతే సుబహూని పృథూని చేతి, తద్వతి దాడిమే ద్రుమే - ఫలాని విదర్భసుభ్రువో దమయంత్యాః - స్తనయోర్యా తుంగతా - తదాప్తయే తత్ప్రాప్తయే - తాదృగౌన్నత్యలాభాయేత్యర్థః. అలమత్యంతం తపస్యత స్తపశ్చరతః. సూ. కర్మణో రోమంథ తపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ప్రత్యయే తపసః పరస్మైపదం చేతి, పరస్మైపదం-ధూమస్య దోహదధూమస్య, ధయంతీతి ధయాన్ పాతౄన్. సూ. అతాచ్ఛోపసర్గ ఇత్యత ఉపసర్గగ్రహణానుస్మృత్తిపక్షే, పాఘ్రేత్యాదినా అనుపసృష్టాదపి ధేటశ్శతృప్రత్యయ ఇతి గతిః - అత ఏవ కాశికా, కేచిదుపసర్గ ఇతి నానువర్తయంతీతి-అధోముఖాన్ ఘటానివ అపశ్యదిత్యుత్ప్రేక్షా - ఫలార్థిన ఉగ్రం తపస్యంతీతి భావః.

వియోగినీమైక్షత దాడిమీమసౌ
ప్రియస్మృతేస్స్పష్ట ముదీత కంటకామ్,
ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృ
ద్విశచ్ఛుకాస్యస్మర కింశుకాశుగామ్. 83

వియోగినీమితి. అసౌ నలః, ప్రియస్మృతేః దయితస్మరణాత్ స్పష్టం వ్యక్తమ్-ఉదీతేతి, ఇణ్ గతావితి ధాతోః కర్తరి క్తః - ఉదితాః ఉద్గతాః - కంటకాః స్యావయవాశ్చ య ఏవ కంటకా రోమాంచా యస్యాస్తామితి శ్లిష్టరూపకమ్. ని. వ్యేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటక ఇతి వైజయంతీ - ఫలాన్యేవ స్తనౌ తావేవ స్థానం తత్ర విదీర్ణం, రాగోఽస్యాస్తీతి రాగి - రక్తవర్ణమనురక్తంచ యత్తస్మిన్ హృది - విశద్ద్విజభక్షణాయాంతః ప్రవిశత్ - శుకాస్యం శుకతుండమేవ స్మరస్య కింశుకంపలాశకుడ్మలమేవ ఆశుగో బాణో యస్యాస్తాం దాడిమీమేవ వియోగినీం విరహిణీం-ఐక్షత, అపశ్యత్ - రూపకాలంకారః. విఃపక్షి-తద్యోగినీ మితిచ గమ్యతే.

స్మరార్ధ చంద్రేషు నిభే క్రశీయ సాం
స్ఫుటం పలాశే ధ్వజుషాం పలాశనాత్,
సవృంత మాలోకత ఖండ మన్వితం
వియోగి హృత్ఖండి నికాలఖండజమ్. 84

స్మరేతి. సనలః, స్మరస్య యోఽర్ధచంద్రః అర్ధచంద్రాకారః ఇషుః తస్య సదృశే తన్నిభే, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః అత ఏవాహామరః. ని. స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇతి - వియోగినాం హృత్ఖండిని హృదయభేదిని, క్రశీయసాం కృశతరాణాం - అధ్వజుషామధ్వగామినాం - పలాశనాన్మాంసభక్షణార్థతోః, స్ఫుటం పలాశే, పలమశ్నాతీతి వ్యుత్పత్త్యా పలాశసంజ్ఞాభాజి - కింశుకకలికాయామిత్యర్థః. అన్వితం సందష్టం వృంతప్రసవబంధనం - తదేవ

కాలఖండజం ఖండం, యకృజ్జంఖండమితి వ్యస్తరూపకమ్ - ఆలోకతఆలోకితవాన్. ని. కాలఖండయకృతీతుసమే ఇమేఇత్యమరః. తచ్చ దక్షిణపార్శ్వస్థ కృష్ణ వర్ణ మాంసవిశేషః.

నవాలతా గంధవహేన చుంబితా
కరంబితాంగీమ కరందశీకరైః,
దృశానృపేణ స్మితశోభి కుట్మలా
దరాదరాభ్యాం దరకంపినీ పే. 85

నవేతి. గంధవహేనవాయునా - చుంబితాస్పృష్టాఅన్యత్ర అనులిప్తేనపుంసా వీక్షితా - మకరందశీకరైఃపుష్పరసకణైః-కరంబితాంగీవ్యామిశ్రిత రూపా, అన్యత్ర స్విన్నాంగీతిచగమ్యతే-స్మితశోభినఃవికాసరమ్యాః-కుట్మలాముకుళాః-యస్యాస్సా-మందహాసమనోహరదంతముకుళాచగమ్యతే - దరకంపినీవాయుస్పర్శాదీషత్కంపా - సాత్త్వికవేపథుమతీచ - నవాలతావల్లీ - తత్సదృశీకాంతాచగమ్యతే - నృపేణ, కర్త్రా, దృశా, కరణేన, దరాదరాభ్యాం భయతృష్ణాభ్యాం - ఉపలక్షితేన సతా - పపేపీతా, గాఢ ందృష్టేత్యర్థః. ఉద్దీపకత్వాద్దరః - ప్రియాసాదృశ్యాదాదరశ్చ. ని. దరోస్త్రీశంఖభీగర్తేష్వల్పార్థేత్వ వ్యయంత్విద మితివైజయంతీ - అత్ర ప్రస్తుతలతావిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతనాయికాప్రతీతెస్సమాసోక్తిరలంకారః.శ్లో. విశేషణానాంతౌల్యేన యత్రప్రస్తుతవర్తినామ్, అప్రస్తుతస్యగమ్యత్వే సాసమాసోక్తిరిష్యత, ఇతిలక్షణాత్.

విచిన్వతీః పాంథ పతంగ హింసనై
రపుణ్యకర్మాణ్యళికజ్జలచ్ఛలాత్,
వ్యలోకయ చ్చంపక కోరకావలీ
స్సశంబరారే ర్బలిదీపికా ఇవ. 86

విచిన్వతీరితి. పంథానంగచ్ఛంతినిత్యమితి పాంథాఃనిత్యపథికాః.సూ. పంథోణనిత్యమితిణప్రత్యయః. పంథాదేశశ్చ-తఏవపతంగాః పక్షిణః. ని. పతంగౌపక్షిసూర్యౌచేత్యమరః-తేషాం, హింసనైర్వధైః - అపుణ్యకర్మాణి - అళయఃకజ్జలానీవేత్యుపమితసమాసః - తేషాంఛలాదిత్యపహ్నవాలంకారః. విచిన్వతీస్సంగృహ్ణతీః హింసాపాపకారిణీరిత్యర్థః.- చంపకకోరాకావళీః - శంబరారేస్స్మరస్య - బలిదీపికాః పూజాదీపానివేత్యుత్ప్రేక్షా, సనలోవ్యలోకయత్.

అమన్యతాసౌ కుసుమేషు గర్భజం
పరాగమంధం కరణం వియోగినామ్,

స్మరేణముక్తేషు పురాపురారయే
తదంగభస్మేవశరేషు సంగతమ్. 87

అమన్యతేతి. అసౌనలః, కుసుమాన్యేవ - ఇషవఃకామబాణాః, తేషాంగర్భజంగర్భజాతం - వియోగినామితికర్మణి షష్ఠీ, అనంధాఅంధాఃక్రియంతె అనేనేత్యంధంకరణః. సూ. ఆఢ్యసిభగేత్యాదినాచ్వ్యర్థేఖ్యుప్ప్రత్యయః - అరుద్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, తంపరాగం, పురాపూర్వంపురారయెపురహరాయ - స్మరేణముక్తేషు శరెషుసంగతంసంసక్తమ్, తస్యపురారేరంగేయద్భస్మతదివామన్యత, తథోత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః. పురాపురారయేయేముక్తాస్తఏవైతెపునరావర్తినః కుసుమేషవఇత్యభిమానః - అన్యథాపిషాంతదంగభస్మసంగోత్ప్రేక్షానుత్థానాదితి.

పికాద్వనే శృణ్వతిభృంగ హుంకృతై
ర్దశాముదంచ త్కరుణాం వియోగినాం,
అనాస్థయాసూన కరప్రసారిణీం
దదర్శదూన స్థలపద్మినీం నలః. 88

పికాదితి. వనెఉపవనేశ్రోతరి - పికాద్వక్తుస్సకాశాత్, భృంగహుంకృతైః వియోగినాందశాం అళిహుంకారకృతాం దురవస్థామిత్యర్థః. ఉదంచత్కరుణాంవికసద్వృక్షవిశేషం - ఉద్యత్కృపంచయథాతథా, శృణ్వతిసతి. ని. కరుణస్తురసేవృక్షే కృపాయాంకరుణామతేతి విశ్వః. అనాస్థయాశ్రోతుమనిచ్ఛయా - సూనంప్రసూనమేవ కరంప్రసారయతీతితథోక్తాం అనిష్టకథాంకరేణవారయన్తీ మివస్థితామిత్యర్థః. సూనకరేతిరూపకానుప్రాణితా గమ్యోత్ప్రేక్షేయమ్ - స్థలపద్మినీంనలః, దూనఃపరితప్తస్సన్. సూ. దూయతెఃకర్తరిక్తః, ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠానత్వమ్, దదర్శ.

రసాలసాల స్సమదృశ్యతామునా
స్ఫురద్ద్విరేఫార వరోషహుంకృతీః,
సమీరలోలై ర్ముకుళై ర్వియోగినే
జనా యదిత్స న్నివతర్జనాభయమ్. 89

రసాలేతి. అమునానలెన, స్ఫురంతిద్విరేఫారవఃభ్రమరఝుంకారయేవ - రోషిణయాహుంకృతిర్హుంకారస్సాయస్యసః సమీరలోలైర్వాయుచలైః, ముకుళై రంగుళిభిరితిభావః. వియోగినేజనాయ, తర్జనాభయం, దిత్సన్ దాతుమిచ్ఛన్నివస్థితః, సూ. దదాతేస్సన్ప్రత్యయః. సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్రలోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః సస్యార్ధధాతుక ఇతిసకారస్యతకారః. రసాలసాలశ్చూతవృక్షః సమదృశ్యత సమ్యగ్దృష్టః ద్విరేఫేత్యాదిరూపకోత్థాపితెయం తర్జనాభయజననోత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

దినేదినే త్వం తనురేధ్యరేధికం
పునఃపునర్మూర్ఛచ మృత్యుమృచ్ఛచ,
ఇతీవ పాథం శపతః పికాన్ ద్విజాన్
సఖేదమైక్షిష్టసలోహితేక్షణా. 90

దినేదినతఇతి. రేఇతిహీనసంబోధనే-పాంథ, త్వందినేదినే అధికంతనురేధిక్కృశోభవ. సూ. అస్తేర్ల్లోటిలిప్, హుజల్భ్యోహేర్ధిరితిధిత్వం ఘ్వసోరేద్ధానభ్యాసలోపశ్చేత్యేత్వమ్ - శ్నసోరల్లోపఇత్యకారలోపః - పునఃపునరూర్ఛచ మూర్ఛితోభవమృత్యుంమరణం ఋచ్ఛచఆప్నుహి, ఇతి పాంథంనిత్యపథికం - శపతశ్శపమానానివస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షే, లోహితేక్షణాన్ రక్తదృష్టీన్, ఏకత్రిస్వభావతః. అన్యత్రరోషాచ్చేతిదర్ష్టవ్యమ్ - పికాన్ ద్విజాన్ కోకిలాన్ పక్షిణః బ్రాహ్మణాంశ్చ - సనలః; సఖేదం ఐక్షిష్ట, స్వస్యాప్యుక్త శాపశంకయేతిభావః.

అలిసజా కుట్మల ముచ్చ శేఖరం
నిపీయ చాంపేయ మధీరయాదృశా,
స ధూమకేతుం విపదేవియోగినా
ముదీతమాశంకిత వానశంకత. 91

అలిసజేతి. అలిసజా భ్రమరపఙ్క్త్యా-ఉచ్చశేఖరంఉన్నతశిరోభూషణం అలిమలినాంగమిత్యర్థః. ని. శిఖాస్వాపీడ శేఖరావిత్యమరః. చాంపేయంచంపకవికారం కుట్మలం. ని. అథచాంపేయశ్చంపకోహేమపుష్పకఇత్యమరః - నన్వయుక్తమిదం. శ్లో. నషట్పదోగంధఫలీమజిఘ్రదిత్యాదా అలీనాంచంపకస్పర్శాభావప్రసిద్ధేరితిచేన్న-స్పృశంత్యేవకింతుస్పృష్ట్వామ్రియంతే - తావతైవస్పర్శాభావప్రసిద్ధేరితి క్వచిత్కీర్తితఃపరిహారః - అథవాచాంపేయంనాగకేసరమ్. ని. చాంపేయఃకేసరోనాగకేసరః కాంచనాహ్వయఇత్యమరః. అధీరయాదృశానిపీయ, విక్లబదృష్ట్యాగాఢందృష్ట్వా ఆశంకితవాన్ కించిదనిష్టముత్ప్రేక్షితవాన్. శ్లో. అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాంశంకామాచక్షతేబుధా ఇతిలక్షణాత్. సనలఃవియోగినాం విపదే, ఉదీతంఉదితం, ధూమకేతుం, అశంకత, అతర్కయదిత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః.

గళత్పరాగం భ్రమిభంగిభిః పత
త్ప్రసక్తభృంగావళి నాగకేసరమ్,
సమారనారాచనిఘర్షణస్ఖల
జ్జ్వలత్కణంశాణ మివ వ్యలోకయత్. 92

గళదితి. సనలః, గళత్పరాగంనిపతద్రజస్కం - భ్రమిభంగిభిర్భ్రమణప్రకారైః ఉపలక్షితం, పతద్భ్రశ్యత్, ప్రసక్తభృంగావళి - సంసక్తాళికులం - నాగకేసరం కుసుమవిశేషం - మారనారాచనిఘర్షణైః స్మరశరఘర్షణైః స్ఖలంతః లుఠంతఃజ్వలంతశ్చ - కణాఃస్ఫులింగాఃయస్యతం, శాణంనికషోపలమివేత్యుత్ప్రేక్షా - వ్యలోకయత్, ని. శాణస్తునికషఃకష ఇత్యమరః.

తదంగ ముద్దిశ్య సుగంధిపాతుకా
శ్శిలీముఖాలీః కుసుమాద్గుణాస్పృశః,
స్వచాప దుర్నిర్గత మార్గణభ్రమా
త్స్మర స్స్రవంతీ రవలోక్య లజ్జితః. 93

తదంగమితి. సుగంధిశోభనగంధం. సూ. గంధస్యేదిత్యాదినాసమాసాంతఇకారః - తదంగం తస్యనలస్య అంగముద్దిశ్యలక్షీకృత్యగుణోగంధాదిః - మౌర్వీచ. ని. గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితివైజయంతీ - తత్స్పృశఃతద్యుక్తాత్. సూ. స్పృశోనుదకేక్విన్ - కుసుమాదపాదానాత్ పాతుకాః ధావంతీః. సూ. లషపతేత్యాదినాఉకఞ్ప్రత్యయః - స్రవంతీః ధ్వనంతీః శిలీముఖాళీరళిపఙ్క్తీః బాణపఙ్క్తీశ్చఅవలోక్య - స్మరః, స్వచాపాత్ప్రచ్యుత్ - దుర్నిర్గతా విషమనిర్గతాః యే మార్గణాబాణాః తద్భ్రమాద్ధేతోః - లజ్జితోభవత్ - నూనమితిశేషః - దుర్నిర్గతేషవోహ్యధికంస్వనంతీతిప్రసిద్ధం - అత్రస్వనచ్ఛిలీముఖేషుదుర్నిర్గతమార్గణ భ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః - సచశిలీముఖేతిశ్లేషానుప్రాణితః - తమర్థాపితాచేయంస్మరస్యలజ్జితత్వోత్ప్రేక్షేత్యనయోరంగాంగిభావేనసంకరః.

మరుల్లసత్పల్లవకంటకైః క్షతం
సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్,
సవారనారీకుచసంచితోపమం
దదర్శ మాలూరఫలం పచేళిమమ్. 94

మరుదితి. మరుతా, లసత్పల్లవానాంచలత్కిసలయానాం కంటకైః తీక్ష్ణాగ్రావయవైః - క్షతం, అన్యత్ర, విలసద్విటనఖైః క్షతమితి గమ్యతే, సముచ్చరత్ప్రసరత్ - చందనసారస్యేవఅన్యత్రచందనసారస్య సౌరభంయస్యతత్ - అతఏవవారనారీకుచేనవేశ్యాస్తనేన సంచితోపమంసంపాదితసాదృశ్యమిత్యుపమాలంకారః. ని. వారస్త్రీగణికావేశ్యేత్యమరః - కులాంగనాసునఖక్షతాద్యనౌచిత్యాద్వారవిశేషణం - పచేళిమంస్వతఃపక్వమ్. వ్యా. కర్మకర్తరికేళిమరఉపసంఖ్యానమితిపచేః కేళిమర్ప్రత్యయః-

మాలూరఫలంబిల్వఫలం. ని. బిల్వేశాండిల్యశైలూషౌమాలూరశ్రీఫలావపీత్యమరః - సనలోదదర్శ.

యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచిత
ప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్,
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాంధయా
సపాటలాయాః స్తబకం ప్రకంపితః. 95

యువద్వయీతి. యువాచ యువతిశ్చతయోర్ద్వయోః ద్వయీమిథునం-తస్యా శ్చిత్తయోః కర్మణోః నిమజ్జనే - ణ్యంతాల్ల్యుట్ - ఉచితైః క్షమైః - ప్రసూనైః పుష్పబాణైఃశూన్యేతరదశూన్యంపూర్ణం గర్భగహ్వరంగర్భకుహరంయస్యతం-పాట లాయాః పాటలవృక్షస్య స్తబకంకుసుమగుచ్ఛం - భయాంధయా భయమూఢయాధి యాభయజన్యభ్రాంత్యేత్యర్థః-స్మరేషుధీకృత్యకామతూణీకృత్య-తథావిభ్రమ్యేత్యర్థః అతఏవ భయాత్ప్రకంపితః చకంపే - అత్రపాటలస్తబకే మదనతూణీరభ్రమా ద్భ్రాంతిమదలంకారః. శ్లో. కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయేపిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణా నుభవో యత్రసంభ్రాంతిమాన్మత ఇతిలక్షణాత్.

మునిద్రుమః కోరకిత శ్శితిద్యుతి
ర్వనే మునా మన్యత సింహికాసుతః,
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం
కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్. 96

మునిద్రుమ ఇతి. అమునానలేన - వనే - కోరకితస్సంజాతకోరకః-శితిద్యుతిః పత్రేషుకృష్ణచ్ఛవిః - మునిద్రుమఃఅగస్త్యవృక్షః - తమిస్రపక్షే త్రుటికూటేనక్షయవ్యాజేన భక్షితం - అభక్షితత్వేకుతఃక్షయఇతిభావః-అత్రకూటశబ్దేనక్షయాపహ్నవేన భక్షణారోపాదపహ్నవభేదః - వైధవంచాంద్రమసం. ని. విధుస్సుధాంశుశ్శుభ్రాంశురిత్యమరః - కలాకలాపంకలాసమూహం వమన్ ఉద్గిరన్ సింహికాయాస్సుతోరాహుః - అమన్యతకిల - అత్రకోరకితత్వ శితద్యుతిత్వాభ్యాంమునిద్రుమస్యేంద్రుకలాకలాపవమనవిశిష్టరాహుత్వోత్ప్రేక్షా, సాచోక్తాపహ్నవోత్థాపితేతి సంకరః.

పురోహతా త్రిప్రతుషారపాండర
చ్ఛదావృతేర్వీరుధిబద్ధవిభ్రమాః,
మిళన్నిమీలం విదధు ర్విలోకితా
నభస్వత స్తం కుసుమేషు కేళయః. 97

పురఇతి, పురోగ్రే-హతాత్ ఝటిత్యాక్షిప్తా కృష్టాతుషారేణహిమేన పాండరాణాం ఛదానాంపత్రాణాం - అన్యత్రతుషారవత్పాండరస్య ఛదస్యాచ్ఛాదకస్య వస్త్రస్యచ - ఆవృతిఃఆవరణం యేనతస్యనభస్వతఃవాయోః - వీరుధిలతాయాం బద్ధా అనుబద్ధాఃవిభ్రమాభ్రమణానిలీలాశ్చయాసుతాః-కుసుమేషువిషయే కేళయః-క్రీడాః-కుసుమేషు కేళయః కామక్రీడాశ్చ - విలోకితా స్సత్యః - తంనలం - మిళంతీ సజ్జంతీ నిమీలామీలనంయస్యతం - విదధుః - నిమీలితాక్షంచక్రురిత్యర్థః - విరహిణాముద్దీపకదర్శనస్యదుస్సహదుఃఖహేతుత్వాత్ - అన్యత్ర. శ్లో. నేక్షేతార్కంన నగ్నాం స్త్రీం నచసంసక్తమైథునా మితినిషేధాదితిభావః - అత్రప్రస్తుతనభస్వద్విశేషణ సామర్థ్యా దప్రస్తుత కాముకవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తి రలంకారః.

గతా యదుత్సంగతలే విశాలతాం
ద్రుమా శ్శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్,
కథం సధాత్రీ మతిమాత్రనామితై
ర్నవందమానా నభినందతి స్మ తాన్. 98

గతాఇతి. ద్రుమాః-యస్యాధాత్ర్యాః-ఉత్సంగతలే ఉపరిదేశే అంకదేశేచ-విశాలతాంవృద్ధిం - గతాః తాం ధాత్రీంభువంమాతరంచ ఉపమాతరంవా. ని. ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృష్విత్యమరః. సూ. ధఃకర్మణిష్ట్రనితిధేటోదధాతేర్వా ష్ట్రన్ప్రత్యయః - ఫలగౌరవేణఫలభరేణ సుకృతాతిశయేనచ - హేతునా అతిమాత్రంనామితైః ప్రహ్వీకృతైః సూ. నమేర్మిత్త్వవికల్పా ద్ధ్రస్వభావః శిరోభిరగ్రైరుత్తమాంగైశ్చ-వందమానాన్ స్పృశతోభివాదయమానాంశ్చతాన్‌ద్రుమాన్ అతఏవ యచ్ఛబ్దానపేక్షా - సనలఃకథంనాభినందతిస్మ అభిననందైవేత్యర్థః - వృక్షాణాం క్షేత్రానురూపఫలసంపత్తి మపత్యానాం మాతృభక్తించకోనామనాభినందతీతిభావః - అత్రాపివిశేషణసామర్థ్యా త్పుత్రప్రతీతే స్సమాసోక్తిరలంకారః.

నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలై
స్సుధీకృతం పుష్పరసై రహర్మహః,
వినిర్మితం కైతకరేణుభి స్సితం
వియోగినే దత్త న కౌముదీ ముదః. 99

అత్రాతపస్యచంద్రికాత్వరూపణాయతద్ధర్మాన్ సంపాదయతి.—నృపాయేతి. వనానిలైఃఉద్యానపవనవాతైః - హిమంశీతలం కృతంహిమితం - తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః - పుష్పరసైఃపవనవాతానీతైఃమకరందైః - సుధీకృతం అమృతీకృతం - తథాకైతకరేణుభిః - సితంవినిర్మితం శుభ్రీకృతం అహ్నోమహః తేజః అహర్మహః

ఆతపః. సూ. రో౽సుపీతిరేఫాదేశః - తదేవకామదీతివ్యస్తరూపకమ్ - వియోగినేతస్మైన్నృపాయ-ముదఃప్రమోదాన్ నాదత్తనదత్తవతీ-ప్రత్యుతోద్దీపికైవాభూదితిభావః.

వియోగభాజోపి నృపస్య పశ్యతా
తదేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్,
పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహుః
కుహూరుతాహూయత చన్ద్రవైరిణీ. 100

వియోగభాజఇతి. వియోగభాజోపి వియోగినోపినృపస్య - తదాననమేవసాక్షాదమృతాంశుం ప్రత్యక్షచంద్రం పశ్యతా అతఏవరోషాదద్యాపి చంద్రతాంనజహాతీతి క్రోధాదివఅరుణచక్షుషాపికేన - చంద్రవైరిణీకుహూఃనిజాలాపఏవ కుహూరిష్టచంద్రామావాస్యేతిశ్లిష్టరూపకం. ని. కుహూస్స్యాత్కోకిలాలాపనష్టేందుకళయోరపీతివిశ్వః - ముహురాహూయతేతఆహూతాకిమిత్యుత్ప్రేక్షా పూర్వోక్తరూపకసాపేక్షేతిసంకరః - అస్యచంద్రస్యైయమేవకుహూరాహ్వాయనీయా అస్యాఏవతత్కాలంతిహారిత్వాదితిభావః, వియోగావస్థాయామపినలాననం చంద్రాతిశాయిసౌందర్యం, స్వస్థావస్థాయాంతుకిముతేతిభావః.

అశోకమర్థాన్వితనామతాశయా
గతాన్ శరణ్యం గృహశోచినోధ్వగాన్,
అమన్యతానంతమివైష పల్లవైః
ప్రతీష్ట కామజ్వలదస్త్రజాలకమ్. 101

అశోకమితి. ఏషనలః - పల్లవైః ప్రతీష్టానిప్రతిగృహీతానిసంఛన్నాని కామజ్వలదస్త్రాణి తద్రూపాణిజాలకానిక్షారకాః బాలముకుళగుచ్ఛాయేనతం - పల్లవసంఛన్నజాలకరూపకామాస్త్రమిత్యర్థః - అన్యథాతద్దర్శనాదేవతేమ్రియేరన్నితిభావః - అశోకం అతఏవార్థాన్వితనామతా నాస్తిశోకో యస్మిన్నిత్యన్వర్థసంజ్ఞతా తత్కృతయా ఆశయా - అస్మానప్యశోకాన్కరిష్యతీత్యభిలాషేణ - శరణేరక్షణేసాధుంసమర్థం శరణ్యంమత్వేతిశేషః. ని. శరణంరక్షణేగృహఇతివిశ్వః - తత్రసాధురితియత్ ప్రత్యయః- ఆగతాన్శరణాగతానిత్యర్థః - గృహాన్దారాన్ శోచంతీతిగృహశోచినః గృహానుద్దిశ్యశోచతఇత్యర్థః. ని. గృహాఃపత్న్యాంగృహేస్మృతాఇతివిశ్వః - అధ్వగాన్ప్రోషితాన్ - అవంతమివ - శరణాగతరక్షణేమహాఫలస్మరణాత్ - అన్యథామహాదోషస్మరణాచ్చరక్షంతమివేత్యర్థః - అమన్యతజ్ఞాతవాన్ - అస్త్రభీరూణాంతద్గోపనమేవరక్షణోపాయఇతిభావః.

విలాసవాపీతటవీచివాదనా
త్పికాళిగీతే శ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్,
వనేపి తౌర్యత్రికమారరాధతం
క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః. 102

విలాసేతి. విలాసవాపీవిహారదీర్ఘికా తస్యాస్తటేవీచీనాం వాదనాత్, పికానామళినాంచ గీతేర్గానాత్ - శిఖీనాం మయూరాణాం లాస్యలాఘవాత్ నృత్తనైపుణ్యాచ్చ - వనేపి - తంనలంతౌర్యత్రికంనృత్తగీతవాద్యత్రయం - కర్తృ - ఆరరాధ ఆరాధయామాస - తథాహి - భాగ్యభాక్ భాగ్యవాన్ - జనః - క్వ, భుజ్యతఇతిభోగః సుఖం తంనాప్నోతిసర్వత్రైవాప్నోతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

తదర్థమధ్యాప్యజనేన తద్వనే శుకావిసృష్టాః పటవస్తమస్తువన్,
స్వరామృతేనోపజగుశ్చ శారికాస్తథైవ తత్పౌరుషగాయినీకృతాః.

తదర్థమితి. జనేనసేవకజనేనతదర్థంనలప్రీత్యర్థం - అధ్యాప్యస్తుతీఃపాఠయిత్వాతస్మిన్వనే - విసృష్టాఃముక్తాః - పటవఃస్ఫుటగిరః - శుకాస్తంనలంఅస్తువన్ - తథైవ శుకవదేవ - తత్పౌరుషస్యనలపరాక్రమస్య గాయిన్యోగాయికాఃకృతాః గాయినీకృతాః - శారికాః - స్వరామృతేన మధురస్వరేణేత్యర్థః ఉపజగుశ్చ.

ఇతీష్టగంధాఢ్యమటన్నసౌవనం, పికోపగీతోపి శుకస్తుతోపిచ,
అవిందతామోదభరంబహిఃపరం, విదర్భసుభ్రూవిరహేణనాంతరమ్.

ఇతీతి. ఇతి, ఇష్టగంధాఢ్యంసౌగంధ్యసంపన్నం వనమటన్ దేశకాలాధ్వగంతవ్యాఃకర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణామితి వనస్యదేశత్వాత్కర్మత్వమ్ - అసౌనలః - పికైఃకోకిలైః - ఉపగీతోపిశుకైఃస్తుతోపిచపరంకేవలం. ని. పరస్స్యాదుత్తమానాప్తవైరిదూరేషుకేవలఇతివిశ్వః - బహిఃఆమోదభరంసౌరభ్యాతిరేకరూపమేవ - అవిందత - విదర్భసుభ్రూవిరహేణహేతునా - అంతరంఆమోదభరం - ఆనందాతిరేకరూపమ్ - నావిందతనలబ్ధవాన్ - ప్రత్యుతదుఃఖమేవాన్వభూదిత్యర్థః. ని. ఆమోదోగంధహర్షయోరితివిశ్వః.

కరేణ మీనం నిజకేతనం దధద్ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా,
వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనేవనే మధుం సమిత్రమత్రానుసరన్నివ స్మరః.

కరేణేతి. సనలః - నిజకేతనంనిజలాంఛనం మీనంద్రుమాలవాలాంబుషు నివేశశంకయా ప్రవేశభియాకరేణ దధత్ - తాదృక్ఛుభరేఖావ్యాజేనదధానఇత్యర్థః సర్వ

ర్తుషు నేసర్వర్తుసంకులే, అత్రఅస్మిన్ వనేమిత్రంసఖాయం మధుంవసంతం - అనుసరన్ అన్విష్యన్ - స్మరఇవన్యతర్కి - తర్కితఇత్యుత్ప్రేక్షా, జనైరితిశేషః.

లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః,
అసేవ తాముం మధుగంధవారిణి, ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః. 106

లతేతి. లతాఏవాబలాఃతాసాంలాస్యకలాసుమధురనృత్యవిద్యాసు గురురుపదేష్టేతిమాంద్యోక్తిః, తరుప్రసూనగంధోత్కరాణాం వృక్షకుసుమసౌరభసంపదాం పశ్యతోహరః పశ్యంతమనాదృత్యహరః-ప్రసహ్యాపహర్తేత్యర్థః. ని. పశ్యతోయోహరత్యర్థం సచోరః పశ్యతోహర ఇతి హలాయుధః. సూ. పచాద్యచ్, షష్ఠీచానాదర ఇతి షష్ఠీ - వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యోయుక్తిదండహరేష్విత్యలుక్ - ఏతేన సౌరభ్యముక్తం- మధుమకరందఏవ గంధవారి గంధోదకం తత్ర ప్రణీతలీలాప్లవనః కృతలీలావగాహ ఇతి శైత్యోక్తిః - ఈదృగ్వనానిలః అముంనలం - అసేవత - గుణవాన్నేవ సేవకః సేవ్యప్రియోభవతీతిభావః.

అథ స్వమాదాయ భయేన మంథనా
చ్చిరత్నరత్నాధిక ముచ్చితం చిరాత్,
నిలీయ తస్మిన్నివసన్నపాంనిధి
ర్వనే తటాకో దదృశే వనీభుజా. 107

అథేతి. అథ వనాలోకనానంతరం, మంథనాద్భయేన - మంథనార్థం పునర్మథిష్యంతీతి భయాదితిభావః - చిరాత్ - ఉచ్చితం సంచితం-చిరత్నంచిరంతనం. వా. చిరపరుత్పరారిభ్యస్త్నోవక్తవ్య ఇతిత్నప్రత్యయః, తచ్చతద్రత్నాధికం శ్రేష్ఠవస్తుభూయిష్ఠం చేతి చిరత్నరత్నాధికం. ని. రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠే పీత్యమరః-స్వంధనం-ఆదాయతస్మిన్వనే నిలీయాంతర్ధాయ నివసన్వర్తమానః - అపాంనిధి రివేత్యుత్ప్రేక్షా, తటాకస్సరోవిశేషః - అవనీభుజారాజ్ఞా - దదృశేదృష్టః.

పయోనిలీనాభ్రిముకాముకావలీ
రదాననంతోరగ పుచ్ఛసచ్ఛవీన్,
జలార్ధరుద్ధస్య తటాంతభూభిదో
మృణాళజాలస్య నిభాద్బభార యః. 108

యదుక్తంధనమాదాయేతితదేవాత్రసంపాదయతి - పయఇత్యాదినవభిశ్లోకైః- పయఇతి, యస్తటాకః - జలేనార్ధరుద్ధస్యఅర్ధచ్ఛన్నస్య - తటాంతభూభిదస్తటప్రాంతదేశనిర్గతస్యేత్యర్థః - మృణాళజాలస్య బిసబృందస్య నిభాద్వ్యాజాదిత్యపహ్నవాలంకారః. ని. నిభోవ్యాజసదృక్షయోరితివిశ్వః-అనంతోరగస్య శేషాహేః - పుచ్ఛేన

సచ్ఛవీన్సవర్ణాన్ - తద్వద్ధవళానిత్యర్థః పయోనిలీనానాం అభ్రిముకాముకావలీనాం - ఐరావణశ్రేణీనాం రదాన్దంతాన్ - బభార-తత్ర ఏకఏవైరావణః అతశ్రేత్వసంఖ్యాకా ఇతి వ్యతిరేకః, * అభ్రిముంకామయంత ఇత్యభ్రిముకాముకా ఇతి ద్వితీయాసమాసో మధుపిపాసురితివత్. సూ. నలోకేత్యాదినా షష్ఠీ ప్రతిషేధాత్ లషపతేత్యాదినాక మేరుకఞ్ప్రత్యయః.

తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటా
స్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేనయః,
బభౌ చలద్వీచికశాంతశాంతనై
స్సహస్ర ముచ్చైశ్శ్రవసామివ శ్రియన్. 109

తటాంతవిశ్రాంతేతి. యస్తటాకః-తటాంతేతటప్రాంతేవిశ్రాంతా యాతురంగమచ్ఛటా నలానీతాశ్వశ్రేణీతస్యాః స్ఫుటంయథాతథా అనుబింబోదయచుంబనేన ప్రతిబింబావిర్భావవ్యాప్త్యానిమిత్తేన - వీచయఏవకశాస్తాసాం అంతశాతనైఃఅగ్రతాడనైః.ని. అశ్వాదేస్తాడనీకశేత్యమరః, చలదుచ్చలత్ -ఉచ్చైశ్శ్రవసాంసహస్రంశ్రియన్ ప్రాప్నువన్నివ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా, వ్యతిరేకశ్చపూర్వవత్ - ఏతేననలాశ్వానాం ఉచ్చైశ్శ్రవస్సామ్యంగమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

సితాంబుజానాం నివహస్య యశ్ఛలా
ద్బభావళిశ్యామలితోదరశ్రియాం,
తమస్సమచ్ఛాయకళంకసంకులం
కులం సుధాంశో ర్బహుళం వహన్బహు. 110

సితాంబుజానామితి. యస్తటాకః అళిభిఃశ్యామలితోదరశ్రియాం శ్యామీకృతమధ్యశోభానాం సితాంబుజానాం పుండరీకానాం నివహస్య ఛలాత్ తమస్సమచ్ఛాయైస్తిమిరసవర్ణైః కళంకైః సంకులం బహుళంసంపూర్ణంబహ్వనేకం - సుధాంశోశ్చంద్రస్య కులంవంశంవహన్ బభావితి గమ్యోత్ప్రేక్షా ఛలశబ్దేన పుండరీకేషు పుండరీకత్వాపహ్నవేన చంద్రతారోపాత్సాపహ్నవాచ - వ్యతిరేకస్తుపూర్వవత్.

రథాంగభాజా కమలానుషంగిణా
శిలీముఖస్తోమసఖేన శార్ఙ్గిణా,

---

* వస్తుతస్త్వయంగ్రంథః ప్రమాదపతిత ఇతిభాతి, కమేరనిషేధ ఇతివార్తికేన షష్ఠ్యాః ప్రతిప్రసూతత్వేన షష్ఠీ సమాసస్య నిర్బాధత్వాత్. అత ఏవ కౌముద్యాం నలోకేత్యాదసూత్రఏవ కమేర నిషేధః లక్ష్మ్యాః కాముకోహరిరిత్యుక్తమ్.

సరోజినీ స్తంబకదంబకైతవా
న్మృణాళశేషాహి భువాన్వయాయి యః. 111

రథాంగేతి, యస్తటాకః, రథాంగం చక్రవాకం చక్రాయుధంచ - యద్యపి చక్రవాకే రథాంగ నామేతి ప్రయోగోరూఢః తథాపిప్రాయేణాత్ర చక్రశబ్ద పర్యాయప్రయోగదర్శనాత్తద్వదస్యాప్యుభయత్రప్రయోగంమన్యతేకవిః-తద్భాజాభజోఞ్జైః కమలైః కమలయాచ అనుషంగిణాసంసర్గవతా శిలీముఖస్తోమ సఖేనఅళికులసహచరేణ అన్యత్రసఖిశబ్దస్సాదృశ్యవచనః - తత్సవర్ణేనేత్యర్థఃమృణాళంశేషాహిరివేత్యుపమితసమాసః - తద్భవాతదాకరేణఅన్యత్రమృణాళమివశేషాహిః - తద్భవాతదాధారకేణశార్ఙ్గిణా విష్ణునా - సరోజనీనాంస్తంబాఃగుల్మాః. ని. అప్రకాండేస్తంబగుల్మావిత్యమరః- తేషాంకదంబస్యకైతవాన్మిషాత్ - అన్వయాయిఅనుయాతోనుసృతోధిష్ఠితఇతియావత్ - అత్రాపికైతవశబ్దేన స్తంబత్వమపహ్నుత్యతత్రిశార్ఙ్గిత్వారోపాదపహ్నవభేదః.

తరంగిణీ రంకజుష స్స్వవల్లభా
స్తరంగరేఖా బిభరాం బభూవ యః,
దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకై
ర్ధృతప్రవాళాంకురసంచయశ్చ యః. 112

తరంగిణీరితి. కించయస్తటాకః - అంకజుషఃఆంతికభాజః ఉత్సంగసంగినీశ్చ - తరంగరేఖా స్తరంగరాజీరేవస్వవల్లభా స్తరంగిణీరితివ్యస్తరూపకమ్ - బిభరాంబభూవ బభార. సూ. భీహ్రీభృహువాంశ్లువచ్చేతివికల్పాదామ్ప్రత్యయః కించ - యస్తటాకః దరోద్గతైఃఈషదుద్బద్ధైః కోకనదౌఘకోరకైః రక్తోత్పలషండకలికాభిః ధృతప్రవాళాంకురసంచయః ధృతవిద్రుమాంకురనికరః - అత్రాపికోకనదకోరకాణాంవిద్రుమత్వేన రూపణాద్రూపకమేవ.

మహీయసః పంకజమండలస్య య
శ్ఛలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ,
నలేన మేనే సలిలే నిలీనయో
స్త్విషం విముంచ న్విధుకాలకూటయోః. 113

మహీయసఇతి. యస్తటాకః మహీయసః మహత్తరస్యగౌరస్యచ మేచకస్యచ పంకజమండలస్య సితాసితసరోజషండయోశ్ఛలేనసలిలే నిలీనయోః విధుకాలకూటయోః సితాసితయోరితిభావః-త్విషంవిముంచన్విసృజన్నిపనలేనమేనే - అత్రఛలేనవిముంచన్నివేతిసాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా చ.

చలీకృతా యత్ర తరంగరింగణై
రబాలశైవాలలతా పరంపరాః,
ధ్రువం దధు ర్బాడబహవ్యవాడధ
స్స్థితిప్రరోహత్తమభూమధూమతామ్. 114

చలీకృతాఇతి. యత్ర యస్మిన్ తటాకే తరంగరింగణైః తరంగకంపనైః-చలీకృతాః చంచలీకృతాః అబాలానాం కఠోరాణాంశైవాలలతానాం పరంపరాః పఙ్క్తయః - హవ్యం వహతీతి హవ్యవాడగ్నిః. సూ. వహశ్చేతిణ్విప్రత్యయస్యఛందోమాత్రవిషయత్వానాదరేణ భాషాయా మపిప్రయోగః-బాడబహవ్యవాహో బడబాగ్నేరధస్స్థిత్యా అంతరవస్థానేన ప్రరోహత్తమో బహిః ప్రాదుర్భవత్తమో భూమా ఆధిక్యం యేషాంతేచతేధూమాశ్చతేషాం భావస్తత్తాతాందధుః - బహిరుత్థితధూమపటలవద్బభురిత్యర్థః - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్.

ప్రకామ మాదిత్య మవాప్య కంటకైః
కరంబితా మోదభరం వివృణ్వతీ,
ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా
సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా. 115

ప్రకామమితి. ఆదిత్యంసూర్యం అవాప్య ప్రకామం కంటకైః నాళగతైస్తీక్ష్ణాగ్రైరవయవైః కరంబితాదంతురితా - అన్యత్రాదిత్యం అదితిపుత్రమింద్ర మవాప్య కంటకైః పులకైః కరంబితా - అతఏవమోదభరం పరిమళసంపదంఆనందసంపదంచ - వివృణ్వతీప్రకటయంతీ దివా దివసే ధృతాని స్ఫుటశ్రీగృహాణి వికచపద్మాని యేనతాదృశోవిగ్రహః స్వరూపంయస్యాస్సా-అన్యత్ర దివా స్వర్గేణ ధృతః స్ఫుటశ్రీగృహంఉజ్జ్వలశోభాస్పదం విగ్రహోదేహోయస్యాస్సాస్వర్లోకవాసినీత్యర్థః - యస్తటాకఃప్రభవఃకారణంయస్యాస్సా-యజ్జన్యాసరోజినీఅప్సరాయితా అప్సరాఇవాచరితా. ఉపమానాత్. సూ. కర్తుఃక్యఙ్ సలోపశ్చేతిక్యఙ్-ఓజసోప్సరసోనిత్యమితినిత్యస్సలోపశ్చ తతఃకర్తరిక్తః - శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా.

యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతి
ర్మరుత్తరంగై స్తరళ స్తటద్రుమః,
నిమజ్జ్య మైనాకమహీభృత స్సత
స్తతానపక్షాన్ ధువత స్సపక్షతామ్. 116

యదితి. యస్య తటాకస్యాంబుపూరే ప్రతిబింబితాయతిః ప్రతిఫలితాయామః- మరుత్తరంగైః వాతవీజనైః తరళశ్చలః తటద్రుమః నిమజ్జ్యసతఃవర్తమానస్య పక్షాన్

పత్త్రాణి ధువతః కంపయతః మైనాకమహీభృతః మైనాకాద్రేః సపక్షతాంసదృశతా ఇంద్రాద్రక్షితత్వాత్పక్షవత్త్వాంచ తతానేత్యుపమా.

పయోధిలక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే
రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్,
స తత్ర చిత్రం విహరంత మంతికే
హిరణ్మయం హంస మబోధి నైషధః. 117

పయోధీతి. అథ నైషధో నిషధానాం రాజా నలః. సూ. జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ - పయోధిలక్ష్మీముషి తత్కల్ప ఇత్యర్థః-తత్ర కేళిపల్వలే క్రీడాసరసి రిరంసూనాం రంతుమిచ్ఛూనాం - హంసీనాం కలనాదేషు మధురస్వరేషు సాదరం సస్పృహం అతఏవాంతికే తత్సమీపే విహరంతంచరంతమ్ - హిరణ్మయం సువర్ణమయం. సూ. దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః అతఏవ చిత్ర మద్భుతం హంసమ్ -అబోధి దదర్శేత్యర్థః.

ప్రియాసు బాలాసు రతిక్షమాసు చ
ద్విపత్త్రితం పల్లవితం చ బిభ్రతమ్,
స్మరార్జితం రాగమహీరుహాంకురం
మిషేణ చంచ్వో శ్చరణద్వయస్య చ. 118

పునస్తమేవ విశినష్టి.—ప్రియాస్వితి. బాలాసు అరతిక్షమాసు కించిదాసన్నయౌవనాస్విత్యర్థః- అన్యథా రాగాంకురాసంభవాత్ రతిక్షమాసు యువతీషుచేతి ద్వివిధాసు ప్రియాసు విషయే క్రమాత్ చంచ్వోః త్రోట్యోః. ని. చంచుస్త్రోటిరుభే స్త్రియామిత్యమరః - చరణద్వయస్య చమిషేణ ద్విపత్త్రితం సంజాతద్విపత్త్రం-పల్లవితం సంజాతపల్లవంచ - చంచ్వోర్ద్వయోః సంపుటితత్వసామ్యాద్ద్విపత్త్రితత్వమ్ - చరణయోస్తు విసృమరాంగుళిత్వేన పల్లవసామ్యాత్పల్లవితత్వం రాజహంసానాం లోహితచంచుచరణత్వాత్తన్మిషేణేత్యుక్తమ్ - స్మరార్జితంస్మరేణైవవృక్షారోపకేణోత్పాదితమిత్యర్థః - రాగఏవమహీరుహః తస్యాంకురం రాగయుక్త మహీరుహాంకురమ్ - బిభ్రతమ్ చంచుపుటమిషేణ ద్విప్రతితం బాలికాగోచరరాగం -చరణమిషేణ పల్లవితం యువతివిషయరాగంచ బిభ్రతమ్. సూ. నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమ్ప్రతిషేధః - సః ఈదృశంహంసం. అబోధీతిపూర్వేణాన్వయః - వృక్షాంకురఃప్రథమంద్విపత్త్రితో భవతి పశ్చాత్పల్లవిత ఇతిప్రసిద్ధమ్ - అత్రరాగమహీరుహాంకురం బిభ్రతమితిహంసవిశేషణాద్రాగస్య హంసాధికరణత్వోక్తేః ప్రియాస్వధికరణభూతాస్వితి ఉపాధ్యాయవిశ్వేశ్వరభట్టారకవ్యాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యేయం - అన్యనిష్ఠస్యరాగస్య అన్యాధికరణకత్వాయోగాత్ -

..యమేకఏవోభయనిష్ఠఇతి భ్రమితవ్యం - తస్యేచ్ఛాపరపర్యాయస్యతథాత్వాయోగాత్ - అన్యబుద్ధ్యాదీనామపి తథాత్వాపత్తౌసర్వసిద్ధాంతవిరోధాత్ - విషయానురాగాభావప్రసంగాచ్చ - ఉభయోరపిరాగిత్వ సామ్యాదుభయనిష్ఠత్వభ్రమః కేషాంచిత్ - తస్మాత్కామినోరన్యోన్యాధికరణరాగయోరన్యోన్యవిషయకత్వమేవ నోభయాధికరణత్వమితి సిద్ధమ్- ప్రియాస్వితివిషయసప్తమీ నత్వాధారసప్తమీతిసర్వంరమణీయమ్ - అత్రరాగమహీరుహాంకురమితి రూపకం - చంచుచరణమిషేణేత్యపహ్నవానుప్రాణితమితిసంకరః - తేనచబాహ్యాభ్యంతరరాగయోర్భేదేపి తదభేదరూపాతిశయోక్త్యర్థాపితా చంచుచరణవ్యాజేనాంతరస్యైవ బహిరంకురితత్వోత్ప్రేక్షా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

మహీమహేంద్ర స్తమవేక్ష్య స క్షణం
శకుంత మేకాంతమనోవినోదినమ్,
ప్రియావియోగా ద్విధురోపి నిర్భరం
కుతూహలాక్రాంతమనా మనా గభూత్. 119

మహీమహేంద్రఇతి. మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః సనలః ఏకాంతం నితాంతం మనోవినోదయతీతి తథోక్తం తంశకుంతం పక్షిణం క్షణం అవేక్ష్య ప్రియావియోగాత్ నిర్భరమతిమాత్రం విధురోదుస్థోపి మనాగీషత్ కుతూహలాక్రాంతమనాః కౌతుకావిష్టచిత్తః అభూత్ తంగ్రహీతుకామోభూదిత్యర్థః.

అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహా
యయా దిశా ధావతి వేధస స్స్పృహా,
తృణేనవాత్యేవ తయా నుగమ్యతే
జనస్యచిత్తేన భృశావశాత్మనా. 120

నను కథమీదృశీచాపలే ప్రవృత్తిరస్య ధీరోదాత్తస్యేత్యాశంక్య నాత్రజంతోస్స్వాతంత్ర్యంకింతుభావ్యర్థానుసారిణీ విధాతురిచ్ఛైవతథా ప్రేరయతీత్యాహ.—అవశ్యేతి. అవశ్యభవ్యేషు అవశ్యంభావిష్వర్థేషువిషయే. సూ. భవ్యగేయేత్యాదినాకర్తరి యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతః లుంపేదవశ్యమః కృత్య ఇత్యవశ్యమో మకారలోపః, అనవగ్రహగ్రహా అప్రతిబంధనిర్బంధా నిరంకుశాభినివేశేతియావత్. ని. గ్రహోనుగ్రహనిర్బంధగ్రహణేషు రణోద్యమ ఇతివిశ్వః, వేధసస్స్పృహా విధాతురిచ్ఛా యయాదిశా ధావతి యేనాధ్వనా ప్రవర్తతే తయైవదిశా భృశావశాత్మనా అత్యంతపరతంత్రస్వభావేన జనస్య చిత్తేన తృణేన వాత్యావాతసమూహ ఇవ. సూ. పాశాదిభ్యోయః, అనుగమ్యతే వేధసస్స్పృహాకర్మ.

అథావలంబ్య క్షణ మేకపాదికాం
తదా నిదద్రా వుపపల్వలం ఖగః,
స తిర్యగావర్జితకంధర శ్శిరః
పిధాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః. 121

చికీర్షితార్థే దైవానుకూల్యం కార్యతో దర్శయతి.—అథేతి. అథ నలదృష్టిపథప్రాప్త్యనంతరం రతిక్లమాలసః సఖగో హంసః తదానలకుతూహలకాలఏవ క్షణం ఏకః పాదో యస్యాం క్రియాయామిత్యేకపాదికా ఏకపాదేనావస్థానం. సూ. మత్వర్థీయష్ఠన్నిత్యయః. సూ. తద్ధితార్థేత్యాదినా సంఖ్యాసమాసః. సూ. యస్యేతి చేత్యకారలోపస్య స్థానివద్భావేన పాద్రూపత్వాభావాన్న పాదః పదితిపదాదేశః, తామేకపాదికాం అవలంబ్యతిర్యక్ ఆవర్జితకంధరః ఆవర్తితగ్రీవస్సన్ పక్షేణశిరః పిధాయ ఉపపల్వలం పల్వలసమీపే నిదద్రౌ సుష్వాప స్వభావోక్తిరలంకారః. శ్లో. స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తు వర్ణనమితి లక్షణాత్.

సనాళ మాత్మాననిర్జితప్రభం
హ్రియా నతం కాంచన మంబుజన్మ కిమ్,
అబుద్ధ తం విద్రుమదండమండితం
స పీత మంభఃప్రభుచామరంచ కిం. 122

సనాళమితి. సనలః తంనిద్రాణం హంసం ఆత్మాననిర్జితప్రభం నిజముఖనిరాకృతశోభం అతఏవహ్రియానతం సనాళం నాళసహితం కాంచనం సౌవర్ణం అంబుజన్మ అంబుజంకింఇతి తథావిద్రుమదండేన ప్రవాళమయదండేన మండితం భూషితం పీతంపీతవర్ణం అంభఃప్రభోః అపాంపత్యుర్వరుణస్య చామరంకిం ఇతి శబ్దోధ్యాహార్యః ఇతిచాబుద్ధబుద్ధవాన్ ఉత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః బుధ్యతేర్లుజితఙ్. సూ. ఝషస్తథోర్ధోఽధ ఇతి తకారస్యధకారః.

కృతావరోహస్య హయా దుపానహౌ
తతఃపదే రేజతురస్య బిభ్రతీ,
తయోః ప్రవాళై ర్వనయో స్తథాంబుజై
ర్నియోద్ధుకామే కిము బద్ధవర్మణీ. 123

కృతేతి. తతస్తన్నిద్రానంతరం హయాత్ కృతావరోహస్య కృతావతారస్య అస్యనలస్య ఉపానహౌ చర్మణో పాదత్రాణే. ని. పాదూరుపానత్స్త్రీ త్యమరః బిభ్రతీబిభ్రాణేపదేచరణేతయోః ప్రకృతయోః వనయో స్సలిలకాననయోః. ని. వనేసలిలకాననే ఇత్యమరః ప్రవాళైః పల్లవైః తథాఅంబుజైశ్చ సహేత్యర్థః, సహార్థేతృతీ

యా, నియోద్ధుంకామోయయోస్తే నియోద్ధుకామే యుద్ధకామే ఇత్యర్థః. సూ. తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః, అతోబద్ధవర్మణీకిము బద్ధకవచేఇవ రేజతురిత్యుత్ప్రేక్షా.

విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం
స్వయంబలిధ్వంసి విడంబినీమయమ్,
ఉపేత పార్శ్వ శ్చరణేన మౌనినా
నృపః పతంగం సమధత్తపాణినా. 124

విధాయేతి. అయంనలః, స్వయమేవకపటేన ఛద్మనా వామనీంహ్రస్వాం గౌరాదిత్వాత్ జీష్, బలిధ్వంసివిడంబినీం కపటవామనవిష్ణుమూర్త్యనుకారిణీ మిత్యర్థః మూర్తింవిధాయ కాయం సంకోచ్యేత్యర్థః మౌనినా నిశ్శబ్దేన చరణేన ఉపేతపార్శ్వః ప్రాప్తహంసాంతికః పాణినా పతంగంపక్షిణం సమధత్త సంఘటితవాన్ జగ్రాహే త్యర్థః సహార్థేతృతీయా, స్వభావోక్తి రలంకారః.

తదాత్త మాత్మాన మవేత్య సంభ్రమా
త్పునఃపునః ప్రాయసదుత్ప్లవాయసః,
గతో విరుత్యోడ్డయనే నిరాశతాం
కరౌ నిరోద్ధు ర్దశతి స్మ కేవలమ్. 125

తదాత్తమితి. సఃహంసః ఆత్మానం తదాత్తం తేన నలేన ఆత్తం గృహీతం అవేత్యజ్ఞాత్వాసంభ్రమాత్ ఉత్ప్లవాయ ఉత్పతనాయ పునఃపునః ప్రాయసత్ ఆయస్తవాన్ యసుప్రయత్న ఇతిధాతోర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః, ఉడ్డయనే ఉత్పతనే నిరాశతాంగతః విరుత్యోత్క్రుశ్య నిరోద్ధు ర్గ్రహీతుః కరౌకేవలం దశతిస్మ దష్టవాన్ అత్రాపి స్వభావోక్తిః.

ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం
సరః ప్రపద్యోత్కతయానుకంపితామ్,
త మూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్నృపం
న్యవారయ ద్వారిరుహైః కరైరివ. 126

ససంభ్రమేతి. ససంభ్రమంసత్వరం ఉత్పాతినోడ్డయమానేన పతత్కులేన పక్షిసంఘేన ఆకులంసంకులం సరః కర్తృ ఉత్కతయా ఉన్మనస్కతయా సూ. ఉత్కఉన్మనా ఇతి నిపాతనాదభిధానాచ్చసాధుః, అనుకంపితాందయాళుతాం ప్రపద్యప్రాప్య తంనృపం ఊర్మిభిః లోలైః చలైః వారిరుహైః కరైరితి వ్యస్తరూపకం

పతగగ్రహాత్పక్షిగ్రహణాత్ న్యవారయదివేత్యుత్ప్రేక్షా, వాస్తవనివారణాసంభవాదుత్ప్రేక్ష్యనివారణస్య కరసాధ్యత్వాత్తత్ర రూపకాశ్రయణం అతఏవేవశబ్దస్యోపమావాచకత్వబాధేనార్థానుసారాద్వ్యవహితాన్వయేనా ప్యుత్ప్రేక్షా వ్యంజకత్వమితిరూపకోత్ప్రేక్షయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వంచితం
శ్రియః ప్రయాంత్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్,
చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా
చుకూజ కూలే కలహంసమండలీ. 127

పతత్రిణేతి. రుచిరేణమనోజ్ఞేన పతత్రిణా నలగృహీతహంసేన వంచితంవిరహితం తత్పల్వలం సరః ప్రవిహాయ ప్రియాంత్యాః గచ్ఛంత్యాః శ్రియ స్సరశ్శోభాయా లక్ష్మ్యాశ్చలద్భ్యాంపదాంభోరుహనూపురాభ్యాం ఉపమాసామ్యంయస్యాస్సా కలహంసమండలీ కూలేచుకూజ స్వయూథ్యభ్రంశే కూజనం పక్షిణాం స్వభావః అత్ర హంసేనైవసహగచ్ఛంత్యాః సరశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయేన కూజత్కలహంసమండల్యాం తన్నూపురత్వముత్ప్రేక్ష్యతే ఉపమాశబ్దోపి ముఖ్యార్థానుపపత్తే స్సంభావనాలక్షక ఇత్యవధేయం.

నవాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశ
స్త్వమంగయస్యాః పతి రుజ్ఝితస్థితిః,
ఇతి ప్రహాయ క్షితి మాశ్రితా నభః
ఖగా స్త మాచుక్రుశు రారవైః ఖలు. 128

నవాసయోగ్యేతి. ఇయంవసుధావాసయోగ్యా నివాసార్హా న కుతః అంగభోః, యస్యాః వసుధాయాః ఉజ్ఝితస్థితిః త్యక్తమర్యాదః ఈదృశః ఘాతుకః త్వం పతిః, ఇతీత్థంఖగాః క్షితింప్రహాయ నభశ్శ్రితాః తంనలం ఆరవైః ఉచ్చధ్వనిభిః ఆచుక్రుశుః ఖలు ఉక్తరీత్యాసనిందోపాలంభం చక్రిరే వేత్యుత్ప్రేక్షా.

నజాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా
ద్విజస్య దృష్టేయ మితిస్తువన్ ముహుః,
అవాది తేనాథసమానసౌకసా
జనాధినాథః కరపంజరస్పృశా. 129

నజాతరూపేతి. ఇయంఈదృక్ జాతరూపచ్ఛదైః సువర్ణపక్షైః జాతరూపతా ఉత్పన్న సౌందర్యత్వం ద్విజస్యపక్షిణః నదృష్టాఅదృష్టచరీ హిరణ్మయః పక్షీకుత్రాప

దృష్ట ఇత్యర్థః. ఇతిముహుఃస్తువన్ సజనాధినాథః అథాస్మిన్నంతరేకరపంజరస్పృశా కరతలగతేన మానసంమానససరః ఓకఃస్థానం యస్యతేన మానసౌకసాతేనహంసేన. ని. హంసాస్తుశ్వేతగరుతశ్చక్రాంగామానసౌకసః ఇత్యమరః. అవాదిఉక్తః వదేఃకర్మణిలుఙ్.

ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మన
స్సమీక్ష్య పక్షాన్మమ హేమజన్మనః,
తవార్ణవస్యేవ తుషారశీకరై
ర్భవే దమీభిః కమలోదయః కియాన్. 130

తదేవచతుర్భిరాహ.—ధిగస్త్వితి. హేమ్నోజన్మయేషాంతాన్ హేమజన్మనః హైమాన్ మమపక్షాన్పత్త్రాణి సమీక్ష్యతృష్ణాతరళంఆశాచంచలం భవన్మనః ధిగస్త్వితినిందా. ని. ధిఙ్నిర్భర్త్సననిన్దయో రిత్యమరః. సూ. ధిగుపర్యాదిషుత్రిష్వితిధిగ్యోగాన్మనఇతిద్వితీయా, తుషారశీకరైర్హిమకణైః అర్ణవస్యేవ తవ అమీభిః పక్షైః కియాన్ కమలాయాః లక్ష్మ్యాఃకమలస్య జలస్యచ ఉదయోవృద్ధిః భవేత్ నకియానపీత్యర్థః.

న కేవలం ప్రాణి వధో వధో మమ
త్వదీక్షణా ద్విశ్వసితాంతరాత్మనః,
విగర్హితం ధర్మధనై ర్నిబర్హణం
విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి. 131

నకేవలమితి. హేనృప త్వదీక్షణాత్ తన్మూర్తిదర్శనాదేవ విశ్వసితాంతరాత్మనో విస్రబ్ధచిత్తస్య విశ్వస్తస్యేత్యర్థః మమ వధః కేవలం ప్రాణివధః ప్రాణిమాత్రవధః నభవతి కింతువిశ్వాసఘాతపాతకమపీత్యర్థః, తతఃకిమతఆహ, విశ్వాసజుషాం విస్రంభభాజాం ద్విషామపి నిబర్హణంహింసనం ధర్మధనైర్ధర్మపరైర్మన్వాదిభిః విశిష్యాతిరిచ్య విగర్హితం అతిగర్హితమిత్యర్థః.

పదేపదే సంతి భటారణోద్భటా
న తేషు హింసారసఏషపూర్యతే,
ధిగీదృశం తే నృపతేః కువిక్రమం
కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి. 132

పదేపదఇతి. రణోద్భటాః రణేషుప్రచండాః భటాయోధాః పదేపదేసంతిసర్వత్ర సంతీత్యర్థః, వీప్సాయాంద్విర్భావః ఏషః హింసారసః హింసారాగః తేషుభటేషు

నపూర్యతే అత్రకాకుః నపూర్యతేకిమిత్యర్థః నృపతేర్మహారాజస్య తేతవ ఈదృశపక్షివధరూపం కువిక్రమం కుత్సితపరాక్రమం ధిక్ యః కువిక్రమః కృపాశ్రయే కృపావిషయే అనుకంపనీయేకృపణే దీనేపతత్రిణి క్రమతఇతి శేషః.

ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహాం
మునే రివేత్థం మమ యస్యవృత్తయః,
త్వయాద్యనస్మిన్నపి దండధారిణా
కథం నపత్యాధరణీ ఘృణీయతే. 133

ఫలేనేతి. యస్యమమ మునేరివ వారిభూరుహాం జలాశయరుహాణాం పద్మినీనాం అన్యత్రవారిరుహాం భూరుహాంచ ఫలేనమూలేనచ ఇత్థమనేన దృశ్యమానప్రకారేణ వృత్తయోజీవికాః తస్మిన్నప్యనపరాధే పీత్యర్థః, దండధారిణా దండప్రయోక్త్రా అదండ్యదండి నేత్యర్థః పత్యాత్వయా హేతునా అద్యధరణీ కథంన ఘృణీయతే నజుగుప్సతే జుగుప్సత ఏవేత్యర్థః. ని. ఘృణాజుగుప్సా కృపయోరితివిశ్వః. ఘృణతేః. సూ. కండ్వాదిభ్యో యగితి యగంతాల్లట్, తత్రపాఠే ఘృణీజితి జిత్కరణా దాత్మనేపదం అకార్యకారిణం భర్తారమపి గర్హంతే గృహిణ్య ఇతిభావః.

ఇతీదృశై స్తం విరచయ్య వాఙ్మయై
స్సచిత్రవైలక్ష్య కృపం నృపం ఖగః,
దయాసముద్రే స తదాశయేతిథీ
చకార కారుణ్య రసాపగాగిరః. 134

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సఖగోహంసః తంనృపం ఈదృశై స్సనిన్దోపాలంభైరిత్యర్థః వాఙ్మయై ర్వాగ్వికారైః. సూ. ఏకాచోనిత్యంమయటమిచ్ఛంతీతి వికారార్థేమయట్ప్రిత్యయః, తిరశ్చోభివదనా దాశ్చర్యంచిత్రం, పరైస్స్వకార్యోద్ఘాట నాదపత్రపావైలక్ష్యమ్, పరార్తిదర్శనేన తన్నివర్తే నేచ్ఛాకృపా, తాభిస్సహ వర్తతఇతి సచిత్రవైలక్ష్యకృపం విరచయ్యవిధాయ. సూ. ల్యపిలఘు పూర్వాదితి ణేరయాదేశః, దయాసముద్రే తదాశయేతచిత్తే గిరఏవకారుణ్య రసాపగాః కరుణారసనదీః అతిథీచకార ప్రవేశయామా సేత్యర్థః, సముద్రే నదీప్రవేశో యుక్తఇతిభావః రూపకాలంకారః.

మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా
నవప్రసూతి ర్వరటాతపస్వినీ,
గతిస్తయో రేష జనస్తమర్దయ
న్నహో విధే త్వాం కరుణారుణద్ధినో. 135

తాఏవగిరః ప్రపంచయతి.—మదేకపుత్రేతి. తత్రతావద్దైవ ముపాలభతే. జననీమాతా అహమే వైకః పుత్రోయస్యాస్సా మదేకపుత్రా స్వనాశేతస్యా అపత్యాంతరం నాస్తీత్యర్థః, జరాతురా స్వయముప్యశక్తా వరటాస్వభార్యా. ని. హంసస్యయోషి ద్వరటేత్యమరః. నవప్రసూతి రచిరప్రసవా తపస్వినీ అనాథాశోచ్యా. ని. తపస్వీతాపసేశోచ్య ఇతివైజయంతీ. ఏషజనః స్వయమిత్యర్థః, తయోర్జాయాజనన్యోః గతిశ్శరణం తంజనం అర్దయన్ అహోవిధే విధాతరితి విశిష్టమామంత్రితం.సూ. సంబోధనే చేతి సంబోధనార్థే లటశ్శత్రాదేశః, త్వాంకరుణా నోరుణద్ధి మత్పీడనాన్ననివారయతీతికాకుః, నరుణద్ధి కిమిత్యర్థః.

ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా దయా
సఖా స్సఖాయ స్స్రవదశ్రవో మమ,
నివృత్తి మేష్యంతి పరం దురుత్తర
స్త్వయైవ మాత స్సుతశోకసాగరః. 136

అథ మాతరం శోచతి.—ముహూర్తేతి. హేమాతః మమ సఖాయస్సుహృదః దయాసఖాఃసదయాః అతఏవస్రవదశ్రవస్సంతః అశ్రునేత్రాంబు ని. రోదనంచాస్రమశ్రుచేత్యమరః, ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా సంసారగర్హణేన నివృత్తిం శోకోపరతిం ఏష్యన్తి కింతు త్వయైవ సుతశోక ఏవసాగరః పర మత్యంతం దుఃఖేనోత్తీర్యత ఇతిదురుత్తరోదుస్తరః. సూ. తరతేఃకృచ్ఛ్రార్థే ఖల్ప్రత్యయః.

మదర్థసందేశమృణాళమంథరః
ప్రియః కియద్దూర ఇతిత్వయోదితే,
విలోకయంత్యా రుదతోథ పక్షిణః
ప్రియే స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః. 137

అథ భార్యాంశోచతి.—మదర్థేతి. హేప్రియే మహ్యామిమేమదర్థే. వా. అర్థేన సహ నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతాచ వక్తవ్యేతి నిత్యసమాసః, తయోస్సందేశమృణాళయో ర్వాచికబిసయోః మంథరః తత్ప్రేషణే విలంబితప్రవృత్తిః ప్రియః కియద్దూరే కియతదూరదేశే వర్తతఇతి త్వయా ఉదితేఉక్తే పృష్టేసతీత్యర్థః, అథప్రశ్నానంతరం రుదతః అనిష్టోచ్చారణాశక్త్యా అశ్రూణివిముంచతః పక్షిణః ఇతోగచ్ఛతః ఖగాన్ విలోకయంత్యాఃతవ సఃక్షణఃకాలఃకీదృగ్భవితాభవిష్యతి వజ్రపాతప్రాయ ఇతిభావః, భవతేః కర్తరిలుట్.

కథం విధాత ర్మయి పాణిపంకజా
త్తవప్రియా శైత్యమృదుత్వశిల్పినః,

వియోక్ష్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా
లిపి ర్లలాటం తపనిష్ఠురాక్షరా. 138

కథమితి. హేవిధాతః ప్రియాయాఃవరటాయాః శైత్యమృదుత్వశిల్పినఃతాదృగంగ శైత్యమార్దవనిర్మాణకారిణః తవపాణిపంకజాత్ పంకజమృదుశిశిరాత్పాణేరిత్యర్థః, మయివిషయే వల్లభయా వియోక్ష్యసే ఇత్యేవంరూపా అతఏవలలాటంతపంతి దహంతీతిలలాటంతపాని. సూ. అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోరితి ఖశ్ప్రత్యయః,అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, తానినిష్ఠురాణి కర్ణకఠోరాణిచాక్షరాణియస్యాస్సా లిపిరక్షరవిన్యాసఃకథం నిర్గతానిస్సృతా అత్రకారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తికథనాద్విషమాలంకారభేదః. శ్లో. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతి స్త్రిధేతిలక్షణాత్.

అపి స్వయూథ్యై రశనిక్షతోపమం
మమాద్యవృత్తాంత మిమం బతోదితా,
ముఖానిలోలాక్షి దిశా మసంశయం
దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి. 139

అపీతి. అపిచేత్యేపేరర్థః అద్యాస్మిన్దినే. సూ. సద్యఃపరుదిత్యాదినానిపాతః, స్వస్యయూథ్యైర్యూథభవైః స్వసంఘచరైర్హంసైః కర్తృభిః అశనిక్షతోపమం వజ్రప్రహారప్రాయం మమ ఇమం వృత్తాంతం అనర్థవార్తాం ఉదితాఉక్తాసతీ వదేర్బ్రూఞర్థస్యదుహాదిత్వాదప్రధానేకర్మణిక్తః. సూ. వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణం, హేలోలాక్షి చంచలాక్షి దశాపి దిశాం ముఖాని శూన్యానిఅలక్ష్యరక్షకాణి విలోకయిష్యసి అసంశయంసంశయోనాస్తీత్యర్థః, అర్థాభావేవ్యయీభావః బతేతిఖేదే.

మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా
త్వయా విచిత్రాంగి విపద్యతే యది,
తదస్మి దైవేన హతోపి హా హత
స్స్ఫుటం యతస్తే శిశవః పరాసవః. 140

మమైవేతి. హేవిచిత్రాంగి లోహితచంచుచరణత్వాద్విచిత్రగాత్రి మమ శోకేనైవ మద్విపత్తిదుఃఖేనైవ విదీర్ణవక్షసా విదారితహృదయయా త్వయా విపద్యతేమ్రియతేయది తత్తర్హి దైవేన హతోపి స్ఫుటం వ్యక్తం పునఃహతోస్మి హేతివిషాదే. ని. హావిస్మయవిషాదయోరితివిశ్వః, కుతః – యతః తే శిశవః పరాసవఃమాతురభావే పోషకాభావాన్మృతాః అతశ్శిశుమరణభావనయా ద్విగుణితం మే మరణదుఃఖ మితి భావః.

తవాపి హాహా విరహాత్క్షుధాకులాః కులాయకూలేషు విలుఠ్య తేషు తే,
చిరేణలబ్ధా బహుభిర్మనోరథై ర్గతాఃక్షణే నాస్ఫుటితేక్షణా మమ.

నను త్వన్మృతౌ తేషాంకథంమరణమిత్యతఆహ.—తవేతి. హేప్రియే బహుభిః మనోరథైఃచిరేణలబ్ధాః కృచ్ఛ్రలబ్ధాఇత్యర్థః, అస్ఫుటితేక్షణాః అద్యాప్యనున్మీలితాక్షాః మమ తేశిశవః తవాపినకేవలం మమైవేతిభావః, విరహాద్విపత్తేః క్షుధాకులాః క్షుత్పీడితాః తేషుస్వసంపాదితేష్విత్యర్థః, కులాయకూలేషు నీడాంతికేషు. ని. కులాయో నీడమస్త్రియా మిత్యమరః, విలుఠ్య పరివృత్య క్షణేనగతాః హాహేతిఖేదే.

సుతాః క మాహూయ చిరాయ చుంకృతై
ర్విధాయ కం ప్రీణిముఖాని కం ప్రతి,
కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్యన
స్రుతస్య సేకా ద్బుబుధే నృపాశ్రుణః. 142

సుతాఇతి. హేసుతాః చుంకృతైః చుంకారైః చిరాయచిరం కంఆహూయ కముప్యాహూయకం ప్రతికమపిప్రతి ముఖానికం ప్రీణివిధాయ కథాసు శిష్యధ్వంకథామాత్రశేషాభవత యత్రాపిపితోరదర్శనాన్మ్రియధ్వంప్రాప్తకాలే లోట్ మరణకాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః, ఇతి ఇత్యుక్త్వేత్యర్థః, గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ప్రమీల్యమూర్ఛిత్వాసహంసః స్రుతస్యదయార్ద్రభావాత్ప్రవహతః నృపస్య అశ్రుణోబాష్పస్యసేకాత్ బుబుధేసంజ్ఞాంలేభే ప్రాయేణాత్ర స్వభావోక్తి రూహ్యా.

ఇత్థ మముం విలపంత మముంచ ద్దీనదయాళుతయా వనిపాలః,
రూపమదర్శిధృతోసియదర్థం గచ్ఛయథేచ్ఛ మథేత్యభిధాయ. 143

అథసర్వత్రభిన్నవృత్తాంతైరితి కావ్యలక్షణా ద్వృత్తాంతరేణ శ్లోకద్వయమాహ. ఇత్థమితి. ఇత్థంవిలపంతం పరిదేవయమానం అముంహంసం అవనిపాలోనలః దీనేష్వార్తేషు దయాళుతయా కారుణికతయా రూపమాకృతిః అదర్శి అపూర్వత్వాదవలోకితం యస్మైయదర్థం రూపదర్శనార్థమేవ ధృతోగృహీతః అసి అథ యథేచ్ఛం గచ్ఛ ఇత్యభిధాయ అముంచత్ దోధకవృత్తమేతత్. శ్లో. దోధకవృత్తమిదం భభభాగా వితిలక్షణాత్.

ఆనందజాశ్రుభి రనుస్రియమాణమార్గా
న్ప్రాక్శోకనిర్గమిత నేత్రపయః ప్రవాహాన్,
చక్రే స చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన
నీరాజనాంజనయతాం నిజబాంధవానామ్. 144

ఆనందేతి. సహంసః చక్రనిభచంక్రమణస్య మండలాకారభ్రమణస్య ఛలేన నీరాజనాం జనయతాం కుర్వతాం నిజబాంధవానాం బంధముక్తం బాంధవా నీరాజయంతీతి సమయాచారః, ప్రాగ్విమోచనాత్పూర్వం శోకేన నిర్గమితా నిస్సారితాః యే నేత్రపయః ప్రవాహాః బాష్పపూరాః తానానందజాశ్రుభిరానందోత్థబాష్పైః అనుస్రియమాణమార్గాన్ అనుగమ్యమానమార్గాన్ చక్రే కృతవాన్ అత్ర పక్షిణాం స్వభావసిద్ధం బంధముక్తేస్స్వయూథ్యైర్భ్రమణం ఛలశబ్దేనాపహ్నుత్య తత్ర నీరాజనత్వారోపాదపహ్నవభేదః అత్రచమత్కారకారిత్వాన్మంగళాచరణరూపత్వాచ్చ సర్వత్రసర్గాంతశ్లోకేషు ఆనందశబ్దప్రయోగః, యథాహభగవాన్మహాభాష్యకారః మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతానిచశాస్త్రాణి ప్రథంతే వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణిచ భవంతి అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారోభవంతీతి, వసంతతిలకావృత్తం. శ్లో. ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌగ ఇతిలక్షణాత్, సర్గాంతేవృత్తభేదశ్చాచార్యదండినోక్తః. శ్లో. సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్రభిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజనమ్, కావ్యంకల్పాంతరస్థాయిజాయేత సదలంకృతి, ఇతి.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
తచ్చింతామణిమంత్రచింతనఫలే శృంగారభంగ్యామహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోయమాదిర్గతః. 145

అథకవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం సర్గసమాప్తిం శ్లోకనిబంధనేనాహ. శ్రీహర్షమితి. కవిరాజరాజిమకుటానాం విద్వచ్ఛ్రేష్ఠశ్రేణిమౌళీనాం అలంకారః అలంకారభూతః హీరః వజ్రమణిః శ్రీహీరోనామవిద్వాన్ జితః ఇంద్రియచయోయేనతం శ్రీహర్షం శ్రీహర్షనామకం యంసుతం సుషువే జనయామాస మామల్లదేవీనామస్య మాతా సాచ యంసుషువేతస్య శ్రీహర్షస్య యత్ చింతామణి మంత్రస్య చింతనం ఉపాసనా తస్య ఫలే ఫలభూతే శృంగారభంగ్యా శృంగార రసప్రవృత్త్యా చారుణి నిషధానాం జనపదానాం రాజానైషధః నలః తదీయచరితే నలచరితనామకే మహాకావ్యే అయం ఆదిః ప్రథమఃసర్గః గతస్సమాప్త ఇత్యర్థః, ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం శార్దూలవిక్రీడిత వృత్తమేతత్. శ్లో. సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితే
నైషధవ్యాఖ్యానే జీవాతుసమాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః.

అధిగత్య జగత్యధీశ్వరాదథ ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః,
వచసామపి గోచరో న యస్స తమానందమవిందత ద్విజః. 1

అధిగత్యేతి. అథమోచనానంతరం సద్విజః పక్షీ విప్రశ్చ. ని. దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః, జగత్యధీశ్వరాత్ క్ష్మాపతేః భువనపతేశ్చ. ని. జగతీభువనే క్ష్మాయామితివిశ్వః, పురుషోత్తమాత్ పురుషశ్రేష్ఠాత్ విష్ణోశ్చ తతః తస్మాత్ప్రాక్తనాన్నళాత్. అన్యత్ర ప్రసిద్ధాచ్చ, ముక్తిం మోచనం నిర్వాణంచ అధిగత్య ప్రాప్య య ఆనందో వచసామపి న గోచరః వక్తుమశక్యః. శ్రు. యతో వాచో నివర్తంత ఇత్యాదిశ్రుతే రవాఙ్మనసగోచరశ్చ తమానందం అవిందత అలభత విదేర్లాభార్థాత్. సూ. స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇత్యాత్మనేపదమ్, శేముచాదీనామితి నుమాగమః, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థమాత్రనియంత్రణాదుభయశ్లేషానుపపత్తేశ్శబ్దాంతరానవకాశాల్లక్షణాయాశ్చ ముఖ్యార్థబాధమంతరేణాసంభవాచ్చ బ్రాహ్మణస్యవిష్ణోర్మహానంద ప్రాప్తిలక్షణార్థాంతర ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవనశ్లేషః. శ్లో. ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోయంశ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే ఇతి లక్షణాదితిసంక్షేపః అస్మిన్ సర్గేఏకశతశ్లోకపర్యంతం వియోగినీవృత్తమ్. శ్లో. విషమేససజాగురుస్సమేసభరాలోథగురుర్వియోగినీతి లక్షణాత్.

అధునీతఖగస్సనైకధా తనుముత్ఫుల్లతనూరుహీకృతామ్,
కరయంత్రణదంతురాంతరే వ్యలిఖచ్చంచుపుటేన పక్షతీ. 2

అధునీతేతి. సఖగో హంసః ఉత్ఫుల్లతనూరుహీకృతాం నృపకరపీడనాదుద్బద్ధపతత్రీకృతాం. ని. పతత్రంచతనూరుహమిత్యమరః, తనుం శరీరం నైకధా అనేకధా నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః నఞ్సమాసేతు నలోపప్రసంగః, అధునీత ధుతవాన్ ధూఞః క్ర్యాదేర్లఙ్ ప్వాదీనాంహ్రస్వ ఇతిహ్రస్వః, కించ కరయంత్రణేన నృపకరపీడనేన దంతురాంతరే నిమ్నోన్నతమధ్యప్రదేశే పక్షతీపక్షమూలే. ని. స్త్రీపక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః, చంచుపుటేన త్రోటిసంపుటేనవ్యలిఖత్ విలేఖనేనఋజూచకారేత్యర్థః, ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయే స్వభావోక్తిరలంకారః.

అయమేకతమేవపక్షతే గధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘముంఘ్రిణా,
స్ఖలనక్షణఏవశిశ్రియే ద్రుతకండూయితమౌళిరాలయమ్. 3

అయమితి. అయం హంసః స్ఖలనక్షణఏవమోచనానన్తరమేవేత్యర్థః, ఏకతమేనాంఘ్రిణాపక్షతేః పక్షమూలస్యాధిమధ్యంమధ్యే ఊర్ధ్వగా ఊర్ధ్వగామినీ జంఘా యస్మిన్ కండూయనే తత్తథా ద్రుతకండూయితమాళిస్సత్వరం కర్షితచూడస్సన్ ఆలయం నిజావాసం శిశ్రియే శ్రితవాన్.

సగరుద్వనదుర్గదుర్గ్రహాన్ కటుకీటాన్ దశతస్స్వతః క్వచిత్,
నునుదే తనుకండుపండితః పటుచంచూపుటకోటికుట్టనైః. 4

సఇతి. పండితః నిపుణః సహంసః గరుతః పక్షా ఏవవనదుర్గం తత్రదుర్గ్రహాన్ గ్రహీతుమశక్యాన్ కటుతీక్ష్ణందశతః దంతైస్తుదతః క్వచిత్ కుత్రచిదేవసతః వర్తమానాన్ కీటాన్ క్షుద్రజంతూన్ పట్వ్యాసమర్థయా చంచూపుటస్యత్రోటేః కోట్యా అగ్రేణ కుట్టనైః ఘట్టనైస్తనుః అల్పాకండూః ఖర్జూర్యస్మిన్ తనుకండుయథాతథా. సూ. గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యేతిహ్రస్వః, నునుదే నివారితవాన్. సూ. స్వరితఞితఇత్యాత్మనేపదమ్.

అయమేత్యతటాకనీడజై ర్లఘు పర్యవ్రియతాథశంకితైః,
ఉదడీయత వైకృతాత్కరగ్రహజాదస్య వికస్వరస్వరైః. 5

అయమితి. అయంహంసః తటాకనీడజైస్సరఃపక్షిభిస్తత్రిత్యహంసైః. ని. నీడోద్భవాగరుత్మంత ఇత్యమరః, లఘుక్షిప్రమేత్యాగత్య పర్యవ్రియతపరివృతః వృణోతేఃకర్మణిలఙ్, అథపరివేష్టనానన్తరం అస్యహంసస్యకరగ్రహజాన్నళకరపీడనజన్యాద్వికృతాదేవ వైకృతాద్వ్యాలులితపక్షత్వరూపాద్వికారాత్ తద్దర్శనాదిత్యర్థః, స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః, శంకితైశ్చకితైః అతఏవ వికస్వరస్వరైరుచ్చైర్ఘోషిస్సద్భిరుదడీయతోడ్డీనం డీఙోభావేలఙ్.

దధతో బహుశైవలక్ష్మతాం ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం ఖగః,
సనళస్య యయౌ కరం పునస్సరసః కోకనదభ్రమాదివ. 6

దధతఇతి. అథసఖగోహంసః బహుశైవలా భూరిశైవాలాక్ష్మభూర్యస్య తద్బహుశైవలక్ష్మం తస్యభావః తత్తాంతాందధతోదధానాత్సరసఃపల్వలాత్ బహూని శైవలక్ష్మాణిశివభక్తచిహ్నానియస్యసబహుశైవలక్ష్మాతస్యభావః తత్తాతాందధతో దధానస్యనళస్యరుద్రాక్షాణిమధువ్రతాఇవేత్యుపమితసమాసః- తేధృతాయేనతంకరం కోకనదభ్రమాద్రక్తోత్పలభ్రాంతేరివపునర్యయౌ కోకనదంతు రుద్రాక్షసదృశమధువ్రతం తదత్రబహుశైవలేత్యాదౌ శబ్దశ్లేషస్తదనుప్రాణితారుద్రాక్షమధువ్రతమిత్యుపమాతత్సాపేక్షాచేయంకోకనదభ్రమాదివేత్యుత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

---

* ఏకతమేనేత్యత్ర స్వార్థేపితమబాదయఇతి వచనాత్స్వార్థేతమబితినారాయణీయవ్యాఖ్యాయాం దృశ్యతే.

పతగశ్చిరకాలలాలనాదతివిస్రంభమవాపితో ను కిమ్,
అతులం విదధే కుతూహలం భుజమేతస్య భజన్మహీభుజః. 7

అథాస్యస్వయమాగమనాదుత్ప్రేక్షతే.—పతగఇతి. పతగోహంసశ్చిరకాలంలాలనాదుపలాలనాదతివిస్రంభమతివిశ్వాసం. ని. సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అవాపితోనుప్రాపితః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకథంపునః స్వయమాగచ్ఛేదితిభావః, కించ ఏతస్యమహీభుజోభుజంభజన్ స్వయమాప్నువన్నతులం కుతూహలం విదధే కౌతుకంచకారేత్యర్థః, అత్రోత్ప్రేక్షావృత్త్యనుప్రాసయోః శబ్దార్థాలంకారయోస్తిలతండులవత్సంసృష్టిః. శ్లో. ఏకద్విత్ర్యాదివర్ణానాం పునరుక్తిర్భవేద్యది, సంఖ్యానియమముల్లంఘ్య వృత్త్యనుప్రాసఈరితఇతి.

నృపమానసమిష్టమానసస్సనిమజ్జత్కుతుకామృతోర్మిషు,
అవలంబితకర్ణశష్కులీకలశీకం రచయన్నవోచత. 8

నృపమానసమితి. ఇష్టమానసః ప్రియమానసః సరాజహంసః కుతుకంహర్షస్తదేవ అమృతంసుధాతస్యోర్మిషు నిమజ్జదన్తర్గతం నృపమానసం నళమనః - కర్ణశష్కుల్యావివకర్ణశష్కుల్యౌతే ఏవకలశ్యౌతే అవలంబితేధృతే అవహితీకృతేచయేన తత్తథోక్తం. సూ. నద్యృతశ్చేతికప్-రచయన్ కుర్వన్నవోచత ఉక్తవాన్-జలేమజ్జతః కలశావలమ్బనం యుక్తమితిభావః, యథామజ్జన్ తరణార్థంకలశమవలంబతే తద్వత్, కర్ణశష్కులీకలశ్యావిత్యుపమారూపకయోస్సంసృష్టిః.

మృగయా నవిగీయతే నృపైరపి ధర్మాగమమర్మపారగైః,
స్మరసుందరమాం యదత్యజస్తవ ధర్మస్సదయోదయోజ్జ్వలః. 9

మృగయేతి. ధర్మాగమమర్మపారగైర్ధర్మశాస్త్రతత్త్వపారదర్శిభిరపి. సూ. అంతాత్యంతాధ్వదూరపారసర్వానంతేషుడఇతిగమేర్డప్రత్యయః, నృపైర్మృగయా ఆఖేటో నవిగీయతే నగర్హ్యతే తథాపిహేస్మరసుందర మామత్యజ ఇతియత్ సత్యాగస్తవ సదయోదయేన కృపాతిశయేనోజ్జ్వలో విమలో నిరుపాధిక ఇతియావత్ - ధర్మస్సుకృతం నకేవలమాకారాదేవ సుందరోసి కింతు ధర్మతోపీతిభావః.

అబలస్వకులాశినో ఝషా
న్నిజనీడద్రుమపీడినః ఖగాన్,
అనవద్య తృణాదినో మృగా
న్మృగయాఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతామ్. 10

నను ప్రాణిహింసా కథంనవిగీయతే-తత్రాహ. అబలేతి. అబలస్వకులాశినోఝషాన్ దుర్బలస్వకులఘాతినో మత్స్యాఇతిప్రసిద్ధిః, నిజనీడద్రుమపీడినో విణ్మూత్ర

మోక్షఫలభక్షణాదినా స్వాశ్రయవృక్షపీడాకరాన్ ఖగాన్ పక్షిణః-అనవద్యతృణా దినఃఅనపరాధతృణహింసకాన్మృగాన్.. శ్లో. అంతస్సంజ్ఞాభవంత్యేతే సుఖదుఃఖసమ న్వితా ఇతి మనుస్మృత్యా తరుతృణాదీనామపి ప్రాణిత్వాత్తద్ధింసాపిదోషఇతిభావః, సర్వత్రతాచ్ఛీల్యేణినిప్రత్యయః - ఘ్నతాంహింసతాంభూభృతాం మృగయాఅఘా యపాపాయన-నభవతి ప్రత్యుతతద్వధస్య దండరూపత్వాత్తదకరణే దోష ఇతిభావః.

యదవాదిష మప్రియంతవ ప్రియమాధాయ నునుత్సురస్మి తత్,
కృత మాతప సంజ్వరం తరో రభివర్ష్యామృత మంశుమానివ. 11

కిమర్థంపునరాగతం త్వయేత్యతఆహ.—యదితి. తవయదప్రియమవాదిషమవో చం-ప్రియమాధాయప్రియంకృత్వాతదప్రియం తరోః కృతంస్వకృతమాతపసంతాపం అమృతముదకమభివర్ష్య. ని. పయఃకీలాల మమృతమిత్యమరః - అంశుమానివనునుత్సు ర్నోత్తుం ప్రమార్ష్టుమిచ్ఛుఃఅస్మినుదప్రేరణఇత్యస్మాద్ధాతోః సన్నంతాదుప్రత్యయః.

ఉపనమ్ర మయాచితం హితం పరిహర్తుం నతవాపి సాంప్రతమ్,
కరకల్పజనాంతరాద్విధే శ్శుచితః ప్రాపి *సహిప్రతిగ్రహః. 12

తర్హిభవన్మోచనసుకృతమేవ మమపర్యాప్తం కిం దృష్టోపకారేణేతి నవాచ్యమి త్యాహ.—ఉపనమ్రమితి.అయాచితమప్రార్థిత ముపనమ్రముపనతంహితం ఇహచాముత్ర చోపకారకం వస్తుతవాపిపరిహర్తుం నసాంప్రతంనయుక్తం. శ్లో. అయాచితాహృతం గ్రాహ్య మపిదుష్కృత కర్మణ ఇతిస్మరణాదితిభావః - తదపిమాదృశస్యకథం పృథగ్జ నాద్గ్రాహ్యమతఆహ.-కరేతి. హి యస్మాత్కారణాత్-సప్రతిగ్రహః కరకల్పం కరస్థా నీయమిత్యర్థః - ఈషదసమాప్తావితికల్పప్ప్రత్యయః - తజ్జనాంతరంస్వయంయస్యతస్మా చ్ఛుచితశ్శుచేః శుద్ధాద్విధేఃబ్రహ్మణః ప్రాపిప్రాప్తః నతుమత్త ఇతిభావః - ఆప్నోతేఃక ర్మణిలుఙ్-విధిరేవతేదాతా అహం తస్యోపకరణమాత్రం అశోనాధమయాచ్ఞాలాఘవం తవేతిభావః.

పతగేన మయా జగత్పతే రుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే,
ఇతి వేద్మి నతుత్యజంతి మాం తదపి ప్రత్యుపకర్తుమార్తయః. 13

నను సార్వభౌమస్యమేతిరశ్చాత్వయా కిముపకరిష్యతే తత్రాహ.— పతగేనేతి. పతగేనపక్షిమాత్రేణ మయా జగత్పతేస్సార్వభౌమస్యతవోపకృత్యై ఉపకారాయప్ర భూయతేశక్యతే కింనభూయతఏవేత్యర్థః, భావేలట్-ఇతి వేద్మి అహమత్వంజానామి-

* అత్రభవిష్యత్ప్రతిగ్రహస్య భూతత్వేననిర్దేశోనహృదయంగమః - కింతుశుచి తః ప్రాప్స్యసి తంప్రతిగ్రహమితి పాఠపరికల్పనం సరసమితిభాతి.

తదపి తథాప్యార్తయః యాస్తుత్వయావినివర్తితా ఇతిభావః - మాంప్రత్యుపకర్తుంనత్య జంతి ప్రత్యుపకారకరణాయ ప్రేరయంతీత్యర్థః - అత్ర పతగోప్యహంమహోపకారిణస్తే మహోపకారంకరవాణీతిభావః.

అచిరా దుపకర్తు రాచరే దథ వాత్మౌపయికీ ముపక్రియామ్,
పృథురిత్థ మథాణురస్తు సా నవిశేషే విదుషా మిహ గ్రహః. 14

అథవా యథాశక్తి పక్షోస్త్విత్యాహ.—అచిరాదితి. అథవాఉపకర్తురచిరాదవి లంబాదుపాయ ఏవౌపయికః- వినయాదిత్వాత్స్వార్థేఠక్, సూ. ఉపాయోహ్రస్వ త్వంచేతిహ్రస్వః ఆత్మైవౌపయికః తతఆగతాఔపయికీతామాత్మౌపయికీంస్వోపాయ సాధ్యామిత్యర్థః-సూ. తతఆగతఇత్యణ్ ప్రత్యయే టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాజీప్ - ఉపక్రియా మాచరేత్ ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ - చరధాతోర్విధిలిఙ్-ఇత్థమేవంసతి-సోపక్రియా పృథురధికాస్తు-అథఅథవాఅణురల్పాస్తు విదుషాంవివేకినా మిహాస్మిన్ విశేషే మహ త్వాల్పత్వలక్షణే-గ్రహఆగ్రహోన గుణగ్రాహిణోవివేకినః కృతజ్ఞతామేవాస్యపశ్య న్తి నదోషమన్విష్యన్తీత్యర్థః.

భవితా నవిచారచారుచే త్తదపి శ్రవ్య మిదం మదీరితం,
ఖగవా గియ మిత్యతోపి కిం న ముదం దాస్యతి కీరగీరివ. 15

అథస్వవాక్యే ఆదరంయాచతే.— భవితేతి. హేనృప-ఇదం వక్ష్యమాణం మదీ రితం మద్వచనం- విచారే విమర్శే చారుయుక్తం నభవితా నభవిష్యతిచేత్తదపి అవి చారితరమణీయమపి శ్రవ్యంశ్రోతవ్యం - ఇయంఖగవాగిత్యతోపిహేతోః కీరగీ శ్శుక వాగివముదం నదాస్యతికిం దాస్యత్యేవ - ప్రయోజనాంతరాభావేపి కౌతుకాదపి శ్రోతవ్య మిత్యర్థః - దదాతేః లృట్.

సజయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామాకిల భీమభూపతిః,
యమవాప్యవిదర్భభూఃప్రభుం హసతిద్యామపి శక్రభర్తృకామ్. 16

అథ యద్వక్తవ్యంతదాహ.—సఇతి. అర్థేన అభిధేయేన సహావర్తత ఇతిసార్థ కం-సూ. తేనసహేతితుల్యయోగఇతి బహువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్యసభా వః - ద్విభాషేతికప్సమాసాంతః-తతశ్చ్విరభూతతద్భావే, అరిసార్థేషు శత్రుసంఘేషు శేషాసార్థకీకృతం నామభీమఇత్యాఖ్యాయేనసతథోక్తః - సప్రసిద్ధః బిభ్యత్యస్మాదితిభీ మః-సూ. భీమాదయోపాదానఇత్యపాదానార్థే నిపాతనాన్మప్రత్యయఔణాదికః. భీమ ఇతిభూపతిః నృపఃజయతికిల సర్వోత్కర్షేణ వర్తతేఖలు - విదర్భభూర్విదర్భదేశః- యం భూపతిం ప్రభుం భర్తారమవాప్య శక్రోభర్తా యస్యాస్తాం శక్రభర్తృకాం-సూ. నద్యృతశ్చేతికప్ - ద్యాందివమపిహసతి కిముతాన్యభర్తృక దేశానిత్యర్థః - స్త్రియో

హిభర్తురుత్కర్షాదహం కుర్వంతీతిభావః, అత్ర విదర్భభువోద్భ్వహ సాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

నమనా దమనా కృప్రసేదుష స్తనయాంతథ్యగిర స్తపోధనాత్,
వరమాప సదిష్టవిష్టప త్రితయానన్యసదృగ్గుణోదయామ్. 17

దమనాదితి. సభీమభూపతి రమనా గనల్పంప్రసేదుషోనిజోపాసనయాప్రసన్నాత్-సూ. భాషాయాంసదవసశ్రువఇతి సదేర్లిటః క్వసాదేశః - దమనాద్దమనాఖ్యాత్తథ్యగిరః అమోఘవచనాత్ తపోధనాదృషేః దిష్టానాంకాలానాం విష్టపానాంలోకానాంచ త్రితయః తయోరనన్యసదృగ్గుణోదయాం కాలత్రయేలోకత్రయేచానన్య సాధారణగుణప్రకర్షాం తనయాందుహితరంవరమాప - వరత్వేనలబ్ధవా నిత్యర్థః. ని. దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠేత్రిషుక్లీబే మనాక్ప్రియ ఇత్యమరః.

భువనత్రయసుభ్రువామసౌ దమయంతీ కమనీయతామదమ్,
ఉదియాయయత స్తనుశ్రియా దమయంతీతి తతోభిధాం దధే. 18

అథాస్యానామధేయంవ్యుత్పాదయన్నాహ.—భువనత్రయేతి. అసావరప్రసాదలబ్ధా తనయాకర్త్రీయత స్తనుశ్రియానిజశరీరసౌందర్యేణకరణేన - భువనత్రయసుభ్రువాం త్రైలోక్యసుందరీణాం కమనీయతామదం సౌందర్యగర్వం దమయంతీ అస్తం గమయంతీసతీ దమేర్ణ్యంతాన్న పాదమిత్యాదినా కర్త్రభిప్రాయ ఆత్మనేపదాపవాదపరస్మైపదప్రతిషేధేప్య కర్త్రభిప్రాయ వివక్షాయాం పరస్మైపదేలటశ్శత్రాదేశః - ఉదియాయఉదితా ఇణోలిట్ - తత స్తస్మాదేవనిమిత్తా ద్దమయంతీ త్యభిధామాఖ్యాందధే - దధాతేర్లిట్.

శ్రియమేవపరంధరాధిపా ద్గుణసింధోరుదితామవేహితామ్,
వ్యవధావపివావిధోఃకళాం మృడచూడానిలయాంనవేదకః. 19

శ్రియమితి. హేనృపతాందమయంతీం గుణసింధోః గుణసాగరా ద్ధరాధిపాద్భీమనరేంద్రా దుదితాముత్పన్నాం శ్రియంసాక్షాల్లక్ష్మీ మేవపరంధ్రువమవేహిజానీహి- అవపూర్వాదిణోలోటి. సూ. సేర్హ్యరితివ్యాదేశే జిత్వాన్నసార్వధాతుక గుణః సంహితాయామాద్గుణః-అత్రకేవలావపూర్వస్యైవేణోజ్ఞానార్థత్వాదాఙ్ప్రశ్లేషేతదలాభాదాఙ్ప్రశ్లేష్యఓమాఙోశ్చేతి పరరూపమితికేషాంచిత్ప్రక్రియోపన్యాసోవృథాప్రతిష్ఠాశ్యత్యాగః-అవైహీతివృద్ధిరవద్యేతివామనసూత్రమప్యనాఙ్ప్రశ్లేషఏవ భ్రాంతిప్రాప్తవృద్ధిప్రతిషేధపరం గుణఏవయుక్తఇతివ్యాఖ్యానాత్ అన్యథాఓమాఙోశ్చేతిపరరూపమేవయుక్తమిత్యుచ్యేతేతి - నచదేశవ్యవధానాన్నశ్రీరేవేతివాచ్యమిత్యాహ-వ్యవధౌవ్యవధానేసత్యపి. సూ. ఉపసర్గేఘోఃకిరితికిప్రత్యయః - మృడచూడానిలయాంహరశిఖాశ్రి

యాం కళాంవిధోరిందోరేవ కలాంకోవానవేదసర్వోపివేదైవేత్యర్థః-సూ. విదోలటోవేతివైకల్పికోణలాదేశః - యథాహరశిరోగతాపి కళాచంద్రకళైవ తథాభీమభవనోదితాప్యేషాశ్రీరేవేతి సౌందర్యాతిశయోక్తిః - అత్రశ్రీకలయోఃనృపమృడౌవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబభావేన సామాన్యధర్మతయా నిర్దిష్టావితిదృష్టాంతాలంకారః. శ్లో. యత్రవాక్యద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే - సామాన్యధర్మఃకావ్యజ్ఞైః సదృష్టాంతోనిగద్యత ఇతి లక్షణాత్.

చికురప్రకరాజయంతి తే విదుషీ మూర్ధని సా బిభర్తియాన్,
పశునాప్యపురస్కృతేనత త్తులనా మిచ్ఛతు చామరేణ కః. 20

అథైకవింశతిశ్లోకైశ్చికురాది పాదపర్యంతం దమయన్తీం వర్ణయతి.—చికురప్రకరా ఇతి. తే చికురప్రకరాః కేశసమూహాఃజయన్తి సర్వోత్కర్షేణవర్తంతే- యాన్వేత్తీతివిదుషీవిశేషజ్ఞా విదేశ్శతుర్వసుః సూ. ఉగితశ్చేతిఙీప్ - వసోస్సంప్రసారణమితి సంప్రసారణం, సాదమయన్తీమూర్ధనిబిభర్తివిద్వద్గ్రాహ్యఏవ సర్వస్యాప్యుత్కర్షహేతురితిభావః - అతఏవ పశునాతిరశ్చాచమరీమృగేణాప్య పురస్కృతేనపశ్చాత్కృతేనాదృతేనచ చామరేణ చమరీపుచ్ఛేన సహ - తత్తులనాం తేషాంచికురాణాంతులానాం సమీకరణం క ఇచ్ఛతు నకోపీత్యర్థః, సంభావనాయాం లోట్-అత్ర తులనానిషేధస్యాపురస్కృతపదార్థహేతుకత్వా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. శ్లో. హేతోర్వాక్యపదార్థత్వేకావ్యలింగ ముదాహృత మితిలక్షణాత్.

స్వదృశో ర్జనయన్తి సాన్త్వనాం ఖురకండూయనకైతవాన్మృగాః,
జితయో రుదయత్ప్రమీలయో స్తదఖర్వేక్షణశోభయాభయాత్.

స్వదృశోరితి. మృగాఃహరిణా స్తస్యాదమయంత్యాఅఖర్వయోరాయతయోరీక్షణయోరక్ష్ణోశ్శోభయాకర్త్ర్యా జితయోరతఏవభయాదుదయత్ప్రమీలయో రుత్పద్యమాననిమీలనయోః స్వదృశో ర్నిజనయనయోః ఖురైశ్శఫైః. ని. శఫంక్లీబేఖురఃపుమానిత్యమరః, కండూయనస్యకషణస్య కైతవాచ్ఛలాత్సాంత్వనాం జనయన్తి - లాలనాంకుర్వన్తి - యథాలోకేపరపరాజితా నిమీలితాక్షాఃస్వజనైర్భయనివృత్తయేకరతలాస్ఫాలనాదినా పరిసాంత్వ్యంతే తద్వదితిభావః - అత్రకైతవశబ్దేన కండూయనమపహ్నుత్యసాంత్వనారోపాదపహ్నవభేదః.

అపిలోకయుగం దృశావపి శ్రుతదృష్టారమణీగుణా అపి,
శ్రుతిగామితయా దమస్వసు ర్వ్యతిభాతే సుతరాంధరాపతే. 22

అపీతి. హేధరాపతే దమోనామభీమస్యాత్మజ స్తస్య స్వసుర్దమయంత్యాఃలోకయుగంమాతాపితృకులయుగమపి - శ్రుతిగామితయా వేదప్రసిద్ధతయా సుతరాం

వ్యతిభాతేపరస్పరోత్కర్షేణభాతి - తథా దృశౌ నేత్రే అపి శ్రుతిగామితయా కర్ణాంత విశ్రాంతతయావ్యతిభాతే-పరస్పరోత్కర్షేణభాతః-తథా శ్రుతిప్రసిద్ధాః తేచ తేదృష్టాః లోకప్రసిద్ధాశ్చవిశేషణయోరపి విశేషణ విశేష్యభావవివక్షాయాం విశేషణసమాసః- తేరమణీగుణాః కులస్త్రీధర్మాఅపి శ్రుతిగామితయాజనైః శ్రూయమాణతయా. ని. శ్రుతి శ్శ్రోత్రేఽతథామ్నాయేవార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీతిమిశ్వః. సుతరాంవ్యతిభాతేవ్యతిహా రేణభాంతి. సూ. ఆత్మనేపదేష్వనతఇతి ఝస్యాదాదేశః - సర్వత్ర. సూ. కర్తరికర్మ వ్యతిహారఇత్యాత్మనేపదం-అదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్ సర్వత్రటేరేత్వం, అత్రలోకయు గాదీనాం త్రయాణామపిప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతవిషయతుల్యయోగితాభేదః. శ్లో. ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ కేవలంతుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్య యోగితేతి లక్షణాత్.

నళిన మ్మలినం వివృణ్వతీ పృషతీ మస్పృశతీ తదీక్షణే,
అపి ఖంజన మంజనాంచితే విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్. 23

నళినమితి. నళినంపద్మంమలిన మచారువివృణ్వతీ వ్యాకుర్వాణే పృషతీం మృగీ మస్పృశతీ అసమానత్వాద్దూరాదేవ పరిహరంతీఇత్యర్థః.ని.గోకర్ణపృషతైణర్శ్యేత్యమరః- తదీక్షణేతల్లోచనే అంజనాంచితేకజ్జలపరిష్కృతేసతీ - ఖంజనః ఖంజరీటాఖ్యోంజనా క్షః పక్షివిశేషః.ని. ఖంజరీటస్తుఖంజన ఇత్యమరః, తమపిరుచిగర్వదుర్విధం చారుత్వగ ర్వనిస్స్వం విదధాతే కుర్వాతే సర్వథాప్యనుపమేయేఇత్యర్థః. ని. నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రోదుర్గతోపిసఇత్యమరః. అత్రఈక్షణయోర్నళినాదిమలినీకరణాద్యసంబం ధేపిసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః తయా చోపమావ్యజ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

అధరం కిల బింబనామకం ఫల మస్మాదితి భవ్య మన్వయం,
లభతే ధరబింబమిత్యదః పద మస్యారదనచ్ఛదం వదత్. 24

అధరమితి. అధరబింబమిత్యదః పదంఅధరోబింబ మివేత్యుపమితసమాసాశ్రయ ణేన స్త్రీణామధరేషుయత్పదంప్రయుజ్యతేతదిత్యర్థః, అస్యాఃదమయంత్యాః రదనచ్ఛ దంఓష్ఠంవదత్ అభిదధత్ తదభిధానాయప్రయుక్తంసదిత్యర్థః - బింబనామకంఫలంబిం బమస్మాద్దమయంతీ రదనచ్ఛదాదధరం కిలాపకృష్టం ఖల్విత్యధరశబ్దస్యాప క్లృప్తార్థత్వే అధరంబింబంయస్మాత్తదితిబహువ్రీహి సమాసేచసతిభవ్యసుబాధిత మన్వయంవ్యుత్పత్తిపదార్థ సంసర్గలక్షణంలభతే అన్యథాఽసమర్థసమాసాశ్రయణేసమర్థః పదవిధిరితిపరిభాషాబాధ్యేత త్రిహ్నోపమాచస్యా దితిభావః - అత్రదమయంతీదం తచ్ఛదస్యబింబాధరీ కరణాసంబం ధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః పూర్వవద్ధ్వనిశ్చ.

హృతసార మివేందుమండలం దమయంతీవదనాయ వేధసా,
కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే ధృతగంభీరఖనీ ఖనీలిమ. 25

హృతసారమితి. ఇందుమండలందమయంతీవదనాయ - తన్నిర్మాణాయేత్యర్థః. సూ.క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ-వేధసాహృతసారముద్ధృతమధ్యాంశమివ-అతఃకృత మధ్యబిలంవిహిత మధ్యరంధ్రమిత ఏవధృతోగంభీరఖనీఖస్య నిమ్నమధ్యరంధ్రాకాశ స్య నీలిమానైల్యం యేనతత్తథావిలోక్యతే.ని. ఖనిస్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః- కృదికారాదక్తి నోవాజీప్యక్తవ్య ఇతిజీప్ - అత్రకళంకాపహ్నవేనఖనీలిమారోపాద పహ్నవభేదః- సచకృతమధ్యబిల మిత్యేతత్పదార్థహేతుకకావ్యలింగానుప్రాణితః - తదపేక్షాచేయంహృతసారమివేత్యుత్ప్రేక్షేతిసంకరః తయాచోపమావ్యజ్యత ఇతిపూర్వ వద్ధ్వనిః.

ధృతలాంఛనగోమయాంచనం విధుమాలేపనపాండరంవిధిః,
భ్రమయత్యుచితం విదర్భజాననీరాజనవర్ధమానకమ్. 26

ధృతేతి. విధిర్బ్రహ్మాధృతం లాంఛన మంకఏవగోమయాంచనం మధ్యస్థితగోమ య సంశ్లేషణంయేనతం-ఆలేపనపాండరం నిజకాంతిసుధాద్రవ్య ధవలితమిత్యర్థః- విధుంచంద్రమేవవిదర్భజాననస్య వైదర్భీముఖస్య నీరాజనవర్ధమానకం నీరాజనశరా వమ్. ని. శరావోవర్ధమానకఇత్యమరః - కిరణదీపకలికాయుక్తమితిభావః - భ్రమయతి- ఉచితం యుక్తం లోకోత్తరత్వాదితిభావః - ఏతంనీరాజనం దేశాచారః - అత్రవిధుత ల్లాంఛనాదేర్నీరాజనశరావ గోమయాదిత్వేనరూపణాత్సావయవరూపకమ్.

సుషమావిషయే పరీక్షణే నిఖిలం పద్మ మభాజితన్ముఖాత్,
అధునాపి నభంగలక్షణం సలిలోన్మజ్జనముజ్ఝతిస్ఫుటమ్. 27

సుషమేతి. సుషమాపరమాశోభా సైవవిషయః తస్మిన్ పరీక్షణేజలదివ్యాశో ధనే కృతేసతినిఖిలం పద్మంపద్మజాతం తన్ముఖాదపాదానాత్ - భంగాపదత్వాత్, అభాజిఅభంజి-స్వయమేవభగ్న మభూదిత్యర్థః - స్ఫుటమ్ - కర్మకర్తరిలుఙ్. సూ. భంజే శ్చచిణీతి వైభాషికోనకారలోపః - అతఏవాధునాపి భంగలక్షణంపరాజయచిహ్నం సలిలాదున్మజ్జనం క్షణమపినోజ్ఝతి - నజహాతి జలదివ్యోన్మజ్జనస్య పరాజయలింగత్వ స్మరణాదితిభావః - ఉన్మజ్జనక్రియానిమిత్తేయం భంగోత్ప్రేక్షా.

ధనుషీ రతిపంచబాణయో రుదితే విశ్వజయాయ తద్భ్రువౌ,
నళికేనతదుచ్చనాసికే త్వయినాళీకవిముక్తికామయోః. 28

ధనుషీఇతి. తద్భ్రువౌ దమయంతీభ్రువౌవిశ్వజయాయోదితే ఉత్పన్నేరతిపంచ బాణయోర్ధనుషీ - నూనమిత్యాదివ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా కించ-తస్యాః దమయంత్యాఃఉచ్చనాసికేఉన్నతనాసాపుటేత్వయి నాళికానాంద్రోణీచాపశరాణాం విముక్తిం కామయేతేఇతి తథోక్తయోస్తయోః - శీలికామిభిక్షాచారిభ్యోణఇతిణప్రత్య

యః - ని. నాళీకం పద్మషండే స్త్రీ నాళీకశ్శరశల్యయోరితివిశ్వః - నళికేన, ద్రోణీచాపే నకిమితికాకుః - పూర్వవదుత్ప్రేక్షా.

సదృశీ తవ శూరసా పరం జలదుర్గస్థ మృణాళజిద్భుజా,
అపి మిత్రజుషాం సరోరుహాం గృహయాళుః కరలీలయా శ్రియః. 29

సదృశీతి. హేశూర జలదుర్గస్థాని మృణాళాని జయత ఇతి తజ్జితౌ భుజౌ యస్యాస్సా మిత్రజుషామర్కసేవినాం - సుహృత్సేవినాం చ సహాయసంపన్నానామపీత్యర్థః. ని. మిత్రం సుహృది మిత్రోర్క ఇతివిశ్వః - సరోరుహాం శ్రియశ్శోభాస్సంపదశ్చ - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - కరలీలయా భుజవిలాసేన భుజవ్యాపారేణ బలిగ్రహణేచన. ని. బలిహస్తాంశవః కరాః, లీలావిలాస క్రియయోరితిచామరః. గృహయాళుః గ్రహీతా - గృహగ్రహణఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాత్. సూ. స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆళుచ్ ప్రత్యయః - అయామంతేత్యాదినాణే రయాదేశః - సాదమయంతీతవ పరమత్యంతం సదృశీ అనురూపేత్యుపమాలంకారః - శూరస్య శూరైవ భార్యాభవితుమర్హతీతిభావః.

వయసీ శిశుతా తదుత్తరే సుదృశి స్వాభివిధిం విధిత్సునీ,
విధినాపి నరోమరేఖయా కృతసీమ్నీ ప్రవిభజ్య రజ్యతః. 30

వయసీఇతి. సుదృశిదమయంత్యాం స్వాభివిధిం స్వవ్యాప్తిం విధిత్సునీ విధాతుమిచ్ఛతీ - అహమహమికయా స్వయమేవాక్రమితుమిచ్ఛతీఇత్యర్థః - శిశుతా తదుత్తరే బాల్యయౌవనేవయసీవిధినా సీమాభిజ్ఞే నరోమరేఖయా సీమాచిహ్నేనప్రవిభజ్య - రోమరాజేః ప్రాగేవాత్ర శైశవేన స్థాతవ్యం తతఃపరం యౌవనేనేతి కాలతో విభాగం కృత్వా కృతసీమ్నీ కృతమర్యాదే అపి. సూ. విభాషాఙిశ్యోరిత్యల్లోపః - నరజ్యతః నసంతుష్యతః రమ్యంవస్తుదుస్త్యజమితిభావః - ఏతేన వయస్సంధిరుక్తః - అత్రప్రస్తుతయోర్విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతవివదమానప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతోర్గమితే కాంతిఝరైరగాధతామ్,
స్మరయౌవనయోః ఖలుద్వయోః ప్లవకుంభౌ భవతః కుచావుభౌ.

సంప్రతియౌవన మేవాశ్రిత్యాహ. అపీతి. కాంతిఝరైర్లావణ్యప్రవాహైరగాధతాం దురవగాహతాం గమితే తద్వపుషి దమయంతీశరీరే ప్రసర్పతోః ప్రసరతోః స్మరయౌవనయోర్ద్వయోరపి - ఉభౌకుచౌ దమయంతీస్తనౌ ప్లవస్యోన్మజ్జనస్య కుంభౌ ప్లవనార్థౌ కుంభావిత్యర్థః - ప్రకృతివికృతిభావాభావాదశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః - లోకే తరద్భిరనిమజ్జనాయ కుంభాదికమవష్టభ్యత ఇతిప్రసిద్ధం - భవతఃఖలు - అత్రకుచయోః స్మరయౌవన ప్లవనకుంభత్వోత్ప్రేక్షయా తయోరౌత్కట్యం కుచయోశ్చాతివృద్ధిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

కలశే నిజహేతుదండజః కిముచక్రభ్రమకారితా గుణః,
సతదుచ్చకుచౌ భవన్ ప్రభాఝరచక్రభ్రమమాతనోతి యత్.

కలశఇతి. నిజహేతుదండజః స్వనిమిత్తకారణజన్యః చక్రభ్రమకారితా కులాలభాండభ్రమణజనకత్వం సైవగుణోధర్మోరూపాదిశ్చ ని. గుణోఽప్రధానే రూపాదావితి విశ్వః - సఃకలశే కిముదండకార్యేకలశే సంక్రాంతః కిమిత్యర్థః - కుతః యద్యస్మాత్సకలశః తస్యాదయంత్యాః ఉచ్చకుచౌభవన్ తత్కుచాత్మనాపరిణతస్సన్ ప్రభాఝరేలావణ్యప్రవాహే చక్రభ్రమం చక్రవాకభ్రాంతిం కులాలభాండభ్రమణంచాతనోతి. ని. చక్రోగణే చక్రవాకేచక్రంసైన్యరథాంగయోః, గ్రామజాలే కులాలస్య భాండే రాష్ట్రేఽప్యస్త్రియోరపీతివిశ్వః - అత్రసమవాయికారణ గుణారూపాదయః కార్యేసంక్రామంతినినిమిత్తకారణగుణాఇతి తార్కికాణాంసమయేస్థితేగుణఇతి చక్రభ్రమమితిచోభయత్రాపివాచ్యప్రతీయమానయోరభేదాధ్యవసాయేనసతదుచ్చకుచౌభవన్నితి కుచకలశయోరభేదాతిశయోక్త్యుత్థాపి తాఝరచక్రభ్రమాతనక్రియానిమిత్తా కుచాత్మనికలశే కార్యేచక్రభ్రమకారితాలక్షణనిమిత్తకారణ గుణసంక్రమణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపఃయత్తుతార్కికసమయవిరోధాద్విరోధాభాసోఽలంకార ఇతికైశ్చిదుక్తంతదేతదత్యంతాశ్రుతచరమలంకార పారదృశ్వానః శృణ్వంతు.

భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః,
అపిజంభరిపుం దమస్వసుర్జితకుంభః కుచశోభయేభరాట్. 33

భజతఇతి. దమస్వసుర్దమయంత్యాశ్చికురైర్నిర్మితబర్హగర్హణః కృతపింఛనిందః - జితబర్హ ఇత్యర్థః - శిఖిమయూరఃషణ్ముఖం విశాఖం భజతేసేవతేఖలు - తథాకుచశోభయాజితకుంభః ఇభరాడైరావతోఽపి జంభరిపుమింద్రంభజతే - పరపరిభూతాః స్వపరిత్రాణాయప్రబల మన్యమాశ్రయంత ఇతిప్రసిద్ధం - అత్రశిఖైరావణయోష్షణ్ముఖజంభారిభజనస్యజిత బర్హత్వజితకుంభత్వ పదార్థహేతుకత్వాత్తద్ధేతుకేకావ్యలింగే తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిశ్చ.

ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫురదంగుష్ఠపదేన ముష్టినా,
చతురంగుళిమధ్యనిర్గతత్రివళిభ్రాజికృతం దమస్వసుః. 34

ఉదరమితి. దమస్వసురుదరంనతంమధ్యంనిమ్నమధ్యప్రదేశంపృష్ఠంయస్యోదరస్య తస్యభావస్తత్తాతయా స్ఫురత్ దృఢగ్రహణాత్పృష్ఠఫలకేస్ఫుటీభవదంగుష్ఠపదమంగుష్ఠన్యాసస్థానం యస్యతేనముష్టినాకరణేన చతసృణామంగుళీనాం సమాహారశ్చతురంగుళి. సూ. తద్ధితేత్యాదినాసమాహారద్విగుః ఏకవచన నపుంసకత్వే, తస్యామధ్యేభ్యోఽంతరాళేభ్యోనిర్గతంయత్త్రివళి పూర్వవత్సమాసాదికార్యం - యత్తూక్తంవామనేన త్రివళిశబ్ద

స్సంజ్ఞా చేతిసూత్రేణసప్తర్షయ ఇత్యాదివద్దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితిసంజ్ఞాయాం ద్విగుశితి - తదపి చేత్కారణసాధ్యాత్త్రివళయఇతి బహువచన ప్రయోగదర్శనేష్టితే గతిమాత్రంనసార్వత్రికమితిప్రతీమః - తేనభాజితఇతి తద్భాజివలిత్రయశోభి కృతమిత్యుత్ప్రేక్షా, కేనాపి కౌతుకినేతి శేషః - ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యేయమిత్యర్థః - ముష్టిగ్రహణే నాంగుష్ఠ నోదనాత్పృష్ఠమధ్యే నిమ్నతా ఉదరేచ చతురంగుళినోదనాద్వళిత్రయావిర్భావశ్చేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే.

ఉదరం పరిమాతిముష్టినా కుతుకీకోఽపి దమస్వసుః కిము,
ధృతతచ్చతురంగులీవయ ద్వళిభి ర్భాతి సహేమకాంచిభిః. 35

ఉదరమితి. కోపికుతుకీదమస్వసు రుదరం ముష్టినాపరిమాతికిము పరిచ్ఛినత్తికిమ్విత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః యద్యస్మాత్సహేమకాంచిభి ర్వళీభి ర్హేమకాంచ్యా సహచతసృభి స్త్రివళిభిరిత్యర్థః - ఏతేనాస్యాః కనకసావర్ణ్యంసూచితం - ధృతంతస్యప్రమాతుశ్చతురంగుళి అంగళిచతుష్టయం యేనతదివభాతీత్యుత్ప్రేక్షా, అత్రోత్ప్రేక్షయోశ్శ్లేతుహేతు మద్భూతయోరంగాంగిభావేన సజాతీయః సంకరః - పూర్వశ్లోకేవళీనాం తిసృణాం చతురఙ్గులి మధ్యనిర్గతత్వ ముత్ప్రేక్షితం ఇహతు - తాసామేవకాంచీసహితానాం చతురంగుళిత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతఇతిభేదః, ప్రేక్షితురితి శేషః.

పృథువర్తులతన్నితంబ కృ న్మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా,
విధి రేకకచక్రచారిణం కిమునిర్మిత్సతిమాన్మథంరథం. 36

పృథ్వీతి. పృథువర్తులంచ తస్యాః దమయంత్యాః నితంబంకృతవానితి తన్నిబంధకృత్ విధిఃబ్రహ్మా మిహిరస్యందన శిల్పశిక్షయారవిరథ నిర్మాణాభ్యాసపాటవేన ఏకకంప ఏకాకి.సూ.ఏకాదాకినచ్చాసహాయ ఇతిచకారాత్కన్ ప్రత్యయః - తేనచక్రేణ చరతీతి తచ్చారిణంమాన్మథంరథం నిర్మిత్సతికిము సూర్యస్యేవమన్మథస్యాపి ఏకచక్రంరథం నిర్మాతుమిచ్ఛతి కిమ్విత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథాకిమర్థ మిదంనితంబ నిర్మాణమితిభావః -మాతేస్సన్నంతాల్లట్ - సనిమీమేత్యాదినా ఇసాఽదేశః - సస్యార్ధధాతుకఇతి సకారస్యతకారః - అత్రలోపోభ్యాసస్యే త్యభ్యాసలోపః.

తరుమూరుయుగేనసుందరీ కిమురంభాం పరిణాహినాపరమ్,
తరుణీమపి జిష్ణు రేవతాం ధనదాపత్యతపః ఫలస్తనీమ్. 37

తరుమితి. సుందరీదమస్వసా పరిణాహినావిపులేన ఊరుయుగేన రంభాంరంభాంనామతరుంపరంతరుమేవ. సూ. నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః-జిష్ణుఃకిము-కింతుధనదాపత్యస్య - నళకూబరస్యతపసః ఫలస్తనీంఫలభూతకుచాంతాంరంభానామతరుణీమపిజిష్ణు

రేవ. ని. రంభాకదళ్యప్సరసోతివిశ్వః - రంభేఇవ రంభాయాఇవ చోరూయస్యాస్సా ఇత్యుభయథారంభోరూ రిత్యర్థః.

జలజేరవిసేవయేవయే పద మేతత్పదతా మవాపతుః,
ధ్రువమేత్య రుతస్సహంసకీ కురుత స్తే విధిపత్రిదంపతీ. 38

జలజేఇతి. యేజలజేద్వేపద్మే రవిసేవయా సూర్యోపాసనయేవ ఏతస్యాః పదతాం చరణత్వమేవపదం ప్రతిష్ఠామవాపతుః-తేజలజే కర్మభూతే విధిపత్రదంపతీ ద్వంద్వచారిణౌ బ్రహ్మవాహనహంసౌ ఏత్యాగత్యరుతో రవాత్కూజనాదిత్యర్థః - రౌతేస్సంపదాదిత్వా త్క్విపితుగాగమః, సహంసకీ సకటకే సహంసేచకురుతః - అభూతతద్భావేచ్వి. ని. హంసకః పాదకటక ఇత్యమరః - హంసపక్షే వైభాషికః కప్రత్యయః - ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం పద్మహంసయోరవినాభావాత్కయోశ్చిద్దివ్య పద్మయోస్తత్పదత్వముత్ప్రేక్ష్య దివ్యహంసయో రేవహంసకత్వం చోత్ప్రేక్ష్యతే.

శ్రితపుణ్యసరస్సరిత్కథం న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్,
జలజం గతిమేతుమంజులాం దమయంతీపదనామ్నిజన్మని. 39

శ్రితేతి. శ్రితాస్సేవితాః పుణ్యాస్సరస్సరితః మానసాదీనిసరాంసి గంగాద్యాస్సరితశ్చయేనతత్ సమాధినాధ్యానేన నిమీలనేనచ క్షపితాయాపితా అఖిలాః క్షపాయేనతత్ యాపితసర్వరాత్రం జలజందమయంతీ పదమితి నామయస్మిన్ తస్మిన్జన్మని మంజులాంగతిం రమ్యగతిం ఉత్తమదశాంచ. ని. గతిర్మార్గే దశాయాంచేతి విశ్వః- కథంనైతు ఏత్యేవేత్యర్థః - పదస్యగతి సాధనత్వాత్తత్రాపి దమయంతీ సంబంధాచ్చోభయగతిలాభః-తథాచ జన్మాంతరేపి సర్వథాతపః ఫలితమితిభావః - సంభావనాయాం లోట్.

సరసీః పరిశీలితుం మయా గమికర్మీకృతనైకనీవృతా,
అతిథిత్వమనాయిసాదృశో స్సదస త్సంశయగోచరోదరీ. 40

అథ కథం త్వమేనాంవేత్సీత్యతఆహ - సరసీరితి. సరసీస్సరాంసి పరిశీలితుం పరిశీలయితుం పరిచేతుం - తత్రవిహర్తుమిత్యర్థః చురాదిణేరనిత్యత్వా దణ్యంతప్రయోగః- గమిర్గమనం శబ్దపరశబ్దే నార్థోలక్ష్యతే - తస్యకర్మీకృతాః కర్మకారకీకృతాః నైకే అనేకే - నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః- నితరాంవర్తంతేజనాయేష్వితినీవృతః జనపదాయేనతేన భ్రాంతానేక దేశేనేత్యర్థః - నహివృతీత్యాదినాదీర్ఘః - మయాసదసద్వేతి సంశయగోచర స్సందేహాస్పదమ్ ఉదరంయస్యాస్సా కృశోదరీత్యర్థః - నాసికోదరేత్యాదినా జీష్ - సాదమయంతీ దృశోరతిథిత్వమనాయి స్వవిషయతాంనీతా దృష్టేత్యర్థః - నయతేః కర్మణిలుఙ్.

అవధృత్య దివోఽపి యౌవతై ర్నసహాధీతవతీమిమామహమ్,
కతమస్తు విధాతురాశయే పతి రస్యావసతీత్యచింతయమ్. 41

అవధృత్యేతి. అహమిమాం దమయంతీం దివస్స్వర్గస్య సంబంధిభిర్యౌవతై ర్యువతిసమూహైరపి. ని. గార్భిణంయౌవతం గణఇత్యమరః - భిక్షాదిత్వా త్సమూహార్థే ఙ్ప్రత్యయః - తత్రాస్యయువతీతి స్త్రీప్రత్యయాంతస్యైవ ప్రకృతిత్వేనగ్రహణా త్తత్సామర్థ్యా దేవభస్యాఢే తద్ధితఇతినపుంవద్భావఇతి వృత్తికారః - నసహాధీతవతీమసదృశీమ్ తతోఽప్యధిక సుందరీమిత్యర్థః - నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాస ఇతివామనః అవధృత్యనిశ్చిత్య విధాతుః బ్రహ్మణః ఆశయేహృదిఅస్యాః పతిఃకతమస్తుకతమోవా వసతీత్యచింతయం తద్దైవేతిశేషః.

అనురూప మము న్నిరూపయ న్నథ సర్వేష్వపి పూర్వపక్షతామ్,
యువసు వ్యపనేతు మక్షమ స్త్వయి సిద్ధాంతధియంన్యవేశయమ్. 42

అనురూపమితి. అథేదానీ మనురూపం యోగ్యమముంత్వాం నిరూపయన్నస్యాః పతిత్వే నాలోచయన్ సర్వేష్వపియువసు పూర్వపక్షతాం దూష్యకోటిత్వం వ్యపనేతు మక్షమోఽసమర్థస్సన్ త్వయి సిద్ధాంతధియం న్యవేశయం - త్వమేవాస్యాః పతిరితి నిరచైష మిత్యర్థః - అయమేవ విధాతురప్యాశయ ఇతిభావః.

అనయా తవరూపసీమయా కృతసంస్కార విబోధనస్య మే,
చిరమప్యవలోకితాద్యసా స్మృతిమారూఢవతీ శుచిస్మితా. 43

అథ త్వద్రూపదర్శనమేవ సంప్రతితత్స్మారక మిత్యాహ - అనయేతి. చిరమవలోకితాపి సాశుచిస్మితాసుందరీ అద్యాధునాహ స్తేననిర్దిశన్నాహ - అనయాతవరూపసీమయా సౌందర్య కాష్ఠయాకృత సంస్కార విబోధనస్య ఉద్బుద్ధసంస్కారస్యమే స్మృతిమారూఢవతీ స్మృతిపథంగతా - సదృశదర్శనం స్మారకమిత్యర్థః.

త్వయి వీరవిరాజతే పరం దమయంతీ కిలికించితంకిల,
తరుణీ స్తనఏవదీప్యతే మణిహారావళిరామణీయకమ్. 44

తతఃకిమతఆహ. త్వయీత్యాది. హేవీరదమయంత్యాః - కిలికించితమ్ శ్లో. క్రోధాశ్రుహర్ష భీత్యాదేస్సంకరః కిలికించిత మిత్యుక్త లక్షణలక్షిత శృంగారచేష్టితం త్వయిపరంత్వయ్యేవ విరాజతే కిలశోభతేఖలు. తథాహి - మణిహారావళే ర్ముక్తాహారపఙ్క్తేః రామణీయకం రమణీయత్వం యోపధాద్గురూ పోత్తమాద్వుఞ్, తరుణీ స్తనఏవదీప్యతే నాన్యత్రేత్యర్థః - స్తనాదీనాంద్విత్వ విశిష్టాజాతిః ప్రాయేణేతి ప్రాయగ్రహణా దేకవచనప్రయోగః - అత్రహార కిలికించితయో రుపమానోపమేయయో

ర్వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయా స్తనన్రుపయో స్సమానధర్మతోక్తే ర్దృష్టాంతాలంకారః - లక్షణంతూక్తం.

తవరూపమిదంతయావినా విఫలం పుష్పమివావకేశినః,
ఇయమృద్ధధనావృథావనిః స్వవనీ సంప్రవదత్పికాపికా. 45

తవేతి. హేవీరతవేదం రూపంసౌందర్యంతయా దమయంత్యావినా - అవకేశినోవంధ్యవృక్షస్య. ని. వంధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చేత్యమరః - పుష్పమివవిఫలం నిరర్థకం కించ ఋద్ధధనాసంపూర్ణవిత్తా ఇయమవనిర్వృథానిరర్థికా - సంప్రవదత్పికాకూజత్కోకిలాస్వవనీ నిజోద్యానమపి, అల్పార్థేఙీప్ - కాతుచ్ఛానిరర్థికేత్యర్థః - తద్యోగేతుసర్వం సఫలమితిభావః. ని. కింవితర్కే పరిప్రశ్నే క్షేపే నిందాపరాధయోరితి విశ్వః - అత్రనళరూపావనీవనీనాం దమయంత్యావినా రమ్యతానిషేధాద్వినోక్తిరలంకారః. శ్లో. వినాసంబంధి యత్కించి ద్యత్రాన్యత్ర పరాపతేత్, రమ్యతాఽరమ్యతావాస్యా త్సావినోక్తిరనుస్మృతేతిలక్షణాత్. తస్యాశ్చపుష్పమివేత్యుపమయాసంసృష్టిః.

అనయాఽమరకామ్యమానయాసహ యోగస్సులభస్తు నత్వయా,
ఘనసంవృతయాంబుదాగమే కుముదేనేవ నిశాకరత్విషా. 46

అత్రస్వాపేక్షాం దర్శయితుంతస్యాః దౌర్లభ్య మాహ-అనయేతి. అమరైరింద్రాదిభిః కామ్యమానయాభిలష్యమాణయా అనయా దమయంత్యాసహ యోగః అంబుదాగమే ఘనసంవృతయా మేఘావృతయా నిశాకరత్విషాసహయోగః కుముదేనేవ త్వయానసులభః దుర్లభఇత్యర్థః-అత్ర తత్సంయోగదౌర్లభ్యస్య అమరకామనా పదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగభేదః - తత్సాపేక్షాచేయ ముపమేతిసంకరః.

తదహంవిదధే తథాతథా దమయంత్యా స్సవిధే తవ స్తవమ్,
హృదయేనిహిత స్తయాభవా నపినేంద్రేణ యథాపనీయతే. 47

అత్రకాగతిరతఆహ-తదితి. తత్తస్మాత్కార్యస్య సప్రతిబంధత్వాత్ అహందమయంత్యాస్సవిధే సమీపేతథాతథా తవ స్తవంస్తోత్రంవిదధే విధాస్యఇత్యర్థః - వర్తమనసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః - యథా తయాహృదయే నిహితోభవా నింద్రేణాపినాపనీయతే అపనేతుమశక్య ఇత్యర్థః - యథేంద్రాది ప్రలోభితాపిత్వయ్యేవ గాఢానరాగాస్యాత్తథాకరిష్యామీత్యర్థః.

తవసమ్మతి మత్ర కేవలా మధిగంతుం ధి గిదం నివేదితమ్,
బ్రువతేహి ఫలేనసాధవో నతుకంఠేన నిజోపయోగితామ్. 48

తర్హి తథైవక్రియతాం కింనివేదనేనేత్యతఆహ. తవేతి. అత్రాస్మిన్కార్యే కేవలామేకాంతవసమ్మతి మంగీకారమధిగంతు మిదంనివేదితం నివేదనంధిక్ - తథాహి - సాధవో నిజోపయోగితాం స్వోపకారిత్వం ఫలేనకార్యేణబ్రువతే బోధయంతి-కింతు కంఠేనవాగ్వ్యృత్యానబ్రువతే - సామాన్యేనవిశేష సమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

తదిదం విశదం వచోమృతం పరిపీయాభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్,
అతితృప్తతయా వినిర్మమే సతదుద్గారమివస్మితం సితమ్. 49

తదితి. సనళోద్విజాధిపాద్ధంసా చ్చంద్రాచ్చాభ్యుదితమావిర్భూతం విశదంప్రసన్నమవదాతంచ తత్పూర్వోక్తమిద మనుభూయమానం వచఏవామృతమితిరూపకమ్ తత్పరిపీయ అతఏవాతితృప్తతయాతిసాహిత్యేన తస్య వచోమృతస్య ఉద్గారమివ సితం శుభ్రంస్మితం వినిర్మమేనిర్మితవాన్ మాఙః కర్తరిలుట్, అతితృప్తస్యకించిన్నిస్సారఉద్గారః సితత్వసామ్యాత్స్మితస్య వాగమృతోద్గారోత్ప్రేక్షా.

పరిమృజ్యభుజాగ్రజన్మనా పతగం కోకనదేన నైషధః,
మృదుతస్యముదేఽకిరద్గిరః ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః. 50

పరిమృజ్యేతి. నిషధానాం రాజానైషధోనళః-జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్-భుజాగ్రజన్మనా కోకనదేనపాణిశోణపంకజేనేత్యర్థః - పతగంహంసం పరిమృజ్య తస్యహంసస్య ముదేహర్షాయ ప్రియవాదానామేవామృతానాం కూపోనిధిః కంఠోవాగింద్రియం తజ్జాఃతజ్జాన్యాః గిరోమృదుయథాతథా అకిరత్ ప్రియవాక్యామృతైరసించదిత్యర్థః - అత్రభుజాగ్రజన్మనా కోకనదేనేతి విషయస్యపాణేర్నిగరణేన విషయిణః కోకనదస్యైవ ఉపనిబంధనాదతిశయోక్తిః. శ్లో. విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్రసాతిశయోక్తిస్స్యాత్క-విప్రౌఢోక్తి సమ్మతేతిలక్షణాత్ - సాచపాణికోకనదయో రభేదోక్తేరభేదరూపా - తస్యాః ప్రియవాదామృతకూపకంఠేతి రూపకస్యచసంసృష్టిః.

నతులావిషయే తవాకృతి ర్నవచో వర్త్మని తే సుశీలతా,
త్వదుదాహరణాకృతౌగుణా ఇతిసాముద్రికసారముద్రణా. 51

నేతి. హేహంస తవాకృతి రాకారస్తులా విషయే సాదృశ్యభూమౌ నవర్తతే అసదృశీత్యర్థః - తేతవసుశీలతా సౌశీల్యంచ వచోవర్త్మనినవర్తతే వక్తుమశక్యేత్యర్థః - అతఏవాకృతౌగుణాః యత్రాకృతిస్తత్రగుణాః ఇతిసాముద్రికాణాం యాసారముద్రణా సిద్ధాంతప్రతిపాదనం సా త్వమేవోదాహరణం యస్యాస్సాతథోక్తా - ఆకృతిసౌశీల్యయోస్త్వయ్యేవసామానాధికరణ్యదర్శనాదితిభావః - అతఏవోత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

నసువర్ణమయీ తనుఃపరం ననుకింవాగపి తావకీతథా,
నపరంపథి పక్షపాతితాఽనవలంబే కిము మాదృశేపి సా. 52

నేతి. ననుహంసతవేయంతావకీ-సూ. యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చేతి చకారాదణ్ప్రత్యయేఙీప్ - తవకమమకావేకవచనఇతి తవకాదేశః, తనుఃపరంమూర్తిరేవ సువర్ణమయీ హిరణ్మయీ నకింతువాగపితథాసువర్ణమయీ శోభనాక్షరమయీత్యర్థః - అనవలంబే నిరవలంబే పథిపదం ఆకాశఏవ పక్షపాతితాపక్షపాతిత్వంన కిము కింత్విత్యర్థః - నిపాతానామనేకార్థత్వాత్ - అనవలంబేనిరాధారేమాదృశేపి సాపక్షపాతితాస్నేహవత్త్వేత్యర్థః - అత్రతనువాచోఃప్రకృతయోస్సువర్ణమయీతి శబ్దశ్లేషః పథిమాదృశేపిపక్షపాతితేత్యుభయగతస్సఇతి సజాతీయసంసృష్టిః - తథాచోపమావ్యజ్యతే.

భృశతాపభృతామయాభవా న్మరుదాసాది తుషారసారవాన్,
ధనినా మితరస్సతాం పునర్గుణవ త్సన్నిధిరేవసన్నిధిః. 53

భృశేతి. భృశతాప భృతాఅతిసంతాప భాజామయాభవాన్ తుషారైశ్శీకరైస్సారవానుత్కృష్టోమరున్వాత స్సన్నాసాదిప్రాప్తః - సంతాపహారిత్వాదితిభావః - తథాహి ధనినాం ధనికానాంకుబేరాదీనామితరః పద్మశంఖాదిః సంశ్చాసౌ నిధిశ్చేతి సన్నిధిః సతాం విదుషాం పునర్గుణవతాం గుణినాంసన్నిధి స్సాన్నిధ్యమేవసన్నిధిర్మహానిధిఃఅతః సంతాపహారిత్వాత్ త్వమేవశిశిరమారుతః - అన్యస్తుదహనఏవేతిభావః దృష్టాంతాలంకారః.

శతశశ్శ్రుతిమాగతైవసా త్రిజగన్మోహమహౌషధి ర్మమ,
అధునా తవశంసితేనతు స్వదృశైవాభిహితామవైమితామ్. 54

శతశఇతి. త్రిజగతస్త్రైలోక్యస్య మోహేమోహనే మహౌషధిః మహౌషధిస్వరూపేతిరూపకం - సాదమయంతీశతశోమమశ్రుతింశ్రోత్రమాగతైవ - అధునాతవశంసితేన కథనేనతు స్వదృశాస్వస్యదృష్ట్యైవఅభిహితాం బోధితాం తామవైమిసాక్షాద్దృష్టామన్యే ఆప్తోక్తి ప్రామాణ్యాదితిభావః.

అఖిలం విదుషా మనావిలం సుహృదాచ స్వహృదాచ పశ్యతామ్,
సవిధేపి నసూక్ష్మసాక్షిణీ వదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ. 55

అథ స్వదృష్టే రప్యాప్తదృష్టిరేవ గరీయసీత్యాహ. అఖిలమితి. సుహృదా ఆప్తముఖేన స్వహృదా స్వాంతఃకరణేనచ స్వహృద్గ్రాహిణాం తద్వ త్సుహృదః

శ్రద్ధేయత్వజ్ఞాపనార్థం - అఖిలంకృత్స్నమర్థమనావిల మసందిగ్ధమవిపర్యస్తం యథా తథాపశ్యతామవధారయతాం విదుషాం వివేకినాం సవిధేపురోపినసూక్ష్మసాక్షిణీ అ సూక్ష్మార్థదర్శినీ సుప్సుపేతి సమాసః - అక్షిణీవదనాలంకృతిమాత్రం నతుదూరసూ క్ష్మాది దర్శనోపయోగినీత్యర్థః.

అమితంమధు తత్కథామమ శ్రవణప్రాఘుణికీకృతాజనైః,
మదనానలబోధనేభవే త్ఖగధాయ్యాధిగధైర్యధారిణః. 56

అమితమితి. హేఖగ జనైర్విదర్భదేశాగతజనైర్మమశ్రవణప్రాఘుణికీకృతా కర్ణాతిథీకృతా తద్విషయీకృతేత్యర్థః. ని. ఆవేశికఃప్రాఘుణిక ఆగంతురతిథిస్తథేతి హలాయుధః - అమితమపరిమితంమధు క్షౌద్రంతద్వదతి మధురేత్యర్థః తత్కథాతద్గు ణ వర్ణనా అధైర్యధారిణోత్యంతాధీరస్య మమమదనానలబోధనే కామాగ్నిప్రజ్వలనే ధాయ్యా సామిధేనీభవేత్. ని. ఋక్సామిధేనీధాయ్యాచయాస్యాదగ్నిసమింధనీత్యమ రః-సూ. పాయ్యసాన్నాయ్యేత్యాదినానిపాతః, ధిగ్వాక్యార్థోనింద్యః - అత్రతత్క థాయాః ధాయ్యాత్మనాప్రకృత మదనాగ్నీంధనోపయోగాత్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

విషమోమలయాహిమండలీ విషఫూత్కారమయోమయోహితః,
బత కాలకశత్ర దిగ్భవః పవన స్తద్విరహానలైధసా. 57

విషమఇతి. విషమః ప్రతికూలః కాలకశత్రదిగ్భవోంతకదిగ్భవః ప్రాణహరఇతి భావః - పవనోదక్షిణమారుతః తద్విరహానలైధసాదమయంతీవిరహాగ్నిసమిధా తద్దా హ్యేనేత్యర్థః - మయామలయే మలయాచలేయాఅహిమండలీసర్పసంఘఃతస్యాఃవిష ఫూత్కారమయఃవిషశ్వాసవికారః - ఊహితః తద్రూపఇతితర్కితఇత్యర్థః - లోకే చఅగ్నిరేధాంసినిధాయఫూత్కారవాతైర్ధ్మాయత ఇతిభావః, బతేతిఖేదే - విరహాన లైధసేతి రూపకోత్థాపితేయం దక్షిణపవనస్య మలయాహిమండలీఫూత్కారత్వోత్ప్రే క్షేతిసంకరః.

ప్రతిమాసమసౌనిశాకరః ఖగసంగచ్ఛతి యద్దినాధిపమ్,
కిము తీవ్రతరైస్తతఃకరై ర్మమదాహాయసధైర్యతస్కరైః. 58

ప్రతిమాసమితి. హేఖగఅసౌనిశాకరః మాసిమాసిప్రతిమాసం ప్రతిదర్శమిత్య ర్థః - వీప్సాయామవ్యయీభావః - దినాధిపంసూర్యం సంగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతియత్ తతఃప్రాప్తేస్సనిశాకర స్తీవ్రతరైః తతఏవధైర్యతస్కరైర్మద్ధైర్యహారిభిఃకరైస్సారైఃతత ఆనీతైర్మమదాహాయ సంగచ్ఛతీత్యనుషంగః కిముశబ్దఉత్ప్రేక్షాయాం అత్ర గమేస్స

కర్మకత్వాత్సమోగమీతినతఙ్ - అత్రసంగమనస్య దాహార్థత్వోత్ప్రేక్షణాత్ఫలో త్ప్రేక్షా.

కుసుమాని యదిస్మరేషవో నతువజ్రం విషవల్లిజానితత్,
హృదయంయదమూముహ న్నమూర్మమయచ్చాతితరామతీతపన్.

కుసుమానీతి. స్మరేషవఃకుసుమాన్యేవ వజ్రమశనిస్తునయదిసద్యోమరణాభావా దితిభావః - తత్తర్హి విషవల్లిజాని విషలతోద్భవాని - యద్యస్మాదమూస్మరేషవః. ని. పత్రీరోపఇషుర్ద్వయోరితి స్త్రీలింగతా, మమహృదయమమూముహన్నమూర్ఛయన్ ముహ్యతేర్ణ్యౌచఙ్ - యద్యస్మాదతితరా మతిమాత్రం అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః - అ తీతపన్ తాపయంతిస్మచ - తపతేర్ణౌచఙ్ మోహతాపలక్షణవిషకార్యదర్శనాద్విష వల్లిజత్వోత్ప్రేక్షా.

తదిహానవధౌ నిమజ్జతో మమ కందర్పశరాధినీరధౌ,
భవపోతఇవావలంబనం విధినాకస్మికసృష్టసన్నిధిః. 60

తదితి. తత్తస్మాదిహాస్మిన్ననవధౌ అపారే కందర్పశరైర్య ఆధిర్మనోవ్యథా. ని. పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః తస్మిన్నేవ నీరధౌ సముద్రే నిమజ్జతోంతర్గతస్య మమవిధినాదైవేన అకస్మాదకాండేభవమాకస్మికం అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ అవ్యయా నాం భమాత్రేటిలోపః - తద్యథాతథాసృష్టసన్నిధిః కృతసన్నిధానః భాగ్యాదా గత ఇత్యర్థః - త్వంపోతో యానపాత్రమివ ని. యానపాత్రంతుపోత ఇత్యమరః - అవలంబనంభవ.

అథవాభవతః ప్రవర్తనా నకథం పిష్టమియం పినష్టినః,
స్వతఏవ సతాంపరార్థతా గ్రహణానాంహి యథాయథార్థతా.61

అథవేతి.అథవాఇయంనోస్మాకం సంబంధినీ-సూ.ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతి నియ మాత్కర్తరి కృద్యోగషష్ఠీనిషేధేపి శేషషష్ఠీపర్యవసానాత్కర్త్రర్థలాభః - భవతః సూ.ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతిషష్ఠీ,ప్రవర్తనాప్రేరణా ణ్యాసశ్రంథోయుచ్ - కథంపి ష్టంనపినష్టి స్వతఃప్రవృత్తవిషయత్వాత్ పిష్టపేషణకల్పేత్యర్థః - హియస్మాత్ గ్రహ ణానాం యాథార్థ్యం యథా ప్రామాణ్యమివ స్వతస్సర్వప్రమాణానాం ప్రామాణ్య మిహాగృహ్యతాం - జాతామనీషాస్వతఏవమాన మితిమీమాంసకాః - సతాంపరార్థ తాపరార్థప్రవృత్తిః స్వతఏవ నతుపరతః - ఉపమా సంసృష్టోర్థాంతరన్యాసః.

తవవర్త్మని వర్తతాంశివం పున రస్తు త్వరితం సమాగమః,
అధిసాధయసాధయేప్సితం స్మరణీయాస్సమయే వయంవయః. 62

తవేతి. హేవయః ఖగ తవవర్త్మని శివం మంగళంవర్తతాం త్వరితం క్షిప్రమేవ పునస్సమాగమోస్తు అధిసాధయ గచ్ఛ ఈప్సితమిష్టంసాధయసంపాదయ సమయే కార్యకాలేవయం స్మరణీయాః - అనన్యగామి కార్యంకుర్యా ఇత్యర్థః.

ఇతితం సవిసృజ్య ధైర్యవాన్ నృపతి స్సూనృతవాగ్బృహస్పతిః,
అవిశ ద్వనవేశ్మ విస్మిత శ్శ్రుతిలగ్నైః కలహంసశంసితైః. 63

ఇతీతి. ధైర్యవాన్ ఉపాయలాభాత్సధైర్య స్సూనృతవాక్షుసత్యప్రియవాదేషుబృహస్పతిః తథాప్రగల్భ ఇత్యర్థః. ని. సూనృతంప్రియసత్యవాగిత్యమరః - సనృపతిరితీత్థం తంహంసం విసృజ్య శ్రుతిలగ్నైః శ్రోత్రప్రవిష్టైః కలహంసస్య శంసితైర్విస్మితస్సన్ వనవేశ్మవనస్థ విహారగృహమవిశత్.

అథభీమసుతావలోకనైస్సఫలంకర్తు మహ స్తదేవసః,
క్షితిమండలమండనాయితం నగరంకుండినమండజోయయౌ. 64

అథేతి. అథసోండజో హంస స్తదహరేవభీమసుతాయా. భైమ్యాః అవలోకనైస్సఫలంకర్తుం తస్మిన్నేవాహనితాంద్రష్టుమిత్యర్థః క్షితిమండలమండనాయితం భూమండలస్యాలంకారభూతం కుండినం కుండినాఖ్యం నగరంయయౌ.

ప్రథమం పథిలోచనాతిథిం పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్,
కలశం జలసంభృతంపురః కలహంసః కలయాంబభూవ సః. 65

అథశ్లోకత్రయేణ శుభనిమిత్తాన్యాహ. ప్రథమమిత్యాదినా. సకలహంసః ప్రథమమాదౌ పథిలోచనాతిథిందృష్టిప్రియం పథికానాం ప్రస్థాతౄణాం ప్రార్థితస్య ఇష్టార్థస్యసిద్ధిశంసినంసిద్ధిసూచకంజలసంభృతం జలపూర్ణం కలశం పూర్ణకుంభం పురోగ్రేకలయాంబభూవ దదర్శ.

అవలంబ్య దిదృక్షయాంబరే క్షణ మాశ్చర్యరసాలసంగతమ్,
సవిలాసవనేవనీభుజః ఫలమైక్షిష్టరసాలసంగతమ్. 66

అవలంబ్యేతి. సహంసో దిదృక్షయా స్వగంతవ్యమార్గాలోకనేచ్ఛయా అంబరే క్షణమాశ్చర్యరసేనతద్వస్తుదర్శననిమిత్తేనాద్భుతరసేనాలసం మందంగతం గతిమవలంబ్యావనీభుజో నళస్య విలాసవనే విహారవనే రసాలేనచూతవృక్షేణ సంగతంసంబద్ధం.ని. ఆమ్రశ్చూతోరసాలోసావిత్యమరః - ఫలమైక్షిష్ట ఈక్షివాన్.

నభసః కలభై రుపాశ్రితం జలదై ర్భూరితరక్షుపన్నగం,
సదదర్శ పతంగపుంగవో విటపచ్ఛన్నతరక్షుపం నగమ్. 67

ద్వితీయస్సర్గః.

నభసఇతి. పుమాన్ గౌః వృషభః విశేషణసమాసః-సూ. గోరతద్ధితలుకీతిసమాసాంతష్టచ్- పతంగః పుంగవఇవ పక్షిశ్రేష్ఠః-ఉపమితసమాసః నభసః కలభైః ఖేచరకరికల్పైరిత్యర్థః-జలదైరుపాశ్రితం వ్యాప్తం భూరయః బహవః తరక్షవో మృగాదనాః పన్నగాశ్చయస్యతం విటపైః శ్శాఖావిస్తారేణ. ని. విస్తారోవిటపో స్త్రియామిత్యమరః - ఛన్నతరాః అతిశయేనచ్ఛాదితాః క్షుపాః హ్రస్వశాఖాః యస్యతం. ని. హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుపఇత్యమరః. నగంపర్వతంపదదర్శ పూర్ణకలశాది దర్శనం పాంథక్షేమకరమితినిమిత్తజ్ఞాః.

సయయాధుతపక్షతిః క్షణంక్షణమూర్ధ్వాయనదుర్విభావనః,
వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః క్షణమాలోకకదత్తకౌతుకః. 68

సఇతి. సహంసః క్షణంధుతపక్షతిః - కంపితపక్షమూలః-క్షణమూర్ధ్వాయనేన ఊర్ధ్వగమనేన దుర్విభావనః దుష్కరావధారణో దుర్లక్ష్య ఇత్యర్థః - క్షణంవితతీకృతా విస్తారితా నిశ్చలా ఛదాః పక్షా యస్యసః తథా ఆలోకకానాం దృష్టౄణాం దత్తకౌతుకస్సన్ యయౌ స్వభావోక్తిః.

తనుదీధితిధారయా రయా ద్గతయాలోక విలోకనామసౌ,
ఛదహేమకషన్నివాలసత్కషపాషాణ నిభేనభస్థలే. 69

తన్వితి. అసౌహంసో రయాద్వేగా దుత్పన్నయేతిశేషః లోకస్యాలోకిజనస్య పరీక్షకజనస్యచ విలోకనాం దర్శనం గతయా కౌతుకాద్వర్ణపరీక్షార్థంచ విలోక్యమానయేత్యర్థః - తనోశ్శరీరస్య తన్వ్యాసూక్ష్మయా చదీధితి ధారయా రశ్మిరేఖయానిమిత్తేన కషపాషాణనిభే నికషోపలనిభే నభస్థలే ఛదహేమనిజపక్షసువర్ణంకషన్ ఘర్షన్నివాలసత్ అశోభతేత్యుత్ప్రేక్షా.

వినమద్భిరధస్థితైః ఖగైర్ఝడితి శ్యేననిపాత శంకిభిః,
సనిరైక్షి దృశైకయోపరి స్వదఝాంకారిపతత్రిపద్ధతిః. 70

వినమద్భిరితి. స్వదేనవేగేన ఝాంకారిణీఝామితి శబ్దం కుర్వాణా పతత్రిపద్ధతిః పక్షిసరణిః యస్యః సః సహంసః శ్యేననిపాతంశంకంతఇతి తచ్ఛంకిభిరతఏవ వినమద్భిర్విలీయమానైరధస్థితైః ఖగైః ఝడితిద్రాక్ ఏకయాదృశా ఉపరి ఉపరిష్టాత్ నిరైక్షి నిరీక్షితః దృశేః కర్మణిలుఙ్ - స్వభావోక్తిః.

దదృశేనజనేనయన్నసౌ భువితచ్ఛాయ మవేక్ష్య తత్క్షణాత్,
దివిదిక్షు వితీర్ణచక్షుషా పృథువేగద్రుతముక్తదృక్పథః. 71

దదృశ ఇతి. యన్ గచ్ఛన్ - ఇణోలటశ్శత్రాదేశః ఆసౌహంసః - భువి తచ్ఛాయంతస్యచ్ఛాయాం విభాషాసేత్యాదినానపుంసకత్వం అవేక్ష్యతత్క్షణాద్దివిదిక్షుచ వికీర్ణ చక్షుషాదత్తదృష్టినాజనేన పృథువేగేనద్రుతం శీఘ్రింముక్తదృక్పథస్సన్ నదదృశేనదృష్టః క్షణమాత్రం దృష్టిపథమతిక్రాంతఇత్యర్థః.

నవనంపథి శిశ్రియేమునా క్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్,
ననగోత్రజమన్వవాదివా గతివేగప్రసరద్రుచారుతమ్. 72

నేతి. గతివేగేన ప్రసరద్రుచాప్రసర్పత్తేజసా అమునాహంసేన క్వచిదపి ఉచ్చతరాఉత్పన్నతా ద్రూణాంద్రుమాణాం చారుతారమ్యతా యస్మిన్ తత్. ని. పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాఇత్యమరః - వనంనశిశ్రియే సగోత్రజంబంధుజన్యంరుతం కూజితంవా నాన్వవాది నానూదితం మధ్యేమార్గ మధ్వశ్రమాపనోదన బంధుసంభాషణాదికమపి నకృత మితి సుహృత్కార్యానుసంధానపరతోక్తిః.

అథ భీమభుజేనపాలితా నగరీ మంజురసౌధరాజితా,
పతగస్య జగామ దృక్పథం హిమశైలోపమసౌధరాజితా. 73

అథేతి. ధరాజితాభూమిజయినా సూ. సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విపితుక్ - భీమస్యభీమభూపస్య భుజేనపాలితా హిమశైలోపమైఃసౌధైః రాజసదనైః రాజితామంజుః మనోజ్ఞాఅసౌ పూర్వోక్తా నగరీకుండినపురీ పతగస్య హంసస్యదృక్పథంజగామ సతాం దదర్శేత్యర్థఃఅత్రయమకాఖ్యానుప్రాసస్యహిమశైలోపమేత్యుపమాయాశ్చసంసృష్టిః.

దయితంప్రతి యత్రసంతతా రతిహాసాఇవ రేజిరేభువః,
స్ఫటికోపలవిగ్రహాగృహా శ్శశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః. 74

అథనగరీంవర్ణయతి. దయితమితి. యత్రనగర్యాం స్ఫటికోపలవిగ్రహాః స్ఫటికమయశరీరాఇత్యర్థః అతఏవశశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః శశాంకశకలవన్నిష్కళంకకుడ్యాః. ని. భిత్తం శకలఖండే వేత్యమరః - భిదేః క్తప్రత్యయః - సూ. భిత్తంశకలమితి నిపాతనాత్ రదాభ్యామిత్యాదినా నిష్ఠానత్వాభావః - గృహాఃదయితం ప్రియంభీమం ప్రతిసంతతా భువో భూమేర్నాయికాయా రతిహాసాఇవ కేళిహాస్యానీవ రేజిర ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

నృపనీలమణీగృహత్విషా ముపధేర్యత్రభయేసభాస్వతః,
శరణాప్తమువాసవాసరేష్వసదా వృత్త్యుదయస్తమంతమః. 75

నృపేతి. యత్రనగర్యాం తమోంధకారః - భాస్వతోభాస్కరాత్ [illegible] పస్యయే నీలమణీనాంగృహాః తేషాంత్విషస్తాసాముపధేః [illegible]. ని.

రత్నంమణిర్ద్వయో రిత్యమరః - కృదికారాదక్తినతిజీష్ - శరణాప్తం శరణంగృహం రక్షితారంచగతం. ని. శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః - వాసరేదివసేష్వసదావృత్త్యపునరావృత్తి కించోదయత్తమం ఉద్యత్తమంసదువాస.

సితదీప్రమణిప్రకల్పితే యదగారేహసదంకరోదసి,
నిఖిలాన్నిశిపూర్ణిమాతిథీ నుపతస్థేఽతిథిరేకికాతిథిః. 76

సితేతి. సితైర్దీప్రైశ్చమణిభిః ప్రకల్పితే ఉజ్జ్వలస్ఫటికనిర్మితే హసదంకరోదసి విలసదంకరోదస్కే ద్యావాపృథివీవ్యాపినీత్యర్థః- యదగారేయస్యాః నగర్యాగృహే ష్విత్యర్థః జాతావేకవచనం నిశినిఖిలాన్ తిథీనేకికా ఏకాకినీ ఏకైవేత్యర్థః - సూ. ఏకాదాకినచ్చాసహాయఇతి చకారాత్ కన్ప్రత్యయః - ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యేతీకారః, పూర్ణిమా రాకాతిథిః. ని. తదాద్యాస్తిథయో ద్వయోరిత్యమరః - అతిథీస్సతీఉపతస్థే అతిథీ భూయసంగతేత్యర్థః సూ. ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినా సంతతికరణే ఆత్మనేపదం, స్ఫటికభవనకాంతి నిత్యకౌముదీయోగాత్సర్వాఅపిరాత్రయో రాకారాత్రయ ఏవాసన్నిత్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిభేదః.

సుదతీజనమజ్జనార్పితై ర్ఘుసృణైర్యత్రకషాయితాశయా,
ననిశాఖిలయాపివాపికా ప్రససాద గ్రహిళేవమానినీ. 77

సుదతీతి. యత్రనగర్యాం శోభనాదంతా యాసాంతాస్సుదత్యః స్త్రియః - అత్రవిధానాభావాద్దత్రాదేశ శ్చింత్యఇతికేచిత్ సూ. అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చేతి చకారాత్సిద్ధిరితికేచిత్ - సుదత్యాదయః స్త్రీషుయోగరూఢాః అతస్త్రియాం సంజ్ఞాయామితి దత్రాదేశాత్సాధవ ఇత్యపరే, తథైతత్సర్వమభి సంధాయాహవామనః సుదత్యాదయః ప్రతివిధేయాఇతి ఏవజనాఃలోకాః తేషాంమజ్జనాదవగాహనాదర్పితైస్సంక్రమితైరపిఘుసృణైః కుంకుమైః కషాయితా శయాసురభితాభ్యంతరా భోగచిహ్నైః కలుషితహృదయాచ వాప్యేవవాపికా దీర్ఘికాగ్రహిళాగ్రహ అగ్రహః తద్వతీదీర్ఘరోషా పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్. మానినీ. శ్లో. స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపోమానోన్యాసంగినిప్రియ ఇత్యుక్తలక్షణోమానః తద్వతీనాయికేవ అఖిలయానిశానిశయాపి సర్వరాత్రప్రసాదనేనాపీత్యర్థః నప్రససాద ప్రసన్నాశయానాభూత్ - తాదృక్షోదాదితిభావః.

క్షణనీరవయాయయానిశి శ్రితవప్రావళియోగపట్టయా,
మణివేశ్మమయంస్మనిర్మలం కిమపి జ్యోతిరబాహ్యమిజ్యతే. 78

క్షణేతి. నిశినిశీథే క్షణం నీరవయాఏకత్ర సుప్తజనత్వాత్ అపరత్రధ్యానస్తిమితత్వాత్ నిశ్శబ్దయా శ్రితఃప్రాప్తో వప్రావళిర్యోగపట్టఇవ అన్యత్రవప్రావళి రివయోగ

పట్టో యయా సా తథోక్తయా యయా నగర్యా మణివేశ్మమయం తద్రూపం నిర్మలవబాహ్యమంతర్వర్తి కిమప్యవాఙ్మనసగోచరం జ్యోతిః ప్రభా ఆత్మజ్యోతిశ్చ ఇజ్యతే సేవ్యతే స్మ అత్ర నగరీవిశేషణ సామ్యాదప్రస్తుతయోగినీ వృత్తాంతప్రతీతేః సమాసోక్తిః.

విలలాస జలాశయోదరే క్వచనద్యౌ రనుబింబితేవయా,
పరిఖాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని. 79

విలలాసేతి. యా నగరీ పరిఖాయాః కపటేన వ్యాజేన స్ఫుటం పరితో వ్యక్తం తథా స్ఫురతా ప్రతిబింబేనా నవలంబితం మధ్యే అగృహ్యమానం చాంబు యస్మిన్ తస్మిన్ ప్రతికంబాకాన్తమంబు పరితః స్ఫురతి ప్రతిబింబదేశేన స్ఫురతి తేనైవ ప్రతిబింబాదితి భావః - క్వచన కుత్రచిత్ జలాశయోదరే హ్రదమధ్యే కస్యచిద్ధ్రదస్య మధ్య ఇత్యర్థః - అనుబింబితా ద్యౌరమరావతీవ విలలాసేత్యుత్ప్రేక్షా.

వ్రజతే దివియద్గృహావళీ చలచేలాంచల దండతాడనాః,
వ్యతరన్నరుణాయ విశ్రమం సృజతే హేళిహయాళి కాలనామ్. 80

వ్రజత ఇతి. యస్యాం నగర్యాం గృహావళీషు చలాశ్చలంతః చేలాంచలాః పతాకాగ్రాణి త ఏవ దండాస్తైస్తాడనాః కశాఘాతా ఇత్యర్థః - తాః కర్త్ర్యః దివి వ్రజతే ఖే గచ్ఛతే హేళిహయాళేః సూర్యాశ్వపఙ్క్తేః. ని. హేళిరాలింగనే రవావితి వైజయంతీ కాలనాం చోదనాం సృజతే కుర్వతే అరుణాయ సూర్యసారథయే విశ్రమం స్వయం తత్కార్యకరణాద్విశ్రాంతిం సూ. ఘుఞినోదాత్తోపదేశేత్యాదినా వృద్ధిప్రతిషేధః - వ్యతరన్ దదుః అత్ర హేళిహయాళేశ్చేలాంచల దండతాడనా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః - తేన చ గృహాణామర్క మండల పర్యంతమౌన్నత్యం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

క్షితిగర్భధరాంబరాలయై స్తలమధ్యోపరి పూరిణాం పృథక్,
జగతాం ఖలు యా ఖిలాద్భుతా జనిసారైర్నిజచిహ్నధారిభిః. 81

క్షితీతి. తలమధ్యోపరి అధోమధ్యోర్ధ్వదేశాన్ పూరయంతీతి తత్పూరిణాం జగతాం పాతాళభూమి స్వర్గాణాం పృథగసంకీర్ణం నిజాసి ప్రతియాని చిహ్నాని నిధ్యన్నపాన స్రక్చందనాది లింగాని తాని ధారయంతీతి తద్ధారిభిస్తథోక్తైః స్సారైరుత్కృష్టైః క్షితిగర్భే పాతాళే ధరాయాం భూపృష్ఠే అంబరే ఆకాశే చ యే ఆలయా గృహాస్తైః భూమ్యంతర్బహిశ్శిరోగృహైరిత్యర్థః - యా నగరీ అఖిలా కృత్స్నా అద్భుతా చిత్రా అజని జాతా జనేః కర్తరి లుఙ్ - దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - అత్ర క్షితిగర్భాదీనాం

తలమధ్యోపరి జగతాం చ యథాసంఖ్యం సంబంధాద్యథాసంఖ్యాలంకారః - తేన త్రైలోక్యవైభవం గమ్యతే.

దధదంబుదనీలకంఠతాం వహదత్యచ్ఛసుధోజ్జ్వలం వపుః,
కథమృచ్ఛతు యత్ర నామ న క్షితిభృన్మందిరమిందుమౌళితామ్. 82

దధదితి. యత్ర నగర్యామంబుదైరంబుదవచ్చ నీలః కంఠః శిఖరోపకంఠః గళశ్చ యస్య తస్య భావస్తత్తాం. ని. కంఠో గళేసన్నిధాన ఇతి విశ్వః - దధత్ అత్యచ్ఛయా సుధయా లేపనద్రవ్యేణ సుధావదమృతవచ్చోజ్జ్వలం వపుః వహత్. ని. సుధాలేపోమృతం సుధేత్యమరః. క్షితిభృన్మందిరం రాజభవనం ఇందుమౌళితామిందుమండల పర్యంతశిఖరత్వం కథం నామ న ఋచ్ఛతు గచ్ఛత్యేవేత్యర్థః - రాజభవనస్య తాదృగౌన్నత్యం యుక్తమితి భావః - అన్యత్ర ఇందుమౌళిత్వమీశ్వరత్వం తచ్చ నీలకంఠస్య యుక్తమితి భావః - అత్ర విశేషణ విశేష్యాణాం శ్లిష్టానామభిధాయాః ప్రకృతార్థ మాత్రనియంత్రణాదప్రకృతేశ్వర ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ.

బహురూపకసాలభంజికా ముఖచంద్రేషు కళంకరంకవః,
యదనేకకసౌధకంధరా హారిభిః కుక్షిగతీకృతా ఇవ. 83

బహ్వీతి. బహురూపకాః భూయిష్ఠ సౌందర్యాః శైషికః కప్ప్రత్యయః - తాసాం సాలభంజికానాం కృత్రిమపుత్రికాణాం ముఖచంద్రేషు కళంకరంకవః చంద్రత్వాత్సంభావితాః కళంకమృగాః యస్యా నగర్యా అనేకకేషాం బహూనాం సౌధానాం కంధరాసు కంఠప్రదేశేషు యే హరయస్సింహాస్తైః కుక్షిగతీకృతా ఇవ గ్రస్తాః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా ముఖచంద్రాణాం నిష్కళంకత్వనిమిత్తా, అన్యథా కథం చంద్రే నిష్కళంకతేతి భావః.

బలిసద్మ దివం సతథ్యవాగుపరిస్మాహ దివోపి నారదః,
అధరాథకృతా యయేవ సా విపరీతా జనిభూమిభూషయా. 84

బలీతి. స ప్రసిద్ధస్తథ్యవాక్ సత్యవచనో నారదః బలిసద్మ దివం పాతాళస్వర్గం దివో మేరుస్వర్గాదప్యుపర్యుపరిస్థితా ముత్కృష్టాం చాహ స్మోక్తవాన్ - అథేదానీం భూమిభూషయా యయా నగర్యా అధరా న్యూనా అధస్తాచ్చకృతే వేత్యుత్ప్రేక్షా - సా బలిసద్మద్యౌః నారదోక్తవిపరీతా ఽజని సర్వోపరిస్థితాయాః పునరధస్థిత్యా వైపరీత్యమ్.

ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్పథికాహ్వానదసక్తుసౌరభే,
కలహాన్న ఘనాన్యదుత్థితా దధునా వ్యుజ్ఝితి ఘుర్ఘురస్వనః. 85

ప్రతీతి. పంథానంగచ్ఛంతీతిపథికాః తేషామాహ్వానం దదాతీతితథోక్తం – ఆహ్వాయకం అధ్వానంగచ్ఛతా మాకర్షకమిత్యర్థః తత్సత్త్వానాం సౌరభంసుగంధోయస్మిన్ ప్రతిహట్టపథే ప్రత్యాపణపథం సూ.అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః- తృతీయాసప్తమ్యోర్బహుళమితి బహుళగ్రహణాత్ సప్తమ్యానాం భావః ఘరట్టాః గోధూమచూర్ణగ్రావాణః – తజ్జాత్ యస్యాంనగర్యాం ఉత్థితాత్ కలహాత్ ఘర్ఘరస్వనోఘర్ఘరవద్ధ్వనిఃకంఠధ్వనిః – ఘనా న్మేఘానధునాపినోజ్ఝతినత్యజతి – సర్వదాసర్వహట్టేషుఘరట్టా మేఘధ్వానంధ్వనంతీతిభావః – అత్రఘనానాం ఘరట్టకలహసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః-తథాచతద్ఘర్ఘరస్వనస్య తద్ధేతుకత్వోత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యాచేతి తయో స్సంకరః.

వరణః కనకస్య మానినీం దివమంకాదమరాద్రిరాగతామ్,
ఘనరత్నకవాటపక్షతిః పరిరభ్యానుసరన్నువాసయామ్. 86

వరణఇతి. కనకస్యసంబంధీతద్వికారః వరణః ప్రాకారః సఏవామరాద్రిర్మేరుః- యాంనగరీమేవమానినీం కోపసంపన్నామతఏవ అంకాన్నిజోత్సంగాదాగతాం భూలోకంప్రాప్తాందివ మమరావతీంఘనేనిబిడే రత్నానాంకవాటే రత్నమయకవాటేఏవపక్షతీ పక్షమూలేయస్యసః పరిరభ్యోపగృహ్యామేరోఃపక్షవత్త్వాత్ కవాటయోః పక్షతిరూపత్వం అనుసరన్ అనువర్తమానః ఉవాస-కామినఃప్రణయకుపితాం ప్రేయసీం అప్రసాద మనుగచ్ఛంతీతిభావః – రూపకాలంకారఃస్ఫుటఏవ తేనచేయంనగరీ కుతశ్చిత్కారణాదాగతాద్యౌరేవ వరణః స్వర్ణాద్రిరేవేత్యుత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే.

అనలైః పరివేషమేత్యయా జ్వలదర్కోపలవప్రజన్మభిః,
ఉదయంలయమంతరారవే రవహద్బాణపురీపరార్ధ్యతామ్. 87

అనలైరితి. యానగరీ రవేరుదయంలయమస్తమయంచాంతరా తయోర్మధ్యకాలఇత్యర్థః సూ. అంతరాంతరేణ యుక్తేఇతి ద్వితీయా – జ్వలతాం అర్కాంశు సంపర్కాత్ ప్రజ్వలతామర్కోపలానాంవప్రాత్ జన్మయేషాంతైస్సూర్యకాంత ప్రాకారాజన్యైరనలైః పరివేషమేత్య పరివేష్టనంప్రాప్య బాణపుర్యాః బాణాసురనగర్యాశ్శోణితపురస్య పరార్ధ్యతాంశ్రేష్ఠతామవహత్ – అత్రాన్యధర్మస్యాన్యేన సంబంధాసంభవాత్తాదృశీం పరార్ధ్యతామితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనాలంకారః.

బహుకంబుమణిర్వరాటికా గణనాటత్కరకర్కటోత్కరః,
హిమవాలుకయాచ్ఛవాలుకః పటుదధ్వానయదాపణార్ణవః. 88

బహ్వితి. బహవః కంబవః శంఖామణయశ్చయస్మిన్సః-వరాటికాగణనాయాః పర్దికా సంఖ్యానాయఅటంత స్తిర్యక్ప్రచలంతఃకరాః పాణయఏవ కర్కటోత్కరాః కుళీరసంఘాః యస్మిన్సః-హిమవాలుకయాకర్పూరేణాచ్ఛవాలుకః స్వచ్ఛసికతః యస్యాఃపురఃఆపణోవిపణిరేవఅర్ణవః పటుధీరందధ్వానననాద. ని. కపర్దోవరాటికాఇతిహాలాయుధః. శంఖస్స్యాత్కంబురస్త్రియామ్. సితాభోహిమవాలుకా – స్యాత్కుళీరః కర్కటకఇతిచామరః.

యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవ దిందూపలతుందిలాపయా,
ముముచేనపతివ్రతౌచితీ ప్రతిచంద్రోదయమభ్రగంగయా. 89

యదితి. యస్యాఃనగర్యా అగారఘటాసుగృహసమూహేషు అట్టానాం అట్టాలకానాం కుట్టిమేషు బద్ధభూమిషు. ని. కుట్టిమోస్త్రీబద్ధభూమిరితియాదవః – స్రవద్భిః ఇందు సంపర్కాత్ – స్యందమానైరిందూపలైశ్చంద్రకాంతైస్తైస్తైర్హేతుభిః – తుందిలాఃప్రవృద్ధాః ఆపోయస్యాస్తయా తుందాదిభ్యఇలచ్ – ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః-అభ్రగంగయామందాకిన్యా. ని. మందాకినీ వియద్గంగేత్యమరః – చంద్రోదయేచంద్రోదయే ప్రతిచంద్రోదయం వీప్సాయామవ్యయీభావః – పతివ్రతానామౌచితీ ఔచిత్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్ప్రత్యయః – షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతిఙీష్-సచమాతరిషిచ్చేతిషిత్త్వాదేవసిద్ధే మాతామహశబ్దస్యగౌరాదిపాఠేనానిత్యత్వ జ్ఞాపనాత్ వైకల్పికః అతఏవవామనః – ష్యఞఃషిత్కరణాదీకారో బహుళమితి. స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయో ష్యఞ్కచిచ్చవుఞ్. ని. ఔచిత్యమౌచితీమైత్ర్యం మైత్రీవుఞ్సాగుదాహృత మిత్యమరశ్చ. నముముచేనతత్యజే భర్తుఃసముద్రస్య చంద్రోదయే వృద్ధిదర్శనాత్తస్యాఅపి తథావృద్ధిరుచితా. శ్లో. ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా ప్రోషితేమలినాకృశా, మృతేమ్రియేతయానారీసాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మరణాదితిభావః – అత్రఅభ్రగంగాయా యదగారేత్యాది విశేషణార్థాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః- తథాచాగారాణామతీందు మండలమౌన్నత్యంవ్యజ్యతే తదుత్థాపితాచేయమస్యాఃపాతివ్రత్య ధర్మాపరిత్యాగోత్ప్రేక్షేతి సంకరః – ఉత్ప్రేక్షాచవ్యంజకా ప్రయోగాద్గమ్యా.

రుచయోస్తమితస్య భాస్వతస్స్ఖలితాయత్రనిరాలయాః ఖలు,
అనుసాయమభూర్విలేపనా పణకాశ్మీరజపణ్యవీథయః. 90

రుచయఇతి. యత్రనగర్యాం అనుసాయం వీప్సాయామవ్యయీభావః – విలేపనాపణేషు సుగంధద్రవ్యనిషద్యాసుకాశ్మీరజాని కుంకుమాన్యేవపణ్యాని ద్రవ్యాణితేషాం వీథయఃశ్రేణయః అస్తమితస్య అస్తంగతస్యభాస్వతః సంబంధిన్యః స్ఖలితా అస్తమయక్షోభాత్చ్యుతాః – అతఏవనిరాలయా నిరాశ్రయారుచయః ప్రభాఃఅభూఃఖలు – కథంచిత్ప్రచ్యుతా స్సాయంతనార్కత్విషఇవ భాంతిస్మేత్యర్థః కుంకుమరాశీనాం తాదాత్వికతత్సవర్ణ్యాదియ ముత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, భాతేర్లుఙ్ -ఝుసాదేశః.

వితతం వణిజాపణేఖిలం పణితుం యత్రజనేనవీక్ష్యతే,
మునినేవ మృకండుసూనునా జగతీవ స్తుపురోదరే హరేః. 91

వితతమితి. యత్రనగర్యాం వణిజాం వణిగ్జనేనపణితుం వ్యవహర్తుం ఆపణేపణ్యవీథ్యాంవితతం ప్రసారితం అఖిలంజగత్యాంలోకేస్థితంవస్తుపదార్థజాతం పురాపూర్వం హరేః విష్ణోరుదరేమృకండుసూనునామునినా మార్కండేయేనేవ జనేనలోకేన వీక్ష్యతే విష్ణూదరమివ సమస్తవస్త్వాకరోయమాభాసతఇత్యర్థః - పురాకిలమార్కండేయో హరేరుదరంప్రవిశ్య విశ్వంతత్ర ద్రాక్షీదితికథయాతి.

సమమేణ మదైర్యదాపణే తులయన్ సౌరభలోభనిశ్చలమ్,
పణితాన జనారవైరవైదపి కూజంతమలింమలీమసమ్. 92

సమమితి. యస్యా నగర్యా ఆపణే సౌరభలోభ నిశ్చలం గంధగ్రహణ నిష్పందం - తతః క్రియయా దుర్బోధ మిత్యర్థః - మలీమసం మలినం సర్వాంగ నీల మిత్యర్థః - అన్యథా పీతమధ్యస్యాళేః పీతిమ్నైవ వ్యవచ్ఛేదాత్, అతో గుణతోపి దుర్గ్రహ మిత్యర్థః - జ్యోత్స్నా తమిస్రేత్యాదినా నిపాతః - అళిం భృంగమేణమదైస్సమం కస్తూరీభి స్సహ తులయన్ పణితా క్రేతా కూజంతమపి జనారవైః కలకలైః నావైత్తతోపి నా జానాదిత్యర్థః - ఇహనిశ్చలస్యాళేః గుంజనంకవినా ప్రౌఢవాదేనోక్త మిత్యనుసంధేయం - అత్రాళేఃనైల్యాదేణ మదతోవ్యక్తే స్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతి లక్షణాత్ - తేనభ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతే.

రవికాంతమయేనసేతునా సకలాహజ్వలనాహితోష్మణా,
శిశిరే నిశిగచ్ఛతాం పురా చరణౌ యత్రదునోతినోహిమమ్. 93

రవీతి. యత్రనగర్యాం సకలాహంకృత్స్నమహః రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ - రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుంలింగతా అత్యంతసంయోగేద్వితీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః - జ్వలనేనతపనకరాభిఘాతాత్ ప్రజ్వలనేనాహితోష్మణా జనితౌష్ణ్యేన రవికాంతమయేన సేతునాసేతు సదృశేన సూర్యకాంతపట్టిమార్గేణేత్యర్థః - గచ్ఛతాం సంచరమాణానాం చరణౌ చరణానిత్యర్థః - స్తనాదీనాంద్విత్వవిశిష్టాజాతిః ప్రాయేణేతి జాతౌ ద్వివచనం శిశిరేశిశిరర్తౌ - తత్రాపినిశిహిమంపురానో దునోతినోపీడయత్ - పురిలుఙ్చాస్మఇతిచకారాల్లట్-అత్రసేతోరూష్మాసంభేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్రోత్తరస్యాః పూర్వాపేక్షత్వాత్సంకరః.

విధుదీధితిజేనయత్పథం పయసానైషధశీలశీతలమ్,
శశికాంతమయంతపాగమే కలి తీవ్రే స్తపతిస్మనాతపః. 94

విధ్వితి. విధుదీధితిజేన ఇందుసంపర్కజన్యేన పయసా సలిలేన నైషధస్య నళస్య శీలంవృత్తంస్వభావో వా తద్వచ్ఛీతం శశికాంతమయం యత్పథం యస్యాః నగర్యాః పంథానం తపాగమే గ్రీష్మప్రవేశే కలితీవ్రః కలికాలవత్ ప్రచండ ఆతపోనతపతిస్మ నళకథాయాః కలినాశకత్వాదితిభావః - అత్రనగరపథస్యేందూపలమయ స్సంబంధాభావేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః - తత్సాపేక్షత్వా దుపమయోస్సంకరః.

పరిఖావలయచ్ఛలేన యా నపరేషాం గ్రహణస్య గోచరా,
ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా విషమాకుండలనా మవాపితా. 95

పరిఖేతి. పరిఖావలయచ్ఛలేన పరిఖావేష్టనవ్యాజేన కుండలనాం మండలాకారరేఖామవాపితా పరేషాం శత్రూణాం గ్రహణస్యాక్రమణస్య అన్యత్రాన్యేషాం గ్రహణస్యజ్ఞానస్య నగోచరా అవిషయాయానగరీవిషమా దుర్బోధాఫణిభాషిత భాష్యఫక్కికాపతంజలిప్రణీత మహాభాష్యస్థకుండలిగ్రంథః నూనమితి శేషః అత్రనగర్యాః కుండలిగ్రంథత్వేనోత్ప్రేక్షా - సాచపరిఖావలయచ్ఛలే నేత్యపహ్నవోత్థాపితత్వాత్సాపహ్నవా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

ముఖపాణి పదాక్ష్ణి పంకజై రచితాంగే ష్వపరేషు చంపకైః,
స్వయమాదిత యత్రభీమజా స్మరపూజాకుసుమస్రజ శ్శ్రియమ్. 96

ముఖేతి. యత్రనగర్యాం ముఖంచపాణీచ పదేచ అక్షిణీచ తస్మిన్ ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః - పంకజైః రచితా సృష్టా అపరేషు ముఖాదివ్యతిరిక్తేషు అంగేషు చంపకై శ్చంపకపుష్పైః రచితా సర్వత్ర సాదృశ్యా ద్వ్యపదేశః-భీమజా భైమీస్వయం స్మరపూజాకుసుమస్రజఃశ్రియం శోభామాదిత ప్రాప్తవతీ-దదాతేర్లుఙ్. సూ. స్థాఘ్వోరిచ్చేతీత్వం హ్రస్వాదంగాదితిసిచోలోపః - అత్రాన్యశ్రియోన్యత్రా సంభవాత్ శ్రియమివ శ్రియమితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనాభేదః తథా తదంగానాం పంకజాద్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః - తదుత్థాపితా నిదర్శనేతి సంకరః.

జఘన స్తనభారగౌరవా ద్వియ దాలంబ్య విహర్తు మక్షమాః,
ధ్రువ మప్సరసోవతీ ర్యయాం శత మధ్యాసత తత్సఖీజనః. 97

జఘనేతి. జఘనాని స్తనాశ్చజఘనస్తనం ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః - తదేవ భారః తస్య గౌరవా ద్గురుత్వాత్ వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః శతంశతసంఖ్యాకాః. ని. వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సంఖ్యా స్సంఖ్యేయ సంఖ్యయో రిత్యమరః-అప్సరసోవతీర్య స్వర్గాదాగత్య తత్సఖీజనస్సత్యః - జాతావేకవచనం యాంనగరీం అధ్యాసత. సూ. అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా అప్సరః కల్పాశ్శతసంఖ్యాస్త్రియఏనాముపాసత ఇత్యర్థః.

స్థితిశాలి సమస్తవర్ణతాం నకథం చిత్రమయీ బిభర్తుయా,
స్వరభేద ముపైతు యాకథం కలితానల్పముఖారవానవా. 98

స్థితీతి. చిత్రమయీ ఆశ్చర్యప్రచురా ఆలేఖ్యమయీచ. ని. ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్ర మిత్యమరః-యాస్థిత్యా మర్యాదయాస్థాయిత్వేనచశాలంతే యేతే సమస్తా వర్ణాఃబ్రాహ్మణాదయః శుక్లాదయశ్చ యస్యాస్తస్యాః భావఃతత్తామ్. ని. వర్ణోద్విజాదౌ శుక్లాదావిత్యమరః - కథంనబిభర్తు బిభర్త్యేవేత్యర్థః - కలితః ప్రాప్తః అనల్పానాం బహూనాం ముఖానాం ఆరవోబహుముఖానాం షణ్ముఖాదీనాంచ ఆరవశ్శబ్దో యయాసా యాపురీ స్వరస్య ధ్వనేర్భేదం నానాత్వం స్వఃసర్గాత్ అభేదంచ కథంనోపైతు ఉపైత్యేవేత్యర్థః-ఉభయత్రాపి సతికారణే కార్యమవశ్యం భవేదితి భావః-అత్ర కేవల ప్రకృతశ్లేషాలంకారః-ఉభయోరప్యర్థయోఃప్రకృతత్వాత్ కింత్వేకనాళఫలద్వయవదేకస్మిన్నేవ శబ్దేర్థద్వయ ప్రతీతేరర్థశ్లేషః ప్రథమార్థే, ద్వితీయేతు జతుకాష్ఠవ దేకవద్భూత శబ్దద్వయా దర్థద్వయప్రతీతే శ్శబ్దశ్లేషః.

స్వరుచారుణయాపతాకయా దినమర్కేణ సమీయుషోత్తృషః,
లిలిహుర్బహుధా సుధాకరం నిశిమాణిక్యమయా యదాలయాః.99

స్వరుచేతి. మాణిక్యమయాః పద్మరాగమయాః యదాలయాః యస్యాం నగర్యాంగృహాః-దినందినే అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా, సమీయుషా సంగతేన అర్కేణహేతునా ఉత్తృషః అర్కసంపర్కా దుత్పన్నపిపాసాస్సంతః స్వరుచా స్వప్రభయా అరుణయా ఆరుణ్యం ప్రాప్తయేతి తద్గుణాలంకారః. శ్లో. తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రితిలక్షణాత్-పతాకయా రసనాయమానయేతి భావః - సుధాకరం బహుధాలిలిహుః - ఆస్వాదయామాసురిత్యర్థః - అహ్ని సంతప్తానిశిశీతోపచారం కుర్వంతీతిభావః - అత్రగృహాణాం సంతాప నిమిత్త స్సుధాకరలేహనాత్మశీతోపచారః ఉత్ప్రేక్ష్యతే, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా సాచోక్తతద్గుణోజ్జీవితేతి సంకరః.

లిలిహేస్వరుచాపతాకయా నిశిజిహ్వానిభయా నిశాకరమ్,
శ్రితమర్కకరైః పిపాసు య న్నృపసద్మామలపద్మరాగజం. 100

అథానయైవభంగ్యా రాజభవనంవర్ణయతి. లిలిహఇతి. అమలపద్మరాగజం యస్యాంనగర్యాం నృపసద్మరాజభవనం అర్కకరైః శ్రితం అతిసామీప్యాదభివ్యాప్తంశ్రయతేఃకర్మణిక్తః శ్రీణాతేః పక్వార్థాదితికేచిత్ తదాప్రహస్వశ్చింత్యః ప్రకృత్యంతరం మృగ్యమిత్యాస్తాం, అతఏవ పిపాసుతృషితంసత్-పిబతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః-స్వకీయారుగ్యస్యాంతయా స్వరుచాత్రదూషితయేత్యర్థః-అతఏవనిశిజిహ్వానిభయా

పతాకయా సుధాకరం లిలిహే ఆస్వాదయామాస లిహేఃకర్తరిలిట్ - స్వరితేత్వాదాత్మనేపదం అలంకారశ్చ పూర్వవత్ - జిహ్వానిభయేత్యుపమాసంకరస్తువిశేషః.

అమృతద్యుతిలక్ష్మపీతయా మిళితం యద్వలభీపతాకయా,
వలయాయితశేషశాయిన స్సఖితా మాదితపీతవాససః. 101

అమృతేతి. పీతయా పీతవర్ణయా యస్యానగర్యాః వలభ్యాం. ని. కూటాగారంతు వలభిరిత్యమరః - పతాకయామిళితం సామీప్యాత్సంగతం అమృతద్యుతి లక్ష్మ చంద్రలాంఛనం వలయాయితే వలయీభూతే శేషే శేతఇతి తచ్ఛాయినః పీతవాససః పీతాంబరస్యవిష్ణోః - సఖితాంసదృశతా మాదిత అగ్రహీదిత్యుపమాలంకారః.

అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవా
జిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినా,
పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తానుమందాకినీ
యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లి రనిలాందోళై రఖేలద్దివి. 102

అశ్రాంతేతి. యస్యానగర్యాః ప్రాసాదే దుకూలంవల్లిరివ దుకూలవల్లిః దుకూలమయీపతాకేత్యర్థః-అశ్రాంతేన శ్రుతిపాఠేన నిత్యవేదపాఠేన పూతాభ్యః పవిత్రాభ్యః రసనాభ్యో జిహ్వాభ్యః ఆవిర్భూతేషు భూరిస్తవేషు అనేకస్తోత్రేషు అజిహ్మేన అకుంఠేన బ్రహ్మణోముఖానామోఘేన హేతునా విఘ్నితా సంజాతవిఘ్నానవస్వర్గ క్రియానూతన స్వర్గసృష్టి రేవకేళిర్లీలాయస్య తేన గాధిసుతేన విశ్వామిత్రేణ పూర్వం బ్రహ్మప్రార్థనాయాః పూర్వంసామిఘటితా అర్ధసృష్టా. ని. సామిత్వర్ధేజుగుప్సన ఇత్యమరః-ముక్తాపశ్చాత్త్యక్తామందాకినీను ఆకాశగంగాకింఅనిలస్యకర్తురాందోళనైశ్చలనైర్దివి ఆకాశే అఖేలత్ విజహారేత్యుత్ప్రేక్షా ఏషాకథా త్రిశంకూపాఖ్యానే ద్రష్టవ్యా - శార్దూల విక్రీడితం వృత్తం. శ్లో. సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాస్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్.

యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మి భ్రమరితభా శ్శుచి సౌధవస్త్రవల్లిః,
అలభత శమనస్వసు శ్శిశుత్వం దివసకరాంకతలేచలాలుఠంతీ. 103

యదితి. యస్యానగర్యా అతివిమలైర్నీలవేశ్మనః ఇంద్రనీలనికేతనస్యరశ్మిభిః భ్రమరితాభ్రమరీకృతా భ్రమరశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః వల్ల్యాంచ భ్రమరైర్భావ్యమితిభావః - తథాభూతాభాశ్ఛాయా యస్యాస్సాశ్యామీకృతప్రభేత్యర్థః - అతఏవ తద్గుణాలంకారఃశుచిఃస్వభావతః శుభ్రాప్రసాధస్యవస్త్రమేవవల్లిః వస్త్రవల్లిః పతాకేత్యర్థః రూపకసమాసః - భ్రమరితభాఇతి రూపకాదేవసాధకాత్ - దివసకరస్యసూర్యస్య అంకతలేసమీపదేశే ఉత్సంగదేశే చలాచపలాలుఠంతీ పరివర్తమా

నాసతీ శమనస్వసుర్యమునాయాశ్శిశుత్వం శైశవమలభత బాలయమునేవబభావిత్యర్థః- బాలికాశ్చ పితురంకే లుఠంతీతిభావః - అత్రాన్యశైశవేనాన్యస్య సంబంధా సంభవేపి తత్సదృశమితి సాదృశ్యాక్షేపా న్నిదర్శనా పూర్వోక్త తద్గుణరూపకాభ్యాం సంకీర్ణా.

స్వప్రాణేశ్వర నర్మహర్మ్యకటకా తిథ్యగ్రహా యోత్సుకం
పాథోదం నిజకేళిసౌధశిఖరా దారుహ్య యత్కామినీ,
సాక్షా దప్సరసో విమాన కలిత వ్యోమానప వాభవ
ద్యన్నప్రాప నిమేష మభ్రతర సాయాంతీరసాదధ్వని. 104

స్వేతి. యత్కామినీ యన్నగరాంగనా విమానేనకలితం క్రాంతం వ్యోమయాభిస్తాస్సాక్షా దప్సరసో దివ్యాంగనా వాభవత్. ని. స్త్రియాంబహు ష్వప్సరస ఇత్యభిధానా దేకత్వేపి బహువచనప్రయోగః. కుతః - యద్యస్మాత్ నిజకేళిసౌధశిఖరాదపాదానాత్స్వప్రాణేశ్వరస్య నర్మహర్మ్యం క్రీడాసౌధం తస్యకటకా న్నితంబాదాతిథ్యస్యగ్రహాయ స్వీకారాయ తత్రవిశ్రమార్థమిత్యర్థః - ఉత్సుకముద్యుక్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః - పాథోదం మేఘ మారుహ్య రసాద్రాగాద్యాంతీగచ్ఛంతీ అధ్వని అభ్రతరసా మేఘవేగేన హేతునా నిమేషంనప్రాప అత్రనగరామరాంగనయోర్భేదేపి అనిమేష మేఘారోహణ వ్యోమయానై స్సైవేత్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిభేదః- శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్.

వైదర్భీ కేళిశైలే మరకతశిఖరా దుత్థితై రంశుదర్భై
ర్బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయాహ్రీ ధృతావాఙ్ముఖత్వైః,
కస్యానోత్తానగాయా దవిసురసురభే రాస్యదేశంగతాగ్రై
ర్యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృత మవిశ్రాంత ముజ్జృంభతేస్మ. 105

వైదర్భీతి. ఉత్తానావై దేవ గవావహంతీతి శ్రుత్యర్థమాశ్రిత్యాహ. వైదర్భీతి. వైదర్భీకేళిశైలే దమయంతీ క్రీడాపర్వతే మరకతశిఖరాదుత్థితైః అథబ్రహ్మాండాఘాతే నభగ్నస్యదజమదోవేగగర్వో యేషాంతత్తయా హ్రియాధృతం అవాఙ్ముఖత్వం యైస్తైరధోముఖైః - అతఏవదివ్యుత్తానగాయా ఊర్ధ్వముఖాయా ఇత్యర్థః - కస్యాస్సురసురభేర్దేవగవ్యా ఆస్యదేశంగతాగ్రై రంశుభిరేవ దర్భైర్యస్యా నగర్యాస్సంబంధిగోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృత మవిశ్రాంతం నోజ్జృంభతేస్మ కింతు సర్వస్యా అపి గ్రాసదానాద్యత్తత్సుకృతమేవోజ్జృంభిత మిత్యర్థః - అత్యుక్త్యలంకారో యమితికేచిత్ అంశుదర్భాణాం బ్రహ్మాండాఘాతా ద్యసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః స్రగ్ధరావృత్తమ్. శ్లో. మ్రభ్నైర్యానాంత్రయేణ త్రిమునియతి యుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమితి లక్షణాత్.

విధుకరపరిరంభా దాత్త నిష్యందపూర్ణై
శ్శశిదృష దుపక్లృప్తై రాలవాలై స్తరూణామ్,
విఫలితజలసేకప్రక్రియా గౌరవేణ
వ్యరచిసహృతచిత్త స్తత్రభైమీవనేన. 106

విధ్వితి. తత్ర తస్యాం నగర్యాం శశిదృషదుపక్లృప్తైశ్చంద్రకాంతశిలాబద్ధైరతఏవ విధుకరపరిరంభాచ్చంద్రకిరణ సంపర్కాద్ధేతోరాత్త నిష్యందైః జలప్రస్రవణైరేవ పూర్ణైస్తరూణామాలవాలైర్విఫలితంవ్యర్థీకృతం జలసేకస్య ప్రక్రియాయాం ప్రకారేగౌరవంభారో యస్యతేన భైమీవనేన సహంసోహృతచిత్తోవ్యరచి కర్మణిలుఙ్ అత్రాలవాలానాం చంద్రకాంత నిష్యందపూరణా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః - ఏతదారభ్య చతుశ్శ్లోకీ పర్యంతం మాలినీ వృత్తమ్. శ్లో. ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితిలక్షణాత్.

అథ కనకపతత్రి స్తత్రి తాం రాజపుత్రీం
సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురంతీం సఖీనామ్,
ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయి శీతాంశులేఖా
నుకరణపటులక్ష్మీ మక్షిలక్షీచకార. 107

అథేతి. అథ దర్శనానంతరం కనకపతత్రిః స్వర్ణపక్షీ తత్రవనే సదృశభాసాం ఆత్మతుల్యలావణ్యానాం సఖీనాంసదసి విస్ఫురంతీం సూ. స్ఫురతిస్ఫులత్యోర్నిర్నివిభ్య ఇతిషత్వం-ఉడుపరిషది తారకాసమాజే మధ్యస్థాయిన్యాశ్శీతాంశులేఖాయాశ్చంద్రకళాయాః అనుకరణేపటుః సమర్థా లక్ష్మీశ్శోభాయస్యాస్సా ఇత్యుపమాలంకారః తాంరాజపుత్రీం అక్షిలక్షీచకార అద్రాక్షీదిత్యర్థః.

భ్రమణరయవికీర్ణ స్వర్ణభాసాఖగేన
క్వచనపతనయోగ్యం దేశమన్విష్యతాధః,
ముఖవిధుమదసీయం సేవితుం లంబమాన
శ్శశిపరిధి రివోచ్చై ర్మండలస్తేన తేనే. 108

భ్రమణేతి. అధోభూతలే క్వచనకుత్రచిత్ పతనయోగ్యం దేశంస్థానం అన్విష్యతాగవేషమాణేన అతఏవ భ్రమణరయేన వికీర్ణాస్వర్ణస్య భాదీప్తిర్యస్యతేనఖగేన అముష్యాఅయమదసీయం వృద్ధాచ్ఛః త్యదాదీనిచేతి వృద్ధసంజ్ఞా, ముఖవిధుం ముఖేందుం సేవితుం లంబమానః స్రంసమానః శశిపరిధిః చంద్రపరివేషఇవ ఉచ్చైరుపరిమండలో వలయస్తేనేవితేనే తనోతేః కర్మణిలిట్ ఉత్ప్రేక్షా స్వభావోక్త్యో స్సంకరః.

అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీ ముఖాభి
ర్నసహసహచరీభి ర్నందనానందముచ్చైః,
ఇతిమతిరుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం
విపినభువిసఖీభి స్సార్ధ మాబద్ధఖేలామ్. 109

అనుభవతీతి. విపినభువి వనప్రదేశే సఖీభిస్సహచరీభిః సూ. సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామితి నిపాతనాత్ జీష్ - సార్ధం ఆబద్ధఖేలాం అనుబద్ధక్రీడాం. ని. క్రీడా ఖేలాచ కుర్దన మిత్యమరః భైమీంప్రేక్ష్య పక్షిణః సాప్రసిద్ధా శచీఇంద్రాణీ ఘృతాచీముఖాభి స్సహచరీభిస్సహ ఇత్థముచ్చైరుత్కృష్టం నందనానందంనందనసుఖం నానుభవతీతిమతిః బుద్ధిరుదయాసీత్ ఉత్థితా అత్రప్రేక్ష్యమతిరితి మననక్రియాపేక్షయాసమాన కర్తృకత్వాత్పూర్వకాలత్వాచ్చ ప్రేక్ష్యేతిక్త్వా నిర్దేశోపపత్తిః తావన్మాత్రస్యైవతత్ప్రీత్యయోత్పత్తౌ ప్రయోజకత్వాత్ప్రాధాన్యంత్వప్రయోజక మితి న కశ్చిద్విరోధః అత్రోపమానా దుపమేయస్యాధిక్యోక్తే ర్వ్యతిరేకాలంకారః. శ్లో. భేదప్రధాన సాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః, అధిక్యా దల్పకథనా ద్వ్యతిరేక స్సఉచ్యత ఇతి లక్షణాత్

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకార హీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
ద్వైతీయీకతయామితోయమగమ త్తస్యప్రబంధే మహా
కావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 110

శ్రీహర్షమిత్యాది వ్యాఖ్యాతం ద్వితీయఏవద్వైతీయీకః తీయాదీకక్ స్వార్థే వా వక్తవ్యఇతీకక్ ద్వైతీయీకతయా మితోద్వితీయత్వేనగణితః ద్వితీయ ఇత్యర్థః - అగమత్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లి
నాథసూరివిరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతు సమాఖ్యాయాం
ద్వితీయస్సర్గ స్సంపూర్ణః.

తృతీయస్సర్గః.

ఆకుంచితాభ్యా మథపక్షతిభ్యాం నభోవిభాగా త్తరసావతీర్య,
నివేశదేశాతతధూతపక్షః పపాత భూమా వుపభైమి హంసః. 1

ఆకుంచితాభ్యామితి. అథమండలీకరణానంతరం సహంసః ఆకుంచితాభ్యా మావర్జితాభ్యాం పక్షతిభ్యాంపక్షమూలాభ్యాం నభోవిభాగాదాకాశదేశాత్ తరసావేగేన అవతీర్యనివేశదేశే ఉపవేశనస్థానే ఆతతౌ ప్రసారితౌధూతౌకంపితౌచపక్షౌయేనసః తథాభూతస్సన్ ఉపభైమిభైమ్యాస్సమీపే సామీప్యేవ్యయీభావః-నపుంసకత్వంప్రాప్యతంచ, భూమౌ పపాత స్వభావోక్తి రలంకారః.

ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః క్షితే స్తదాయస్స్వన ఉచ్చచార,
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశస్సతస్యా స్సంభ్రాంత మంతఃకరణంచకార. 2

ఆకస్మికఇతి. తదాపతనసమయే పక్షపుటాహతాయాః క్షితేర్భూతలాత్ అకస్మాద్భవఆకస్మికః నిర్హేతుకః అపరిదృష్టహేతుకఇత్యర్థః - యస్స్వనోధ్వనిః ద్రాగ్ఝడితి ఉచ్చచారఉత్థితః సస్స్వన అన్యవిన్యస్తదృశః విషయాంతర నిష్ఠదృష్టేస్తస్యా భైమ్యాః అంతఃకరణం సంభ్రాంతం ససంభ్రమంచకార అకాండే అసంభావితశబ్దశ్రవణా చ్చమత్కృతచిత్తా భూదిత్యర్థః - అత్రాపి స్వభావోక్తిః.

నేత్రాణి వైదర్భసుతాసఖీనాం విముక్తతత్తద్విషయగ్రహాణి,
ప్రాపుస్తమేకంనిరుపాఖ్యరూపం బ్రహ్మేవచేతాంసియతవ్రతానామ్.

నేత్రాణీతి. విదర్భాణాంరాజ్ఞో వైదర్భస్య భీమస్యసుతాయాః భైమ్యాస్సఖీనాం నేత్రాణివిముక్తాస్తత్తద్విషయగ్రహాస్తత్తదర్థగ్రహణాని అన్యత్ర తత్తద్విషయాసంగాయైస్తానిసంతి ఏకమేక చరమద్వితీయంనోపాఖ్యాయత ఇతి నిరుపాఖ్యమవాచ్యం రూపమాకార స్స్వరూపంచయస్యతంతం పురోవర్తినంహంసం తత్పదార్థ భూతంచ యతవ్రతానాం యోగినాంచేతాంసి బ్రహ్మపరమాత్మానమివ ప్రాపుః ఆత్యాదరేణాద్రాక్షురిత్యర్థః.

హంసంతనౌ సన్నిహితంచరంతం మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయాం,
గ్రహీతుకామా దరిణాశయేన యత్నా దసౌనిశ్చలతాంజగాహే. 4

హంసమితి. అసౌ దమయంతీ మునేర్యోగినో మనోవృత్తిరివస్వికాయాం స్వకీయాయాం సూ. ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యేతీకారః-తనౌశరీరాంతికే అన్యత్ర తదభ్యం

తటే సన్నిహిత మాసన్నమావిర్భూతంచ చరంతం సంచరంతం వర్తమానంచ హంసం మరాళం పరమాత్మానంచ. ని. హంసో విహంగభేదే స్యాత్పరమాత్మని మత్సరే ఇతి విశ్వః ఆదరిణా నిర్భీకేన శయేన పాణినా. ని. దరో స్త్రియాం భయే శ్వభ్రే, పంచశాఖశ్శయః పాణిరితి చామరః- అన్యత్ర ఆదరిణా ఆదరవతా ఆశయేన చిత్తేన గ్రహీతుకామా స్వీకర్తుకామా సాక్షాత్కర్తుకామా చ యత్నాన్నిశ్చలతాం నిశ్చలాంగత్వం నిశ్చలచిత్తత్వంచ జగాహే జగామ.

తామింగితైరప్యనుభూయ మాయామయం న ధైర్యాద్వియదుత్పపాత,
తత్పాణిమాత్మోపరిపాతుకం తు మోఘం వితేనే ప్లుతిలాఘవేన. 5

తామితి. అయం హంసః తాం పూర్వోక్తాం మాయాం కపటం ఇంగితైశ్చేష్టాభిః అనుభూయ నిశ్చిత్యాపి ధైర్యాద్ధైర్యం స్థైర్యమాస్థాయ ల్యబ్లోపే పంచమీ, వియదాకాశం ప్రతి నోత్పపాత నోడ్డిడ్యే ఆత్మన ఉపరి పాతుకం పతయాలుం. సూ. లషపతేత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః తస్యాః పాణిం తు ప్లుతిలాఘవేన ఉత్పతనకౌశలేన మోఘం వితేనే విదధే విఫలయత్నం కరోతిస్మ ఆశాం తు జనయతిస్మ పాణౌ లగతి స్మేత్యర్థః.

వ్యర్థీకృతం పత్రిరథేన తేన తథావసాయ వ్యవసాయమస్యాః,
పరస్పరామర్పితహస్తతాళం తత్కాలమాళీభిరహస్యతాలమ్. 6

వ్యర్థీకృతమితి. అస్యా భైమ్యాః వ్యవసాయం హంసగ్రహణోద్యోగం తేన పత్రరథేన పక్షిణా వ్యర్థీకృతం యథా తథా అవసాయం సమ్యక్ జ్ఞాత్వా తత్కాలం తస్మిన్కాలే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, సఏవకాలో యస్యేతి బహువ్రీహిణా క్రియావిశేషణం వా పరస్పరాం పరస్పరస్యామిత్యర్థః - కర్మవ్యతీహారే సర్వనామ్నో ద్విర్భావః సమాసవచ్చ బహుళమితి బహుళగ్రహణాదసమాసవద్భావే పూర్వపదస్య ప్రథమైకవచనే కస్కాదిత్వాద్విసర్జనీయస్య సత్వం- ఉత్తరపదస్య యథాయోగం ద్వితీయైకవచనం స్త్రీనపుంసకయోరుత్తరపదస్యామ్ భావో వక్తవ్య ఇతి వికల్పాదామాదేశః అర్పితహస్తతాళం దత్తహస్తతాడనం యథా తథా ఆళీభిస్సఖీభిః అలమహస్యత హసితం భావే లఙ్.

ఉచ్చాటనీయః కరతాళికానాం దానాదిదానీం భవతీభిరేషః,
యాన్వేతి మాం ద్రుహ్యతి మహ్యమేవ సాత్రేత్యుపాలంభి తయాళివర్గః.

ఉచ్చాటనీయ ఇతి. హే సఖ్యః ఇదానీం భవతీభిరేష హంసః కరతాళికానాం దానాదన్యోన్య హస్తతాడనకరణాదుచ్చాటనీయః నిష్కాసనీయః కిమితి కాకుః నోచ్చాటనీయ ఏవేత్యర్థః- అత్ర సఖీ సమూహే యా మామన్వేతి సా మహ్యమేవ ద్రుహ్యతి మాం జిఘాంసతీత్యర్థః - క్రుధద్రుహేత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ఇతీత్థం తయా భైమ్యా ఆళివర్గః సఖీసంఘః ఉపాలంభి అశాపి శాపేనైవ నివారిత ఇత్యర్థః.

ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం ఛాయేవ భాస్వంతమభిప్రయాతుః,
శ్యామాథ హంసస్య కరానవాప్తేర్మందాక్షలక్ష్యా లగతిస్మ పశ్చాత్.

ధృతేతి. అథ సఖీనివారణానంతరం సఖీనాం హసితే హాస్యనిమిత్తే సతి ధృతాల్పకోపా తాస్వీషత్కుపితేత్యర్థః, భాస్వంతమభిప్రయాతుః సూర్యాభిముఖంగచ్ఛతః ఛాయా అనాతపరేఖేవ శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా. ని. శ్యామా యౌవనమధ్యస్థే త్యుత్పలమాలాయాం, అన్యత్ర శ్యామలా హంసస్య కర్మణి షష్ఠీ, కరేణ హస్తేన అనవాప్తే రగ్రహణాద్ధేతోర్యన్మందాక్షం హ్రీస్తేన లక్ష్యా ఉపలక్ష్యా హ్రీణా సతీత్యర్థః- అన్యత్ర హంసస్య రవేః కరానవాప్తే రంశుస్పర్శాభావాన్మందాక్షై రపటుదృష్టిభిర్లక్ష్యా గ్రాహ్యా తైశ్ఛాయా లక్ష్యతే న ప్రకాశ ఇతి భావః - పశ్చాల్లగతిస్మ పృష్ఠలగ్నాభూత్ - ప్రాప్త్యాశయా తమన్వగాదేవేత్యర్థః. ని. రవిశ్వేతచ్ఛదౌ హంసావితి, బలిహస్తాంశవః కరా ఇతి చామరః.

శస్తా న హంసాభిముఖీ తవేయం యాత్రేతి తాభిశ్ఛలహస్యమానా,
సాహస్మ నైవా శకునీభవేన్మే భావిప్రియావేదక ఏష హంసః. 9

శస్తేతి. తవేయం హంసస్య శ్వేతచ్ఛదస్య సూర్యస్య చ అభిముఖీ యాత్రాగమనం శస్తా ప్రశస్తా శ్రేయస్కరీ న శాస్త్రవిరోధాత్ శ్రమసంతాపరూపదృష్టదోషాచ్చేతి భావః - సా ఇతీత్థం తాభిస్సఖీభిశ్ఛలేన వ్యాజోక్త్యా హస్యమానా పరిహస్యమానా సతీ భావిప్రియావేదకః మంగళమూర్తిత్వాదాగామి శుభసూచకః ఏష హంసః మే మమ నా శకునీభవేత్ - న దుశ్శకునీభవదేవ కింతు సుశకునమేవ భవేదిత్యర్థః అపక్షీ న భవేదితి చ గమ్యతే. ని. శకునంతు శుభాశంసానిమిత్తే శకునః పుమానితి విశ్వః - అభూతతద్భావే చ్విః ప్రార్థనాయాం లిఙ్ - ఇత్యాహస్మ అవోచత్- లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్ బ్రువః పంచానామిత్యాహాదేశః ఏతేన తదీయయాత్రానిషేధోక్త దోషః పరిహృతో వేదితవ్యః.

హంసోప్యసౌ హంసగతేస్సుదత్యాః పురః పురశ్చారు చరన్ బభాసే,
వైలక్ష్యహేతోర్గతిమేతదీయామగ్రేనుకృత్యోపహసన్నివోచ్చైః.

ఏవం దమయంతీ వ్యాపారముక్త్వా సంప్రతి హంస వ్యాపారమాహ.- హంస ఇతి. అసౌ హంసోపి హంసస్య గతిరివ గతిర్యస్యాస్తస్యాః సుదత్యాః శోభనదంతాయా భైమ్యాః సుదతీ వ్యాఖ్యాతా పురః పురః వీప్సాయాం ద్విర్భావః అగ్రే సమంతాదిత్యర్థః చారు చరన్ వైలక్ష్యమేవ హేతుః తస్య వైలక్ష్యహేతోః అయం మామపి విడంబయతీతి తస్యా విస్మయ జననార్థ మిత్యర్థః. ని. విలక్షో విస్మయాన్విత ఇత్యమరః సూ. షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ - ఏతదీయాం గతిమగ్రేనుకృత్యాభినీయోచ్చై రుపహసన్ని

వేత్యుత్ప్రేక్షా బభాసే బభౌ యథాలోకే పరిహాసకాస్తచ్చేష్టాద్యనుకరణేన పరాన్వి లక్షయంతి తద్వదితిభావః.

పదేపదే భావినిభావినీతం యథాకరప్రాప్య మవైతి నూనమ్,
తథాసఖేలంచలతాలతాసు ప్రతార్య తేనాచకృషే కృశాంగీ. 11

పదేపదఇతి. భావయతీతి భావినీతద్గ్రహణమేవ మనసాభావయంతీ కృశాంగీ భైమీ భావినిభవిష్యతి అనంతరఇత్యర్థః - భవిష్యతి గమ్యాదయఇతిసాధుః,పదేపదే తం హంసం యథాకరప్రాప్యం కరగ్రాహ్యం నూనంనిశ్చితం అవైతిప్రత్యేతి తథాసఖేలం సలీలంచలతాగచ్ఛతా తేనహంసేన ప్రతార్య వంచయిత్వాలతాసు ఆచకృషే ఆకృష్టా ఏకాంతం నీతేత్యర్థః.

రుషానిషిద్ధాలిజనాంయదైనాంఛాయాద్వితీయాం కలయాంచకార,
తదాశ్రమాంభఃకణభూషితాంగీం సకీరవన్మానుషవాగవాదీత్. 12

రుషేతి. యదా రుషా నిషిద్ధాలిజనాం నివారితసఖీజనాం ఏనాం - ఛాయైవ ద్వితీయా యస్యాస్తా మేకాకినీం కలయాంచకార వివేద తదాశ్రమాంభఃకణైః భూషితాంగీం స్విన్నగాత్రీం తాం సహంసః కీరవచ్ఛుకఇవ మనుష్యస్యేవ వాగ్యస్యస సన్న వాదీత్.

అయే కియద్యావదుపైషి దూరం వ్యర్థం పరిశ్రామ్యసి వా కిమర్థం,
ఉదేతి తే భీరపికిన్నుబాలే విలోకయంత్యా నఘనావనాలీః. 13

అయేఇతి. అయేబాలే వ్యర్థం కియద్దూరం యావదుపైషి ఉపైష్యసి నూ. యావత్పురానిపాతయోర్లడితిలట్ - కిమర్థం పరిశ్రామ్యసివా - ఘనాస్సాంద్రాః వనాలీర్వన పఙ్క్తీః విలోకయంత్యాస్తే భీరపినోదేతికిన్ను.

వృథార్పయంతీ మపథేపదం త్వాం మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః,
ఆలీవపశ్యప్రతిషేధతీయం కపోతహుంకారగిరావనాలిః. 14

వృథేతి. వృథావ్యర్థమేవ నపంథాః అపథం నూ. ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః-అపథం నపుంసకమితి నపుంసకత్వం తస్మిన్నపథేదుర్గమమార్గే అకృత్యే చ పదం పాదంవ్యవసాయంచ అర్పయంతీం కుర్వతీంత్వాం. ని. పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వితమరః మరుతాలలంతః పల్లవాఏవ పాణిస్తస్యకంపైః కపోతహుంకారఏవ గీఃతయాచ ఇయంవనాలిః ఆలీవసఖీవప్రతిషేధతి పశ్య అస్యవాక్యార్థఃకర్మ, యథాలోకే అమార్గప్రవృత్తం సుహృజ్జనః పాణినావాచాచవారయతి తద్వదిత్యర్థః - అతఏవ పల్లవపాణిరిత్యాదౌ రూపకాశ్రయణం తత్సంకీర్ణాచేయమాలీవే త్యుపమా.

ధార్యః కథంకారమహం భవత్యా వియద్విహారీ వసుధైకగత్యా,
అహో శిశుత్వం తవఖండితం న స్మరస్యసఖ్యావయసాప్యనేన. 15

ధార్యఇతి. ఏకత్రైవగతిర్యస్యాస్తయా ఏకగత్యా వసుధాయామేకగత్యా వసుధామాత్రచారిణ్యేత్యర్థః - శివభాగవతవత్సమాసః భవత్యావియద్విహారి ఖేచరోఽహం కథంకారంకథమిత్యర్థః-నూ. అన్యథైవం కథమిత్థంసు సిద్ధాప్రయోగశ్చేదితికథంశబ్దోపపదాత్కృఞో ణముల్ప్రత్యయః - ధార్యః ధర్తుంగ్రహీతుంశక్య ఇత్యర్థః శకిలిఙ్చేతి చకారాచ్ఛక్యార్థే కృత్యప్రత్యయః అనేనస్మరస్య సఖ్యాసఖినా తదుద్దీపకేన వయసాయౌవనేన సఖిశబ్దస్య భాషితపుంస్కత్వాత్పుంవద్భావఃతవశిశుత్వంశైశవం నఖండితం ననివర్తితమ్ అహో విరుద్ధవయసోరేకత్ర సమావేశాదాశ్చర్యమిత్యర్థః - అధార్యత్వస్యవసుధైకగతి వియద్విహార పదార్థహేతుకత్వాదేకః కావ్యలింగభేదః తథాశైశవాఖండనస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుకత్వాదపరఇతి సజాతీయసంకరః.

సహస్రపత్రాసనపత్రహంస వంశస్య పత్రాణి పతత్రిణః స్మః,
అస్మాదృశాం చాటు రసామృతాని స్వర్లోక లోకేతరదుర్లభాని. 16

అథ ప్రస్తుతోపయోగితయా నిజాన్వవాయం నివేదయతి. సహస్రేతి. సహస్రపత్రాసనస్య కమలాసనస్య పత్రహంసాః వాహనహంసాస్తేషాం వంశస్యకులస్యవేణోశ్చ పత్రాణివాహనాని పర్ణానిచ. ని. వంశోవేణౌ కులేవర్గే ఇతి పత్రంస్యాద్వాహనే పర్ణేఇతిచవిశ్వః - పతత్రిణస్స్మః బ్రహ్మవాహన హంసవంశ్యావయ మిత్యర్థః అస్మానివపశ్యంతియా నిత్యస్మాదృశస్తేషామస్మద్విధానాం త్యదాదిష్విత్యాదినాదృశేః క్విన్ప్రత్యయః - చాటుషు సుభాషితేషు యేరసాః శృంగారాదయః తఏవామృతాని స్వర్లోకే లోకాః జనాః. ని. లోకస్తుభువనేజనే ఇత్యమరః. తేభ్య ఇతరైర్మనుష్యైర్దుర్లభాని.

స్వర్గాపగాహేమమృణాలినీనాం నాళామృణాళాగ్రభుజో భజామః,
అన్నానురూపాంతనురూపఋద్ధిం కార్యంనిదానాద్ధిగుణానధీతే. 17

అథస్వకాయస్యకనకమయత్వే కారణమాహ.—స్వర్గేతి. స్వర్గాపగా స్వర్ణదీ తస్యాంహేమమృణాలిన్యః కనకకమలిన్యఃతాసాంయానాళాః కాండాఃయానిమృణాళానికందాశ్చఅత్రమృణాలినీశబ్దస్యఅథశబ్దానుశాసనం కేషాంశబ్దానామితివత్ సమాసే గుణభూతేన సంబంధస్సోఢవ్యః "నాళానాళమి" త్యమరవచనాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశఃనచ తత్రాపి సందేహఃకార్యః తద్వ్యాఖ్యానేషు దేశాంతరకోశేషుచ సర్వత్ర స్త్రీలింగపాఠస్యైవ దర్శనాత్ - తథాత్రైవప్రయుజ్యతే మృదుత్వముపైతిమృణాళనాళయేతి. ని. మృణాళంస్యాద్బిసః కందఇతి హలాయుధః-తేషామగ్రాణి భుంజతఇతి తద్భుజః వయమితిశేషః అన్నానురూపాం అహారసదృశీం తనోశ్శరీరస్యరూపఋద్ధిం వర్ణసమృ

ద్ధిం సూ. బుత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-భజామః ప్రాప్తాః స్మ ఇత్యర్థః-తథాహి కార్యం జన్య ద్రవ్యం నిదానాదుపాదానకారణాత్ సూ. ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానతా గుణాన్ రూపాది విశేషగుణాన్ అధీతే ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ప్రాప్తివిశేషవాచినా తత్సామాన్య లక్షణా ప్రాయేణాహార పరిణతిపూర్వికాః ప్రాణినాం కాయ కాంతయ ఇతిభావః-సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ధాతు ర్నిదేశా దిహ నైషధీయం లీలాసర స్సేవితు మాగతేషు,
హైమేషు హంసేష్వహ మేకఏవ భ్రమామిభూలోకవినోదనోత్కః.

అథాత్మనః తస్మిన్లోక సంచారే కారణమాహ.—ధాతురితి. ధాతుః బ్రహ్మణః నియోగా దాదేశాత్ - ఇహ భూలోకే నైషధీయం నలసంబంధి లీలాసరస్సేవితుం క్రీడాసరసి విహర్తుమిత్యర్థః, ఆగతేషు హైమేషు హేమమయేషు వికారార్థేఽణ్ప్రత్యయః సూ. నస్తద్ధిత ఇతిటిలోపః హంసేషు మధ్యే అహ మేకఏవ భూలోకవిలోకనే ఉత్కః ఉత్సుకస్సన్. ని. దుర్మనా విమనా అంతర్మనాస్స్యాదుత్క ఉన్మనా ఇత్యమరః-ఉత్క ఉన్మనా ఇత్యుచ్ఛబ్దాత్క ప్రత్యయాంతో నిపాతః భ్రమామి పర్యటామి.

విధేః కదాచి ద్భ్రమణీవిలాసే శ్రమాతురేభ్య స్స్వమహత్తరేభ్యః,
స్కంధస్య విశ్రాంతిమదాం తదాది శ్రామ్యామి నా విశ్రమవిశ్వగోఽపి.

అనవరతభ్రమణేపి శ్రమజయే కారణమాహ.—విధేరితి. కదాచిద్విధేర్బ్రహ్మణః భ్రమణీవిలాసే భువనభ్రమణ వినోదే శ్రమాదాతురేభ్యః అవసన్నేభ్యః స్వమహత్తరేభ్య స్వకులవృద్ధేభ్యః స్కంధస్యాంసస్య. ని. స్కంధో భుజశిరోంసోస్త్రీత్యమరః. విశ్రాంతిం అదాం ప్రాదాం స్వయమేక ఏవావహమిత్యర్థః దదాతేర్లుఙ్ సూ. గాతిస్థేత్యాదినా సిచోలుక్ - తదాదితత్ప్రభృతి అవిశ్రమమనవరతం శ్రమేర్ఘిణినో దాత్తోపదేశస్యేత్యాదినా వృద్ధిప్రతిషేధః-విశ్వగోపి విశ్వంగచ్ఛన్నపి సూ. అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి గమేర్డ ప్రత్యయః - నశ్రామ్యామి నఖిద్యే.

బంధాయ దివ్యేనతిరశ్చికశ్చి త్పాశాదిరాసాదితపౌరుషస్స్యాత్,
ఏకంవినా మాదృశి తన్నరస్య స్వర్భోగభాగ్యం విరళోదయస్య. 20

అథవ్యాధాదిబంధ భయమపినమేస్తీత్యాహ.—బంధాయేతి. మాదృశిదివ్యేతిరశ్చివిషయే విరళోదయస్య దుర్లభజన్మనో నరస్యమర్త్యస్య ప్రాయేణైవం విధోనాస్తీత్యర్థః - అన్యత్ర విరోవిగతరేఫః సచాసౌళోదయవాంశ్చ మత్వర్థీయోకారః - తస్య రథస్థానావిష్టళకారస్యేత్యర్థః - శబ్దధర్మోర్థ ఉపచర్యతే భుజ్యత ఇతి భోగస్సుఖం స్వర్భోగస్య స్వర్గసుఖస్య భాగం తత్ప్రాపకాదృష్టమిత్యర్థః-స్వప్రాప్తే స్తత్ప్రియత్వాదితిభావః తదేకంవినా కశ్చిత్పాశాదిః పాశాద్యుపాయః - బంధాయ బంధనార్థం ఆసా

దితపౌరుషః ప్రాప్తవ్యాపారః నస్యాత్ - స్వర్భోగభాగ్యైక సులభా వయంనోపాయాంతరసాధ్యా ఇతిభావః - అస్మాదృక్సంసర్గాదన్యః కోనామ స్వర్గపదార్థ ఇతిభావః.

ఇష్టేనపూర్తేన నలస్యవశ్యా స్స్వర్భోగ మత్రాపిసృజంత్యమర్త్యాః,
మహీరుహా దోహదసేకశక్తే రాకాలికం కోరక ముద్గిరంతి. 21

తచ్చభాగ్యం నలస్యైవాస్తీత్యాహ — ఇష్టేనేతి. ఇష్టేనయాగేనపూర్తేన ఖాతాదికర్మణా. ని. త్రిష్వథక్రతుకర్మేష్టం పూర్తం ఖాతాదికర్మయదిత్యమరః-వశ్యాః వశంగతాః సూ. వశంగత ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో యత్ ప్రత్యయః-అమర్త్యాః దేవాః నలస్యాత్రాపి భూలోకేపి స్వర్భోగం సృజంతి స్వర్గసుఖం సంపాదయంతీత్యర్థః - నను దేవాశ్చ కథం కాలాంతరభోగ్యం స్వర్గసుఖమిహేదానీం సృజంతీత్యాశంకాం దృష్టాంతేన పరాచష్టే మహీరుహాః వృక్షాః దోహదస్యాకాలప్రసవాద్యుత్పాదక ద్రవ్యస్య సేకస్యసేచనస్య శక్తేస్సామర్థ్యాత్. ని. తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుశలైఃకృతమ్, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యందోహదంస్యాత్తు తత్క్రియేతి శబ్దార్ణవే. సమానకాలావాద్యంతావుత్పత్తివినాశావస్యేత్యాకాలికః ఉత్పత్త్యనంతరవినాశీత్యర్థః సూ. ఆకాలికడాద్యంతవచన ఇత్యనేనసమానకాలశబ్దస్యాకాలశబ్దాదేశః ఠఙ్ప్రత్యయశ్చ నిపాతితః - ప్రకృతేత్వకాలభవం కోరక ముద్గిరంతీత్యర్థః దోహదవశాద్వృక్షా ఇవ దేవా అప్యుత్కట పుణ్యవశాదదేశకాలేపిఫలం ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః.

సువర్ణశైలా దవతీర్య తూర్ణం స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః,
తంవీజయామః స్మరకేళికాలే పక్షైర్నృపం చామరబద్ధసఖ్యైః. 22

స్వర్భోగమేవాహ.—సువర్ణేతి. సువర్ణశైలాత్ మేరోః తూర్ణ మవతీర్య స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః మందాకినీజలబిందుసంపృక్తైః చామరేషు బద్ధసఖ్యైః తత్సదృశైరిత్యర్థః పక్షైః పతత్రైః -స్మరకేళికాలే తం నృపం వీజయామః తాదృక్పక్షవీజనైః సురతశ్రాంతి మపనుదామ ఇత్యర్థః.

క్రియేతచే త్సాధువిభక్తి చింతా
వ్యక్తి స్తదా సా ప్రథమాభిధేయా,
యా స్వౌజసాం సాధయితుం విలాసై
స్తావత్క్షమానామపదం బహుస్యాత్. 23

క్రియేతేతి. సాధువిభక్తిచింతా సుజనవిభాగవిచారః క్రియేతచేత్ తదా సా న లాభిధానా వ్యక్తిః మూర్తిః ప్రథమాభిధేయా ప్రథమం పరిగణనీయా కుతః? యా వ్యక్తిః స్వౌజసాం స్వతేజసాం విలాసై ర్వ్యాప్తిభిః తావత్క్షమాప్రభూతం నా స్తినా

మతిర్యస్యేత్యనామ అనమ్రంపదం పరరాష్ట్రం సాధయితుం స్వాయత్తీకర్తుం క్షమా శక్తాస్స్యాత్ - అన్యత్ర సాధుసమ్యక్ - విభక్తిచింతా సుబ్విభ (సప్తమి) భక్తివిచారః క్రియేత చేత్ - ప్రథమావ్యక్తిః ప్రథమావిభక్తిః అభిధేయా విచార్యా యాస్స్వౌజసాం-సు - ఔ - జస్ - ఇత్యేషాం ప్రత్యయానాం విలాసైః తావద్బహు అనేకం నామ పదం సుబంతపదం వృక్ష ఇత్యాదికం సాధయితుం నిష్పాదయితుం క్షమా అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థ మాత్రనియంత్రితత్వా ల్లక్షణాయాశ్చానుపపత్త్యభావేనాభావా దప్రకృతార్థ ప్రతీతిర్ధ్వనిరేవ.

రాజా సయజ్వా విబుధవ్రజత్రా
కృత్వాధ్వరాజ్యోపమయైవ రాజ్యమ్,
భుజ్క్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః
పూర్వం త్వహో శేష మశేష మంత్యమ్. 24

రాజేతి. యజ్వా విధినేష్టవాన్. ని. యజ్వాతు విధినేష్టవానిత్యమరః - సుయజోర్ఙ్వనిప్ - శ్రితాః ఆశ్రితాః యే శ్రోత్రియాః ఛాందసాః అధీతవేదా ఇత్యర్థః - శ్రోత్రియచ్ఛాందసౌ సమావిత్యమరః, శ్రోత్రియశ్ఛందోఽధీత ఇతి నిపాతితః - తత్సాత్కృతా దానేన తదధీనా కృతా శ్రీస్సంపద్యేన సః స రాజా నలః అధ్వరేషు యజ్ఞేషు యదాజ్యం తదుపమయా తత్సాదృశ్యేనైవ తద్వదేవేత్యర్థః - రాజ్యం విబుధా దేవాః విద్వాంసశ్చ తద్వ్రజత్రా దానేన తత్సంఘాధీనం కృత్వా దేయే త్రా చేతి త్రా ప్రత్యయః - త్రా చేతి చకారా త్పూర్వత్ర సాతి ప్రత్యయశ్చ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసంజ్ఞా పూర్వం పూర్వనిర్దిష్టం అధ్వరాజ్యం శేషం హుతశేషం భుజ్క్తే అంత్యం పశ్చాన్నిర్దిష్టం రాజ్యం అశేషం కృత్స్నం అఖండం చ భుజ్క్తే అహో, ఉపయుక్తాదన్యశ్శేషః తథా చ పూర్వస్య తథాభూతస్య శేషత్వం అంత్యస్యాశేషత్వం చ కథం విరోధాదిత్యాశ్చర్య మిత్యర్థః అత ఏవ విరోధాభాసోఽలంకారః.

దారిద్ర్యదారీ ద్రవిణౌఘవర్షై రమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే,
సంతుష్ట మిష్టానితమిష్టదేవం నాథంతి కే నామ న లోకనాథమ్. 25

దారిద్ర్యేతి. దారిద్ర్యం దారయతి నివర్తయతీతి దారిద్ర్యదారీ తస్య ద్రవిణౌఘస్య ధనరాశేర్వర్షైః. అర్థిసార్థవిషయే అమోఘం మేఘవ్రతం వర్షుకత్వ లక్షణం యస్య తం సంతుష్టం దానహృష్టం ఇష్టదేవం యజ్ఞారాధిత సురం లోకనాథం తం నలం కే నామ ఇష్టానీప్సితాని న నాథంతి న యాచంతే సర్వేఽపి నాథంత్యేవేత్యర్థః - నాథతేర్యాచ్ఞార్థస్య దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం ఆశిషి నాథ ఇతి నియమమాత్పరస్మైపదత్వం చ.

అస్మత్కిల శ్రోత్రసుధాం విధాయ రంభా చిరం భామతులాం నలస్య,
తత్రానురక్తా తమనాప్య భేజే తన్నామగంధాన్నలకూబరం సా.

అస్మదితి. సా ప్రసిద్ధా రంభా నలస్య అతులాం అనుపమాం భాం కాంతిం సౌందర్యం చిరం అస్మత్ మత్తః శ్రోత్రసుధాం విధాయ కర్ణామృతం కృత్వా రసాదాకర్ణ్యేత్యర్థః- తత్ర తస్మిన్నలే అనురక్తా సతీ తం నలం అనాప్య అప్రాప్య అజ్ఞాపూర్వాదాప్నోతేః క్త్వోల్యపి నఞ్ సమాసః - అన్యథా ల్యబాదేశో న స్యాత్ - తన్నామగంధాత్ తస్య నలస్య నామాక్షర స్పర్ధాద్ధేతోః నలకూబరం కుబేరాత్మసంభవం భేజే కిల తాదృక్తస్య సౌందర్యమిత్యర్థః.

స్వర్లోక మస్మాభిరితః ప్రయాతైః
కేలీషు తద్గానగుణాన్నిపీయ,
హాహేతి గాయన్ యదశోచి తేన
నామ్నాపి హాహా హరిగాయనోఽభూత్. 27

స్వర్లోకమితి. కేలీషు వినోదగోష్ఠీషు తస్య నలస్య కర్తుః గానే గుణాన్విశేషాన్నిపీయాస్వాద్య ఇతోఽస్మాల్లోకాత్ స్వర్లోకం ప్రయాతైరస్మాభిః హరిగాయనః ఇంద్రగాయకో గంధర్వః ణ్యుట్ చేతి గాయతేశ్శిల్పే ణ్యుట్ ప్రత్యయః - గాయన్ యద్యస్మాత్ హా హేత్యశోచి శోచితః తేనైవ కారణేన నామ్నాపి హాహా అభూత్ న త్వాలాపాక్షరానుకారాదితి భావః. ని. హాహా హూహూశ్చైవమాద్యా గంధర్వాస్త్రిదివౌకసామిత్యమరః. ఆలాపాక్షరానుకార నిమిత్తోఽయం హాహాశబ్ద ఆకారాంతః పుంసి చేతి కేచిత్ అత ఏవ. ని. హాహా ఖేదే హూహూ హాహాశ్చ గంధర్వే మాత్వనవ్యా ఇతి విశ్వః అన్వయ ఏవేతి శ్రీభోజరాజః అత్ర శోకనిమిత్తాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః తయా చ గంధర్వాతిశాయి గానమస్యేతి వస్తువ్యజ్యతే.

శృణ్వన్ సదారస్తదుదారభావం హృష్యన్ముహుర్లోమపులోమజాయాః,
పుణ్యేన నాలోకత నాకపాలః ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః.

శృణ్వన్నితి. నాకపాల ఇంద్రః సదారస్సవధూకః తస్య నలస్య ఉదారభావమౌదార్యం శృణ్వన్ అత ఏవ ప్రమోదబాష్పైరానందాశ్రుభిః ఆవృతనేత్రమాలః తిరోహితదృష్టిసంఘస్సన్ పులోమజాయాశ్శచ్యాః ముహుః హృష్యత్ నలానురాగాదుల్లసత్ లోమరోమాంచం పుణ్యేన శచీభాగ్యేన నాలోకత నాపశ్యత్ అన్యథా మానసవ్యభిచారాపరాధాద్దండ్యైవ స్యాదిత్యర్థః.

సాపీశ్వరే శృణ్వతి తద్గుణౌఘాన్ ప్రసహ్య చేతోహరతోఽర్ధశంభుః,
అభూదపర్ణాంగులిరుద్ధకర్ణా కదా న కండూయనకైతవేన. 29

నేతి. ఈశ్వరే ప్రసహ్య చేతోహరతః బలాన్మనోహారిణః తస్య నలస్య గుణౌఘాన్ శృణ్వతి సతి సా ప్రసిద్ధా అర్ధం శంభోరర్ధశంభుః శంభోరర్ధాంగభూతేత్యర్థః తథా చా

పన రణమశక్యమితిభావః - అపర్ణా పార్వత్యపికదా కండూయనకైతవేన కండూనోదనవ్యాజేన అంగుళ్యారుద్ధః పిహితః కర్ణోయయాసా నాభూత్ అభూదేవేత్యర్థః అన్యథా చిత్తచలనభయాదితిభావః.

అలం సజన్ ధర్మవిధౌ విధాతా రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్,
తత్కంఠమాలింగ్య రసస్యతృప్తాం నవేదతాం వేదజడస్సవక్రామ్.

అలమితి. విధాతా బ్రహ్మా అలమత్యంతం ధర్మవిధౌ సుకృతాచరణే సజన్ ధర్మాసక్తస్సన్నిత్యర్థః - వాణీంస్వభార్యాంవాగ్దేవీం వర్ణాత్మికాంచ మౌనస్యవాగ్యమనవ్రతస్య మిషేణ రుణద్ధి నలకథాప్రసంగాన్నిరుంధేతస్యా ఉభయ్యా అపి తదాసంగభయాదితిభావః - కింతు వేదజడశ్ఛాందసః సవిధాతాతాముభయీమపివాణీంతస్యనలస్య కంఠం గ్రీవామాలింగ్య ముఖమాశ్రిత్యచ రసస్యతృప్తాం తద్రాగసంతుష్టాం అన్యత్ర శృంగారాది రసపుష్టాం, సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ సమాసనిషేధా దేవజ్ఞాపకాదితి కేచిత్ - వక్రాం ప్రతికూలచారిణీం వక్రోక్త్యలంకారయుక్తాంచ నవేదనవేత్తి విదోలటోవేతి ణలాదేశః అశక్యరక్షాః స్త్రియఇతిభావః. అత్రప్రస్తుతవాగ్దేవీ వృత్తాంత వర్ణనా దప్రస్తుతవర్ణాత్మక వాణీవృత్తాంతప్రతీతిః ప్రాగుక్తరీత్యా ధ్వనిరేవేత్యనుసంధేయమ్.

శ్రియస్తదాలింగనభూర్నభూతా వ్రతక్షతిః కాపి పతివ్రతాయాః,
సమస్తభూతాత్మతయా నభూతం తద్భర్తు రీర్ష్యాకలుషాణునాపి. 31

శ్రియ ఇతి. పతివ్రతాయాః శ్రియఃతద్భర్తుర్విష్ణోః సమస్తభూతాత్మతయా సర్వభూతాత్మకత్వేన నలస్యాపి విష్ణురూపత్వేనేత్యర్థః - తదాలింగనభూః నలాశ్లేషభవా కాపివ్రతక్షతిః పాతివ్రత్యభంగః నభూతా నాభూత్ అతఏవతద్భర్తుర్విష్ణోశ్చ ఈర్ష్యయా నలాలింగనభువా అసూయయా యత్కలుషం కాలుష్యం మనఃక్షోభః సుఖాదిత్వేనాస్య ధర్మధర్మివచనత్వాత్ అతఏవ, క్షీరస్వామీచ శస్తంచాథత్రిషుద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాని చేత్యత్రాది శబ్దాచ్ఛ్రియః కలుషశివభద్రాదీన్ సంజగ్రాహ - తస్యాణునా లేశేనాపి నభూతంనాభావి నపుంసకేభావేక్తః - అత్రశచ్యాది చిత్తచాంచల్యోక్తేః నలసౌందర్య తాత్పర్యాన్నానౌచిత్యదోషః.

ధిక్తంవిధేః పాణిమజాతలజ్జం నిర్మాతి యఃపర్వణి పూర్ణమిందుమ్,
మన్యేసవిజ్ఞఃస్మృతతన్ముఖశ్రీః కృతార్ధమౌజ్ఝద్ధరమూర్ధ్నియస్తమ్.

ధిగితి. తమజాతలజ్జం నిస్త్రపంవిధేఃపాణిం, ధిక్ యఃపాణిఃస్మృతతన్ముఖశ్రీరపి పర్వణి జాతావేకవచనం పర్వస్వేత్యర్థః పూర్ణమిందుంనిర్మాతి అద్యాపీతిభావః-సతువిజ్ఞః అభిజ్ఞ ఇతి మన్యే, యఃపాణిఃస్మృతతన్ముఖశ్రీస్సన్ తమిందుంకృతఃఅర్ధః ఏకదేశో

యస్యతం కృతార్ధనిర్మితమేవ హరమూర్ధ్ని భవశిరసి ఔజ్ఝదత్యజత్ - అతీంసు సౌందర్యమస్యాస్యమితిభావః.

నిలీయతేహ్రీవిధురఃస్వజైత్రం శ్రుత్వావిధుస్తస్యముఖంముఖాన్నః,
సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే కదాచి దభ్రభ్రమదభ్రగర్భే. 33

నిలీయతఇతి. విధుశ్చంద్రః స్వజైత్రం స్వస్యజేతృ-ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణ్ప్రత్యయః, తస్యనలస్య ముఖంనోఽస్మాకం ముఖాచ్ఛ్రుత్వాహ్రీవిధురోలజ్జాక్లిష్టస్సన్ సూరేసూర్యే దర్శేష్వితిభావః - కదాపిసముద్రస్య పూరేజలౌఘే కదాచిత్ అభ్రైః ఖేభ్రమతాం పటుతాం అభ్రాణాంమేఘానాం గర్భేఉదరే నిలీయతే అంతర్ధత్తే కదాచిదప్యగ్రతస్స్థాతుంనోత్సహత ఇత్యర్థః - అత్రవిధోః స్వాభావికే సూర్యాదిప్రవేశే పరాజయప్రయుక్తహ్రీ నిమిత్తకనిలయనత్వోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

సంజ్ఞాప్యనస్స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ దైత్యారిరత్యబ్జ నలాస్యనుత్యై,
తత్సంకుచన్నాభిసరోజపీతా ద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్. 34

సంజ్ఞాప్యేతి. దైత్యారిర్విష్ణుః స్వధ్వజస్య గరుడస్య భృత్యవర్గాన్ నోఽస్మాన్ అబ్జమతిక్రాంతమత్యబ్జం అబ్జవిజయీత్యర్థః. సూ. అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయేతి సమాసః-తస్యనలస్య అస్యస్యనుత్యై స్తోత్రాయ. ని. స్తవఃస్తోత్రంస్తుతిర్నుతిరిత్యమరః- సంజ్ఞాప్యసంకేత్య తయానుత్యాసంకుచతానిమీలతా నాభిసరోజేనపీతాత్తిరోహితాత్ ధాతుఃబ్రహ్మణఃసకాశాత్ విలజ్జం యథాతథారమాయాం రమతేఅత్రవిష్ణోరుక్తవ్యాపారాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

రేఖాభిరాస్యేగణనా దివాస్య ద్వాత్రింశతాదంతమయీభి రంతః,
చతుర్దశాష్టాదశవాత్రవిద్యా ద్వేధాపిసంతీతి శశంస వేధాః. 35

రేఖాభిరితి. అస్యనలస్యఆస్యే అంతర్దంతమయీభిః ద్వాత్రింశతారేఖాభిర్గణనాత్సంఖ్యానా చ్చతుర్దశవాష్టాదశవా విద్యాః ద్వేధా ప్యత్రాస్యే సంతిసంభవన్యాయేన ఇతివేధాః శశంసేవేత్యుత్ప్రేక్షా - అత్రమనుః. శ్లో. అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రంచ విద్యాహ్యేతా శ్చతుర్దశ. ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో గాంధర్వశ్చే త్యనుక్రమాత్, అర్థశాస్త్రంపరంతస్మాద్విద్యాహ్యష్టాదశ స్మృతా ఇతి.

శ్రియానరేంద్రస్య నిరీక్ష్యతస్య స్మరామరేంద్రావపి నస్మరామః,
వాసేనసమ్యక్క్షమయోశ్చతస్మిన్ బుద్ధౌనదధ్మఃఖలు శేషబుద్ధౌ. 36

శ్రియావితి తస్యనరేంద్రస్య శ్రియాసౌందర్య సంపదానిరీక్ష్య. ని. శోభాసంపత్తి పద్మాసులక్ష్మీః శ్రీరపికథ్యత ఇతిశాశ్వతః - స్మరామరేంద్రావపి నస్మరామః

కించ తస్మిన్నళేంద్రే క్షమయోః క్షితికాంత్యోః. ని. క్షితికాంత్యోః క్షమేత్యమరః సమ్యగ్వ్యాసేననియతస్థిత్యా శేషబుద్ధ్యా ఫణిపతిబుద్ధదేవా బుద్ధ్యా నదధ్మః చిత్తేనధారయామః అత్రద్వయోరపి శ్రియోః ద్వయోరపి క్షమయోః ప్రకృతత్వాత్ కేవలప్రకృతశ్లేషః తేన సౌందర్యాదిగుణైః స్మరాదిభ్యోధికఇతి వ్యతిరేకోవ్యజ్యతే శ్లేషయథా సంఖ్యయో స్సంకరః.

వినాపతత్రం వినతాతనూజై స్సమీరణై రీక్షణలక్షణీయైః,
మనోభిరాసీ దనణుప్రమాణై ర్నలంఘితా దిక్కతమాతదశ్వైః. 37

వినేతి. పతత్రంవినా స్థితైరితిశేషః వినతాతనూజైః వైనతేయైః అపక్షతార్క్ష్యైరిత్యర్థః - ఈక్షణలక్షణీయైః సమీరణైః శ్చాక్షుషవాయుభిః - అనణుప్రమాణైః అణుపరిమాణం మనఇతికాణాదాః తద్విపరీతైః మహాపరిమాణై ర్మనోభిః వైనతేయాదిసమానవేగైరిత్యర్థః ఏవంవిధై స్తదశ్వైః కతమాదిక్ నలంఘితాసీత్ సర్వాపి విలంఘితాసీదిత్యర్థః అత్రాశ్వానాం విశిష్ట వైనతేయాదిత్వేన రూపణా ద్రూపకాలంకారః.

సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణా మస్రైర్నదీమాతృకతాంగతాసు,
తద్బాణధారాపవనాశనానాం రాజవ్రజీయై రసుభిస్సుభిక్షమ్. 38

సంగ్రామేతి. అరీణామస్రైరసృగ్భిః నద్యేవమాతాయాసాంతా స్తత్తానదీమాతృకతా నద్యంబుసంపన్న సస్యాఢ్యతా. ని. దేశోనద్యంబువృష్ట్యంబు సంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీ మాతృకోదేవ మాతృకశ్చ యథాక్రమ మిత్యమరః. సూ. నద్యృతశ్చేతికప్ - త్వతలోర్గుణ వచనస్యేతి పుంవద్భావః - తాంగతాసు సంగ్రామభూమీషు తస్యనలస్య బాణధారా బాణపరంపరాస్తా ఏవపవనాశనాస్సర్పాః తేషాం రాజవ్రజీయైః రాజసంఘుసంబంధిభిః-వృద్ధాచ్ఛః, అసుభిః ప్రాణవాయుభిః సుభిక్షం భిక్షాణాం సమృద్ధిఃభవతి సమృద్ధా వవ్యయీభావః, నదీమాతృక దేశేషు సుభిక్షం భవతీతిభావః - రూపకాలంకారః.

యశోయదస్యాజనిసంయుగేషు కండూలభావం భజతాభుజేన,
హేతోర్గుణా దేవదిగాపగాళీ కూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్. 39

యశఇతి. సంయుగేషు యుద్ధేషు కండూలభావః కండూతిమత్త్వం సూ. సిధ్మాదిభ్యశ్చేతి మత్వర్థీయోలచ్ భజతా అస్యభుజేన యద్యశః అజనిజనితం-జనేర్కర్మణిలుఙ్ -తదీయం తస్య యశస్సంబంధి దిశఏవ ఆపగాః నద్యః తాసామాళ్యః తాసాం కూలంకషతీతి కూలంకషా శివభాగవత వత్సమాసః - సూ. సర్వకూలేత్యాదినాఖశి ముమాగమః తస్యభావ స్తత్వం తత్రవ్యసనమాసక్తిః హేతోస్స్వకారణస్య భుజ

స్యగుణా త్కండూలత్వాదేవ ఆగతమితిశేషః - అత్రయశసోదిక్కూలకషణానుమితాయాః కండూలతయాః తత్కారణ కండూలభుజగుణ పూర్వకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.

యదిత్రిలోకీగణనాపరాస్యాత్తస్యాస్సమాప్తి ర్యదినాయుషస్స్యాత్,
పారేపరార్ధంగణితంయదిస్యాద్గణేయనిశ్శేషగుణోపిసస్యాత్. 40

యదీతి. కింబహునా త్రయాణాంలోకానాం సమాహార స్త్రిలోకీ కర్త్రీ సూ. తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగుః అకారాంతోత్తరపదోద్విగుః స్త్రియామిష్ట ఇతి భాష్యతే తేనద్విగోరితిఙీప్ - గణనాపరా నలగుణసంఖ్యాన తత్పరాస్యాద్యది తస్యాః త్రిలోక్యాఆయుషస్సమాప్తి ర్నస్యాద్యది అమరత్వం యదిస్యాదిత్యర్థః - పరార్ధస్యచరమసంఖ్యాయాఃపారే పారేపరార్ధం సూ. పారేమధ్యే షష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః-గణితంస్యాద్యది పరార్ధాత్పరతోయది సంఖ్యాస్యాదిత్యర్థః - తదాసనలోపి గణేయాగణయితుం శక్యానిశ్శేషాస్సర్వేగుణాయస్యసః తాదృశస్స్యాత్ సూ. గణేరేయ ఇత్యౌణాదికఏయప్రత్యయః - అత్రనలగుణానాం గణేయత్వ సంబంధేపి తదసంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః.

అవారితద్వారతయాతిరశ్చా మంతఃపురేతస్య నివిశ్యరాజ్ఞః,
గతేషురమ్యేష్వధికంవిశేషమధ్యాపయామఃపరమాణుమధ్యాః. 41

ఏవం నలగుణానను వర్ణ్యగూఢాభిసంధినాఽఽత్మన స్తదంతఃపురే పరిచయం దర్శయతి. అవారితేత్యాది. తిరశ్చాంపక్షిణాం అవారితద్వారతయా అప్రతిషిద్ధప్రవేశతయేత్యర్థః - తస్యరాజ్ఞోనలస్య అంతఃపురే నివిశ్యసంస్థాయ పరమాణుమధ్యాః అతిసూక్ష్మమధ్యా స్తదంగనాః రమ్యేషుగతేషుగతిషు అధికమపూర్వం విశేషంభేదం అధ్యాపయామః అభ్యాసయామః దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్.

పీయూషధారానధరాభిరంత స్తాసాం రసోదన్వతిమజ్జయామః,
రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః కావ్యేనకావ్యంసృజతాదృతాభిః. 42

పీయూషేతి. కించ పీయూషధారాభ్యః అనధరాభిరన్యూనాభిః అమృతసమానాభిః కావ్యం సృజతాస్వయం ప్రబంధకర్త్రాకవేరపత్యేన పుంసాకావ్యేన శుక్రేణ ని. శుక్రోదైత్యగురుఃకావ్యఇత్యమరః - కుర్వాదిభ్యోణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః - ఆదృతాభిః తస్యాపివిస్మయకరీభిరిత్యర్థః, రంభాదీనాం దివ్యస్త్రీణాంసౌభాగ్యం పతివాల్లభ్యం తత్ప్రియుక్తాభిః రహఃకథాభీరహస్య వృత్తాంతవర్ణనాభిః తాసాంనలాంతఃపురస్త్రీణాం అంతరంతఃకరణం రసోదన్వతి శృంగారరససాగరే మజ్జయామః అవగాహయామః.

కాభిర్నతత్రాభినవస్మరాజ్ఞా విశ్వాసనిక్షేపవణిక్క్రియేహమ్,
జిహ్రేతి యన్నైవ కుతోపి తిర్యక్కశ్చిత్తిరశ్చస్త్రపతే న తేన. 43

కాభిరితి. కించ యద్యస్మాత్ తిర్యక్పక్షీ కుతోపిజనాత్ నజిహ్రేతి నలజ్జతఏవ హ్రీలజ్జాయామితి ధాతోర్లట్ - శ్లావితిద్విర్భావః - తిరశ్చోపికశ్చిజ్జనో నత్రపతేన లజ్జతే తేనకారణేన తత్రాంతఃపురే కాభిః స్త్రీభిః- అహంఅభినవోపూర్వఃస్మరాజ్ఞారతి రహస్యవృత్తాంతః సఏవవిశ్వాసనిక్షేపః విశ్వాసేనగోప్యార్థః తస్యవణిక్ గోప్తా నక్రియేనకృతోస్మి - సర్వాసామప్యహమేవ విస్రంభకథాపాత్రమస్మీత్యర్థః.

వార్తాచసాసత్యపినాన్యమేతి యోగాన్నిరంధేహృదియాంనిరుంధే,
విరించినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః. 44

అథస్వస్యైవం విశ్వాస్యత్వే హేతుమాహ. వార్తేతి. విరించేర్బ్రహ్మణో నానాననైర్బహుముఖైః వాదేనవ్యాఖ్యానేన ధౌతస్య శోధితస్య సమాధిశాస్త్రస్య వాఙ్నియమవిద్యాయాః శ్రుత్యాశ్రవణేన పూర్ణకర్ణః చతుర్ముఖాదభ్యస్త వాఙ్నియమ విద్యఇత్యర్థః - ఏవంభూతోహంయోగాదుపాయాత్ యాంవార్తాంనిరంధేఅవిద్యమాననిర్గమనావకాశే హృది - నిరుంధేనియచ్ఛామి అతఏవసా వార్తాచలోకవార్తాపి ముతరహస్యవార్తేతిభావః అసత్యపివినోదార్థం కల్పితాపి కిముతసతీతిభావః - అన్యం నైతిజనాంతరం నగచ్ఛతి నకస్మైచిత్కథ్యతఇత్యర్థః యథాహ్యసతీనిరంధ్రస్థానే నిరుద్ధానాన్యమేతి తద్వదితిభావః - అతోహమాసాం విశ్వాస్య ఇతిపూర్వేణాన్వయః అత్రవార్తానిరోధస్య విరించీత్యాది పదార్థహేతుకత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య లింగమలంకారః.

నలాశ్రియేణ త్రిదివోపభోగం తవానవాప్యం లభతే బతాన్యా,
కుముద్వతీవేందుపరిగ్రహేణ జ్యోత్స్నోత్సవం దుర్లభమంబుజిన్యా.

అథశ్లోకద్వయేనాస్యా నలానురాగముద్దీపయతి. నలేతి. తవ అనవాప్యంనలపరిగ్రహాభావాత్త్వయాదురాపం కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీతృతీయార్థే, త్రిదివస్స్వర్గః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః తస్యోపభోగం తాదృగ్భోగమిత్యర్థః - తస్యేంద్రస్యైశ్వర్యత్వాదితిభావః - అంబుజిన్యాదుర్లభం ఇందుపరిగ్రహాభావాద్దుష్ప్రాపం జ్యోత్స్నోత్సవం చంద్రికాభోగం ఇందోఃకర్తుఃపరిగ్రహేణ కుముదాన్యస్యాం సంతీతి కుముద్వతీవ కుముదినీవ - కుముదనడవేతసేభ్యోడ్మతుప్ - మాదుపధాయాశ్చేత్యాదినా మకారస్యవకారః నలస్య కర్తురాశ్రయేణాశ్రయణేన స్వీకారేణ అన్యాలభతే బతేతిఖేదే బుద్ధిమాంద్యాదీదృగ్భాగ్యేపేక్షిణీత్వంశోచ్యాసీతిభావః.

తన్నైషధానూఢతయాదురాపం శర్మత్వయాస్మత్కృతచాటుజన్మ,
రసాలవన్యామధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యమప్రాప్తవసంతయేవ. 46

తదితి. కించ - తత్ ప్రసిద్ధం - అస్మాభిఃకృతేభ్యఃచాటుభ్యఃప్రియవాక్యేభ్యః జన్మయస్యతత్తజ్జన్యమిత్యర్థః - చాటుగ్రహణంపూర్వోక్తనిజపక్షవీజనాదీనా ముపలక్షణం శర్మసుఖంత్వయాఅప్రాప్తో వసంతోయయాతయా వసంతాదధిష్ఠితయేత్యర్థః- రసాలవన్యా సహకారశ్రేణ్యా మధుపానువిద్ధం సౌభాగ్యం భృంగసంగజన్యంరామణీయకమివనైషధేన నలేనఅనూఢతయా అపరిణీతత్వేన హేతునా దురాపం దుష్ప్రాపం తస్మాత్తేనలపరిగ్రహేయత్నః కర్తవ్య ఇతిభావః.

తస్యైవవాయాస్యసికిం న హస్తం దృష్టం విధేః కేన మనఃప్రవిశ్య,
అజాతపాణిగ్రహణాసి తావద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ. 47

అథ పునరస్యానలప్రాప్త్యాశాం జనయన్నాహ.—తస్యైవేత్యాది. యద్వాతస్య నలస్యైవ హస్తం కింనయాస్యసి యాస్యస్యేవ కేనవిధేర్మనఃప్రవిశ్యదృష్టం విధ్యానుకూల్యమపి సంభావితమితిభావః - కుతః తావదద్యాపి అజాతపాణిగ్రహణా అకృతవివాహా అసి - తవాయం వివాహవిళంబో నళపాణిగ్రహణార్థఏవ కిం నస్యాదితిభావః కించ రూపం సౌందర్యం స్వరూపంస్వభావః - శీలమితియావత్ - తయోరతిశయః ప్రకర్షః తస్యాశ్రయశ్చాపి యోగ్యగుణాశ్రయత్వాచ్చతద్ధస్తమేవ గమిష్యసీతిభావః.

నిశా శశాంకం శివయా గిరీశం శ్రియాహరిం యోజయతః ప్రతీతః,
విధేరపిస్వారసికః ప్రయాసః పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ. 48

సత్యం విధిసంకల్పస్తు దుర్జ్ఞానఇత్యతఆహ.—నిశేతి. నిశానిశయా పద్దన్నిత్యాదినా నిశాయానిశాదేశః - శశాంకం శివయాగౌర్యా గిరీశం శివం శ్రియాహరించ యోజయతో విధేః ప్రయాసః ప్రయత్నోపి పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయైవ యోగ్యసంఘటనాయైవ స్వారసికః స్వరసప్రవృత్తస్సన్ ప్రతీతఃజ్ఞాతః నిశాశశాంకాది దృష్టాంతాద్విధిసంకల్పోపి సుజ్ఞానఇతిభావః.

వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ నయోగయోగ్యాసి నలేతరేణ,
సందృభ్యతే దర్భగుణేన మల్లీమాలా న మృద్వీ భృశకర్కశేన. 49

నళాన్యసంబంధస్త్వయోగ్యఇత్యాహ.—వేలాతిగేతి. వేలామతిగచ్ఛంతీతివేలాతిగాః నిస్సీమాః స్త్రీణామిమే స్త్రైణాః. సూ. స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాదితి నఞ్ ప్రత్యయః, గుణాస్సౌశీల్యాదయః తఏవాబ్ధిః తస్య వేణీప్రవాహభూతాత్వమితిశేషః. ని. వేలాబ్ధిజలంలంఘనే. కాలేసీమ్నిచవేణీతు కేశబంధే జలస్రుతా వితివైజయంతీ,

నలాదితరేణయోగయోగ్యయోగార్హా- నాసి-తథాహి - మృద్వీమల్లీమాలాభృశకర్క-
శేన దర్భగుణేనకుశ సూత్రేణ నసందృభ్యతేనగుంభ్యతేదృభీగ్రంథ ఇతిధాతోః కర్మతి
లట్ వ్యతిరేకేణ దృష్టాంతాలంకారః.

విధింవధూసృష్టిమపృచ్ఛమేవతద్యానయుగ్యో నలకేళి యోగ్యామ్,
త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణపీతా మయాస్య సంక్రీడతిచక్రచక్రే. 50

విధిమితి. కించ - విధింబ్రహ్మాణం - నళస్య కేళేఃక్రీడాయాః యోగ్యామర్హాం
వధూసృష్టింస్త్రీశిల్పం తస్యవిధేఃయానస్యరథస్య యుగ్యోయుగవోఢా తత్రపరిచితఇత్య
ర్థః. సూ. తద్వహతిరథయుగప్రాసంగ మితి యత్ప్రత్యయః అహమపృచ్ఛమేవ దుహాది
త్వాద్ద్వికర్మకత్వం మయాఅస్య తద్యానస్య చక్రచక్రే రథాంగవ్రజే సంక్రీడతికూజతి
సతి. సూ. సమోకూజనఇతి వక్తవ్యమితి కూజనేనాత్మనేపదం త్వన్నామవర్ణాఇవకర్ణేన
పీతా గృహీత్వా నకేవలంలింగాత్ కింత్వాగమాదపిజ్ఞాతోయమర్థఇత్యర్థః.

అన్యేనపత్యాత్వయియోజితాయాం విజ్ఞత్వకీర్త్యాగతజన్మనోవా,
జనాపవాదార్ణవముత్తరీతుం విధావిధాతుఃకతమాతరిస్స్యాత్. 51

అన్యేనేతి. కించత్వయి అన్యేనసలేతరేణపత్యా యోజితాయాంసత్యాం విజ్ఞత్వకీ
ర్త్యాగతజన్మనః - అభిజ్ఞత్వఖ్యాత్యైవనిర్గతాయుషఇత్యర్థః విధాతుర్వా జనాపవాదా
ర్ణవం ఉత్తరీతుంనిస్తరీతుం, వృతోవేతీటోదీర్ఘః కతమావిధాకఃప్రకారః తరిస్తరణిః
స్యాత్ నకాపీత్యర్థః అతోదైవగత్యానలఏవతే భర్తేతిభావః.

ఆస్తాంతదప్రస్తుతచింతయాలం మయాసితన్విశ్రమితాతివేలం,
సోహంతదాగఃపరిమార్ష్టుకామ స్తవేప్సితం కిం విదధేభిధేహి. 52

ఇత్థమాశాముత్పాద్యఅస్యాశ్చిత్తవృత్తిపరిజ్ఞానాయప్రసంగాంతరేణనిగమయతి.
ఆస్తామితి. తత్పూర్వోక్తం ఆస్తాంతిష్ఠతు అప్రస్తుతచింతయా అలంతయాసాధ్యంనా
స్తీత్యర్థః - గమ్యమాన సాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్తృతీయాఅతఏవాహ నకేవ
లంశ్రూయమాణ క్రియాపేక్షయా కారకోత్పత్తిః కింతుగమ్యమాన క్రియాపేక్షయా
పీతి న్యాసోద్యోతకారః, కింతుహేతన్వికృశాంగి మయాఅతివేలమత్యంతం శ్రమితాసి
ఖేదితాసి శ్రమేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః అహంతత్ శ్రమణరూపం ఆగోపరాధం పరి
మార్ష్టుకామః పరిహర్తుకామః, తుంకామ మనసోరపీతి మకారలోపః కింతేవేప్సితంవిద
ధే తేమమనోరథంపూరయామి అభిధేహిబ్రూహి.

ఇతీరయిత్వా విరరామపత్రీ సరాజపుత్రీహృదయంబుభుత్సుః,
హ్రదేగభీరేహృదిచావగాఢే శంసంతి కార్యావతరంహిసంతః. 53

ఇతీతి. సపత్రీహంసః ఇతీరయిత్వా రాజపుత్ర్యాఃభైమ్యాః హృదయంబుభుత్సుః
జిజ్ఞాసుః విరరామతూష్ణీంబభూవ వ్యాఙ్పరిభ్యోరమఇతిరమేః పరస్మైపదం, తథాహి
సంతఃకార్యజ్ఞాఃగభీరే అగాధేహ్రదేహృది పరహృదయేచ అవగాఢేప్రవిశ్యదృష్టే
సతి కార్యస్యస్నానాదేఃరహస్యోక్తేశ్చ అవతరం తీర్థంప్రస్తావంచ శంసంతి కథయంతి
అన్యథా అనర్థస్స్యాదితిభావః- అవతరోవ్యాఖ్యాతః అర్థాంతరన్యాసోలంకారః.

కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమౌళి ర్విచింత్య వాచం మనసాముహూర్తమ్,
పతత్రిణం సాపృథివీంద్రపుత్రీ జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః. 54

కించిదితి. కించిత్తిరశ్చీనః స్వభావాదీషత్సాచీభూతోవిలోల ఆయాసాద్విలులి
తోమౌళిః కేశబంధోయస్యాస్సా. ని. సంయతామౌళయస్త్రయఇత్యమరః. వక్త్రేణ
తృణీకృతేందుః అధరీకృతచంద్రా సాపృథివీంద్రపుత్రీభైమీ ముహూర్తమల్పకాలం
మనసా విచింత్య పర్యాలోచ్య పతత్రిణంవాచం జగాద.

ధిక్చాపలేవత్సిమవత్సలత్వం యత్ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా,
సమీరసంగాదివనీరభంగ్యా మయాతటస్థస్త్వముపద్రుతోసి. 55

ధిగితి. చాపలేచపలకర్మణి యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః - వత్సస్యభావో
వత్సిమాశిశుత్వం పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్ ప్రత్యయః - తేననిమిత్తేన వత్సలత్వం వాత్స
ల్యం బాల్యప్రయుక్త చాపలాసక్తిమిత్యర్థః - ధిక్ - కుతః - యస్యబాల్యవాత్సల్య
స్య ప్రేరణాదుత్తరలీభవంత్యా చపలాయమానయా మయా - సమీరసంగాద్వాతా
హతేః ఉత్తరళీభవంత్యా నీరభంగ్యా జలవీచ్యేవ తటస్థః ఉదాసీనః కూలగతశ్చత్వముప
ద్రుతోసిపీడితోసి అతోనర్థహేతుత్వాద్బాల్యచాపలం హేయమితిభావః.

ఆదర్శతాంస్వచ్ఛతయాప్రయాసి సతాంసతావత్ఖలుదర్శనీయః,
ఆగఃపురస్కుర్వతిసాగసీంమాంయస్యాత్మనీదంప్రతిబింబితంతే. 56

ఆదర్శతామితి. స్వచ్ఛతయా నైర్మల్యగుణేన ఆదృశ్యతే పురోగతవస్తురూప
మస్మిన్నిత్యాదర్శో దర్పణఃతత్తాం ప్రయాసి - కుతః - యస్యస్వచ్ఛస్యతే తవసంబం
ధిని సాగసీంసాపరాధాం మాంపురస్కుర్వతి పూజయతి అగ్రేకుర్వాణేచ ఆత్మని
బుద్ధౌ స్వరూపేచ. ని. పురస్కృతః పూజితే రాత్యభియుక్తేగ్రతః కృతేఇతి. ఆత్మా
యత్నోధృతిర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మచ చేతిచామరః ఇదంమదీయం ఆగోప
రాధః ప్రతిబింబితం "మయాసితన్విశ్రమితాతి వేల"మిత్యేవంరూపేణ ప్రతిఫలితం మ
దీయమాగస్త్వయ్యారోపితవానసీత్యర్థః - పురోవర్తి ధర్మాణామాత్మని సంక్రమణాదా
దర్శోసీతిభావః - తతఃకిమిత్యతఆహ - సఆదర్శః సతాం సాధూనాం తావత్ప్రథమం
దర్శనీయఃఖలు అథపూజ్యశ్చేతి తావచ్ఛబ్దార్థః. శ్లో. రోచనంచందనం హేమమృదం

గం దర్పణంమణీన్, గురుమగ్నిం తథాసూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ ఇతి శాస్త్రాద్దితిభావః.

అనార్యమప్యాచరితం కుమార్యా
భవాన్మమ క్షామ్యతు సౌమ్య తావత్,
హంసోపి దేవాంశతయాసివంద్యః
శ్రీవత్సలక్ష్మేవహి మత్స్యమూర్తిః. 57

అనార్యమితి. హేసౌమ్యసాధో భవాన్ కుమార్యాః శిశోః మమసంబంధి అనార్యమనుచితమపి ఆచరితం త్వదుపద్రవరూపం దుశ్చేష్టితం క్షామ్యతు సహతాం హంసోపి తిర్యగపీత్యర్థః-త్వమితి శేషః భవానిత్యనుషంగే అసీతిమధ్యమపురుషాయోగాత్ దేవాంశతయామత్స్యమూర్తిః శ్రీవత్సలక్ష్మా విష్ణురివవంద్యోసి.

మత్ప్రీతిమాధిత్ససి కాం త్వదీక్షా ముదం మదక్ష్ణోరపి యాతి శేతామ్,
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా పృథక్కిమిందుస్సృజతి ప్రజానామ్. 58

అథయదుక్తం ''త్వదీప్సితం కిం విదధే భిధేహి'' తి తస్యోత్తరమాహ. మత్ప్రీతిమితి. కాం మత్ప్రీతిం కింవామదీప్సితమిత్యర్థః-ఆధిత్ససి ఆధాతుంకర్తుమిచ్ఛసి ఆవధాతేస్సన్నంతాల్లటిసిప్ యాప్రీతిః మదక్ష్ణోః త్వదీక్షాముదం; త్వదీక్షణప్రీతిమపి అతిశేతామతిలంఘతాం త్వద్దర్శనోత్సవాదన్యత్కిం మమేప్సితమిత్యర్థః - తథాహి - ఇందుః ప్రజానాం నిజామృతైః లోచనసేచనాత్ నేత్రాప్లావనాత్-పృథగన్యత్. సూ. పృథగ్వినేత్యాదినా పంచమీ కింవాసృజతికరోతి నకించిత్కరోతీత్యర్థః-దృష్టాంతాలంకారః.

మనస్తుయం నోజ్ఝతి జాతుయాతు మనోరథః కంఠపథం కథం సః,
కానామ బాలా ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం కథయేదభిజ్ఞా. 59

అథయదిసర్వథా మనోరథః కథనీయ ఇత్యభిప్రాయస్తర్హి తన్నశక్యమిత్యాహ. మనస్త్వితి. మనోమచ్చిత్తం కర్తృ యంమనోరథం జాతుకదాపి నోజ్ఝతి నజహాతి సమనోరథః కంఠపథం వాగ్విషయం ఉపకంఠదేశంచ కథంయాతు సంభావనాయాం లోట్ - యానసంభావనాపి నాస్తీత్యర్థః - కేనాపిప్రతిబద్ధస్య కథమంతికే సంచార ఇతి భావః - కుతః - అభిజ్ఞా వివేకినీ కా బాలా స్త్రీ ద్విజరాజస్యేందోః పాణినా గ్రహే గ్రహణే అభిలాషం కథయేత్ - తథా - హేద్విజపక్షిన్ రాజపాణిగ్రహాభిలాషం నలపాణిగ్రహేచ్ఛామితి చ గమ్యతే తథా చ దుర్లభజనప్రార్థనా ద్విజరాజపాణిగ్రహణకల్పా పరిహాసాస్పదీభూతా కథం లజ్జావత్యా వక్తుం శక్యత ఇత్యర్థః.

వాచం తదీయాం పరిపీయ మృద్వీం మృద్వీకయా తుల్యరసాం స హంసః,
తత్యాజ తోషం పరపుష్టఘోషే ఘృణాం చ వీణాక్వణితే వితేనే. 60

వాచమితి. సహంసః మృద్వీకయా ద్రాక్షయా. ని. మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షేత్యమరః తుల్యరసాం సమస్వాదాం మధురామిత్యర్థః - మృద్వీం మధురాక్షరాం తదీయాం వాచం పరిపీయ అత్యాదరేణాకర్ణ్య పరపుష్టఘోషే కోకిలకూజితే తోషం ప్రీతిం తత్యాజ వీణాక్వణితే చ ఘృణాం జుగుప్సాం వితేనే. ని. ఘృణాజుగుప్సాకృపయోరితి విశ్వః.

మందాక్షమందాక్షరముద్రముక్త్వా
తస్యాం సమాకుంచితవాచి హంసః,
తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలు
ర్గిరా ముఖాంభోజమయం యుయోజ. 61

మందాక్షేతి. తస్యాం భైమ్యాం మందాక్షేణ హ్రియా మందా సందిగ్ధార్థా అక్షరముద్రా ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాది రక్షరవిన్యాసో యస్మిన్ తత్తథా ఉక్త్వా సమాకుంచితవాచి నిగమిత వచనాయాం సత్యాం అయం హంసః తచ్ఛంసితే భైమీభాషితే కించన కించిత్ సంశయాలుస్సందిహానస్సన్ స్పృహిగృహీత్యాదిసూత్రేణ శీఙ్గ్రహణోపసంఖ్యానాదాలుచ్ ప్రత్యయః - ముఖాంభోజం ముఖకమలం గిరా యుయోజ ముఖేన గిరమువాచేత్యర్థః.

కరేణ వాంఛేవ విధుం విధర్తుం యమిత్థమాత్థాఽఽదరిణీ తమర్థం,
పాతుం శ్రుతిభ్యామపి నాధికుర్వే వర్ణం శ్రుతేర్వర్ణ ఇవాంతిమః కిమ్. 62

కరేణేతి. హే భైమి కరేణ విధుం చంద్రం విధర్తుం గ్రహీతుం వాంఛేవ తత్కల్పం యమర్థం ఇత్థం ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ఆదరిణీ ఆదరవతీ సతి ఆత్థ బ్రవీషి బ్రువః పంచానామిత్యాదినా సిపస్థాదేశః బ్రువశ్చాహాదేశః ఆహస్థ ఇతి హకారస్య థకారః- తమర్థం అంతే భవోంతిమో వర్ణశూద్రః అంతాచ్ఛేతి వక్తవ్యమితి డిమచ్ ప్రత్యయః - శ్రుతేర్వర్ణం వేదాక్షరమివ శ్రుతిభ్యాం శ్రోత్రాభ్యాం పాతుమపి శ్రోతుమపీత్యర్థః నాధికుర్వే కిం నాధికార్యస్మి కిం అస్మ్యేవేత్యర్థః అతస్సోర్థో వ్యక్తం వక్తవ్య ఇతి తాత్పర్యమ్.

అర్థాప్యతే వా కిమియద్భవత్యా చిత్తైకపద్యామపి వర్తతే యః,
యత్రాంధకారః కిల చేతసోపి జిహ్మేతరైర్బ్రహ్మ తదప్యవాప్యమ్. 63

నను తమర్థమత్యంతదుర్లభత్వాద్వక్తుం జిహ్రేమీత్యాశంకాయామాహ. అర్థాప్యత ఇతి. హే భైమి భవత్యా కింవా ఇయదేతావద్యథా తథా అర్థాప్యతే కిమర్థమయమర్థో ద్విజరాజపాణిగ్రహణవదతి దుర్లభత్వేనాఖ్యాయత ఇత్యర్థః. అర్థశబ్దాదాచష్ట ఇత్యర్థే ణిచి అర్థవేదసత్యానామాపుగ్వక్తవ్య ఇత్యాపుగాగమః, కుతస్తథానాఖ్యేయ ఇత్యాహ, యోర్థః - ఏకః పాదోయస్యామిత్యేకపదీ ఏకపాదసంచారయోగ్యో మార్గః. ని.

వర్త్మన్యేకపదీతిచేత్యమరః- కుంభపద్యాదిషునిపాతనాత్సాధుః చిత్తైకపద్యాంమనోమార్గేపివర్తతేచక్షురాద్యవిషయోపీత్యపి శబ్దార్థః సకథందుర్లభఇతిభావః తథాహి యత్రయస్మిన్ బ్రహ్మణివిషయేచేతసోప్యంధకారః ప్రతిబంధఃకిల తద్బ్రహ్మాజిహ్మైతరైరకుటిలైః కుశలధీభిరితియావత్ అవాప్యాంసుప్రాపం అమనోగమ్యంబ్రహ్మాపి కైశ్చిద్గమ్యతే కిముతమనోగతోయమర్థ ఇత్యర్థః అతఏవార్థాపత్తిరలంకారః.

ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే,
తిర్యంచమప్యంచమృషానభిజ్ఞ రసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్. 64

అథ యదిమయిమృషావాదిత్వ శంకయావక్తుంసంకోచస్తర్హితచ్చనశంకితవ్యమితి త్రయేణాహ. ఈశేత్యాది. ఈశస్య యదణిమైశ్వర్యం తస్యవివర్తోరూపాంతరంమధ్యోయస్యాస్సా తథోక్తేహే కృశోదరీత్యర్థః – లోకేశలోకేశేరతఇతి లోకేశలోకేశయాః బ్రహ్మలోకవాసినః. సూ. అధికరణేశేత ఇత్యచ్ప్రత్యయః శయవాసవాసిష్వ కాలాదిత్యలుక్ తేషాంలోకానాం జనానాంమధ్యే అజ్ఞంమూఢంతిర్యంచం పక్షిణమపిమాం మృషాఅనృతంతస్యానభిజ్ఞారసజ్ఞారసనాయస్య తస్యభావస్తత్తాసత్యవాదితేత్యర్థః- ఉపజ్ఞాయతఇత్యుపజ్ఞాఆదౌజ్ఞాతా. ని. ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదిత్యమరః – ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ ప్రత్యయః బహుళగ్రహణాత్కర్మార్థత్వంతయాతథాత్వేనోపజ్ఞాతముపజ్ఞం. సూ. ఉపజ్ఞోపక్రమంతదాద్యాచిఖ్యాసాయామితినపుంసకత్వం, సమం సాధారణం సమైస్సర్వైర్వాజ్ఞాయతఇతి సమజ్ఞాకీర్తిః పూర్వవదఙ్ ప్రత్యయః తదుపజ్ఞం తథాత్వేనాదౌజ్ఞాతా సమజ్ఞాయేనతం తథోక్తంసత్యవాదినమిత్యర్థః అంచవిద్ధి- అంచతేర్గత్యర్థత్వాత్ జ్ఞానార్థకత్వమ్.

మధ్యేశ్రుతీనాంప్రతివేశినీనాం సరస్వతీవాసవతీ ముఖేనః,
హ్రియేవతాభ్యశ్చలతీయమద్ధా పథాన్నసంసర్గగుణేనబద్ధా. 65

మధ్యఇతి. కించప్రతివేశినీనాం ప్రతివేశ్యానాం శ్రుతీనాం బ్రహ్మముఖస్థానాం మధ్యే వాసవతీనివసంతీ ఇయం నోస్మాకం ముఖేసరస్వతీవాక్– సంసర్గఏవగుణః శ్లాఘ్యధర్మఃతంతుశ్చతేన బద్ధాసతీ తాభ్యశ్శ్రుతిభ్యః హ్రియేవేత్యుత్ప్రేక్షా అద్ధాపథాత్సత్యమార్గాత్– న చలతి- సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీతిభావః. ని. సత్యేత్వద్ధాంజసా ద్వయమిత్యమరః.

పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకాం లంకాపురీమప్యభిలాషిచిత్తం,
కుత్రాపిచేద్వస్తుని తేప్రయాతి తదప్యవేహిస్వశయేశయాళు. 66

తతఃకిమతఆహ. పర్యంకతేతి. కుత్రాపివస్తుని ద్వీపాంతరస్థేపీతిభావః- అభిలాషిసాభిలాషం తే తవ చిత్తంకర్తృపర్యంకతామవసక్తికాత్వం ఆపన్నః సరస్వాన్సాగరఃఅంకఃచిహ్నం యస్యాస్తాం మతిదుర్గమామిత్యర్థః – తాంలంకాపురీమపి ప్రయాతిచేత్–తదపిదుర్గస్థమపివస్తు స్వశయేస్వహస్తేశయాళుస్థితం–అవేహి- శయాళుర్వ్యాఖ్యాతః. ని. పర్యంకికాపిపర్యంకఇతివైజయంతీ.

ఇతీరితాపత్రరథేన తేన హ్రీణాచ హృష్టాచ బభాణ భైమీ,
చేతోనలంకామయతే మదీయం నాన్యత్రకుత్రాపిచ సాభిలాషమ్.

ఇతీతి. తేనపత్త్రరథేనపక్షిణాహంసేన- ఇతీత్థంఈరితాఉక్తాభైమీహ్రీణాస్వయమేవస్వాకూతకథన సంకోచాల్లజ్జితా.సూ. నుదవిదేత్యాదినా వికల్పాన్నిష్ఠానత్వంహృష్టాఉపాయలాభాన్ముదితాచసతీ- బభాణ- కిమితి – మదీయంచేతోలంకాంనాయతేనైతి అయతేర్లట్, కుతః అన్యత్రకుత్రాపివస్తునిసాభిలాషం న అతోవస్త్వంతరనైస్పృహ్యాత్ లంకాంనాయతే కింతునలంరాజానం కామయతఇతి శ్లేషభంగ్యాబభాణేత్యర్థః.

విచింత్య బాలాజనశీలశైలం లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్,
ఆచష్టవిస్పష్టమభాషమాణా మేనాంసచక్రాంగపతంగశక్రః. 68

విచింత్యేతి. విస్పష్టమభాషమాణాం శ్లేషోక్తివశాత్సందిగ్ధం భాషమాణామిత్యర్థః ఏనాందమయంతీం సచక్రాంగ పతంగశక్రః హంసపక్షిశ్రేష్ఠః బాలాజనస్యముగ్ధాంగనాజనస్య శీలంస్వభావమేవశైలం లజ్జాయామేవనద్యాం మజ్జన్నంగఏవ నాగోగజోయస్యతం విచింత్యవిచార్యఆచష్ట తస్యాలజ్జావిజితమన్మథత్వం దృష్ట్వాలజ్జా విసర్జనార్థం వాచమువాచేత్యర్థః.

నృపేణ పాణిగ్రహణే స్పృహేతి నలంమనః కామయతే మమేతి,
ఆశ్లేషినశ్లేషకవేర్భవత్యా శ్లోకద్వయార్థస్సుధియామయాకిమ్. 69

నృపేణేతి. శ్లేషకవేఃశ్లేషభంగ్యా కవయితాత్ర్యాః శ్లిష్టశబ్దప్రయోక్త్ర్యాఇత్యర్థః- కవృవర్ణనఇతి ధాతోరౌణాదిక ఇకారప్రత్యయః – భవత్యాస్తవసంబంధీ నృపేన కర్త్రా పాణిగ్రహణం పాణిపీడనం ఉభయప్రాప్తౌకర్మణీతి విహితాయాః షష్ఠ్యాః కర్మణిచేతిసమాననిషేధేపి శేషషష్ఠ్యాసమాసః – తత్రస్పృహేతి, మమమనోనలంకామయతఇతిచ, ఏవంరూపఃశ్లోకద్వయార్థః కానాపుబాలాద్విజరాజపాణిగ్రహేతి చేతోనలంకామయత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయార్థః సుధియావిదుషామయా నాశ్లేషికింనాగ్రాహికింగృహీతఏవేత్యర్థః.

త్వచ్చేతసఃస్థైర్యవిపర్యయంతు సంభావ్యభావ్యస్మితదజ్ఞఏవ,
లక్ష్యేహిబాలాహృదిలోలశీలే దరాపరాద్ధేషురపిస్మరస్స్యాత్. 70

తర్హికిమర్థం''కరేణ వాంఛేవే''త్యాదికమజ్ఞవదుక్తమిత్యతఆహ.త్వచ్చేతసఇతి. కింతుత్వచ్చేతసః స్థైర్య విపర్యయమస్థిరత్వం సంభావ్యాశంక్య త్వచ్చిత్తస్థైర్యనిశ్చయ

పర్యంతమిత్యర్థః - తదజ్ఞః తస్యశ్లోకద్వయార్థస్య అజ్ఞోఽనభిజ్ఞః భావీభవిష్యన్, సూ. భవిష్యతి గమ్యాదయఇతిసాధుః, అస్మి సూ. ధాతుసంబంధేప్రత్యయా ఇతిభవిష్యత్త్వాయోగుణత్వా ద్వర్తమానతానురోధః నన్వేవమనురక్తాయాం మయిజ్ఞాతాయాంకుత ఇయంశంకేత్యాశంక్య స్త్రీణాంచిత్తచాంచల్యసంభవాదిత్యాహ, లక్ష్యఇతి. లోలశీలేచంచలస్వభావే బాలాయాః హృదిచిత్తఏవలక్ష్యేస్మరోపిదరాపరాద్ధేషుః ఈషచ్యుతసాయకస్స్యాత్ - కుశలోపిధన్వీచలలక్ష్యాత్ కదాచిదపరాధ్యతీతిభావః. ని. అపరాద్ధపృషత్కో-సౌలక్ష్యాద్యశ్చ్యుతసాయకఇత్యమరః - అర్థాంతరన్యాసోలంకారః.

మహీమహేంద్రః ఖలు నైషధేందు స్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ,
ప్రయోజనం సంశయకం ప్రమీదృక్ పృథగ్జనేనేవ సమద్విధేన. 71

మహీతి. కించ నైషధః నిషధానాం రాజా జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్ * సః ఇందురివ నైషధేందుః నలచంద్రః మహీమహేంద్రో భూదేవేంద్రః ఖలుతత్తస్మాత్ - సనలః - పృథగ్జనేన ప్రాకృతజనేనేవ మద్విధేన మాదృశేన విదుషా ఈదృక్ సంశయకం ప్రసందేహాదుష్టం ప్రయోజనం ఇత్థమేవ సందిగ్ధాకారేణైవ కథం బోధనీయః జ్ఞాపనీయః అనర్హ ఇత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుర్నలస్య కర్మత్వం ణ్యంతేకర్తుశ్చ కర్మణ ఇత్యభిహితత్వంచ.

పితుర్నియోగేన నిజేచ్ఛయా వా యువానమన్యం యది వా వృణీషే,
త్వదర్థమర్థిత్వకృతిప్రతీతిః కీదృఙ్మయి స్యాన్నిషధేశ్వరస్య. 72

అథేత్థమేవబోధనేకో దోష స్తత్రాహ. పితురితి. పితుర్నియోగేన ఆజ్ఞయా నిజేచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా వా అన్యం నలాదన్యం యువానం యది వా వృణీషే తదా నిషధేశ్వరస్య నలస్య మయివిషయే త్వదర్థం తుభ్యం సూ. చతుర్థీతదర్థేత్యాదినా చతుర్థీసమాసః అర్థేనసహ నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చవక్తవ్యా-తద్యథా తథా - అర్థిత్వకృతిః అర్థిత్వభజనం తత్ర ప్రతీతిర్విశ్వాసః కీదృక్స్యాత్ నశ్యేదిత్యర్థః - తస్మాదసందిగ్ధం వాచ్యమితిభావః.

త్వయాపి కిం శంకితవిక్రియేస్మి న్నధిక్రియే హం విషయే విధాతుమ్,
ఇతః పృథక్ ప్రార్థయసే తు యద్య త్కుర్వే తదుర్వీపతిపుత్రి సర్వమ్. 73

---

* వస్తుతస్త్వయం గ్రంథః ప్రమాదపతితఇతి ప్రతిభాతి, నిషధానాం రాజేత్యర్థే కురునాదిభ్యోణ్యః ఇతి ణ్యప్రత్యయే నైషధ్య ఇతి రూపస్య న్యాయ్యత్వాత్ అతఏవ సిద్ధాంతకౌముద్యాం సనైషధస్యార్థపతేరిత్యాదౌ శైషికోణ్ ఇత్యుక్తం. ఏవం సర్వత్ర బోధ్యమ్.

అథ తథావక్తుం నశక్యతే తర్హి తతోఽన్యత్తవేప్సితం కరిష్యే ప్రతిజ్ఞాభంగపరిహారాయేత్యాహ. త్వయేతి. హేఉర్వీపతి పుత్రి భైమిత్వయాపి వా కిం విధాతుం కింకర్తుం శంకితవిక్రియే సంభావితవిపర్యయే అస్మిన్ విషయే రాజపాణిగ్రహణ సంఘటనకార్యే అహంనధిక్రియే నియోజ్యే ననియోజ్య ఇత్యర్థః కరోతేః కర్మణి లట్ కింతు ఇతః పృథక్ అస్మాదన్యత్ యద్యత్ ప్రార్థయసే తత్సర్వం కుర్వే కరిష్యామీత్యర్థః - సామీప్యే లట్ - కృతప్రాయమిత్యర్థః.

శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ తద్గిరస్తా విధూయ వైమత్యధుతేన మూర్ధ్నా,
ఊచే హ్రియా విశ్లథితానురోధా పునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ. 74

శ్రవ ఇతి. ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ భూమీంద్రసుతా భైమీ శ్రవః ప్రవిష్టా ఇవ నతు సమ్యక్ప్రవిష్టాః తద్గిరః హంసవాచః వైమత్యేన అసమ్మత్యా ధుతేన కంపితేన మూర్ధ్నా విధూయ ప్రతిషిధ్య హ్రియా కర్త్ర్యా విశ్లథితానురోధా శిథిలితానువృత్తిః-త్యక్తలజ్జా సతీ-పునరప్యూచే ఉవాచ.

మదన్యదానం ప్రతికల్పనా యా వేదస్త్వదీయే హృది తావదేషా,
నిశోపి సోమేతరకాంతశంకా మోంకారమగ్రే సరమస్య కుర్యాః.

మదితి. మమాన్యస్మై దానం ప్రతిదానముద్దిశ్య యాకల్పనా "పితుర్నియోగేనే"త్యాదిశ్లోకోక్తస్తర్కః ఏషాకల్పనా త్వదీయే హృది వేదస్తావత్ సత్యైవేత్యర్థః- నిశః నిశాయా అపి సూ. పద్దన్నిత్యాదినా నిశాయా నిశ్ - సోమాచ్చంద్రాదితర కాంతశంకాం పురుషాంతరకల్పనామేవ- ఓంకారం ప్రణవం అస్యవేదస్య అగ్రేసరమాద్యం కుర్యాః సర్వస్యాపి వేదస్య ప్రణవపూర్వకత్వాదితిభావః. యథానిశాయాః నిశాకరేతర పరిగ్రహో నశంకితవ్యః తథామమాపి నేతర పరిగ్రహ ఇత్యర్థః- రూపకాలంకారః.

సరోజినీమానసరాగవృత్తే రనర్కసంపర్కమతర్కయిత్వా,
మదన్యపాణిగ్రహశంకి తేయ మహో మహీయ స్తవసాహసిక్యమ్. 76

సరోజినీతి. సరోజిన్యాః పద్మిన్యాః మానసరాగవృత్తేః మనోరాగస్థితేః అభ్యంతరారుణ్య ప్రవృత్తేశ్చ అనర్కసంపర్కమర్కేతరకాంతసంక్రాంతిం అతర్కయిత్వా అనూహిత్వా తవ - ఇయం మమాన్యస్య నళేతరస్య పాణిగ్రహం శంకత ఇతి తచ్ఛంకి తస్య భావస్తత్తా మహీయః మహత్తరం సాహసిక్యం సాహసికత్వం అహో అసంభావితార్థసంభావనాదాశ్చర్యం.

సాధుత్వయా తర్కితదేకమేవ స్వేనానలం యత్కిల సంశ్రయిష్యే,
వినామునా స్వాత్మని తు ప్రహర్తుం మృషాగిరం త్వాం నృపతౌ న కర్తుమ్.

సాధ్వీతి. కించ స్వేనస్వేచ్ఛయా అనలంనలాదన్యమగ్నించ సంశ్రయిష్యే ప్రాప్స్యామీతియత్ త్వయాఅతర్కి-ఊహితం తదేకమేవసాధ్వతర్కి- కింతు అము నానళేనవినా తదలాభఇత్యర్థః స్వాత్మనిప్రహర్తుం స్వాత్మానంహింసితుం కర్మణోఽధికరణత్వ వివక్షాయాంసప్తమీ. శ్లో. అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః, సర్వదా సర్వథాభావా త్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యతఇతివచనాత్ - అనలంసంశ్రయిష్యఇత్యనుషంగః నృపతౌనళేవిషయే త్వాంమృషాగిరం అసత్యవాచం కర్తుం న నళఏవమేశరణమన్యథాగ్నిప్రవేశేన మరణమేవ శరణమితిభావః.

మద్విప్రలభ్యంపునరాహయస్త్వాం తర్కస్సకింతత్ఫలవాచిమూకః,
అశక్యశంకవ్యభిచారహేతు ర్వాణీనవేదాయదిసంతుకేతు. 78

కించయస్తర్కః ఊహఃత్వాంమద్విప్రలభ్యం మయావిప్రలంభనీయం,సూ. పోరదుధాదతియత్ప్రత్యయః ఆహబోధయతీత్యర్థః. సతర్కః తస్యవిప్రలంభస్య ఫలవాచిప్రయోజనాభిధానే మూకోఽశక్తఃకిం - అతో మయ్యసత్యవాదిత్వ శంకానకార్యేత్యర్థః- కథమేతాఃతాసత్యవాక్త్వనిశ్చయోఽతఆహ. అశక్యేతి. అశక్యాశంకాయస్య సోఽశక్యశంకః శంకితుమశక్యః వ్యభిచారహేతుః విప్రలిప్సాలక్షణోయస్యాస్సావాణీ నవేదాయది నప్రమాణంచేత్ తర్హికేతుకేవా వేదాస్సంతు నకేపీత్యర్థః - సంభావనాయాంలోట్ - వేదవాచామసత్యత్వేమద్వాచామప్యసత్యత్వం నాన్యథేతిభావః.

అనైషధాయైవజుహోతి కింమాం తాతః కృశానౌ నశరీరశేషామ్,
ఈష్టేతనూజన్మతనో స్తథాపి మత్ప్రాణనాథస్తు నలస్సఏవ. 79

ఏవంనిజేచ్ఛయా నళాన్యవరణశంకాం నిరస్యపిత్రాజ్ఞయాపితాం నిరస్యతి. అనైషధాయేతి. తాతోమజ్జనకః. ని. తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః - మాంఅనైషధాయైవ నలాదన్యస్మాఏవ జుహోతిదదాతి కిమితికాకుః తదాశరీరశేషాం మృతాం కృశానౌ నజుహోతి కిం నతుజీవంతీంనాప్యగ్నేరన్యత్ర జుహోతీత్యర్థః - తదంగీకర్తవ్యమేవేతిభావః - కుతః సజనకః - తనూజన్మతనోరాత్మజాశరీరస్య ఈష్టేస్వామీభవతీత్యర్థః - అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతిశేషేషష్ఠీ, తథాపిశరీరస్య పితృస్వామికత్వేపీత్యర్థః - మత్ప్రాణనాథస్తు సనలఏవప్రాణానామతజ్జన్యత్వాదితిభావః - అతోమయ్యవిశ్వాసంమాకుర్విత్యర్థః.

తదేకదాసీత్వపదాదుదగ్రే మదీప్సితే సాధువిధిత్సుతా తే,
అహేళినాకింనళినీవిధత్తే సుధాకరేణాపి సుధాకరేణ. 80

ఫలితమాహ. తదేకేతి. తస్యనలస్యఏకస్యైవ దాసీత్వంతదేవపదంస్థానం తస్మాదుదగ్రే అధికేమదీప్సితే పత్నీత్వరూపేవిషయే తేతవ విధిత్సాతాచికీర్షాతైవ సాధుసా

ధ్వీ అవిచారేణ మన్మనోరథపూరణమేవతేయుక్తమిత్యర్థః - సాధ్వీతిసామాన్యోపక్రమాన్నపుంసకత్వాం శక్యంహిశ్వమాంసేనాపి క్షున్నివర్తయితు మితిభాష్యకారవచనాత్ - ననుకిమత్రాభినివేశేనగుణవత్తరయువాంతర స్వీకారేకోదోషస్తత్రాహ, అహేళినేతి. నళినీ - సుధాకరేణ అమృతనిధినాపి అహేళినాఅసూర్యేణసుధాకరేణచంద్రేణ కింవిధత్తేకింతేనతస్యాఇతిభావః తద్వన్మమాపియువాంతరేణేతిభావః - దృష్టాంతాలంకారః.

తదేకలుబ్ధేహృదిమేస్తిలబ్ధుం చింతానచింతామణిమప్యనర్ఘమ్,
విత్తేమమైకస్సకలత్రిలోకీ సారోనిధిః పద్మముఖస్సఏవ. 81

తదితి. కించ తస్మిన్నలఏవైకస్మిన్ లుబ్ధేలోలుపే మేహృది అనర్ఘంచింతామణిమపి లబ్ధుం చింతావిచారో నాస్తి తథావిత్తే ధనవిషయేపి మమసకలత్రిలోకీసారః త్రైలోక్యశ్రేష్ఠః పద్మముఖః పద్మాననః సనలఏవ త్రైలోక్యసారః పద్మముఖోనిధిశ్చ నలాదన్యత్రకుత్రాపిమేస్పృహా నాస్తికిముతయువాంతర ఇతిభావః.

శ్రుతశ్చదృష్టశ్చహరిత్సుమోహా ద్ధ్యాతశ్చనీరంధ్రితబుద్ధిధారం,
మమాద్యతత్ప్రాప్తిరసువ్యయోవా హస్తేతవాస్తేద్వయమేవశేషః.

శ్రుతశ్చేతి. కింబహునా సనలః శ్రుతఃదూతద్విజవందిచారణాదిముఖాదాకర్ణితః మోహాత్ భ్రాంతివశాత్ హరిత్సుదిక్షుదృష్టఃసాక్షాత్కృతశ్చ తథానీరంధ్రితబుద్ధిధారం నిరంతరీకృత తదేకవిషయబుద్ధిప్రవాహంయథాతథా - ధ్యాతఃచింతితశ్చ తథాద్యమమతత్ప్రాప్తిః నళప్రాప్తిః అసువ్యయః ప్రాణత్యాగోవా ద్వయమేవద్వయోరన్యతరఏవేత్యర్థః-శేషః కార్యశేషః-సచ-తవహస్తే-ఆస్తేత్వదాయత్తస్తిష్ఠతీత్యర్థః-అత్రతత్పదార్థశ్రవణమననిదిధ్యాసనసంపన్నస్యబ్రహ్మప్రాప్తిసుఖోచ్ఛేదలక్షణో మోక్షో గుర్వాయత్త ఏవేత్యర్థాంతరప్రతీతి ర్ధ్వనిరేవ, అభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదితి సంక్షేపః.

సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థం మత్ప్రాణవిశ్రాణనజంచపుణ్యమ్,
నివార్యతామార్యవృథావిశంకా భద్రేపిముద్రేయమయేభృశంకా.

సంచీయతామితి. హేహంస ఆశ్రుతపాలనోత్థం ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహోత్పన్నం. ని. అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః - మత్ప్రాణానాం విశ్రాణనం దానం తజ్జంచపుణ్యంసుకృతం సంచీయతాం హేఆర్యవృథావిశంకా సందేహః నివార్యతాంత్యజ్యతాం అయేఅంగ భద్రేపూర్వోక్త పుణ్యరూపే శ్రేయస్యపి విషయేభృశంకేయం ముద్రాఔదాసీన్యం శ్రేయసినోదాసితవ్యమిత్యర్థః.

అలంవిలంఘ్యప్రియవిజ్ఞయాచ్ఞాం కృత్వాపి వామ్యంవివిధంవిధేయే,
యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థా త్ఖలుస్ఖలిత్వాస్తఖలోక్తిఖేలాత్.

అలమితి. హేప్రియప్రీతికర విజ్ఞవిశేషజ్ఞ ఉభయత్రఇగుపధేత్యాదినాకప్రత్యయః - యాచ్ఞాంప్రార్థనాం విలంఘ్యాలం యాచ్ఞాంభంగోనకార్యఇత్యర్థః విధేయేవినీతజనే వివిధంవామ్యం వక్రత్వం కృత్వాప్యలం తచ్చనకార్యమిత్యర్థః - ఆశ్రవోయథోక్తకారీ. ని. వచనేస్థితఆశ్రవఇత్యమరః - తస్యభావస్తత్తాసైవపదంపదక్షేపఃతస్మాత్ - అస్తఖలోక్తిఖేలాత్ అస్తానిరస్తాఖలోక్తిఖేలామిథ్యాలాపవినోదోయేనతస్మాత్ యశఃపథాత్ స్ఖలిత్వాచరిత్వాఖలునస్ఖలితవ్యమిత్యర్థ అన్యథాయశోహానిస్స్యాదితిభావః. ని. నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయే ఖల్వితిత్యమరః - అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోరిత్యాదినోభయత్రాపిక్త్వాప్రత్యయః - ఇహానపాదాదౌఖల్వాదయఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వాన్నఇర్థస్య ఖలుశబ్దస్యానుద్వేజకత్వాన్నఇవ్వాదేన పాదాదౌప్రయోగోనదుష్యతీత్యనుసంధేయమ్.

స్వజీవమప్యార్తముదేదదద్భ్య స్తవత్రపానేదృశబద్ధముష్టేః,
మహ్యంమదీయాన్యదసూనదిత్సోస్సధర్మఃకరాద్భ్రశ్యతికీర్తిధాతః. 85

స్వేతి. హేహంస ఈదృశబద్ధముష్టేః ఈదృశకష్టలుబ్ధస్యతవ ఆర్తానాంముదేప్రీత్యై స్వజీవమపిదదద్భ్యః స్వప్రాణవ్యయేనాపి పరప్రాణత్రాణంకుర్వద్భ్యో బలిజీమూతవాహనాదిభ్యఇత్యర్థః జీవం జీమూతవాహనఇతిప్రసిద్ధేః, త్రపానేతికౌతుకః, త్రపాయాఃమనఃప్రత్యావృత్తిరూపత్వాత్తదపేక్షయా తేషామపాదానత్వాత్పంచమీ యస్మాత్ మదీయానేవఅసూన్ప్రాణాన్ మహ్యమదిత్సోస్తనకీర్త్యాధాతశ్శుద్ధఃధర్మఃకరాద్ధస్తాత్ భ్రశ్యతినచైతత్తవార్హమితిభావః.

దత్త్వాత్మజీవంత్వయిజీవదేపి శుద్ధ్యామిజీవాధికదేతుకేన,
విధేహితన్మాంత్వదృణేష్వశోద్ధుమముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నామ్.

దత్త్వేతి. కించ జీవదేప్రాణప్రదే త్వయివిషయేఆత్మజీవంమత్ప్రాణందత్త్వాపిశుద్ధ్యామి అనృణ్యంగమిష్యామీత్యర్థః - కింతుజీవాదధికఃప్రియః తద్దేత్వయికేనశుద్ధ్యామి నకేనాపి, తత్తుల్యవస్త్వభావాదిత్యర్థః - సంతిప్రాణాః ప్రాణైస్సమాః ప్రాణాధికసమంతునకించిదితిభావః - తత్ తస్మాత్తవభావాదేవమాంత్వదృణేషువిషయే, అశోద్ధుమృణగ్రస్తాభవితుమేవ అముద్రే అపరిమితే, దారిద్ర్యంత్వద్దేయవస్త్వభావరూపం తస్మిన్నేవ సముద్రేమగ్నాంవిధేహి నళసంఘటనేన మామృణగ్రస్తాం కుర్విత్యర్థః - అశోద్ధుంమగ్నామితిమగ్నత్వానువాదేనా శుద్ధిర్విధీయతే దరిద్రాణామృణవిముక్తిర్నాస్తీతిభావః.

క్రీణీష్వమజ్జీవితమేవపణ్య మన్యంనచేద్వస్తుతదస్తుపుణ్యమ్,
జీవేశదాతర్యదితేనదాతుంయశోపితావత్ప్రభవామిగాతుమ్. 87

క్రీణీష్వేతి. హేజీవేశదాతఃప్రాణేశ్వరప్రద మజ్జీవితమేవ పణ్యంక్రేయం వస్తు క్రీణీష్వటేవితేశరూపమూల్యాదానేనస్వీకురుష్వేత్యర్థః. అన్యదేతన్మూల్యానురూపం వస్త్వంతరం నాస్తిచేత్ - తర్హి పుణ్యం సుకృతం-అస్తు-కించ-యదితేతుభ్యం దాతుం యత్కించిత్ప్రదాతుం నప్రభవామి నశక్నోమి తావత్తర్హి యశోపికీర్తింవాగాతుం ప్రభవామి ఖ్యాతిసుకృతార్థమేవోపకురుష్వేత్యర్థః.

వరాటికోపక్రియయాపిలభ్యా న్నిభ్యాః కృతజ్ఞానథవాద్రియంతే,
ప్రాణైఃపణైస్స్వం నిపుణం భణంతః క్రీణంతి తానేవతు హంతసంతః.

అథవాసాధుస్వాభావ్యేనాపి పరోపకారంకుర్విత్యాహ. వరాటికేతి. అథవా వరాటికోపక్రియయా కపర్దికాదానేనాపి లభ్యాన్సులభాన్ - కృతజ్ఞాన్ ఉపకారజ్ఞాన్ తానల్పైవబహుమన్యమానాన్ - ఇభ్యాఃధనికాః. ని. ఇభ్యఆఢ్యోధనీస్వామీత్యమరః - నాద్రియంతే ధనలోభాన్నోపకుర్వంతీత్యర్థః - సంతోవివేకినస్తు స్వమాత్మానం నిపుణంభణంతః ఏతేవయం త్వదధీనాఇతి సాధువదంతఇత్యర్థః. తానేవకృతజ్ఞాన్ ప్రాణైరేవపణైర్మూల్యైః క్రీణంత్యాత్మసాత్కుర్వంతి కిముతధనైరితిభావః - అతస్త్వయాపిసతాకృతజ్ఞాహ ముపకర్తవ్యేతిభావః - హంతేతిహర్షే.

సభూభృదష్టావపిలోకపాలా స్తైర్మే తదేకాగ్రధియఃప్రసేదే,
నహీతరస్మాద్ఘటతేయదేత్య స్వయంతదాప్తిప్రతిభూర్మమాభూః. 89

సఇతి. కించసభూభృన్నలః అష్టావపిలోకపాలాఃతదాత్మకఇత్యర్థః. శ్లో. అష్టాభిర్లోకపాలానాంమాత్రాభిర్నిర్మితోనృప ఇతిస్మరణాత్ - అతఏవతదేకాగ్రధియఃనలైకతానబుద్ధేః మేమమతైర్లోకపాలైః ప్రసేదేప్రసన్నం భావేలిట్ దేవతాభిధ్యాయతః ప్రసీదంతీతిభావః - కుతః ఇతరస్మాదప్రసాదాత్ అన్యథేత్యర్థః-త్వం స్వయమేవ ఏత్యాగత్య-మమ-తదాప్తిప్రతిభూః నలప్రాప్తిలగ్నకోభూరితియత్ - తన్నఘటతేహి - తత్ప్రసాదాభావే కుతోమమేదంశ్రేయ ఇతిభావః.

అకాండమేవాత్మభువార్జితస్య భూత్వాపిమూలంమయివీరణస్య,
భవాన్నమేకింనళదత్వమేత్యకర్తాహృదశ్చందనలేపకృత్యమ్. 90

అకాండమితి. హేహంస విఃపక్షీ. ని. విపిష్కిరపతత్రిణఇత్యమరః - రోరీతిరేఫలోపే ఢ్రలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోణఇతిదీర్ఘః - భవాన్ - అకాండంఅనవసరఏవ అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ఆత్మభువాకామేనమయివిషయే అర్జితస్యోత్పాదితస్యరణస్య గాఢప్రహారలక్షణస్య మూలం హంసానామద్దీపకత్వేన నిదానంభూత్వాపి అన్యత్ర

కాండః దండః తద్వర్జితము కాండం యస్యతథా - ఆత్మభువా బ్రహ్మణా అర్జితస్య సృష్టస్య వీరణస్య తృణవిశేషస్య మూలం మూలాన్వయవాన్ భూత్వా అతఏవ నలదత్వం నైషధదాత్వం అన్యత్ర ఉశీరణత్వం చ ఏత్య మే హృదః చందనలేపకృత్యం శైత్యోత్పాదనం నకర్తా న కరిష్యతి కిం కరిష్యత్యేవ పరోపకారశీలత్వాదితి భావః. ని. కాండోస్త్రీ దండ బాణార్వవర్గావసరవారిషు, స్యాద్వీరణం వీరతృణం మూలేస్యోశీరమస్త్రియాం, అభయం నలదం స్యేవమితి చామరః అత్రవీరణస్యేతి శబ్దశ్లేషః అన్యత్రార్థశ్లేషః తథాచ నలదత్వా మేత్యేతి ప్రకృతాప్రకృతయోః అభేదాధ్యవసాయేన హంస ఆరోప్యమాణోశీరత్వస్య ప్రకృతతాదాత్మ్యేన చందనలేపకృత్యలక్షణ ప్రకృతకార్యోపయోగాత్పరిణామాలంకారః ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ - సచోక్తశ్లేష ప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః.

అలం విలంబ్య త్వరితుం హి వేలా కార్యే కిల స్థైర్యసహో విచారః,
గురూపదేశం ప్రతిభేవ తీక్ష్ణా ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమార్తిః. 91

అలమితి. హే హంస విలంబ్యాలం నవిలంబితవ్య మిత్యర్థః - అలంఖల్వోరిత్యాదినా క్త్వా ప్రత్యయే ల్యబాదేశః - త్వరితుం వేలాహి త్వరా కాలః ఖల్వయమిత్యర్థః - కాల సమయ వేలాసుతుమున్ కుతః స్థైర్యసహో విలంబసహః కార్యే విచారః విమర్శః కిలేతి ప్రసిద్ధౌ అన్యథా విపత్స్యత ఇతి భావః - తథాహి - తీక్ష్ణా శీఘ్రగ్రాహిణీ ప్రతిభా ప్రజ్ఞా గురూపదేశమివ ఆర్తిరాధిః జాతుకదాపి కాలం న ప్రతీక్షతే కాలక్షేపం న సహత ఇత్యర్థః - ఉపమార్థాంతరన్యాసయోస్సంసృష్టిః.

అభ్యర్థనీయస్స గతేన రాజా త్వయా న శుద్ధాంతగతో మదర్థమ్,
ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతో హి తదోదయేదన్యవధూనిషేధః.

అథానంతరకృత్యం సవిశేషముపదిశతి అభ్యర్థనీయ ఇత్యాదినా శ్లోకపంచకేన. గతేన ఇతో యాతేన - త్వయా - స రాజా నలః శుద్ధాంతగతోంతఃపురస్థః మదర్థం మత్ప్రయోజనం నాభ్యర్థనీయః న యాచ్యః దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం అతఏవాప్రధానే దుహాదీనామితి రాజ్ఞోభిహితకర్మత్వం, కుతః హి యస్మాత్ - తదా తస్మిన్కాలే ప్రియాణామాస్యదాక్షిణ్యం ముఖావలోకనోత్థ తచ్ఛందానువృత్తిత్వబుద్ధిః తేన బలాత్కృతః బలాత్ప్రవర్తితః అన్యవధూనిషేధః ఉదయేదుత్పద్యేత.

శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే న నైషధే కార్యమిదం నిగాద్యమ్,
అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా స్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతే తుషారా.

శుద్ధాంతేతి. కించ శుద్ధాంతసంభోగేన అంతఃపురస్త్రీసంభోగేన నితాంతతృప్తే అత్యంతతుష్టే నైషధే నలేవిషయే ఇదం కార్యం న నిగాద్యం న నిగదితవ్యం బ్రూహి

లోర్ణ్యత్ గదమదేత్యాదినా సోప సర్గాద్యతో నిషేధాత్ తథాహి - అపాం తృప్తాయ అద్భిస్తృప్తాయేత్యర్థః సూ. పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీసమాసప్రతిషేధాదేవజ్ఞాపకాత్ షష్ఠీ రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్వాదుర్మధురా సుగంధిః కర్పూరాదివాసనయా శోభనగంధా అత్రకవీనాం నిరంకుశత్వాద్గంధస్యేత్త్వే తదేకాంతగ్రహణమితి నియమానాదరః, తుషారా శీతలా వారిధారా నస్వదతే నరోచతే దృష్టాంతాలంకారః.

విజ్ఞాపనీయా న గిరో మదర్థాః క్రుధా కదుష్ణే హృది నైషధస్య,
పిత్తేన దూనే రసనే సితాపి తిక్తాయతే హంసకులావతంస. 94

విజ్ఞాపనీయా ఇతి. హే హంసకులావతంస నైషధస్య నలస్య హృది హృదయే క్రుధా క్రోధేన కదుష్ణే సతి సూ. కవం చోష్ణ ఇతి చకారాత్కోః కదాదేశః, మదర్థా మత్ప్రయోజనా దర్థాః అర్థేన సహ నిత్యసమాసో విశేష్యలింగతా చ వక్తవ్యా, గిరో వాచః న విజ్ఞాపనీయాః క్రోధావస్థాయాం న విజ్ఞాప్యా ఇత్యర్థః తథాహి పిత్తేన పిత్తదోషేణ దూనే దూషితే రసనే రసనేంద్రియే సితా శర్కరాపి తిక్తాయతే అతిక్తా తిక్తా భవతి భృశాదిత్వాత్క్యఙ్ - అనుదాత్తఙిత ఇత్యాత్మనేపదం అత్రాపి దృష్టాంతాలంకారః.

ధరాతురాసాహి మదర్థయాచ్ఞా కార్యా న కార్యాంతరచుంబిచిత్తే,
తదార్థితస్యానవబోధనిద్రా బిభర్త్యవజ్ఞాచరణస్య ముద్రామ్. 95

ధరేతి. తురం త్వరితం సాహయత్యభిభవత్యరీనితి తురాషాడింద్రః సాహయతేశ్చురాదికత్వాత్క్విప్ - నహివృతీత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః ప్రకృతిగ్రహణే ణ్యధికస్యాపి గ్రహణాత్, ముగ్ధబోధస్తు తురాశబ్దం టాబంతమాహ, అజాదిషు సాద్రూపత్వాభావాత్సహేస్సాడస్స ఇతి షత్వం నాస్తి, తస్మిన్ధరాతురాసాహి భూమీంద్రే నలే కార్యాంతరచుంబిచిత్తే అన్యకార్యవ్యాసక్తచిత్తే సతి మదర్థయాచ్ఞా మత్ప్రయోజనప్రార్థనా న కార్యా తథాహి - తదా అన్యాసంగకాలే అర్థితస్య ప్రార్థితార్థస్య అనవబోధో బోధాభావః స ఏవ నిద్రా సా అవజ్ఞాచరణస్యానాదరస్య ముద్రామభిజ్ఞానం బిభర్తి అనాదరప్రతీతిం కరోతీత్యర్థః తచ్చాతికష్టమితి భావః.

విజ్ఞేన విజ్ఞాప్యమిదం నరేంద్రే తస్మాత్త్వయాస్మిన్సమయం సమీక్ష్య,
ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః కార్యస్య కార్యస్య శుభా విభాతి. 96

విజ్ఞేనేతి. తస్మాదుక్తకారణాత్ - విజ్ఞేన వివేకినా - త్వయా - సమయం సమీక్ష్య ఇదం కార్యం అస్మిన్నరేంద్రే విషయే విజ్ఞాప్యం నన్వేవం కార్యవిలంబస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ. ఆత్యంతికేతి. హే హంస కార్యస్య ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోర్మధ్యే ఆర్యస్య విదుషః - తేతవ - కాకతరా శుభా సమీచీనా విభాతి ప్రతిభాతి అనవసరవిజ్ఞాపనేన కార్యవిఘాతాద్వరం విలంబనేనాపి కార్యసాధనమితి భావః.

ఇత్యుక్తవత్యా యదలోపి లజ్జా సానౌచితీచేతసినశ్చకాస్తు,
స్మరస్తుసాక్షీతదదోషతాయా మున్మాద్యయ స్తత్త దవీవదత్తాం. 97

ఇతీతి. ఇతీత్థం ఉక్తవత్యాతయా భైమ్యాలజ్జా అలోపి త్యక్తేతియత్-సా-విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగనిర్దేశః అనౌచితీ అనౌచిత్యంకథంనోస్మాకంశృణ్వతాం చేతసిచకాస్తు కింతుతస్యలజ్జాత్యాగస్యఅదోషతాయాం స్మరఃసాక్షీప్రమాణం యఃస్మరః తాంభైమీంఉన్మాద్యోన్మాదావస్థాం ప్రాపయ్యతత్తదనుచితం అవీవదత్ వాదయతిస్మవద తేర్ణౌచఙ్ గతిబుద్ధీత్యాదినావదతేరణికర్తుఃకర్మత్వం ప్రకృతిస్థస్యస్మరస్యాయందోషో నకామోపహతచేతసఇతిభావః.

ఉన్మత్తమాసాద్యహరఃస్మరశ్చ ద్వావప్యసీమాంముదముద్వహేతే,
పూర్వఃస్మరస్పర్ధితయాప్రసూనం నూనంద్వితీయోవిరహాధిదూనమ్.

ననుకామోవాకిమర్థమేవం కారయతీత్యాశంక్యతస్యాయం నిసర్గోయదున్మత్తేన క్రీడతీతిసదృష్టాంతమాహ.—ఉన్మత్తమితి. హరఃస్మరశ్చద్వావపి ఉన్మత్తమాసాద్యఅసీమామనంతాంముదముద్వహేతే వహేఃస్వరితేత్వాదాత్మనేపదం - కింతు తత్రనిర్దేశక్రమాత్ పూర్వఃపూర్వోక్తోహరః స్మరస్పర్ధితయా స్మరద్వేషితయాప్రసూనం ధత్తూరకుసుమం తస్యతదాయుధ తయేతిభావః, నూనం, ద్వితీయఃస్మరస్తు విరహాధిదూనంవిరహవ్యథాతప్తం ఉన్మాదావస్థాపన్నమిత్యర్థః - తత్రవినోదలాభాదితిభావః. ని. ఉన్మత్తఉన్మాదవతి ధత్తూరముచుకుందయోరితివిశ్వః ఉభయోరభేదాధ్యవసాయాత్సమానధర్మత్వం : విశేషణమాత్రశ్లేషాత్ప్రకృతా ప్రకృతగోచరత్వాచ్ఛ్లేషః తేన హరవత్స్మరోపి ఉన్మత్తప్రియఇత్యుపమాగమ్యతే.

తథాభిధాత్రీమథరాజపుత్రీం నిర్ణీయతాంనైషధబద్ధరాగామ్,
అమోచిచంచూపుటమౌనముద్రా విహాయసా తేనవిహస్యభూయః.

తథేతి. అథానంతరం తథా అభిధాత్రీంవక్త్రీం తాంరాజపుత్రీంనైషధేనలేబద్ధరాగాం నిర్ణీయతేనవిహాయసా విహంగేన విహస్యభూయః పునఃచంచూపుట మౌనముద్రానిర్వచనత్వం అమోచిఅవాదీత్యర్థః.

ఇదంయదితన్మాపతిపుత్రితత్త్వం పశ్యామితన్నస్వవిధేయమస్మిన్,
త్వాముచ్చకైస్తాపయతాన్నృపంచ పంచేషుణైవాజనియోజనేయం.

ఇదమితి. హేక్ష్మాపతిపుత్రి ఇదంత్వనుక్తం తత్త్వం సత్యంయదితర్హి అస్మిన్విషయేస్వవిధేయం మత్కృత్యంనపశ్యామికింతుత్వాంనృపంనళంచ ఉచ్చకైరత్యంతం తాపయతాపంచేషుణైవ ఇయంయోజనాయువయోస్సంఘటనా అజనిజనితా, జనేః కర్మణిలుఙిచిణ్-చిణోలుక్.

త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరింద్రియాణాం
తస్యోపవాసవ్రతినాం తపోభిః,
త్వామద్యలబ్ధ్వామృతతృప్తిభాజాం
స్వం దేవభూయం చరితార్థమస్తు. 101

త్వదితి. కింతుత్వద్బద్ధబుద్ధేస్త్వదాసక్తచిత్తస్యత్వామేవధ్యాయతఇత్యర్థః - అతఏవతస్యనలస్య ఉపవాసవ్రతినాం త్వదాసంగాద్విషయాంతర వ్యావృత్తానాం తపోభిరుక్తోపవాసవ్రతరూపైః అద్యత్వాంలబ్ధ్వా మన్ముఖేనలబ్ధప్రాయాం నిశ్చిత్య సాక్షాత్కృత్యేతిచగమ్యతే - అతఏవామృతేనయాతృప్తి స్తద్భాజాం బహిరింద్రియాణాం స్వం స్వకీయం దేవభూయందేవత్వమింద్రియత్వం సురత్వంచ. ని. దేవస్సురేషు మేఘేరాజ్ఞిదేవమాఖ్యాత మింద్రియమితివిశ్వః చరితార్థంసఫలం అస్తు అమృతపానైకఫలత్వాద్దేవత్వస్యేతిభావః - అభిధాయాఃప్రకృతార్థేనియమనాత్ అర్థాంతరప్రతీతిర్ధ్వనిరేవేత్యనుసంధేయమ్.

తుల్యావయోర్మూర్తిరభూన్మదీయాదగ్ధాపరంసాస్యనతాప్యతేపి,
ఇత్యభ్యసూయన్నివదేహతాపం తస్యాతనుస్త్వద్విరహాద్విధత్తే.

యదుక్తంనృపంచపంచేషుస్తాపయతీతితదాహ. తుల్యేతి. ఆవయోః నలస్యమమచేత్యర్థః త్యదాదీనిసర్వైర్నిత్యమితి సర్వగ్రహణాత్త్యదాదీనాం నలేనసహోక్తాత్యదాదేశ్శేషః మూర్తిస్తనుః తుల్యాతుల్యరూపా అభూత్ అత్రమదీయాసామూర్తిఃపరం నిశ్శేషందగ్ధాభస్మీకృతా అస్యనలస్యమూర్తిస్తునతాప్యతేపి తాపమపి నప్రాప్యతఇతిహేతోఃఅభ్యసూయన్నివ ఈర్ష్యన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా అతనురనంగఃత్వద్విరహాత్త్వద్విరహమేవరంధ్రమన్విష్యేత్యర్థః - తస్యనలస్యదేహతాపం విధత్తే తస్మాత్సిద్ధపదముపతిష్ఠతేతేమనోరథ ఇతిభావః.

లిపింద్రుశాభిత్తివిభూషణంత్వాం నృపఃపిబన్నాదరనిర్నిమేషః,
చక్షుర్భ్రులైరార్జితమాత్మచక్షూ రాగంసధత్తేరచితంత్వయాను. 103

అథాస్యదశావస్థాంవర్ణయన్ చతుఃప్రీతిం తావచ్ఛ్లోకద్వయేనాహ. లిపిమితి. హేభైమిసన్నృపఃభిత్తివిభూషణంసద్యాలంకారభూతాం లిపించిత్రమయీంత్వాం అదరేణాస్థయా నిర్నిమేషః దృశాపిబన్ చక్షుర్భిర్లైర్నిర్నిమేషత్వ కృతైరశ్రుభిః అర్జితంత్వయాను త్వయాహారచితం అత్మచక్షుషో రాగమారుణ్యమనురాగంచధత్తేఅత్రోభయకారణ సంభవాదుభయస్మిన్నపిరాగే జాతేశ్లేషమహిమ్నా ఏకత్రాభిమానాత్కారణవిశేషసందేహః.

పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీంనృపస్య త్వామాదరాదస్తనిమీలయాస్తి,
మమేదమిత్యశ్రుణినేత్రవృత్తేః ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయావివాదః. 104

ఇమమేవార్థంభంగ్యంతరేణాహ. పాతురితి. అస్తనిమీలయా నిర్నిమేషయా దృశా ఆలేఖ్యమయీంచిత్రగతాంత్వాంఆదరాత్పాతుః దృష్టురిత్యర్థః పిబతేస్తృనృత్యయః - అతఏవనలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధాత్త్వామితిద్వితీయా, నృపస్య నేత్రవృత్తేః నేత్రప్రవృత్తేః ప్రీతేశ్చతుఃప్రీతేఃనిమేషస్యచ్ఛిదయావిచ్ఛేదేనసహ నేత్రవృత్త్యేతిశేషః భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః అశ్రుణివిషయే ఇదమశ్రుమమేతిమత్కృతంమత్కృతమితి వివాదఃకలహోస్తి భవతీత్యర్థః అతి గాఢాచక్షుఃప్రీతిరిత్యర్థః.

త్వంహృద్గతాభైమిబహిర్గతాపి ప్రాణాయితానాసికయాస్యగత్యా,
నచిత్తమాక్రామతి తత్రచిత్ర మేతన్మనోయద్భవదేకవృత్తి. 105

అథమనస్సంగమాహ. త్వమితి. హేభైమి త్వంబహిర్గతాపిహృద్గతా అంతర్గతా అపిర్విరోధే తస్యాభాసత్వాద్విరోధాభాసోలంకారః అస్యనలస్య కయాగత్యాకేనప్రకారేణ ప్రాణాయితాప్రాణవదాచరితా ప్రాణిసమాఉపమానాదాచారేకర్తుఃక్యఙ్ప్రత్యయః - నాసిఅస్యేవేత్యర్థః యతఃప్రాణోపి నాసికయానాసాద్వారా ఆస్యగత్యాముఖద్వారేణోచ్ఛ్వాస నిశ్వాసరూపేణ బహిర్గతోపి అంతర్గతోభవతీతి శబ్దశ్లేషః అతఏవ ప్రాణాయితేతి శ్లిష్టవిశేషణోయముపమాపూర్వోక్త విరోధాభాసేన సంకీర్ణా తత్ర ప్రాణాయితత్వేచిత్రం ఆశ్చర్యరసః చిత్తంనాక్రామతి నకించిచ్చిత్రమిత్యర్థః కుతః - యద్యస్మాదేతన్మనోనలచిత్తం భవతీత్వమేవైకావృత్తిర్జీవికాయస్య తద్భవదేకవృత్తి భవచ్ఛబ్దస్యసర్వనామత్వాత్సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావఇతి పుంవద్భావః. జీవితభూతస్యప్రాణాయితత్వేకించిత్రం జీవితస్యప్రాణాధారణాత్మకత్వాదితిభావః.

అజస్రమారోహసిదూరదీర్ఘాం సంకల్పసోపానతతింతదీయాం,
శ్వాసాన్సవర్షత్యధికంపునర్య ద్ధ్యానాత్తవత్వన్మయతాంతదాప్య.

అథద్వాభ్యాం సంకల్పావస్థామాహ. అజస్రమితి. దూరదీర్ఘామత్యాయతాం తదీయాంనలీయాం సంకల్పామనోరథా ఏవసోపానాని తేషాంతతింపఙ్క్తిం అజస్రం త్వమారోహసి శ్వాసాన్పునః సనలః అధికంవర్షతిముంచతీతియత్ - తత్ శ్వాసవర్షణం తవ ధ్యానాత్ త్వన్మయతాం త్వదాత్మకత్వం అప్యప్రాప్య అప్నోతేర్ల్యప్ పూర్వాత్ క్త్వాయాం సమాసేఽనఞ్పూర్వ ఇతి క్త్వోల్యబాదేశః నూనమితిశేషః అన్యథాకథమన్యయా సాదన్యస్యశ్వాస మోక్షఇతిభావః - అత్రశ్వాససోపానారోహణయోః కార్యకారణయోర్వైయధికరణ్యోక్తేరసంగత్యలంకారః. శ్లో. కార్యకారణయోర్భిన్న

దేశ్యతేస్యాదసంగతి రితిలక్షణాత్ - తన్మాలాచేయం నలస్యదమయంతీ తాదాత్మ్యోత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

హృత్తస్య యాం మంత్రయతే రహస్త్వాం
తాంవ్యక్తమామంత్రయతేముఖంయత్,
తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్ర
సఖ్యోచితీ సాఖలు తన్ముఖస్య. 107

హృదితి. తస్యనలస్య హృత్ హృదయంకర్తృయాంత్వాంరహఃఉపాంశు. ని. రహశ్చోపాంశుచాలింగ ఇత్యమరః మంత్రయతే:సంభాషతే తాంత్వాంముఖం కర్తృవ్యక్తంప్రకాశ మామంత్రయతే సంభాషతే హేప్రియే క్వయాసి మామనుయాంతంపశ్యేత్యేవముచ్చైరుచ్చారయతీతియత్ - సా తద్రహస్యప్రకాశనం విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా తన్ముఖస్య తద్వైరిణో నలద్వేషిణః పుష్పాయుధస్యమిత్రంసహచరశ్చంద్రః తేనయత్సఖ్యంమైత్రీ సాదృశ్యంతస్యోచితీఔచిత్యంఖలు అరిమిత్రమిత్రిస్యాప్యరిత్వా దుచితమేతద్రహస్య భేదనమిత్యర్థః అత్రముఖకర్తృకరహస్యో ద్భేదనస్యోక్తవైరనిమిత్తకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే.

స్థితస్యరాత్రావధిశయ్యశయ్యాం మోహేమనస్తస్య నిమజ్జయంతీ,
ఆలింగ్యయాచుంబతిలోచనేసా నిద్రాధునానత్వదృతేంగనావా.

అథైకేన జాగరమరతించాహ. స్థితస్యేతి. రాత్రౌశయ్యా మధిశయ్యాశయ్యాయాంశయిత్వాను. అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేత్యధికరణస్యకర్మత్వం, స్థితస్యనలస్యమనో మోహే సుఖపారవశ్యే నిమజ్జయంతీ సతీయా ఆలింగ్యలోచనేచుంబతి సానిద్రాత్వదృతేత్వత్తోవినా. సూ. అన్యారాదితరర్తే ఇత్యాదినా పంచమీత్యద్వైరహాద్ధేతోః త్వదన్యాచేతిద్రష్టవ్యం అంగనావా అధునానాస్తి నిద్రానిషేధాజ్జాగరః అంగనాంతరనిషేధాద్విషయ ద్వేషలక్షణా అరతిశ్చోక్తా అత్రనిద్రాంగనయోః ప్రస్తుతయోరేవాలింగనాక్షిచుంబనాదిధర్మసామ్యాదౌపమ్యప్రతీతేః కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా. శ్లో. ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతా తుల్యయోగితేతిలక్షణాత్.

స్మరేణనిస్తక్ష్య వృథైవబాణై ర్లావణ్యశేషాం కృశతామనాయి,
అనఙ్గతామప్యయమాప్యమానః స్పర్ధాంనసార్ధం విజహాతి తేన. 109

అథకార్శ్యావస్థామాహ. స్మరేణేతి. అయంనలః స్మరేణబాణైఃనిస్తక్ష్య నిశాత్యవృథైవ లావణ్యంకాంతివిశేషః ని. ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతియదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతఇతిభూపాలః తదేవ శేషోయస్యాస్తాం

కృశతాం కార్శ్యం అనాయి నీతః, నయతేర్ద్వికర్మకత్వాదప్రధానేకర్మణి లుఙ్. ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామితి వచనాత్-పృథాత్వం వ్యనక్తి అనంగతాం కృశాంగతాం అనుదరా కన్యేతి వదీపదర్థేవఙ్ సమానః ఆప్యమానో నీయమానోపి పూర్వవదప్రధానే కర్మణి శానచ్ ప్రత్యయః-తేనస్మరేణ సార్ధం స్పర్ధాం న విజహాతి తథాపి తం జిగీషత్యేవేత్యర్థః - అంగకార్శ్యేపి స్పర్ధాబీజస్య లావణ్యస్యాకార్శ్యాదంగ కర్శనం వృథైవేతి భావః - అతఏవ విశేషోక్తిరలంకారః. శ్లో. తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్.

త్వత్ప్రాప్తిపకాత్త్రస్యతినైనసోపి త్వయ్యేషదాస్యేపి నలజ్జతేయత్,
స్మరేణబాణైరతితీక్ష్ణతీక్ష్ణైర్లూనస్స్వభావోపి కియాన్కిమస్య.

అథద్వాభ్యాంలజ్జాత్యాగమాహ.—త్వదిత్యాది స్మరేణాతితీక్ష్ణైర్బాణైః అతితక్ష్య శరీరమితి శేషః అస్య నలస్య స్వభావోపి పాపభీరుత్వ నీచకృత్యగర్హాతాచ్ఛీల్యమపి కియాన్ లూనః కిమిత్యుత్ప్రేక్షా కుతః యద్యస్మాత్-త్వత్ప్రాప్తిప కాత్ త్వత్ప్రాప్తి సాధనాత్ ఏనసః పాపాదపి న త్రస్యతి, సూ. భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వం ఏషనలః త్వయి దాస్యేపి విషయే న లజ్జతే.

స్మారంజ్వరంఘోర మపత్రపిష్ణోః స్సిద్ధాగదంకారచయేచికిత్సౌ,
నిదానమౌనా దవిశద్విశాలా సాంక్రామికీతస్య రుజేవలజ్జా. 111

స్మారమితి. ఘోరం దారుణం స్మారంజ్వరం కామసంతాపం చికిత్సౌ ప్రతికర్తరి కితనివాస ఇతి ధాతోః. సూ. గుప్తిజ్కిద్భ్యస్సన్, నిందాక్షమావ్యాధిప్రతీకారేషు స్థాప్యత ఇతి రోగప్రతీకారార్థే సన్ప్రత్యయః - సనాశంసభిక్షఉః నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః-స్సిద్ధాగదంకారచయే స్సిద్ధవైద్యసంఘే కర్మణ్యణ్ కారే సత్యాగదస్యేతి ముమాగమః నిదానమౌనాద్రోగ నిదానానభిధానాద్ధేతోః అపత్రపిష్ణోః లజ్జాశీలస్య అలంకృఞిత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః - తస్య నలస్య విశాలా మహతీ లజ్జా సంక్రమాదాగతా సాంక్రామికీ రుజేవ. అక్షిరోగో హ్యపస్మారః క్షయః కుష్ఠం మసూరికా. దర్శనాత్ స్పర్శనాద్దానాత్ సంక్రామంతి నరాన్నరమిత్యుక్తరోగ ఇవేత్యర్థః - భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః అవిశత్ అజ్ఞాతనిదానాహి లజ్జాభాజో భవంతీతి ప్రసిద్ధిః.

బిభేతిరుష్టాసికిలేత్యకస్మా
త్సత్వాం కిలోపేత్యహసత్యకాండే,
యాంతీమివత్వామనుయాత్యహేతో
రుక్తస్త్వయేవ ప్రతివక్తి మోఘమ్. 112

అథోన్మాదావస్థామాహ.—బిభేతీతి. సనలః అకస్మాత్ అకాండే రుష్టాసి పితాసి కిలేతి బిభేతి అకాండే అనవసరే త్వాముపేత్య కిల ప్రాప్యేవ హసతి అహేతోః అకస్మాద్యాంతీమివ గచ్ఛంతీమివ త్వామనుయాతి త్వయోక్త ఇవ మోఘం నిర్విషయం ప్రతివక్తి సర్వోయమున్మాదానుభావః ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః.

భవద్వియోగాభిదురార్తిధారా
యమస్వసుర్మజ్జతి నిశ్శరణ్యః,
మూర్ఛామయద్వీపమహాంధ్యపంకే
హాహామహీభృద్భట కుంజరోయం. 113

అథమూర్ఛావస్థామాహ.—భవదితి. భవత్యాః వియోగో భవద్వియోగః సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావ ఇతి పుంవద్భావః - తస్మిన్ అభిదురా అవిచ్ఛిన్నా విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్-ఆర్తిధారా దుఃఖపరంపరా తస్యా ఏవ యమస్వసుః యమునాయాః మూర్ఛామయం మూర్ఛావస్థారూపం ద్వీపంతత్రయన్మహాంధ్యం మహామోహః తస్మిన్నేవ పంకే అయం మహీభృద్భటో రాజవీరః స ఏవ కుంజరః శరణ్యః త్రాణసమర్థః-తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః-తద్రహితో నిశ్శరణ్యః నిరాలంబస్సన్ మజ్జతి హాహేతి ఖేదే, రూపకాలంకారః - ఆర్తిధారాయాస్తమోవికారత్వేన రూపసామ్యాద్యమునాత్వేన రూపణమ్.

సవ్యాపసవ్యత్యజనా ద్ద్విరుక్తైః పంచేషుబాణైః పృథగర్జితాసు,
దశాసుశేషాఖలుతద్దశాయా తయానభఃపుష్ప్యతుకోరకేణ. 114

దశమావస్థాతు తస్యకదాపి సుగమామాభూదిత్యాహ.—సవ్యేతి. సవ్యాపసవ్యాభ్యాం వామదక్షిణాభ్యాం త్యజనాన్మోచనాత్ ద్విరుక్తైః ద్విగుణీకృతైః దశభిరిత్యర్థః - పంచేషుబాణైః పృథగర్జితాసు ప్రత్యేకముత్పాదితాసు దశాసు. శ్లో. దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతారతిః. హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ. ఇత్యుక్తాసు చక్షుః ప్రీత్యాది దశావస్థాసు మధ్యే శేషా అవశిష్టా యా తద్దశా ఖలు తద్దశాపి దశమావస్థేత్యర్థః తయైవ కోరకేణ కలికయేతి రూపకం నభః పుష్ప్యతు పుష్పితమస్తు సా దశా ఖపుష్పకల్పాస్తు కదాపి మాభూదిత్యర్థః- తచ్చత్వత్ప్రాప్తిలాభాదిత్యర్థః పుష్ప వికసన ఇతి ధాతుర్దైవాదికః.

త్వయిస్మరాధేస్సతతాస్మితేన ప్రస్థాపితోభూమిభృతాస్మితేన,
ఃగత్యభూతస్సఫలోభవత్యా భావప్రతీత్యాగుణలోభవత్యాః. 115

త్వయీతి. కింబహునా. అహమపి త్వయి విషయే స్మరాధేః కామదుఃఖాద్ధేతోః

సతతమస్మి తేననిత్యఖిన్నేవ తేనభూమిభృతానలేనప్రస్థాపితోస్మి అథాగత్యగుణలోభవ త్వాథవత్యా స్తనభావప్రతీత్యా అభిప్రాయజ్ఞానేనసఫలోభూతః సిద్ధార్థోస్మీత్యర్థః.

ధన్యాసి వైదర్భిగుణై రుదారై ర్యయా సమాకృష్యత నైషధోపి,
ఇతఃస్తుతిఃకాఖలుచంద్రికాయా యదబ్ధిమప్యుత్తరళీకరోతి. 116

ధన్యాసీతి. హేవైదర్భి భైమి వైదర్భీరీతిరపి గమ్యతే ధనంలబ్ధ్రీధన్యాఅసికృతార్థాసీత్యర్థః - ధనగణంలబ్ధేతియత్ ప్రత్యయః కుతః యయాత్వయా ఉదారైరుత్కృష్టైః గుణైర్లావణ్యాదిభిః అన్యత్రశ్లేషప్రసాదాదిభిః సాశైశ్చేతిగమ్యతే - నైషధఃనలోపి తాదృగ్విధోపీత్యర్థః - సమాకృష్యతసమ్యగాకృష్టః వశీకృతఇత్యర్థః ఏతేనవైదర్భీరీత్యాశ్లేషాది గుణైర్భావక ఇవేత్యుపమాలంకారోవ్యజ్యతే తథాహి - చంద్రికాయాః అబ్ధిమపిఅతిగంభీర మపీత్యర్థః ఉత్తరళీకరోతి క్షోభయతీతియత్ ఇతోధికాస్తుతిర్వర్ణనాకాఖలు నకాపీత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః తేననలస్యసముద్రగాంభీర్యం దమయంత్యాశ్చంద్రికా సౌందర్యంచవ్యజ్యతే.

నలేనభాయాః శశినానిశేవ
త్వయా సభాయాన్నిశయాశశీవ,
పునఃపున స్తద్యుగయుగ్విధాతా
స్వభ్యాసమాస్తేనుయువాం యుయుక్షుః. 117

ఫలితామాహ.—నలేనేతి. శశినానిశేవత్వం నలేనభాయాఃభాహిభాతేరాశిషి లిఙ్ సోపినిశయాశశివత్త్వయాభాయాత్ భాతు పూర్వవల్లిఙ్ కించఅత్రదైవానుమాల్యమపి సంభావ్యతఇత్యాహ. - పునఃపునః ముహుర్ముహుః తయోర్నిశాశశినోఃయుగం యుక్తంయునక్తియోజతీతితద్యుగయుక్ క్విప్, యువాంత్వాంనలంచ, త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః - యోక్తుమిచ్ఛుః యుయుక్షుః యుజేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, స్వభ్యాసం అభ్యాసస్యసమృద్ధౌ నిరంతరాభ్యాసఇత్యర్థః - సమృద్ధ్యర్థేవ్యయీభావః- తతఃపరస్యాస్సప్తమ్యాః వైకల్పికోమ్ భావః - ఆస్తేనుఅద్యాప్యభ్యసతి కిమిత్యర్థః - అత్రతదార్థ్యేచతుర్థ్యామ్ భావఇతి వ్యాఖ్యానే అభ్యాసార్థమభ్యస్యతీత్యర్థఃస్యాత్ - తథాచాత్మాశ్రయస్స్యాదిత్యుపేక్షణీయం అత్రదమయంతీనలయోరన్యోన్యశోభాజననోక్తే రన్యోన్యాలంకారః పరస్పరక్రియాజననమన్యోన్యమితిలక్షణాత్ - సచోపమాద్వయానుప్రాణితఇతి సంకరః తన్మూలాచేయంవిధాతుః పునఃపునః నిశాశశియోజనాయాం దమయంతీనలయోజనార్థాభ్యాసత్వోత్ప్రేక్షేతి సంకరః.

స్తనద్వయేతన్విపరంతవైవ పృథౌయది ప్రాప్స్యతి నైషధస్య,
అనల్పవైదగ్ధ్యవివర్ధినీనాం పత్రావళీనాంరచనాసమాప్తిమ్. 118

స్తనద్వయఇతి. కించ నైషధస్యనలస్య అనల్పేనమహతావైదగ్ధ్యేన నైపుణ్యేన వివర్ధినీనాముజ్జృంభిణీనాం పత్రావలీనాంరచనాసమాప్తిం సంపూర్ణతాంప్రాప్స్యతి యదితర్హి హేతన్విపృథౌపృథునిభాషితపుంస్కత్వాద్వికల్పే నపుంవద్భావఃతవైవపరం స్తనద్వయేనాన్యస్యాః స్తనద్వయ ఇత్యర్థః అన్యాసామయోగ్యత్వా దితిభావః.

ఏకస్సుధాంశుర్నకథంచనస్యా త్తృప్తిక్షమ స్త్వన్నయనద్వయస్య,
త్వల్లోచనాసేచనక స్తదస్తు నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః. 119

ఏకఇతి. ఏకస్సుధాంశుః త్వన్నయనద్వయస్య కథంచనకథంచిదపి తృప్తౌ ప్రీణనేక్షమోనస్యాత్ తత్తస్మాత్ నలాస్యశీతద్యుతినానలముఖచంద్రేణ సద్వితీయస్సన్ త్వల్లోచనయోరాసేచనఃఅనంతతృప్తికరోస్తు. ని. తదాసేచనకంతృప్తే ర్నాస్త్యంతోయస్యదర్శనా దిత్యమరః - ఆసిచ్యతేఆప్యతేఅనందఅనేనేత్యాసేచనఃకరణే ల్యుట్ సఏవాసేచనకః.

అహోతపఃకల్పతరుర్నలీయ స్త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః,
త్వద్భ్రూయుగంయస్యఖలుద్విపత్రీ తవాధరోరజ్యతియత్కలంబః.

అథద్వాభ్యాం నలతపస్సాఫల్యమాహ.—అహోఇత్యాది. నలస్యాయంనలీయః సూ. నానామధేయస్యేతిస్పృధసంజ్ఞాయాంవృద్ధాచ్ఛః, తపఏవకల్పతరుః ప్రసిద్ధకల్పతరు విలక్షణఇత్యర్థః - అతఏవాహో ఇత్యాశ్చర్యం వైలక్షణ్యమేవాహ త్వదితి అత్రాపి యచ్ఛబ్దో ద్రష్టవ్యః - యఃకల్పతరుః తవపాణిజాగ్రైః కరరుహాగ్రైరేవ స్ఫురంతీ అంకురశ్రీర్యస్యసః తద్రూపాంకురవానిత్యర్థః - యస్యత్వద్భ్రూయుగమేవ ద్వయోః పత్రయోస్సమాహారః ద్విపత్రీ ప్రథమోత్పన్నం పత్రద్వయంఖలు తవాధరోయత్కలంబః యస్యనాళికా కిసలయకాండస్సన్నిత్యర్థః - ని. అస్యతు నాళికాకదంబశ్చ కలంబశ్చేత్యమరః రజ్యతిస్వయమేవ రక్తోభవతి. సూ. కుషిరంజోః ప్రాచాంశ్యన్పరస్మైపదంచేతి కర్మకర్తరియాపమ్.

యస్తేనవః పల్లవితః కరాభ్యాం స్మితేనయః కోరకిత స్తవాస్తే,
అంగ్రమ్రదిమ్నాతవపుష్పితోయః స్తనశ్రియాయః ఫలిత స్తవైవ.

యఇతి. యః తేతవ కరాభ్యాంపల్లవిత స్సంజాతపల్లవః నవోభినవః ప్రసిద్ధకల్పతరు విలక్షణ ఇత్యర్థః- యః తవస్మితేనకోరకిత స్సంజాతకోరక స్సన్నాస్తే యః తవాంగానాం మ్రదిమ్నామార్దవేనపుష్పిత స్సంజాతపుష్పః యఃతవైవస్తనశ్రియా స్తనసౌందర్యేణఫలితస్సంజాతఫలః సర్వత్రతారకాదిత్వాదితచ్ ప్రత్యయః-అత్రశ్లోకద్వయే నలతపసి దమయంతీనఖాదిషుచకల్పతరు తదవయవత్వ రూపణాత్సావయవరూపకం తచ్చావయవినః కల్పతరోరవయవానాం నఖాంకురాదీనాంచ మిథః కార్య

కారణభూతానాం భిన్నదేశత్వా దసంగత్యామిశ్రితమితిసంకరః. శ్లో. కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వేస్యా దసంగతి రితి లక్షణాత్.

కంసీకృతాసీత్ఖలుమండలీందో స్సంసక్తరశ్మిప్రకరాస్మరేణ,
తులాచనారాచలతానిజైవ మిథోనురాగస్యసమీకృతౌవామ్. 122

కించ సమానురాగిత్వాచ్చ యువయో స్సమాగమః శ్లాఘ్య ఇత్యాశయేనాహ. కంసీకృతేతి. స్మరేణకర్త్రా వాంయువయోః మిథోనురాగస్య అన్యోన్యానురాగస్య యస్తవతస్మిన్ యశ్చత్వయితస్య తయోరనురాగయోరిత్యర్థః - సమీకృతౌ సమీకరణే నిమిత్తే తదర్థ మిత్యర్థః సంసక్తస్సంయోజితః రశ్మినా మంశూనామేవ సూత్రాణాం ప్రకరస్సమూహో యస్యాంసా. ని. కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ ఇత్యమరః - ఇందోర్మండలీబింబం కంసీకృతాలోహపాత్రీకృతా ఆసీత్. ని. కంసోస్త్రీలోహభాజనమితి శాబ్దికమండనే నిజానారాచలతా శరశలాకైవతులాచ తులాదండశ్చ కృతేతి శేషః - అత్రేందుమండల్యాదౌ కంసత్వాదిరూపణా దేవస్మరేతోలకత్వ రూపణసిద్ధేరేకదేశ వివర్తిరూపకం.

సత్త్వస్రుతస్వేదమధూత్థసాంద్రే తత్పాణిపద్మే మదనోత్సవేషు,
లగ్నోత్థితాస్త్వత్కుచపత్రరేఖా స్తన్నిర్గతాస్తంప్రవిశంతుభూయః.

సత్త్వేతి. కించ మదనోత్సవేషు సురతకేళిషు సత్త్వేన మనోవికారేణ స్రుతో యఃస్వేదః సాత్త్వికవికారవిశేషః - తేనైవమధూత్థేన మధూచ్ఛిష్టేన సాంద్రే నిరంతరే అతఏవతస్యనలస్య పాణిపద్మే లగ్నా స్సంక్రాంతాః అతఏవోత్థితాః స్త్వత్కుచతటాద్విశ్లిష్టాః మధూచ్ఛిష్టేనికషస్థకనకరేఖావదితిభావః - స్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలసమాసః - తన్నిర్గతాస్తత్పాణిపద్మోత్పన్నాః త్వత్కుచపత్రరేఖాః భూయః తం తత్పాణిపద్మం. ని. వాపుంసిపద్మం నళిన మిత్యమరః ప్రవిశంతుకార్యస్య కారణేలయనియమాదితిభావః- యువయోస్సమాగమోస్త్వితితాత్పర్యార్థః.

బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః కేళివనే మరుద్భిః,
ప్రసూనవృష్టింపునరుక్తముక్తాం ప్రతీచ్ఛతంభైమియువాంయువానౌ.

బంధేతి. కించ హేభైమి బంధైర్వానతాదికరణైః కామతంత్రప్రసిద్ధైః ఆఢ్యం సమగ్రంనానారతం ఉత్తానకాదివివిధసురతం తదేవమల్లయుద్ధం తేనప్రమోదితైః తోషితైః కేళివనేమరుద్భిర్వాయుభిః దేవైశ్చ. ని. మరుతౌపవనామరావిత్యమరః-పునరుక్తం సాంద్రంయథాతథాముక్తాం ప్రసూనవృష్టింపుష్పవర్షంయువతిశ్చయువాచయువానౌపుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-యువాం - ప్రతీచ్ఛతంస్వీకురుతం యుద్ధవిశ్రాంతాహిదేవైః పుష్పవృష్ట్యాసంభావ్యంతఇతిభావః.

అన్యోన్యసంగమవశా దధునావిభాతాం
తస్యాపితేపి మనసీవికసద్విలాసే,
స్రష్టుం పునర్మనసిజస్యతనుం ప్రవృత్త
మాదావివద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్. 125

అన్యోన్యేతి. కించ అధునా అన్యోన్యసంగమవశాత్-వికసద్విలాసే వర్ధమానోల్లాసే తస్యాపితేపి నలస్యతవచమనసీ మనసిజస్య కామస్య తనుంశరీరం పునఃస్రష్టుం ప్రవృత్తం ఉద్యుక్తం అతఏవఆదౌ ద్వాభ్యాంపరమాణుభ్యా మారబ్ధంకార్యంద్వ్యణుకంతత్కరోతీతి తత్కృత్ తదారంభకంకరోతేః క్విపితుక్-పరమాణుయుగ్మమివేత్యుత్ప్రేక్షా-తార్కికమతే మనసోణుత్వాదితిభావః - విభాతాం కార్యావష్టబ్ధపరమాణుయుగళవదవిశేషేణ విరాజతా మిత్యర్థః-భాతేర్లోట్ తసస్తామాదేశః.

కామః కౌసుమచాపదుర్జయ మముం జేతుం నృపం త్వాం ధను
ర్వల్లీమవ్రణవంశజామధిగుణా మాసాద్యమాద్యత్యసౌ,
గ్రీవాలంకృతి పట్టసూత్రలతయా పృష్ఠేకియల్లంబయా
భ్రాజిష్ణుం కచరేఖయేవనివస త్సిందూరసౌందర్యయా. 126

కామఇతి. అసౌ యోనలజిగీషు రితిభావః-కామః-కౌసుమేన పౌష్పేణచాపేన దుర్జయం జితేంద్రియత్వాదితిభావః-అముంనృపం నలం జేతుం అవ్రణవంశజాంసత్కులప్రసూతాం దృఢవేణుజన్యాంచ. ని. ద్వౌవంశౌకులమస్కరావిత్యమరః-అధిగుణాం అధికలావణ్యాగుణాం అధిజ్యాంచ కించనివసదనువర్తమానం సిందూరస్య అంకురావస్థాయాం నాళాంతరాళ క్షిప్తస్య సౌందర్యం శోభాయస్యాం తయాకచరేఖయా కాలాంతరే సిందూరసంక్రాంతిపరీక్షార్థ కృతఘర్షణ రేఖయేవేత్యుత్ప్రేక్షా-పృష్ఠేగ్రీవాపశ్చాద్భాగే కియత్కించిద్యథాతథా లంబయాస్రస్తయా గ్రీవాలంకృతిః కంఠాలంకారభూతా యా పట్టసూత్రలతా తయా భ్రాజిష్ణుంతాచ్ఛీల్యేన భ్రాజమానాంభువశ్చేతి చకారాదిష్ణుచ్ప్రత్యయః త్వామేవధనుర్వల్లీం చాపలతాం ఆసాద్యమాద్యతిహృష్యతిశ్లేషోత్ప్రేక్షా సంకీర్ణరూపకాలంకారః.

త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికానిగుళికాస్తం రాజహంసం విభో
ర్వేధ్యంవిద్ధి మనోభువః స్వమపితాం మంజుంధనుర్మంజరీమ్,
యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానంలస
న్నాభీమధ్యబిలావిలాస మఖిలం రోమాళిరాలంబతే. 127

త్వదితి. కించ విభోర్మనోభువః కామస్య లక్ష్యవేద్ధురితి శేషః తవగుచ్ఛావళేర్ముక్తాహారవిశేషస్య ముక్తాఏవమౌక్తికాని వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠగితివామనః-

గుళికాః ఉంద్రకాన్ విద్ధి జానీహి తం రాజహంసం రాజశ్రేష్ఠం తమేవ రాజహంసం కలహంసం శ్లిష్టరూపకమ్. ని. రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబ కలహంసయోరితి వి శ్యాః వేధితుం ప్రహర్తుం అర్హాం వేధ్యాం లక్ష్యం విధవిధానే ఋహలోర్ణ్యత్ అనేకార్థా హి ధాతవః ఏవమేవాహ వేధితచ్ఛిద్రితావిత్యత్ర క్షీరస్వామీ అన్యే ప్యాహుః (స్వల్పే పి విధానార్థే ప్రయోగశ్చ) విధవేధన ఇత్యేవాకరస్థః పాఠః పాఠాంతరం తు ప్రామాదిక మజ్ఞపరంపరాయాతం, ఇతి. విద్ధి స్వమాత్మానమపి. ని. స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వమిత్యమరః — తాం వక్ష్యమాణప్రకారం మంజుం మంజులాం ధనుర్మంజరీం చాపవల్లరీం విద్ధి - యస్యాః ధనుర్మంజర్యాః నిత్యమంకనివాసేన సమీపస్థిత్యా లాలితతమయా అత్యాదృతయా జ్యయా మౌర్వ్యా భుజ్యమానం అనుభూయమానం అఖిలం విలాసం శోభాం జ్యారూపతామిత్యర్థః లసన్నాభ్యేన మధ్య బిలం గుళికాస్థానం యస్యాస్సా రోమాళి స్త్వ ద్రోమరాజిః ఆలంబతే భజతే అత్రవక్త్రికాదౌ గుళికాద్యవయవత్వ రూపణాదవయవి నికామే వేధ్యత్వ రూపణస్య గమ్యమానత్వాదేకదేశ వివర్తి సావయవరూపకమ్.

పుష్పేషుశ్చికురేషు తే శరచయం స్వం ఫాలమూలే ధనూ
రౌద్రే చక్షుషి యజ్జితస్తనుమనుభ్రాష్ట్రిం చయశ్చిక్షిపే,
నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రమం సవితనుస్త్వాంతజ్జయాయాధునా
పత్రాళిస్త్వదురోజశైలనిలయా తత్పర్ణశాలాయతే. 128

పుష్పేషురితి. యః పుష్పేషుః కామః యజ్జితః యేన నలేన సౌందర్యాత్పరాభూతః అతఏవ నిర్విద్య ఈర్ష్యయా జీవన వైయర్థ్యం మత్వేత్యర్థః. తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీరితి లక్షణాత్ - తే తవ చికురేషు స్వం స్వకీయం శరచయం త్వమ స్తకుసుమవ్యాజాదితి భావః - ఫాలమూలే లలాటభాగే ధనుః భ్రూవ్యాజాదితి భావః తథా రౌద్రే రుద్రసంబంధిని చక్షుష్యేవ అనుభ్రాష్ట్రిం అంబరీషే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. ని. క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః. తనుం శరీరం చిక్షిపే క్షిప్తవాన్ తద్దగ్ధతనువ్యాజాదితి భావః స్వరితేత్త్వాత్తజ్ - సపుష్పేషుర్వితనురనంగస్సన్ - అధునా తజ్జయాయ నలవిజయార్థం త్వామేవాశ్రమం తపోవనం ఆశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్ తపశ్చర్యార్థమితి శేషః అన్యథా కథమేనం జేష్యతీతి భావః - అతఏవ త్వదురోజ ఏవ శైలో నిలయో యస్యాస్సా తన్నిష్ఠేత్యర్థః - పత్రాళిః పత్రచయశ్చ తస్య కామస్య పర్ణశాలాయతే సేవ ఆచరతీత్యుపమానాత్కర్తుః క్యజ్ - అత్ర శరచాపాదీనాం పుష్పాదివిషయనిగరణేన తదభేదాధ్యవసాయాత్ భేదే అభేద లక్షణాతిశయోక్తిః - తయా తత్పర్ణశాలాయత ఇత్యుపమయా చోత్థాపి తేన త్వామాశ్రమమితి రూపకేణ సంకీర్ణా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా కామస్యాశ్రమాశ్రయణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపః.

ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణి తత్ర భైమీ-
మాం సఖ్యశ్చిరాత్తదనుసంధిపరాః పరీయుః,
శర్మాస్తు తే విసృజ మామితి సోప్యుదీర్య
వేగాజ్జగామ నిషధాధిపరాజధానీం. 129

ఇతీతి. తత్ర తస్మిన్ పతత్రిణి భైమీమిత్థమాలపత్యాభాషమాణే సతి అథాస్మిన్నవసరే చిరాత్ప్రభృతి తస్యా భైమ్యాః అనుసంధిరన్వేషణం ఉపసర్గే ఘోః కిః తత్పరాస్సఖ్యః పరీయుః తాం పరివవ్రుః ఇణో లిట్ - అథ-సహంసోపి తే తవ శర్మ సుఖమస్తు మాం విసృజేత్యుదీర్య ఉక్త్వా వేగాన్నిషధాధిపరాజధానీం జగామ.

చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్వ్యామిశ్రతామాశ్రయ
త్ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనం రసాత్,
స్వాదంస్వాదమసీమమృష్టసురభి ప్రాప్తాపి తృప్తిం నసా
తాపం ప్రాపనితాంతమంతరతులామానర్ఛమూర్ఛామపి. 130

చేతఇతి. సా భైమీ చేతోజన్మనః కామస్య శరప్రసూనానాం శరభూతపుష్పాణాం మధుభిస్తద్రసైః క్షౌద్రైశ్చ. ని. మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీత్యమరః-అతులాం వ్యామిశ్రతామాశ్రయత్ - మధుమిశ్రం సదిత్యర్థః - అసీమ నిస్సీమ అపరిమితమిత్యర్థః. నకారాంతోత్తరపదబహువ్రీహిః మృష్టమతిశుద్ధమకపటం అన్యత్రామలం తచ్చ తత్సురభి శ్రావ్యం సుగంధి చ ఖంజకుబ్జవద్విశేషణసమాసః - ప్రేయసో నలస్య దూతస్సందేశహారో యః పుమాన్ గౌః పుంగవః గోరతద్ధితలుకీతి టచ్ ప్రత్యయః- పతంగః పుంగవ ఇవ పతంగపుంగవః హంసశ్రేష్ఠః తస్య గౌః వాక్ తద్గవీః పూర్వవత్ టచ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ సైవ హైయంగవీనం హ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమితి రూపకం హైయంగవీనం సంజ్ఞాయామితి నిపాతితః-గవీ ధేనుస్తస్యా ఇతి చ గవ్యతే రసాద్రాగాత్ స్వాదం స్వాదం పునః పునరాస్వాద్య అభీక్ష్ణ్యే ణముల్ ప్రత్యయః - పౌనఃపున్యమాభీక్ష్ణ్యం నిత్యవీప్సయోరితి ద్విరుక్తిః- అంతస్తృప్తిం ప్రాప్తాపి అపి ర్విరోధే నితాంతం తాపం న ప్రాప మూర్ఛామపి నానర్ఛ నావాప-ఋచ్ఛత్యౄతామితి గుణః- అత ఆదేరిత్యభ్యాసాకారస్య దీర్ఘే తస్మాన్నుడ్ద్విహల ఇతి నుట్ మధుమిశ్రఘృతస్య విషరూపత్వాత్తత్పానే పితాపాద్యభావ ఇతి విరోధః-సచ పూర్వోక్త రూపకోత్థాపిత ఇతి సంకరః. శ్లో. భజేతే విషరూపత్వం తుల్యాంశౌ మధుసర్పిషోరితి బాహటః.

తస్యా దృశో వియతి బంధుమనువ్రజంత్యా
స్తద్బాష్పవారి నచిరాదవధిర్బభూవ,
పార్శ్వేపి విప్రచకృషే తదనేనదృష్టే
రారాదపి వ్యవదధే నతు చిత్తవృత్తేః. 131

తస్యాఇతి. వియత్యాకాశే బంధుమనువ్రజంత్యాస్తస్యాదృశో భైమీదృష్టేః తద్బాష్పవారిబంధుజన విప్రయోగజన్యం దృగ్జలమేవ నచిరాదచిరాత్ అవధిర్బభూవ- ఓదకాన్తాత్ ప్రియం పాంథమనువ్రజే దితిశాస్త్రాత్ తత్సీమాభూదిత్యర్థః- తత్తస్మాద్బాష్పోదయాదేవహేతోః అనేనహంసేన పార్శ్వేపిదృష్టేః విప్రచకృషే విప్రకృష్టేనాభావి బాష్పావరణాత్సమీపస్థోపినాలక్ష్యతేత్యర్థః - చిత్తవృత్తేస్తుఆరాద్దూరేపిన వ్యవదధేవ్యవహి తేననాభావి స్నేహబంధా న్మనసోనాతీత ఇత్యర్థః - ఉభయత్రాపిభావేలిట్ సమీపస్థస్యవిప్రకృష్టత్వందూరస్థస్యసన్నికృష్టత్వంచేతి విరోధాభాసోలంకారః.

అస్తిత్వంకార్యసిద్ధేః స్ఫుటమథకథయన్ పక్షయోః కంపభేదై
రాఖ్యాతావృత్తమేతన్నిషధనరపతౌ సర్వమేకః ప్రతస్థే,
కాంతారేనిర్గతాసి ప్రియసఖిపదవీ విస్మృతాకిన్నుముగ్ధే
మారోదీరేహి యామేత్యుపహృతవచసో నిన్యురన్యాం వయస్యాః.

అస్తిత్వమితి. అథైనయోరేకోహంసఃపక్షయోః కంపభేదైఃచేష్టావిశేషైఃకార్యసిద్ధేఃఅస్తిత్వంసత్తాం అస్తీత్యవ్యయం విద్యమానపర్యాయః తస్మాత్ త్వప్రత్యయః - స్ఫుటంకథయన్ వ్యక్తంసూచయన్ వృత్తంనిష్పన్నమేతత్సర్వం నిషధనరపతౌనలేవిషయే ఆఖ్యాతాతస్మైనివేదయిష్యన్నిత్యర్థః - ప్రతస్థేఅన్యాందమయంతీం వయసాతుల్యావయస్యాఃసఖ్యః. సూ. నౌవయోధర్మేత్యాదినాయత్ప్రత్యయః - హేప్రియసఖి ముగ్ధే కాంతారేవిషమే నిర్గతాసి కథంప్రవిష్టాసీత్యర్థః పదవీవిస్మృతాకిన్ను మారోదీః-ఏహి - యామగచ్ఛామేత్యుపహృతవచసః దత్తవచనాస్సత్యః నిన్యుః.

సరసీనృప మపశ్య ద్యత్రతత్తీరభాజః
స్మరతరళమశోకానోకహస్యోపమూలమ్,
కిసలయదళతల్పమ్లాపినం ప్రాపతంస
జ్వలదసమశరేషు స్పర్ధిపుష్పర్ధిమాళేః. 133

సరసీతి. సహంసోయత్రసరసినృపమపశ్యత్ పూర్వందృష్టవాన్ తస్యసరసస్తీరభాజః తటరుహస్య జ్వలద్భిరసమశరస్యపంచేషోరిషుభిః స్పర్ధతఇతి తత్స్పర్ధినీతత్సదృశీ పుష్పర్ధిః పుష్పసమృద్ధిః మౌళిశ్శిఖరం యస్యతస్యాశోకానోకహస్యాశోకవృక్షస్య ఉపమూలం మూల సమీపే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః స్మరేణతరళంచపలం కిసలయదళతల్పం పల్లవపత్రశయనంమ్లాపయతి స్వాంగదాహేన గ్లపయతీతి తథోక్తంతం నృపంప్రాప.

పరవతి దమయంతి త్వాం నకించి ద్వదామి
ద్రుతముపనమకిం మా మాహ సాశంసహంస,
ఇతి వదతి నలేసా తచ్ఛశంసోపనమ్రః
ప్రియమను సుకృతాంచ స్వస్పృహాయావిలంబః. 134

పరవతీతి. పరవతి పరాధీనే దమయంతి త్వాం నకించిద్వదామినోపాలభే కించహేహంస ద్రుతం శీఘ్రమ ముపనమసమాగచ్ఛ సాదమయంతీ మాంకిమాహ శంసకథయ ఇతి నలే వదతి భ్రాంత్యా పురోవర్తిన మివ సంబోధ్యాలపతిసతి అసౌహంసః ఉపనమ్రః పురోగతస్సన్ తత్సర్వం శశంసకథయామాస - తథాహి - సుకృతాం సాధూనాం సుకర్మపాపమంత్ర పుణ్యేషు కృఞఇతిక్విప్ - ప్రియమను ఇష్టార్థంప్రతి స్వస్పృహాయా ఏవవిలంబః నత్విచ్ఛానంతరం తత్సిద్ధేర్విలంబ ఇతిభావః - సామాన్యేన విశేష సమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

కథితమపి నరేంద్ర శ్శంసయామాస హంసం
కిమితి కిమితి పృచ్ఛ న్భాషితం సప్రియాయాః,
అధిగత మతివేలానందమార్ద్వీకమత్తః
స్వయమపి శతకృత్వ స్తత్తథా న్వాచచక్షే. 135

కథితమితి. సనరేంద్రోనలః కథితమపి ప్రియాయాః దమయంత్యాః భాషితం వచనం కిమితి కిమితిపృచ్ఛన్ హంసంశంసయామాస పునఃపున రాఖ్యాపయామాస- కించ - అతివేలోతిమాత్రః యఆనందః సఏవ మార్ద్వీకం మృద్వీకా వికారః ద్రాక్షామద్యమ్. ని. మృద్వీకా గోస్తనీద్రాక్షేత్యమరః- తేనమత్తః అధిగతం సమ్యగ్గృహీతం తత్ తదుక్త స్వయమపి శతకృత్వః శతవారం సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ - తథా తదుక్తప్రకారేణ అన్వాచచక్షే అనూదితవాన్ మత్తోహ్యుక్త మేవ పునః పునః ప్రవక్తీతిభావః.

శ్రీహర్షం కవిరాజ రాజిముకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయం,
తార్తీయీకతయామితోయమగమ త్తస్యప్రబంధేమహా
కావ్యేచారుణి నైషధీయచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 136

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాదిగతం తృతీయ ఏవతార్తీయీకః తీయాదీకక్ స్వార్థేవక్తవ్య ఇతీకక్ప్రత్యయః - తస్యభావస్తత్తాతయామితస్తృతీయఇత్యర్థః - శేషం సుగమమ్.

ఇతి శ్రీమల్లినాథ సూరివిరచితే నైషధవ్యాఖ్యానే
తృతీయస్సర్గః సమాప్తః.

చతుర్థస్సర్గః.

అథనలస్యగుణం గుణమాత్మభూస్సురభి తస్యయశః కుసుమంధనుః,
శ్రుతిపథోపగతం సుమనస్తయా తమిషుమాశువిధాయజిగాయతాం.

అథ రాజ్ఞస్స్వయంవరం ప్రత్యుపోద్ఘాతత్వేనాస్మిన్సర్గే భైమ్యామదనావస్థాం వర్ణయితు మారభతే. అథేత్యాదినా. అథనలేనభైమ్యాః ప్రియసందేశ శ్రవణానంతరం ఆత్మభూః కామః నలస్యగుణః ఆత్మోత్కర్ష హేతు శౌర్యసౌందర్యాదికోధర్మః తమే వగుణంమౌర్వీం విధాయ సురభి సుగంధిమనోజ్ఞంచ. ని. సుగంధేచ మనోజ్ఞేచ వాచ్యవత్సురభిః స్మృత ఇతివిశ్వః. తస్యనలస్య యద్యశః తదేవకుసుమం ధనుర్విధాయ తథా సుమనస్తయా సుమనస్కత్వేన పుష్పత్వేనచ శ్రుతిపథోపగతం కర్ణపథంగతం పునః పున ర్భైమ్యా శ్రుత మిత్యర్థః ఆకర్ణ మాకృష్టంచ తంనలమేవేషుం విధాయతాం భైమీంజిగాయ తదేకాసక్త చిత్తాంచకారేత్యర్థః - సన్లిటోర్లేరితికుత్వం, రూపకాలంకారః అస్మిన్సర్గే ద్రుతవిలంబితం వృత్తం. శ్లో. ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితిలక్షణాత్.

యదతనుజ్వరభాక్తను తేస్మ సా ప్రియకథాసరసీరసమజ్జనమ్,
సపదితస్యచిరాంతరతాపినీ పరిణతిర్విషమా సమపద్యత. 2

యదితి. సాభైమీ అతనుజ్వర మనంగజ్వర మధిక జ్వరంచ భజతీతి తద్భాక్సతీ భజోణ్విః, ప్రియకథైవసరసీసరః తస్యాం రసోరాగః జలంచ తత్ర మజ్జనమాసక్తి మవగాహంచ తనుతేస్మ చకారేతియత్ లట్స్మ ఇతిభూతేలట్ - తస్యమజ్జనస్యసపది చిరం దీర్ఘకాలం అంతర మభ్యంతరం తాపయతీతి తత్తాపినీ విషమా ఉద్దీపనాత్మికా పరిణతిః పరిపాకః సమపద్యతసంజాతా అతఏవజ్వరశాంత్యర్థా ద్రసమజ్జనాత్తమద్రేకరూపానర్థోత్పత్తే ర్విషమాలంకారభేదః. శ్లో. విరుద్ధకార్య స్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధేతిలక్షణాత్-ఏతేనద్వాదశా వస్థాపక్షే నవమీసంజ్వరా వస్థోక్తాతదుక్తం. శ్లో. చక్షుఃప్రీతిర్మన స్సంగస్సంకల్పోథప్రలాపితా, జాగరః కార్శ్యమరతి ర్లజ్జాత్యాగోథసంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనంచైవ మరణం చరమంవిదురితి.

ధ్రువమధీతవతీయ మధీరతాం దయితదూతపతద్గతివేగతః,
స్థితివిరోధకరీం ద్వ్యణుకోదరీ తదుదితస్సహి యో యదనంతరః. 3

ధ్రువమితి. ద్వ్యణుకోదరీ సూక్ష్మమధ్యాఇయం దమయంతీ స్థితి ర్మర్యాదా గతి నివృత్తిశ్చ తద్విరోధకరీం తద్విరోధహేతు మిత్యర్థః గత్యుత్పత్తేస్తత్ప్రాగభావ విరోధిత్వాదితిభావః - కృఞోహేత్విత్యాదినా హేత్వర్థేటచిజీప్ - అధీరతాం చపలతాం ఏకత్రానవస్థానలక్షణాం దయితదూతోయఃపతన్ పతత్రీహంసః. ని. పతత్ప్రత్రరథాండజా ఇత్యమరః-తస్యగతివేగతః గమనవేగాదధీతవతీ గృహీతవతీ ప్రాప్తవతీత్యర్థః - ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారీభావ ఉక్తః. శ్లో. చాపలంత్వనవస్థానం రాగద్వేషాది సంభవ మితి లక్షణాత్ - తస్యహంసపక్షివేగజన్యత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే ధ్రువమితి ననుకథమన్యవేగాదన్యత్రక్రియోత్పత్తి రిత్యాశంక్య యదనంతరన్యాయేన సమర్థయతే యోర్థో యస్యానంతరసన్నిహితః సతస్మాదుదిత ఉత్పన్న ఇతి, ఉత్ప్రేక్షార్థాంతరన్యాసయో రంగాగిభావేనసంకరః.

అతితమాం సమపాది జడాశయం స్మితలవస్మరణేపి తదాననమ్,
అజనిపంగు రపాంగ నిజాంగణభ్రమికణేపి తదీక్షణఖంజనః. 4

అతితమామితి. అస్యాభైమ్యాఆననం స్మితలవస్యహాసలేశస్య స్మరణేపి కిముతకరణ ఇతిభావః అతితమా మతిమాత్రం, కిమేత్తిజిత్యాదినా అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః జడాశయం మూఢచిత్తం సమపాదిసంపన్నం తదజ్ఞంజాతమిత్యర్థః - చిణ్తేపద ఇతికర్తరిచిణ్ - తస్యా ఈక్షణమేవ నయనమేవ ఖంజనః ఖంజరీటః అపాంగఏవ నిజాంగణం తత్రభ్రమిర్భ్రమణం తస్యాః కణేలేశేపిపంగురసమర్థః అజనిజాతః సూ. దీపజనేత్యాదినాజనేః కర్తరి చిణ్జ్వరవేగాత్ స్మితవీక్షణేలుప్తే ఇతిభావః.

కిముత దంతరుభౌభిషజావివ స్స్మరనలావిశత స్స్వవిగాహితుమ్,
తదభికేనచికిత్సితుమాశుతాం మఖభుజామధిపేననియోజితౌ. 5

అథాస్యాః స్మరనలయో ర్నిరంతరాతః ప్రవేశమాలక్ష్యోత్ప్రేక్షతే. కిమ్వితి. తదభికేనభైమీకాముకేన అనుకాభికా భీకః కమితేతినిపాతితః మఖభుజామధిపేన దేవేంద్రేణతాంభైమీమాశు చికిత్సితు మగదీకర్తుం నియోజితౌ ప్రేషితావుభౌ దివోభిషజౌ స్వర్వైద్యావశ్వినౌ స్మరనలౌసంతౌ విగాహితుం రోగనిదానం నిశ్చేతుంతస్యా దమయంత్యా అంతరంతశ్శరీరం ప్రవిశతస్స్వఃకిము ప్రవిశ్యస్థితౌ వశ్వినావేవతౌ కిమిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, తేనాస్యమద నాశ్వినమాన సౌందర్యం వ్యజ్యతే-అత్రచింతాఖ్య స్సంచారీభావ స్సూచితః. శ్లో. ధ్యానం చింతేప్సితా నాప్తే శూన్యతా శ్వాసతాపకృదితి లక్షణాత్.

కుసుమచాపజతాపసమాకులం కమలకోమలమైక్ష్యత తన్ముఖమ్,
అహరహార్వహాదభ్యధికాధికాం రవిరుచిగ్లపితస్యవిధోర్విధామ్. 6

అథ చింతానుభావం సంతాపం వర్ణయతి. కుసుమేత్యాది కుసుమచాపజేన స్మరసముత్థేన తాపేన సమాకులం విహ్వలం అతఏవాహారహః అహన్యహని అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా వీప్సాయాం ద్విర్వచనం రోసుపీత్యహ్నో నకారస్య రేఫాదేశః అభ్యధికాధికా మత్యంతాధికాం అభీక్ష్ణ్యేద్విర్భావః - రవిరుచిగ్లపిత స్యార్కాంశుహతస్య విధోరిందోర్విధాం ప్రకారం తాదృశీం మనఃస్థామిత్యర్థః అతఏవ సాదృశ్యాక్షేపాద సంభవద్వస్తుసంబంధ నిబంధనా న్నిదర్శనాలంకారః వహత్ కమల కోమలం తన్ముఖమైక్ష్యత దృష్టం సఖీజనేనేతి శేషః - సకరుణమితిభావః.

తరుణతాతరణిద్యుతినిర్మిత ద్రఢిమ తత్కుచకుంభయుగం తథా,
అనలసంగతితాప ముపైతునో కుసుమచాపకులాలవిలాసజమ్. 7

తరుణతేతి. తస్యాః కుచావేవకుంభౌ తయోర్యుగం కర్తృ తరుణతా తారుణ్యమేవ తరణిద్యుతిరాతపస్తయా నిర్మితః కృతో ద్రఢిమా కాఠిన్యం యస్యతత్ తథా కుసుమచాప ఏవకులాలః కుంభకార స్తస్యవిలాసేన వ్యాపారేణజాతం తజ్జం అనలసంగతిః నలసంగత్యభావః క్వచిత్ప్రసజ్య ప్రతిషేధేపినఞ్ సమాసఇష్యతే, అర్థాభావేవ్యయీభావేవా నపుంసకత్వం సైవానలసంగతి రగ్నిసంయోగఇతి శ్లిష్టరూపకం తయా తాపముపైతునో ఇతికాకుః ఉపేయాదేవేత్యర్థః - ప్రాప్తకాలేలోట్ - తథాహిలోకేపి ఆమోఘటః కులాలేన దార్ఢ్యాయ ప్రథమమాతపేన పక్త్వా పశ్చాదగ్నినా పచ్యతే రూపకాలంకారః.

అధృతయద్విరహోష్మణిమజ్జితం మనసిజేనతదూరుయుగం తదా,
స్పృశతి తత్కదనంకదలీతరు ర్యదిమరుజ్వలదూషరదూషితః. 8

అధృతేతి. తదాయత్తస్యా ఊరుయుగం మనసిజేనవిరహోష్మణి విరహదాహే మజ్జితం అధృత అవస్థితం ధృఙ్ అవస్థానఇతిధాతో ర్లుఙితఙ్ హ్రస్వాదంగాదితిసిచో లోపః కదలీతరుః మరౌ మరుదేశే జ్వలతా తప్యమానేన ఊషరేణోషరక్షేత్రేణ దూషితో యదిదూషితశ్చేత్ తత్కదనంతేనోరుయుగ్మేన కదనం కలహం సామ్యమిత్యర్థః, స్పృశతి అత్రోపమానస్య కదలీతరోరుపమేయత్వ కల్పనాత్ప్రతీపాలంకారభేదః ఉపమానస్యాక్షేపే ఉపమేయత్వకల్పనం ప్రతీపమితి లక్షణాత్ ఊషరప్రరూఢకదలీకాండకల్పం తదాసీదిత్యర్థః.

స్మరశరాహతినిర్మితసంజ్వరం కరయుగంహసతిస్మదమస్వసుః,
అనపిధానపతత్తపనాతపం తపనిపీతసరస్సరసీరుహమ్. 9

స్మరేతి. స్మరశరాహత్యానిర్మితసంజ్వరం జనితతాపం దమస్వసుః కరయుగం కర్తృ అనపిధానాదనావరణాద్ధేతోః పతన్ ప్రవిశన్ తపనాతపః సూర్యాతపః

యస్మిన్ తత్తథా ఆతపేనగ్రీష్మేణ నిపీతేశోషితే సరసియత్సరసీరుహం పద్మం తద్ధసతిస్మ తత్సదృశమభూదిత్యర్థః - హసతీర్ష్యత్యసూయతీతి దండినాసదృశ పర్యాయేపఠితత్వాత్ - అతఏవోపమాలంకారః.

మదనతాపభరేణ విదీర్యనో యదుదపాదిహృదా దమస్వసుః,
నిబిడపీనకుచద్వయయంత్రణా త మపరాధ మధాత్ప్రతిబధ్నతీ. 10

మదనేతి. దమస్వసుః హృదాహృదయేన కర్త్రా మదనతాపస్యభరేణ ఔత్కట్యేన హేతునా విదీర్య నో ఉదపాది నోత్పతితమితియత్ భావేలుఙ్ - తమనుత్పతనరూపమపరాధం ప్రతిబధ్నతీ నిరుంధతీ ఉత్పతనమితిశేషః - నిబిడపీనకుచద్వయేన యంత్రణాబంధః కర్త్రీ అధాత్ హృదయకృతాపరాధం స్వయమువాహేత్యర్థః - అత్రాతిదాహేప్యస్ఫుటనం హృదయస్యాయుక్తపనిబంధనం తస్యకుచయంత్రణా నిమిత్తకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే - సాచవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

నివిశతేయదిశూకశిఖాపదే సృజతిసాకియతీమివనవ్యథామ్,
మృదుతనోర్వితనోతుకథంనతా మవనిభృత్తునివిశ్యహృదిస్థితః. 11

నివిశతఇతి. శూకశిఖాకంటకాగ్రం పదేచరణేనివిశతే ప్రవిశతియది నేర్విశ ఇత్యాత్మనేపదం, సాప్రవిష్టాశూకశిఖా కియతీమివ వ్యథాంపీడాం ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే కీదృశీంవ్యథామిత్యర్థః - నసృజతి నోత్పాదయతి మహతీమేవ సృజతీత్యర్థః- అవనిభృద్రాజానలః పర్వతశ్చ-సతుహృది నివిశ్యస్థితస్సన్ మృదుతనోః కోమలాంగ్యాః తాంతథావిధాంవ్యథాం కథం నవితనోతుతనోత్యేవేత్యర్థః సంభావనాయాం లోట్- అత్రపదే సూక్ష్మకంటక ప్రవేశే దుస్సహావ్యథాకిముత మృద్వంగ్యాహృది మహత్ప్రవేశ ఇతి కైముత్యన్యాయే నార్థాంతరాపత్తే రర్థాపత్తి రలంకారః.

మనసి సంతమివ ప్రియమీక్షితుం
నయనయోస్స్పృహయాంతరుపేతయోః,
గ్రహణశక్తి రభూదిదమీయయో
రపిన సమ్ముఖవాస్తునివస్తుని. 12

మనసీతి. మనసిసంతంహృదివర్తమానం ప్రియమీక్షితుం స్పృహయా అంతరుపేతయోరంతః ప్రవిష్టయోరివఇదమీయయోరస్యాస్సంబంధినోః ఇదంశబ్దాత్త్యదాదేర్వృద్ధాచ్ఛః - నయనయోస్సమ్ముఖం పురోదేశోవాస్తుస్థానం యస్య తస్మిన్నపి పురోవర్తిన్యపివస్తుని గ్రహణశక్తిస్సాక్షాత్కరణసామర్థ్యంనాభూత్ - నలవ్యాసంగాన్నకించిదన్యదద్రాక్షీదిత్యర్థః - తద్వ్యాసంగనిమిత్తస్య బాహ్యాదర్శనస్య చక్షుషోరంతఃప్రవేశనిమిత్తకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే - చింతైవసంచారీభావః.

హృది దమస్వసు రశ్రుఝరప్లుతే ప్రతిఫలద్విరహాత్తముఖానతేః,
హృదయభాజమరాజతచుంబితుం నలముపేత్యకిలాగమితం ముఖం.

హృదీతి. విరహేణాత్తాప్రాప్తా ముఖానతిర్యయా సాతస్యానమ్రముఖాయాః ప మస్వసుః - ముఖం - అశ్రుఝరేణాశ్రుప్రవాహేణ ప్లుతే సిక్తే హృది హృదయే ప్రతిఫల త్ ప్రతిబింబితంసత్ హృదయభాజం హృదిస్థితం నలంచుంబితుముపేత్య గత్వా ఆగమి తంసంజాతాగమనంకిల ప్రత్యాగతమివేత్యుత్ప్రేక్షా - తారకాదిత్వాదితచ్ కిలేతి సంభా వనాయాం. ని. వార్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః - సంభావనముత్ప్రేక్షా అరాజత రరాజ.

సుహృదమగ్నిముదంచయితుంస్మరం మనసిగంధవహేనమృగీదృశః,
అకలినిశ్వసితేనవినిర్గమానుమితనిహ్నుతవేశనమాయితా. 14

సుహృదమితి. గంధవహేనబాహ్యవాయునా సుహృదంసఖాయం. ని. రో హితాశ్వోవాయుసఖ ఇత్యగ్నేర్వాయుసఖత్వాభిధానాత్, మృగీదృశః భైమ్యాః - మనసి - స్మరమేవాగ్నిముదంచయితుముద్దీపయితుం నిశ్వసితేన నిశ్వాసవాతవ్యాజేన వినిర్గమేణ బహిర్నిస్సరణేన అనుమితంనిహ్నుతంప్రాగజ్ఞాతం యద్వేశనమంతఃప్రవేశ స్తత్రిమాయితామాయావిత్వం తత్కల్పనాపాటవం ప్రీహ్యాదిత్వాదినిః అకలికలితంప్రా ప్తంనూనమితిశేషః అగ్నిదోహిగూఢం ప్రవిశ్య ప్రకాశం నిర్గచ్ఛతి తద్వద్వాయురపి తథాకృత్వా శ్వాసవ్యాజేన నిర్గతఇత్యుత్ప్రేక్షా.

విరహపాండిమరాగతమోమషీ శితిమతన్నిజపీతిమవర్ణకైః,
దశదిశఃఖలు తద్దృగకల్పయల్లిపికరీనలరూపకచిత్రితాః. 15

విరహేతి. తస్యాదమయంత్యాః దృగ్దృష్టిరేవ లిపికరీచిత్రకరీ విరహేణ పాం డిమాశరీర శ్వైత్యంరాగోనురాగ స్సఏవరాగోరక్తిమాఇతి శ్లిష్టరూపకం తమోమోహ స్తదేవమషీతస్యాశ్శితిమానీలిమా తస్యాభైమ్యాః నిజోనైసర్గికఃపీతిమాకనకవర్ణః చతు ర్ణాంద్వంద్వఃతైరేవవర్ణకైః చిత్రసాధనైః దశదిశస్తాఏవభిత్తిరితిశేషః - నలస్యరూప కైః ప్రతికృతిభిః చిత్రితాః సంజాతచిత్రాః తారకాదిత్వాదితచ్ అకల్పయదసృజత్ఖలు నిరంతరచింతాజనితయా భ్రాంత్యాప్రతి దిశం మిథ్యానలానద్రాక్షీదిత్యర్థః.

స్మరకృతింహృదయస్యముహుర్దశాంబహువదన్నివ నిశ్వసితానిలః,
వ్యథితవానసికంపమదశ్శ్రితే త్రసతికస్సతినాశ్రయబాధనే. 16

స్మరకృతిమితి. నిశ్వసితానిలఃస్మరకృతింమదనకర్తృకస్పృష్టిరూపాంహృదయా స్యహృత్పిండస్యదశామవస్థాంబహుబహువారం క్రియావిశేషణం, వదన్నివఏవంకం

పతఇతి కథయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - అదోహృదయంశ్రితేవాససికంపం చలనంతత్కార ణం త్రాసంచముహుః వ్యథితవిహితవాన్ దధాతేర్లుఙితఙ్ - స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః హ్రస్వాదంగాదితిసిచోలోపః - తథాహి - ఆశ్రయబాధనేసతికోనామనత్రసతిస ర్వోపిత్రసత్యేవేత్యర్థః తద్బాధేతదాశ్రితస్యస్వస్యాపి బాధాదితిభావః అర్థాంతరన్యా సోలంకారః.

కరపదాననలోచననామభిశ్శతదలైస్సుతనోర్విరహజ్వరే,
రవిమహోబహుపీతచరంచిరాదనిశతాపమిషాదుదసృజ్యత.

కరేతి. కరౌపదే ఆననం లోచనే ఇతినామాని యేషాంతైః తదాకార పరిణా మాత్తన్నామధారిభిః.శతదళైః పద్మైః కర్తృభిః చిరాచ్చిరాత్ప్రభృతి పీతచరం రసవ శాత్ పూర్వంపీతం సూ. భూతపూర్వే చరడితిచరట్ప్రత్యయః బహుభూరిరవిమహః సూర్యతేజః సుతనోర్దమయంత్యాః విరహజ్వరే జ్వరావస్థాయాం అనిశతాపమిషాన్ని రంతరోష్మవ్యాజాత్-ఉదసృజ్యత ఉత్సృష్టం నూనమితిశేషః అత్రపద్మానాం భైమీ కరచరణాదిభ్యో నామమాత్రభేదః నరూపభేదఇత్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః తన్మూలాచే యం పూర్వపీతతేజోవమనోత్ప్రేక్షా - సాచతాపమిషాదిత్యపహ్నవానుప్రాణితేతి సంకరః.

ఉదయతిస్మతదద్భుతమాళిభిర్ధరణిభృద్భువితత్రవిమృశ్యయత్,
అనుమితోపిచబాష్పనిరీక్షణాద్వ్యభిచచారనతాపకరోనలః.

ఉదయతీతి. ఆళిభిస్సఖీభిః తత్రతస్యాంధరణిభృతో భీమభూపాద్భవతీతి త ద్భూఃభైమీతస్యాం పర్వతభూమౌచ విమృశ్య ఆలోచ్యవ్యాప్తిమనుసంధాయచ బా ష్పనిరీక్షణాదశ్రులింగదర్శనాత్ - అన్యత్రాంబుధూమదర్శనాత్. ని. బాష్పోశ్రుణ్యాం బుధూమేచేతి వైజయంతీ,అనుమితః అభ్యూహితః అన్యత్ర లింగాభాసావధారితో పితా పకరస్సంతాపజనకః నలోనైషధః అన్యత్ర అనలోగ్నిః నవ్యభిచచార నాన్యథా బభూ వేతియత్ తదద్భుతముదయతిస్మ ఉత్పన్నమిత్యర్థః అయగతావితి ధాతోః స్మయోగా ద్భూతేలట్ * నలచింతానుభావోయం సంతాప ఇత్యశ్రుదర్శనాత్సఖీభిరూహిత మహోఇతి పరమార్థః అత్ర బాష్పలింగదర్శనాదనలజ్ఞానం, తచ్చావ్యభిచారీతి స్ఫు రతోవిరోధస్యాశ్రులింగాత్సంతాపకరోనలో నిశ్చిత ఇత్యాభాసీకరణాద్విరోధా భాసః - సచ శ్లేషానుప్రాణితః తాపకరోనల ఇతి శబ్దశ్లేషః - అన్యత్రార్థశ్లేషః అపి ర్విరోధే.

* చక్షిజోజిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వలక్షణాత్మనేపదస్యానిత్యత్వాత్తదభావః.

హృది విదర్భభువం ప్రహరఞ్ శరై రతిపతి ర్నిషధాధిపతేఃకృతే,
కృతతదంతరగస్వదృఢవ్యథః ఫలదనీతిరమూర్ఛదలంఖలు. 19

హృదీతి. నిషధాధిపతేఃకృతేనలస్యార్థే తత్ప్రహారార్థ మిత్యర్థః. శ్లో. అర్థేకృతేచశబ్దౌ ద్వౌతాదర్థేవ్యయ సంజ్ఞకావితి వచనాత్ - విదర్భభువందమయంతీం శరైర్హృదిప్రహరఞ్ నలస్యసదాతద్గతత్వాదితిభావః-రతిపతిఃకామః కృతాతదంతరగస్య భైమీహృద్గతస్యస్వస్యదృఢవ్యథా యేనసః స్వయమపి తద్గతత్వాత్ ప్రహృతస్సన్నిత్యర్థఃఫలంతీ అనీతిదుర్నీతి ర్యస్యసోఽలమత్యంత మమూర్ఛదవర్ధతఖలు అమహ్యాదితిచ గమ్యతే - మూర్ఛామోహ సముచ్ఛ్రాయయో రిత్యనుశాసనాత్ తదభేదేన మూర్ఛాలక్షణ కార్యదర్శనాద్రతిపతేః స్వస్యాపి ప్రహారఉత్ప్రేక్ష్యతేసాచశ్లేషమూలాతిశయోక్త్యుత్థాపితేతిసంకరః - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా పరప్రహారోద్యతస్య స్వప్రహారరూపానర్థోత్పత్తే ర్విషమభేదశ్చవ్యజ్యతే.

విధురమానితయా యది భానుమాఞ్
కథ మహో నతు తద్హృదయం తథా,
అపి వియోగభరా స్ఫుటన స్ఫుటీ
కృత దృషత్త్వమజి జ్వలదంశుభిః. 20

విధురితి. తయాదమయంత్యావిధుశ్చంద్రః భానుమాఞ్ సూర్యః అమాని మేనే యది విరహిణ్యాస్తన్న చిత్ర మితిశేషః కింతు సః సూర్యత్వాభిమతోవిధుః వియోగఏవ భరో భారస్తేనాపి యదస్ఫుటనమవిశరణం తేనస్ఫుటీకృతం దృషత్వంసూర్యోపలత్వం యేనతత్ అన్యథాఽతిభారా ల్లోష్టాదివద్విశీర్యేతేతిభావః-తద్హృదయమపిభైమీహృదయరూపం సూర్యకాంతమపీత్యర్థః కథంతథాసూర్యవత్ అంశుభిః స్వతేజోభిః అజిజ్వలజ్జ్వలయతిస్మ జ్వలతేర్ణౌచఙ్ - విధుర్విరహిణాముద్దీపకత్వా త్సూర్యవత్తపతునామ తద్వదర్కోపలజ్వలయిత్రృత్వంతు చిత్రమిత్యర్థః.

హృదయ దత్తసరోరుహయా తయా
క్వసదృగస్తు వియోగనిమగ్నయా,
ప్రియధనుః పరిరభ్య హృదారతిః
కిమనుమర్తు మశేత చితార్చిషి. 21

హృదయేతి. వియోగనిమగ్నయా విరహాగ్నిమగ్నయా అతఏవహృదయదత్తసరోరుహయా సంతాపశాంతయే వక్షోనిక్షిప్తపద్మయా - తయా - సమానాదృశ్యత ఇతి సదృక్సదృశీస్త్రీ సమానాస్యయోశ్చేత్యుపసంఖ్యానా త్సమానోపపదాద్దృశేః

క్విన్ప్రత్యయః - దృగ్దృశవతుష్విఽతి సమానశబ్దస్యసభావః - క్వాస్తునక్వాపీత్యర్థః-యద్వా రతిఃకామపత్నీహృదా వక్షసాప్రియస్యస్వభర్తుః ధనుః పౌష్పమిత్యర్థః పరిరభ్య అనుమర్తుం అనుగమనంకర్తుంచితార్చిషి అశేతశయితాకిం ప్రియమనుమర్తుంచితార్చిషిశయానా సాక్షాదగ్నిరేవేయ మిత్యుత్ప్రేక్షా - తస్యాజ్వరాగ్ని స్తథా ప్రజ్వలతిస్మేతిభావః.

అనలభావ మియం స్వనివాసినో న విరహస్య రహస్య మబుధ్యత,
ప్రశమనాయవిధాయతృణాన్యసూఞ్జ్వలతితత్రయదుజ్ఝితుమైహత.

అనలభావమితి. ఇయం దమయంతీస్వనివాసినః స్వనిష్ఠస్య విరహస్య నలవియోగస్య రహస్యం శమీవహ్నివన్నిగూఢం అనలభావ మగ్నిత్వం నలరహితత్వంచగమ్యతే నాబుధ్యత నాజానాదిత్యర్థః - కుతః - యద్యస్మాత్తత్ర తస్మిఞ్ విరహే జ్వలతి సతి ప్రశమనాయ ప్రజ్వలన ప్రతీకారార్థం అసూఞ్ ప్రాణాఞ్ తృణానివిధాయ తృణప్రాయాఞ్కృత్వా తృణాత్మకానితి చగమ్యతే- ఉజ్ఝితుం త్యక్తుం ప్రక్షేప్తుంచ ఐహత ఐచ్ఛత్ అగ్నిత్వజ్ఞానే కథంతచ్ఛాంతయే తత్ర తృణప్రక్షేప ఇత్యర్థః-విరహదుఃఖాన్మర్తుమైచ్ఛ దితితాత్పర్యార్థః.

ప్రకృతి రేతుగుణ స్స న యోషితాం
కథ మిమాం హృదయం మృదునామ యత్,
తదిషుభిః కుసుమైరపి దున్వతా
సువివృతం విబుధేన మనోభువా. 23

ప్రకృతిరితి. యోషితాంహృదయం మృదునామేతియత్ నామేతిప్రసిద్ధౌ - స ఇత్యస్య విధేయప్రాధాన్యా త్పుల్లింగతా ప్రకృతిః ప్రకృతిసిద్ధఃగుణో మార్దవగుణః ఇమాం దమయంతీం కథంనైతు ప్రాప్నోత్వేవేత్యర్థః - కుతః తన్మృదుత్వం కుసుమైరపిఇషుభిఃదున్వతా విబుధేనదేవేన విదుషాచమనోభువా సువివృతంసమ్యగ్వ్యాఖ్యాతం విద్వదధికారత్వా త్సందిగ్ధార్థనిర్ణయస్యేత్యర్థః - కుసుమదూనత్వాత్తతోపి సుకుమారమస్యాహృదయ మిత్యర్థః.

రిపుతరా భవనా దవినిర్యతీం విధురుచి గ్గృహజాలబిలై ర్నుతామ్,
ఇతరథాత్మనివారణశంకయా జ్వలయితుం బిసవేషధరావిశత్. 24

రిపుతరేతి. రిపుతరాతిద్వేషిణీ విధురుచి శ్చంద్రప్రభా భవనా దవినిర్యతీమనిర్గచ్ఛంతీం - ఇణశ్శతరిఙీప్-తాం భైమీం జ్వలయితుం సంతాపయితుం ఇతరథా నిజరూపేణప్రవేశే ఆత్మనివారణశంకయా స్వప్రవేశప్రతిషేధభియా బిసవేషస్యధరాసతీ గృహస్య జాలబిలైః గవాక్షరంధ్రైః అవిశన్నుప్రవిష్టాకిం శిశిరోపచార బిసాంకురానిరంత

రాంతస్థితభైమీబాధనాయ ప్రచ్ఛన్నప్రవిష్టేందుకరా ఇవ ప్రవిభాంతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా.

హృదివిదర్భభువోశ్రుభృతిస్ఫుటం
వినమదాస్యతయా ప్రతిబింబితమ్,
ముఖదృగోష్ఠమరోపిమనోభువా
తదుపమాకుసుమాన్యఖిలాశ్శరాః. 25

హృదీతి. విదర్భభువో వైదర్భ్యాః వినమదాస్యతయా నమ్రాననత్వేన హేతునా అశ్రూణి బిభర్తీత్యశ్రుభృత్ క్విప్, తస్మిన్ అశ్రుసిక్త ఇత్యర్థః - హృది వక్షసి వైమల్యాత్ స్ఫుటం యథాతథా ప్రతిబింబితం ముఖం చ దృశౌ చ ఓష్ఠశ్చైషాం సమాహారో ముఖదృగోష్ఠం ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః - మనోభువా కామేన తస్య ముఖాదేః ఉపమాకుసుమాని పద్మం ఉత్పలే బంధూకే చేతి పంచధా స్థితాన్యుపమాన పుష్పాణి తాన్యేవ అఖిలాః పంచాపి శరాస్సదరోపి రోపితం తస్యాస్తథావిధే వక్షసి ప్రతిఫలితం ముఖాద్యవయవపంచకం పంచశరనిఖాతం తదుపమాన కుసుమశరపంచకమివాలక్ష్యత ఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

విరహపాండుకపోలతలేవిధు ర్వ్యధితభీమభువః ప్రతిబింబితః,
అనుపలక్ష్యసితాంశుతయాముఖంనిజసఖంసుఖమంకమృగార్పణాత్.

విరహేతి. విధుః భీమభువః భైమ్యాః విరహేణపాండుని కపోలతలే గండస్థలే ప్రతిబింబితస్సన్ అనుపలక్ష్యసితాంశుతయా సావర్ణ్యాదుర్లక్షశుభ్రకిరణతయా సుఖమనాయాసేన అంకమృగార్పణాదసితకళంక మృగసమర్పణాత్ ముఖం భైమీముఖం నిజసఖం స్వసదృశం వ్యధిత విహితవాన్ దోషిణోపి హి స్వదోషం నిర్దోషేపి స్వసంసర్గిణి సంక్రమయ్య సమీకుర్వంతీతి భావః - కేచిత్కించిద్దానేనామిత్రం మిత్రం కుర్వంతీతి భావం వర్ణయంతి అత్ర చంద్రస్య కపోలసావర్ణ్యేన తదేకత్వ కథనాత్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతేతిలక్షణాత్.

విరహతాపినిచందనపాంసుభి ర్వపుషిసార్పితపాండిమమండనా,
విషధరాభబిసాభరణాదధే గతిపతింప్రతిశంభువిభీషికామ్. 27

విరహేతి. సా దమయంతీ విరహతాపిని వపుషి చందనపాంసుభిః భస్మధవళైరితి భావః - అర్పితస్సంపాదితః పాండిమైవ మండనం యస్యాస్సాసతీ విషధరాభం శేషాహికల్పం బిసమేవాభరణం యస్యాస్సాసతీ రతిపతిం స్మరం ప్రతి శంభురేవాయమితి విభీషికాం విశేషేణ భయోత్పాదనం విపూర్వాత్ భీఞ యతేర్ణ్యంతాత్స్వార్థ నిర్దేశేణ్వుల్

సుప్సుపేతి సమాసః నతు శంభోర్విభీషికేతి కర్తరి షష్ఠీసమాసః తృజకాభ్యాం కర్తరీతి నిషేధాత్ - ‡ దధే దధార నూనమితి శేషః.

వినిహితంపరితాపినిచందనం హృదితయాధృతబుద్బుదమాబభౌ,
ఉపనమన్సుహృదంహృదయేశయం విధురివాంకగతోడుపరిగ్రహః.

వినిహితమితి. తయా భైమ్యా పరితాపిని హృది వక్షసి వినిహితం ధృతబుద్బుదం అతిక్వాథకృతపీటకం చందనం సుహృదం సఖాయం హృదయేశేత హృదయేశయం మన్మథం సూ. అధికరణే శేతేరిత్యచ్ ప్రత్యయః, శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్, ఉపనమన్నుపసర్పన్ అంకగతోడుపరిగ్రహః అంతికస్థతారకాపరికరః విధురివాబభావిత్యుత్ప్రేక్షా.

స్మరహుతాశనదీపితయాతయా బహుముహుస్సరసంసరసీరుహం,
శ్రయితుమర్ధపథేకృతమంతరా శ్వసితనిర్మితమర్మరముజ్ఝితమ్. 29

స్మరేతి. స్మరహుతాశన దీపితయా కామాగ్నితప్తయా తయా బహు భూరి సరసం సార్ద్రం సరసీరుహం సరోజం శ్రయితుం శైత్యాయ సేవితుం ముహుః అర్ధే పథి అర్ధపథేకృతం తత్పర్యంతమానీతం సత్ అంతరా మధ్యే శ్వసితేన స్వనిశ్వాసేన నిర్మిత మర్మరం సద్యశ్శోషాత్కృత మర్మరశబ్దం సత్ ఉజ్ఝితం వైయర్థ్యాత్ త్యక్తం తత్కోష్ణస్తన్నిశ్వాస ఇతి భావః. ని. అథ మర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానామిత్యమరః - ఈదృగ్ధర్మాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరతిశయోక్తి భేదోలంకారః.

ప్రియకరగ్రహమేవమవాప్స్యతి స్తనయుగంతవతామ్యతికిన్నివతి,
జగదతుర్నిహితేహృదినీరజే దవథుకుట్మలనేన పృథుస్తనీమ్. 30

ప్రియేతి. హృది వక్షసి నిహితే న్యస్తే నీరజే పద్మే దవథుః పరితాపః దునోతేః ట్వితోథుచ్ ఇత్యథుచ్ప్రత్యయః - తేన యత్కుట్మలనం ముకుళనం నిపీడ్యగ్రహణమితి యావత్ - తేన పృథుస్తనీం దమయంతీం తవ స్తనయుగం కర్తృ ఏవమనేన ప్రకారేణ ప్రియకరేణ గ్రహం నిపీడ్యగ్రహణం అవాప్స్యతి కిన్ను కిమర్థం తామ్యతీతి జగదతుః ఊచతుః నూనమితి శేషః.

త్వదితరోనహృదాపిమయాధృతః పతిరితీవనలంహృదయేశయం,
స్మరహావిర్భుజిబోధయతిస్మసా విరహపాండుతయానిజశుద్ధతామ్. 31

త్వదితి. సా భైమీ హృదయేశయం హృది స్థితం నలం త్వదితరస్త్వత్తోన్యస్సమానో వాన్యో వా పతిః మయా హృదాపి న స్మృతః మనసాపి న చింతితః ఇతి నిజశుద్ధతాం ఆత్మని

‡ తృజకాభ్యాం కర్తరీత్యస్య కర్త్రర్థతృజకాభ్యాం షష్ఠ్యా న సమాస ఇత్యర్థః అత్ర చ భావే ణ్వుల్ అతస్తస్యాత్ర ప్రవృత్త్యసంభవాత్ కర్తరి చేత్యనేన నిషేధాదితి వక్తుం యుక్తమితి ప్రతిభాతి.

ర్దోషతాంపాండుత్వంచ విరహపాండుతయా తద్వ్యాజేనేత్యర్థః స్మరహవిర్భుజి బోధయతిస్మేవ మదనాగ్నిమగ్నాసా అగ్నిదివ్యేనస్వశుద్ధిం సీతారామమివనలం బోధయామాసేవేత్యుత్ప్రేక్షా సూ. గతిబుద్ధీత్యాదినాఅణికర్తుర్ణిశస్యణౌకర్మత్వం.

విరహతప్తతదంగనివేశితా కమలినీ నిమిషద్దళముష్టిభిః,
కిమపనేతుమచేష్టతకింపరా భవితుమైహతతద్దవథుంపృథుమ్. 32

విరహేతి. విరహతప్తేతదంగే భైమీశరీరే నివేశితానిహితాకమలినీపద్మలతా నిమిషద్భిరానమద్భిర్దళైః పత్త్రైరేవముష్టిభిః ముష్టిబంధైఃకరజైః పృథుంతద్దవథుం తస్యాస్తాపం అపనేతుమపచ్ఛేత్తుమచేష్టతవ్యాప్రియతకిం పరాభవితుం తిరస్కర్తుమైహతకిం అచేష్టతకిమిత్యుత్ప్రేక్షా వస్తుతస్తు నకించిత్కర్తుం శశాక ప్రత్యుత స్వయమేవదగ్ధేత్యర్థః - సోయంభీషకస్య భయప్రవేశ ఇతిభావః - అతఏవానర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారః తదుత్థాపితాచేయముత్ప్రేక్షేతిసంకరః.

ఇయమనంగశరావలిపన్నగక్షతవిసారివియోగవిషావశా,
శశికళేవఖరాంశుకరార్దితా కరుణనీరనిధౌనిదధౌనకమ్. 33

ఇయమితి. ఇయంభైమీఅనంగశరావళిరేవ పన్నగాఃతైఃక్షతంక్షతిః నపుంసకేభావేక్తః తేనవిసారిణా వ్యాపినావియోగేనైవ విషేణ అవశావివశాసతీ ఖరాంశోస్తిగ్మాంశోః కరై రర్దితాపీడితాశశికళేవ కంజనంకరుణనీరనిధౌశోకరసాబ్ధౌ. ని. కరుణస్తురసేవృక్షేకృపాయాంకరుణామతేతివిశ్వః ననిదధౌ దరిద్ర్యలాక్సర్వానపి నిదధావేవ నిమజ్జయామాసైవేత్యర్థః - అత్రరూపకోపమయో రంగాంగిభావేనసంకరః.

జ్వలతి మన్మథవేదనయానిజే హృది తయార్ద్రమృణాళలతార్పితా,
స్వజయినోత్రపయాసవిధస్థయోర్మలినతామభజద్భుజయోర్భృశం.

జ్వలతీతి. తయాభైమ్యా మన్మథవేదనయా మదనజ్వరదుఃఖేన జ్వలతిప్రజ్వలితే నిజేహృదివక్షసిఅర్పితాఆర్ద్రాసరసామృణాళలతాబిసవల్లీస్వజయినోఃస్వజేత్రోః సూ. జిదృక్షీత్యాదినాఇనిప్రత్యయః - భుజయోస్తదీయయోరేవసవిధస్థయోః స్వసమీపస్థయోస్సతోఃత్రపయాత్రపయేవేత్యర్థః-గమ్యోత్ప్రేక్షా, భృశంమలినతాంవైవర్ణ్యమభజత్ - జితోజేతురగ్రేలజ్జయా వైవర్ణ్యంభజతీతిభావః.

పికరుతశ్రుతికంపినిశైవలం హృది తయానిహితంవిచలద్బభౌ,
సతతతద్గతహృచ్ఛయకేతునా హతమివస్వతనూఘనఘర్షిణా. 35

పికేతి. తయాభైమ్యా పికరుతశ్రుత్యాకోకిలకూజితశ్రవణేన కంపిని వేపమానే హృదివక్షసినిహితం శైత్యార్థంన్యస్తం విచలత్ ఆధారచలనాదితిభావః - శైవలం స్వతన్వాశైవలశరీరేణసహ ఘనఘర్షిణాభృశసంఘర్షిణాద్వయోరపి జలచరత్వాదితిభావః-

సతతం తద్గతస్యభైమీహృద్గతస్య హృచ్ఛయస్యకామస్య కేతునాచిహ్నేన మత్స్యేనహతంతాడితమివ బభావిత్యుత్ప్రేక్షా.

నఖలు మోహవశేన తదాననం నలమనశ్శశికాంతమబోధితత్,
ఇతరథాభ్యుదయేశశినస్తతః కథమసుస్రువదశ్రుమయంపయః. 36

నేతి. నలమనఃకర్తృమోహవశేన విరహప్రయుక్తాజ్ఞానబలేన తదాననంభైమీముఖంకర్మ శశికాంతమింద్రసుందరం ఇందూపలంచ నాబోధిఖలునాబుద్ధకిమితి కాకుః అబుద్ధ్యతఏవేత్యర్థః సూ. దీపజనేత్యాదినాకర్తరిచిణ్-తత్ తచ్చసత్యమితిశేషః- ఇతరథాతదసత్యత్వే శశినోభ్యుదయే తతోభైమీముఖాదశ్రుమయమశ్రురూపం పయఃకథం అసుస్రువత్స్రావితం చంద్రోదయే పయస్స్రావాచ్చంద్రకాంతత్వం సత్యమిత్యర్థః చంద్రోదయేదాహోద్రేకాదుద్రిక్తేదతిభావః - స్రవతేర్లుజి ణిశ్రీత్యాదినాశ్చేశ్చజి ధాతోరుఙాదేశః.

రతిపతేర్విజయాస్త్రమిషుర్యథా జయతి భీమసుతాపి తథైవసా,
స్వవిశిఖానివపంచతయాతతో నియతమైహతయోజయితుంసతామ్.

రతిపతేరితి. రతిపతేః కామస్యయథేషుః విజయస్యాస్త్రం విజయాస్త్రం విజయసాధనమాయుధం జయతి తథైవ సాభీమసుతాపి విజయాస్త్రం సతీ జయతి తతస్తస్మాద్ధేతోః సకామః స్వస్య విశిఖానిషూనివతాం భైమీం పంచతయా పంచసంఖ్యాకత్వేనమరణేనచ. ని. పంచతా పంచభావేస్యాత్పంచతామరణేపి చేతి విశ్వః. యోజయితుమైహతస్వేషుధర్మవిజయాస్త్రత్వేనపంచత్వేనాపి యోజయితుమైచ్ఛత్-నియతంసత్యమిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకిమర్థమేనామిత్థంపీడయేదితిభావః - ఉపమోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

శశిమయందహనాస్త్రముదిత్వరం మనసిజస్యవిమృశ్యవియోగినీ,
ఝుడితివారుణమశ్రుమిషాదసౌ తదుచితంప్రతిశస్త్రముపాదదే. 38

శశిమయమితి. వియోగిన్యసౌభైమీ ఉదేతీత్యుదిత్వరముద్యత్ - ఇణ్నశజిసర్తిభ్యఃక్వరప్ శశిమయంశశిరూపం మనసిజస్యదహనాస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రంవిమృశ్యాలోచ్య ఝుడితద్రాక్ అశ్రుమిషాద్వారుణం వరుణదేవతాకం సూ. సాస్యదేవతేత్యణ్ప్రత్యయః తస్యాగ్నేయస్యోచితం ప్రతీకారక్షమం ప్రతిశస్త్రముపాదదే ప్రయుక్తవతీత్యర్థః. చాంద్రతాపాసహిష్ణురశరణా కేవలమరోదీదిత్యర్థః సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా.

అతనునానవమంబుదమాంబుదం సుతనురస్త్రముదస్తమవేత్యసా,
ఉచితమాయతనిశ్వసితచ్ఛలా చ్ఛ్వసనమస్త్రమముంచదముంప్రతి.

అతనునేతి. సాసుతసుస్తైభమీనవనం నూతనం అంబుదం మేఘమేవ అతను నా అనంగేవ ఉదస్తం ఉత్క్షిప్తం అంబుదమంబుదసంబంధ్యస్త్రం పర్జన్యాస్త్రం అవే క్ష్య ఆయతనిశ్వసితచ్ఛలాద్దీర్ఘ నిశ్వాసమిషాదముమాంబుదంప్రతి ఉచితం ప్రతీకార క్షమంశ్వసనం శ్వసనాత్మకమస్త్రం వాయవ్యాస్త్రమముంచ త్వాప్రియుజ్య- మేఘ దర్శనాద్దీప్తమదనజ్వరా దీర్ఘముష్ణంచనిశశ్వాసేత్యర్థః-అత్రాపి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా.

రతిపతిప్రహితానిలహేతితాం ప్రతియతీసుదతీ మలయానిలే,

తదురుతాపభయాత్తుమృణాలికామయమియం భుజగాస్త్రమివాదిత.

రతిపతీతి. సుదతీయం భైమీ మలయానిలేవిషయే రతిపతిప్రహితానిల హేతితాం కామప్రయుక్త వాయవ్యాస్త్రతాం. ని. హేతిశ్శస్త్రం ప్రహరణంహ్యాయుధం చాస్త్ర మేవచేతి హలాయుధః ప్రతియతీసతీ ఇణశ్శతరిజీప్ తేనాస్త్రేణయఉరుతాపః తతోభ యాత్-మృణాలికామయం బిసరూపం భుజగాస్త్రం ఆదితేవ ఆత్తవతీ కిమిత్యుత్ప్రే క్షా భుజగానాం వాతాహారత్వాదితిభావః సూ. స్థాఘ్వోరిచ్చేతికారః ప్రహస్వా దంగాదితిసిచోలోపః.

వ్యధితతద్ధృదిశల్యమివద్వయం విరహితాంచతథాపిచజీవితమ్,

కిమథతత్రనిహత్యనిఖాతవా న్రతిపతిస్తనబిల్వయుగేనతత్. 41

వ్యధితేతి. రతిపతి స్తద్ధృది భైమీ హృదయే విరహితాం విరహిత్వంచ త థాపివిరహిత్వేపి జీవితంచేతి ద్వయంశల్యం శంకుమివవ్యధిత నిఖాతేవానిత్యర్థః జీవతో విరహఃవిరహిణో జీవనంచద్వే అపిశల్యప్రాయే ఇత్యర్థః. దధాతేర్లుఙితఙ్ స్థాఘ్వోరి చ్చేతీకారః హ్రస్వాదంగా దితిసిచోలోపః - అథనిఖననానంతరం తచ్ఛల్య ద్వయం స్తనావేవబిల్వే పరిణతబిల్వఫలే తయోర్యుగేన తత్ర హృదినిహత్య అహత్య నిఖాతవాన్ కింయథాలోకే జనాః నిఖాతం శంకుందార్ఢ్యాయ పాషాణాదినాఘ్నంతితి ద్వదితిభావః పూర్వార్ధేశల్యనిఖననోత్ప్రేక్షా. ఉత్తరార్ధే నిహననోత్ప్రేక్షా నిఖాత వానిత్యనువాదః.

అతిశరవ్యయతామదనేనతాం నిఖిలపుష్పమయస్వశరవ్యయాత్,

స్ఫుటమకారిఫలాన్యపిముంచతా తదురసిస్తనతాళయుగార్పణా. 42

అతీతి. తాందమయంతీం అతినితరాం శరవ్యయతాంశరవ్యంలక్ష్యం తద్భావతాశర వ్యయతా శరవ్యశబ్దా త్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శతరిశప్ అతఏవనిఖిలాయే పుష్ప మయాస్స్వశరా స్తేషాంవ్యయాత్క్షయాత్ ఫలాన్యపిముంచ తాక్షిపతా మదనేన తదు రసిభైమీవక్షసి స్తనావేవ తాళఫలేతయోర్యుగ స్యార్పణాక్షేపః అకారిస్ఫుట మిత్యుత్ప్రేక్షా - శరక్షయేపాషాణాదినాపి ప్రహరంతీతిభావః.

అథముహుర్బహునిందితచంద్రయాస్తుతవిధుంతుదయాచతయాముహుః, పతితయాస్మరతాపమయేగదే నిజగదేశ్రువిమిశ్రముఖీసఖీ.

అథేతి. అథానంతరం స్మరతాపమయే కామజ్వరరూపే గదేరోగే. ని. రోగ వ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - పతితయామగ్నయా అతఏవముహుః బహుబహుధా నిందితచంద్రయా తస్యోద్దీపకత్వాదితిభావః - ముహుః స్తుతోవిధుంతుదతీతివిధుంతు దో రాహుర్యయాతయా విధుస్తుదత్వాదేవేతిభావః. ని. తమస్తురాహు స్స్వర్భాను స్సైంహికేయో విధుంతుదఇత్యమరః సూ. విధ్వరుషోస్తుదఇతి ఖశ్ప్రత్యయః - అరుర్ద్వి షదజంతస్యముమితి ముమాగమః, తయాదమయంత్యా అశ్రువిమిశ్రంముఖం యస్యా స్సా అనిష్టాశంకయా రుదతీసఖీ నిజగదేనిగదితా, విప్రకృతోహ్యపకర్తారంనిందతి తదపకర్తారంచ స్తౌతీతిభావః.

నరసురాబ్జభువామివయావతా భవతి యస్యయుగంయదనేహసా,

విరహిణామపి తద్రతవద్వ్యవ క్షణమితంనకథంగణితాగమే. 44

నరేతి. నరసురాబ్జభువాం మనుష్యదేవ బ్రహ్మణామివయావతా అనేహసాకా లేనయస్య జంతోర్యద్యుగంభవతి గణితాగమే జ్యోతిశ్శాస్త్రే తత్సర్వం వక్తవ్యమే వేతిశేషః యథాబ్రహ్మణో దినందేవాదీనాం యుగాదికమిత్యుక్తం తద్వదన్యస్యాపి గణితశాస్త్రే వక్తవ్యమితిభావః - తతః కిమిత్యాశంక్యాహ తర్హి విరహిణాం తద్యు గంకథం కిమితిరతవతా మవియుక్తానాం యూనాంక్షణేనమితం గణితంన అవియుక్తా నాంక్షణో వియుక్తానాం యుగమితికిమితినోక్త మిత్యర్థః - తథాచతస్యా ఏకైకక్షణ ఏకైకయుగకల్పో భూదిత్యర్థః.

జనురధత్తసతీస్మరతాపితా హిమవతో నతుతన్మహిమాదృతా,

జ్వలతిఫాలతలేలిఖితస్సతీ విరహఏవహరస్యనలోచనమ్. 45

జనురితి. సతీభవపూర్వపత్నీ దక్షకన్యా స్మరతాపితా విరహాగ్నితప్తాసతీ హిమ వతో జనుర్జన్మధత్తతస్య హిమవతోమహిమా ఆదృతోయయాసా తన్మహిమాదృతా ఆదృతతన్మహిమాసతీతున అహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః విరహతాప శాంత్యర్థం హిమాద్రేర్జాతా నతత్తపస్సామర్థ్యానురోధా దిత్యుత్ప్రేక్షా - హరస్య ఫాలతలేలిఖితో బ్రహ్మణాలిఖితః సతీవిరహఏవ జ్వలతిలోచనంన అత్రఫాలలోచనే లోచనత్వ మపహ్నుత్యసతీ విరహత్వారోపాదపహ్నవాలంకారః

దహనజానపృథుర్దవథువ్యథా విరహజైవపృథుర్యదినేదృశమ్,

దహనమాశువిశంతికథంస్త్రియః ప్రియమపాసుముపాసితుముద్ధురాః

దహనేతి. దహనజాఅగ్నిదాహజన్యాదనఘువ్యథాతాప దుఃఖం పృథుః అధికాన కింతువిరహజైవపృథుః ఈదృశంనయది ఇదమిత్థంవచేత్ స్త్రియఅపాసుమపగత ప్రాణంమృతంప్రియం ఉపాసితుంప్రాప్తుం ఉత్కృష్టాధూర్భారోయాసాంతా ఉద్ధురాః అనర్గళాస్సత్య ఇత్యర్థః సూ. ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోకారః - కథమాశుదహనంవిశంతి అగ్నిదాహాద్విరహదాహ ఏవాధిక ఇత్యర్థః - తస్యతత్పరిహారార్థేన స్త్రీణామగ్నిప్రవేశకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణసమర్థన రూపోర్థాంతరన్యాసః.

హృదిలుఠంతికళానితరామమూ ర్విరహిణీవధపంకకళంకితాః,
కుముదసఖ్యకృతస్తుబహిష్కృ తాస్సఖివిలోకయదుర్వినయంవిధోః.

హృదీతి విరహిణీవధాద్యఃపఙ్కఃపాప్మా. ని. అస్త్రీపంకంపుమాన్పాప్మేత్యమరః - తేనకళంకితాస్సంజాత కళంకాః అమూః కళాః హృదిఅభ్యంతరేనితరాం లుఠంతివర్తంతే కుముదైస్సఖ్యంకుర్వంతీతితత్కృతః విశుద్ధాఇత్యర్థః-తాస్తుకళాఃబహిష్కృతాః హేసఖి విధోర్దుర్వినయం దౌర్జన్యం విలోకయదుర్జనాః పాపిష్ఠానంతఃకుర్వంతి విశుద్ధాన్బహిష్కుర్వంతీతిభావః.

అయివిధుంపరిపృచ్ఛగురోఃకుతఃస్ఫుటమశిక్ష్యతదాహవదాన్యతా,
గ్లపితశంభుగళాద్గరళాత్త్వయా కిముదధౌజడవాబడబానలాత్.

అయీతి. అయిసఖి విధుంపరిపృచ్ఛ హేజడమూఢ త్వయాదాహవదాన్యతా దాహదాతృత్వం దాహకత్వమిత్యర్థః కింగ్లపితశంభుగళాచ్ఛోషిత శంభుకంఠాత్ గరళాత్కాలకూటాత్ ఉదధౌ బడబానలాద్వా కుతః కస్మాద్గురోః స్ఫుటమశిక్ష్యతశిక్షితా అభ్యస్తేత్యర్థః.

అయమయోగివధూవధపాతకైర్భ్రమిమవాప్యదివఃఖలుపాత్యతే,
శితినిశాదృషదిస్ఫుటదుత్పతత్కణగణాధికతారకితాంబరః. 49

అయమితి. అయంవిధుః అయోగివధూవధపాతకైః వియోగిస్త్రీహింసాపాపైఃకరణైర్భ్రమిం భ్రమణం అవాప్యసాప్రియ్య అప్నోతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వోల్యబాదేశః-విభాషాపఇతి వికల్పాదయోదేశాభావః - శితినిశాకృష్ణపక్షరాత్రిసైవ దృషదిశిలాయాం స్ఫుటంతః పాతవేగాద్విదళంతః తతఉత్పతంతశ్చయేకణాః ఖండాస్తేషాంగణైరధికం తారకితాంబరః భూమ్నాతారకవత్కృతాకాశస్సన్ అతఏవ కృష్ణపక్షేతారకబాహుల్యమితిభావః.తారకవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తఃవిన్మతోర్లుగితిమతుపోలుక్ దివోంబరాన్నిపాత్యతేఖలు - ఉత్కటపాపకారిణఃపురాపరిభ్రామ్యతతశ్శిలాయాంనిపాత్యహన్యంత ఇతిభావః.

త్వమభిధేహివిధుంసఖిమద్గిరా కిమిదమీదృగధిక్రియతేత్వయా,
నగణితంయదిజన్మ పయోనిధౌ హరశిరస్స్థితిభూరపివిస్మృతా. 50

త్వమితి. హేసఖిత్వం మద్గిరావిధుమభిధేహి ఉపాలభస్వతత్ప్రకారమేవాహ త్వయామహాత్మనేతిభావః కింకిమర్థమిదమీదృక్ స్త్రీవధాత్మకంకర్మ అధిక్రియతే ఆచర్యతే పయోనిధౌజన్మన గణితంయదిమాస్తు హరశిర ఏవస్థితిభూర్నివాసభూమిః సాపివిస్మృతా మహాకులప్రసూతస్య శంభుశిరోధృతస్యతవేద మనుచితమిత్యర్థః.

నిపతతాపినమందరభూభృతా త్వముదధౌశశలాంఛనచూర్ణితః,
అపిమునేర్జఠరార్చిషిజీర్ణతాం బత గతోసి నపీతపయోనిధేః. 51

నిపతతేతి. హేశశలాంఛనసకళంకేత్యర్థః త్వముదధౌనిపతతామథనసమయఇతిశేషః - మందరభూభృతామందరాద్రిణాపినచూర్ణితః - పీతపయోనిధేరాచాంత సముద్రస్యజఠరార్చిషి జఠరానలేపిజీర్ణతాంనగతోసి వాతాపివదితిభావః. బతేతిఖేదే మద్భాగ్యవిపర్యయ ఏవాయమితిభావః.

కిమసుభిర్గ్లపితైర్జడమన్యసే మయి నిమజ్జతు భీమసుతామనః,
మమకిలశ్రుతిమాహతదర్థికాం నలముఖేందుపరాంవిబుధస్స్మరః. 52

కిమితి. హేజడమూఢగ్లపితైర్నిష్క్రమితైః అసుభిః ప్రాణైస్స్వమారణేనేత్యర్థః భీమసుతామనోమయిచంద్రే నిమజ్జతు నిమజ్జేత్. సంభావనాయాంలోట్-ఇతి మన్యసేకిం. శ్రు. యత్రాస్య పురుషస్యాగ్నిం వాగప్యేతివాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యం మనశ్చంద్రందిశశ్శ్రోత్రం పృథివీగ్ంశరీరమాకాశ మాత్మౌషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా అప్సులోహితంచరేతశ్చ నిధీయతఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదితిభావః సోపివృథాభిమాన ఇత్యాహ సః మృతమనశ్చంద్రమేతీత్యేవం రూపోర్థోభిధేయో యస్యాస్తాం తదర్థికాం సూ. శేషాద్విభాషేతి కప్సమాసాంతః ప్రత్యయస్థాత్కా త్పూర్వస్యాత ఇదాప్యసుప ఇతీకారః, శ్రుతింపూర్వోక్తవేదవాక్యం విబుధోదేవో విద్వాంశ్చ స్మరోనలస్య ముఖేందుః ముఖచంద్రః పరోముఖ్యార్థోయస్యాస్తాం తత్పరాం వి. పరందూరాన్యముఖ్యేష్వితివైజయంతీ మమ ఆహకిలబ్రూతేఖలు విద్వదుక్తఏవార్థోగ్రాహ్య ఇత్యర్థః పరతోపి మేభర్తా నలఏవ నాన్య ఇతిభావః.

ముఖరయస్వ యశోనవడిండిమం జలనిధేః కులముజ్జ్వలయాధునా,
అపిగృహాణ వధూవధపౌరుషం హరిణలాంఛన ముంచకదర్థనామ్.

ముఖరయస్వేతి. హేహరిణలాంఛనశశాంక యశఏవనవడిండిమం కీర్తిప్రకాశకం నూతనవాద్యవిశేషం ముఖరయస్వముఖరం రవణంకురు అధునా జలనిధేస్త్వజ్జనకస్య కులముజ్జ్వలయ ప్రకాశయ వధూవధపౌరుషమపి స్త్రీవధశౌర్యంచగృహాణ స్వీకురు

కింతుక్షత్రితోఽర్థః కదర్థఃపీడాకరః సూ. కోఃకత్తత్పురుషేచేతి కుశబ్దస్యకదాదేశేకదర్థశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాద్యుచి కదర్థనా కదర్థీకరణంతాంముంచ శీఘ్రంమారయనతుపీడమేత్యర్థః అత్రవధూవధస్యా నిష్టత్వేనా విధేయస్య విధానాత్ విషంభుఙ్క్ష్వేతివన్నిషేధపరోవిధ్యాభాసః ఇష్టనిషేధాభాసవదాక్షేపాలంకారభేదః - తథాచాలంకార సర్వస్వసూత్రం అనిష్టవిధ్యాభాసశ్చేతి.

నిశిశశిన్భజ కైతవభానుతా మసతి భాస్వతి తాపయ పాపమామ్,
అహమహన్యవలోకయితాస్మి తే పున రహర్పతి నిర్ధుత దర్పతామ్.

నిశీతి. హేశశిన్పాపక్రూర ని. నృశంసోఘాతుకః క్రూరః పాప ఇత్యమరః - నిశిభాస్వత్యసతి కైతవభానుతాం కపటసూర్యత్వంభజమాం తాపయకిం త్వహంపునరహంచాహని అహర్పతి నానూర్యేణ సూ. అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి రేఫాదేశః తేతవనిర్ధుతదర్పతాం నిరహంకారతాం అవలోకయితాస్మి ద్రక్ష్యామీత్యర్థః లుటిమిపితాసిప్రత్యయః - పాపిష్ఠాః స్వనాశమాసన్న మప్యపశ్యంతఃపరాన్హింసంతీతిభావః.

శశకళంకభయంకర మాదృశాం జ్వలసియన్నిశిభూతపతింశ్రితః,
తదమృతస్యతవేదృశభూతతాద్భుతకరీ పరమూర్ధవిధూననీ. 55

శశకలంకేతి. హేశశకలంకమాదృశాం వియోగినీనా మిత్యర్థః - భయంకరోతీతి భయంకరఉద్వేజకః మేపత్రిభయేషు కృఞితి ఖచ్ప్రత్యయః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః-యద్యస్మాత్ భూతపతిం శివంపిశాచపతించ శ్రితస్సన్ నిశిజ్వలసిప్రదీప్యసే తత్తస్మాదమృతస్యామృతమయస్యామృతేతరస్యచతవపరేషాంద్రష్టౄణాం స్వానిష్టానాంచమూర్ధ విధూననీఏకత్ర విస్మయాదన్యత్రావేశాచ్చ శిరఃకంపకరీ ఈదృశభూతతా ఇత్థం భూతత్వం ఈదృశ పిశాచత్వంచ అద్భుతకరీవిస్మయకరీ హరశిరోమణేరమృతమయస్యతవ ఇత్థంప్రజ్వలనాత్మకత్వ మద్భుతమితి వాచ్యార్థః జీనతఈదృగలాత పిశాచత్వ మద్భుత మితివ్యంగ్యార్థః.

శ్రవణపూరతమాలదళాంకురం శశికురంగముఖేసఖినిక్షిప,
కిమపితుందిలిత స్థగయత్వముం సపది తేన తదుచ్ఛ్వసిమిక్షణమ్.

శ్రవణేతి. హేసఖి శ్రవణపూరః కర్ణావతంసః యస్తమాలదళాంకురస్తమాలపల్లవస్తం శశికురంగస్య ముఖేవక్త్రేనిక్షిప తేన దళాంకురేణ సపదికిమపికియదపి తుందిలితస్తుందిలీకృతః స్థూలీకృతస్సన్ అముంశశినంస్థగతయతుఛాదయతు తత్తస్మాద్ధేతోః క్షణముచ్ఛ్వసిమిప్రాణిమి సూ. రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకఇతీడాగమః.

అసమయేమతిరున్మిషతిధ్రువం కరగతైవ గతాయదియంకుహూః,
పునరుపైతి నిరుధ్యనివాస్యతే సఖిముఖం న విధోః పున రీక్ష్యతే.

అసమయఇతి. హేసఖి అసమయేమతిః కార్యధీః ఉన్మిషతి ఉదేతిధ్రువం నతుయోగ్యకాలఇత్యర్థః- కుతః - యద్యస్మాదియంకుహూః నష్టచంద్రామావాస్యా కరగతాస్యాయత్తైవ హస్తనక్షత్ర గతాచ గతా తదాస్తాం పునరుపైతి పునరాగచ్ఛతిచేదిత్యర్థః. నిరుధ్యనివాస్యతే స్థాప్యతే తస్య ఫలమాహ విధోర్ముఖం పునర్నేక్ష్యతే తస్యాస్తస్నాశకత్వాదితిభావః - పాపిష్ఠస్యతస్యాదర్శన మేవఫలమిత్యర్థః.

అయి మమైషచకోరశిశు ర్మనే ర్వ్రజతి సింధుపిబస్యనశిష్యతామ్,
అశితుమబ్ధిమధీతవతోఽస్యవా శశికరాః పిబతః కతిశీకరాః. 58

అయీతి. అయిసఖి ఏషమమచకోరశిశుర్విషపరీక్షార్థం గృహసంవర్ధితో బాలచకోరః - యథాహకామందకః. శ్లో. చకోరస్యవిరజ్యేతేనయనేవిషదర్శనాదితి, పిబతీతిపిబః పాఘ్రాధ్మేత్యాదినాశప్రత్యయే పిబాదేశః సింధోఃపిబస్యసముద్రపాయినోమునేరగస్త్యస్య శిష్యతాం నవ్రజతీతికాకుః వ్రజతీత్యర్థః - తథాచాయం చకోరశ్చంద్రం నిశ్శేషంపాస్యతీత్యాశయః - నచైతదశక్యమిత్యాహ అబ్ధిమశితుం పాతుమధీతవతః అభ్యస్తవతః అతఏవ పిబతః అబ్ధిపానప్రవృత్తస్య చకోరస్య శశికరాః కతివాశీకరాః కతిచిత్కణా ఇత్యర్థః అత్రసముద్రపాయినో దండాపూపికయా శశికర పానసిద్ధేరర్థాపత్తిరలంకారః.

కురుకరేగురుమేకమయోఘనం బహిరితోముకురంచకురుష్వమే,
విశతితత్రయదైవవిధుస్తదా సఖిసుఖాదహితంజహితంద్రుతమ్. 59

కుర్వితి. హేసఖి ఏకంగురుంమహాంతంఅయోఘనంతప్తాయః పిండఘట్టనముద్గరంకరే కురుబిభృహీత్యర్థః - ఇతోఽస్మాత్సదనాద్బహిః మేమమ ముకురందర్పణంచ కురుష్వనిధేహి తత్రముకురేయదావిధుర్విశతి ప్రతిఫలతి తదైవసుఖాదనాయాసాత్ అహితంశత్రుంతం విధుంద్రుతం జహిమారయహంతేర్లోటిసిపిహిరాదేశః హంతేర్జఇతిజాదేశస్యాసిద్ధవదత్రాభాదిత్యసిద్ధత్వాదతోహేరితి నహేర్లుక్ - అత్రచంద్రప్రహారాది ప్రలాపామేఘసందేశాదివన్మదనోన్మాద వికారా ఇత్యనుసంధేయమ్.

ఉదరఏవధృతఃకిముదన్వతా నవిషమోబడబానలవద్విధుః,
విషవదుజ్ఝితమప్యమునాననస్మరహరఃకిమముంబుభుజేవిభుః. 60

ఉదరఇతి. విషమఃక్రూరకర్మావిధుః ఉదన్వతాఉదధినా సూ. ఉదన్వానుదధౌచేతినిపాతితః-బడబానలవద్బడబాగ్నినాతుల్యం సూ. తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిరితివతిః, ఉదరేకుక్షావేవకింనధృతః అథవా అమునా ఉదన్వతా ఉజ్ఝితమప్యముంవిధుం విభుస్సమర్థః సస్మరహరఃశివఃవిషవత్ విషేణకాలకూటేనతుల్యం పూర్వవద్వతిః కింనబుభుజేనజగ్రసే ఉభయథాపి స్వయంజీవేయమితిభావః.

అసితమేకసురాశితమప్యభూ న్నపునరేవపునర్వ్విశదంవిషమ్,
అపినిపీయసురైర్జ్జనితక్షయం స్వయముదేతిపునర్న్నవమార్ణ్ణవమ్. 61

అసితమితి. ఆర్ణ్ణవమర్ణ్ణవేజాతం సూ. తత్రజాతఇత్యణ్ప్రిత్యయః - అసితంమేచకం విషం కాలకూటాఖ్యమేకేనైవసురేణ మహాదేవేన అశితంగిళితమపిపునర్నాభూన్నాజని ఏపచంద్రోనామార్ణ్ణవం విశదంవిషంపునస్సిత విషంతుసురైర్బహుభిర్ద్దేవైః ప్రథమాంపిబతేవహ్నిరిత్యాద్యుక్తక్రమేణ నిపీయజనితక్షయం కృతనాశమపినవంనూతనం సత్ స్వయంతద్రూపేణైవపునరుపైత్యాగచ్ఛతీతివ్యతిరేకః.

విరహీవర్గవధవ్యసనాకులం కలయపాపమశేషకళంవిధుం,
సురనిపీతసుధాకమపాపకం గ్రహవిదోవిపరీతకథాఃకథమ్. 62

విరహీతి. హేసఖివిరహీవర్గవధేవ్యసనేనాసక్త్యాఆకులంసంరబ్ధం అశేషకలంపూర్ణ్ణకలంవిధుం పాపంకలయక్రూరంవిద్ధి సురైర్న్నిపీతాసుధాయస్యతంక్షీణమిత్యర్థః-శైషికః కప్సమాసాంతః, ఆపోన్యతరస్యామితివికల్పాద్ధ్రస్వాభావః - అపాపఏవాపాపకస్తంసౌమ్యంకలయ తథాకౌర్యదర్శనాదితిభావః - కింతుగ్రహవిదోదైవజ్ఞాస్తుకథంవిపరీతకథాః. శ్లో. క్షీణేంద్వర్కార్కిభూపుత్రాఃపాపాస్తత్సంయుతోబుధః, పూర్ణ్ణచంద్రబుధాచార్యశుక్రాస్తేస్యుశ్శుభగ్రహాః - ఇత్యేవంవిరుద్ధవాచః, అనుభవవిరోధాదంగుల్యగ్రాదివాక్యవదగ్రాహ్యంతద్వాక్యమితిభావః.

విరహిభిర్బహుమానమవాపియ స్సబహుళఃఖలుపక్షఇహాజని,
తదమితిస్సకలైరపియత్రతైర్వ్యరచిసాచతిథిఃకిమమాకృతా. 63

విరహిభిరితి. యఃపక్షోవిరహిభిః బహుమానం సత్కారమవాపిప్రాపితః క్షీయమాణచంద్రత్వాదితిభావః అవపూర్వాదాప్నోతేర్ణ్ణ్యంతాత్కర్మణిలుఙ్ - గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం, ణ్యంతేకర్తుశ్చ కర్మణఇతి తస్యాభిధానం, సవిరహిభిర్బహూకృతః పక్షః ఇహాస్మిన్‌లోకే బహుబహుమానంలాతి ఆదత్తఇతి వ్యుత్పత్త్యా బహులః, ఆతోనుపసర్గేకః, నతుబహోరులజితిభావః, అజనిజాతః ఖల్విత్యుత్ప్రేక్షా- కించతత్రాపి యత్రయస్యాం తిథౌసకలైరపి తైర్వ్విరహిభిః తదమితిస్తస్య బహుమానస్యామితి రపరిమితిర్వ్యరచి అకారి నష్టచంద్రత్వాదితిభావః - సాచతిథిః అమాఅమితిర్బహుమానస్యాస్యామితి వ్యుత్పత్త్యా అమా నామానామికా కృతాకిం మాతేర్భావార్థే సంపదాదిత్వాత్ క్విపినఞ్సమాసే మత్వర్థీయేచాకార ప్రత్యయేమస్యేతి చేతి లోపేఅజాద్యతష్టాప్, నత్వమాసహభావోస్యాం సూర్యాచంద్రమసోరితి వ్యుత్పత్త్యేత్యుత్ప్రేక్షా - అమేతిసహార్థే అవ్యయం తతోభావప్రధానా స్మత్వర్థీయాకాశేటాప్.

స్వరిపుతీక్ష్ణసుదర్శనవిభ్రమా త్కిము విధుంగ్రసతేనవిధుంతుదః,
నిపతితం వదనేకథమన్యథా బలికరంభనిభం నిజముజ్ఝతి. 64

స్వేతి. విధుంతుదోరాహుః విధుంచంద్రం స్వరిపోర్విష్ణోస్తీక్ష్ణంనిశితం యత్సుదర్శనంతదిశి విభ్రమాత్సాదృశ్యమూలకభ్రమాన్నగ్రసతే కిమ్విత్యుత్ప్రేక్షా - తాలుచ్ఛేదభయాదితిభావః - అన్యథాభయాభావే వదనేనిపతితం వక్త్రాంతర్గతం అతఏవనిజంస్వాయత్తం స్వాధిష్ఠితమిత్యర్థః - బలికరంభనిభం ఉపహృతదధ్యుపసిక్తసక్తుసదృశం. ని. కరంభాదధిసక్తవఇత్యమరః - ఏనమితిశేషః కథముజ్ఝతి ఉద్గిరతి.

వదనగర్భగతంననిజేచ్ఛయా శశినముజ్ఝతి రాహురసంశయమ్,
అశితఏవగళత్యయమత్యయం సఖి వినాగళనాలబిలాధ్వనా. 65

వదనేతి. హేసఖి రాహుః వదనగర్భగతమాస్యాంతః ప్రవిష్టంశశినం నిజేచ్ఛయా స్వేచ్ఛయానోజ్ఝతి అసంశయం సంశయోనాస్తి, అర్థాభావేవ్యయీభావః, కింత్వయంశశీ అశితోగిళితఏవసన్ అత్యయంవినా అకృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. ని. అత్యయోతిక్రమేకృచ్ఛ్రే ఇతివైజయంతీ, గలనాళబిలాధ్వనా కంఠనాళాంతః కుహరమార్గేణగలతి నిస్సరతి రాహోశ్శిరోమాత్రత్వే నాశితస్య కంఠనాలనిస్సృతస్య జఠరానలసంయోగవిరహాదస్యాప్యక్లిష్టేందోః పునరుదయ ఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

ఋజుదృశః కథయంతిపురావిదో మధుభిదంకిలరాహుశిరశ్ఛిదం,
విరహిమూర్ధభిదంనిగదంతి న క్వనుశశీయది తజ్జఠరానలః. 66

ఋజుదృశఇతి. ఋజుదృశః తాదాత్వికకార్యమాత్రదర్శినః నత్వాగామికార్యదర్శినః ఇత్యర్థః - పురావిదః పురాణజ్ఞాః పూర్వపురుషాః మధుభిదంవిష్ణుం రాహుశిరశ్ఛిదం కథయంతికిల కిలేతివార్తాయాం విరహిమూర్ధభిదం ననిగదంతీతికాకుః తథైవకథనీయమిత్యర్థః - కుతః తస్యరాహోర్జఠరానలోయది అస్తీతిశేషః శశిక్వనుసక్వాపి స్యాదిత్యర్థః రాహుశిరచ్ఛేదేన తదీయజఠరాగ్నివిచ్ఛేదకత్వాద్విరహిమారకంశశినముజ్జీవయన్నయం విష్ణుర్విరహిశిరశ్ఛేదీత్యేవం వ్యపదేశ్యః నరాహుశిరశ్ఛేదీతీత్యర్థః.

స్మరసఖౌరుచిభిస్స్మరవైరిణా మఖమృగస్యయథాదళితంశిరః,
సపదిసందధతుర్భిషజౌదివః సఖితథాతమసోపికరోతుకః. 67

స్మరసఖావితి. రుచిభిః కాయకాంతిభిః స్మరసఖౌ స్మరసదృశౌ తన్మిత్రేచ దివోభిషజౌ స్వర్వైద్యౌ స్మరవైరిణాహరేణ దళితం భిన్నం మఖఏవమృగః తస్యమృగరూపధారిణో మఖస్యేత్యర్థః శిరోయథా సపది సందధతుః సంయోజయామాస

తుః యోయస్యామిత్రం సతస్యవైరం నిర్యాతయతీతియుక్తం కింతుహేంసఖికః తమ సోరాహోరపితథా శిరస్సంధానం కరోతునకోపీత్యర్థః - హరస్యముఖమృగశిరశ్ఛేదే పురాణంప్రమాణం అశ్వినోః పునస్తత్సంధానేతు తతోవైతౌయజ్ఞస్య శిరః ప్రత్య ధత్తామితిశ్రుతిః.

నలవిముక్తకితస్యరణే రిపోర్మిళతికింనకబంధగళేనవా,
మృతిభియాభృశముత్పతతమోగ్రహశిరస్తదసృగ్దృఢబంధనమ్.

నలేతి. అథవా, రణే నలేనవిముక్తకితస్య తథాపి మృతిభియా మరణభయేన భృశముత్పతత ఉద్గచ్ఛతోరిపోః కబంధగళేన అపమూర్ధకళేబరకంఠేన సహతమోగ్రహస్యశిరఃతస్య గలస్యాసృజారక్తేన దృఢబంధనం నిబిడసంయోగం సత్కిం నమిలతి నసంగచ్ఛతే తథాచ తజ్జఠరాగ్నినా చంద్రోజీర్యేదితి భావః.

సఖిజరాంపరిపృచ్ఛతమశ్శిరస్సమమసౌదధతాపికబంధతామ్,
మగధరాజవపుర్దలయుగ్మవత్కిమితినప్రతిసీవ్యతికేతునా. 69

అథవా హేసఖి జరాం జరాఖ్యాం నిశాచరీం పరిపృచ్ఛ అసౌజరాకబంధతాం అశిరస్కతాం దధతాపికేతునా సమంకేతుగ్రహేణ సహతమసోరాహోశ్శిరః మగధరాజస్యజరాసంధస్య వపుర్దలయోశ్శరీరార్ధభాగయోః యుగ్మవత్ యుగలమివ కిమితినప్రతిసీవ్యతి నసంధత్తేః శిరోమాత్రంరాహుః శరీరమాత్రంకేతుః తయోస్సంధానే పూర్వవత్తజ్జఠరాగ్నిసంభవేన చంద్రోజీర్యేదితిభావః - జరాకృతాంగసంధానో జరాసంధ ఇతిభారతీకథాత్రానుసంధేయా.

వదవిధుంతుదమాళిమదీరితైస్త్యజసి కింద్విజరాజధియారిపుమ్,
కిముదివం పునరేతి యదీదృశః పతితవషనిషేవ్యహివారుణీమ్. 70

వదేతి. హేఆళిసఖి మదీరితైర్మద్వాక్యైః విధుంతుదం రాహుంవదరిపుం ద్విజరాజశ్చంద్రోబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠశ్చ తద్ధియాత్యజసికిం తన్నాస్తీత్యాహ యద్యస్మాదేషచంద్రో వారుణీంప్రతీచీంసురాంచ. ని. వారుణీగంధదూర్వాయాం ప్రతీచీసురయోరపీతివిశ్వః - నిషేవ్యగత్వా పీత్వాచపతితశ్చ్యుతః పాతకీచ ఈదృశఃపతితోపిపునర్దివమంతరిక్షం స్వర్గంచఏతికిము, ద్వయోరపి పతితయోరధోగతిరేవనోర్ధ్వగతిరిత్యర్థః - అతఃపతితస్యకుతశ్శ్రైష్ఠ్యంకుతస్తరాంతద్వధేదోషశ్చేతిభావః.

దహతికంతమయంఖలు తేనకిం గరుడవద్ద్విజవాసనయోజ్ఝితః,
ప్రకృతిరస్య విధుంతుదదాహికామయినిరాగసికావదవిప్రతా. 71

అథైవమపి ద్విజత్వమాత్రాదవధ్యః ఇత్యాశంక్యతదపి నేత్యాహ. - దహతీతి. హేవిధుంతుద అయంవిధుః ద్విజవాసనయా ద్విజత్వసామాన్యేనేత్యర్థః పా

తిత్యేపి జాతేరనపాయాదితిభావః-గరుడవద్గరుడస్యేవ సూ. తత్రతస్యేవేతి షష్ఠ్యంతాత్ వతిప్రత్యయః - తేతనకంతందహతి ఖలుతేనదాహేనోజ్ఝితః కింవిప్రతాకా వద నకాపీత్యర్థః - తథాహి అస్యవిధోః ప్రకృతిః నిరాగసి నిరపరాధాయాంమయిదాహికాదగ్ధ్రీ అనపరాధస్త్రీఘాతుకస్య కుతోబ్రాహ్మణ్యమిత్యర్థః. ని. ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః - పురాకిలక్షుధితేన అతఏవపిత్రాదేశేనమ్లేచ్ఛాన్ భక్షయతా గరుడేన తన్మిలితభ్రష్టద్విజదగ్ధగళేన సత్యాద్విజస్సహసోద్గీర్ణ ఇతిపౌరాణికీకథా తథామాఘశ్చాహ. శ్లో. విప్రంపురాపతగరాడివనిర్జగారేతి.

సకలయాకలయాకిలదంష్ట్రయా సమవధాయ యమాయవినిర్మితః,
విరహిణీగణచర్వణసాధనం విధురతోద్విజరాజ ఇతిశ్రుతః. 72

వ్యా. అథద్విజరాజపదస్యార్థాంతరాశ్రయణేనాస్య విప్రత్వం నిరస్యతి. సకలయేతి. విధుస్సకలయాకలయా సకలాభిః కళాభిరేవదంష్ట్రయా దంష్ట్రాభిర్దంతవిశేషైః ప్రకృతిద్రవ్యేణ ఉభయత్రజాత్యేకవచనం యమాయ అంతకార్థంసమవధాయ సమ్యగవహితీభూయవిరహిణీగణస్య చర్వణసాధనంకించిద్భక్షణసాధనం వినిర్మితః కిలబ్రహ్మణేతిశేషః అతోస్యదంష్ట్రావిశేషత్వాద్ద్విజరాజఇతి శ్రుతః నతువిప్రవిశేషత్వాదిత్యర్థః. ని. దంతవిప్రాండజాద్విజాఇత్యమరః - అతోనాయముపేక్ష్యఇతిభావః.

స్మరముఖంహరనేత్రహుతాశనా జ్జ్వలదిదంవిధినాచకృషేవిధుః,
బహువిధేనవియోగివధేనవా శశమిషాదథకాలికయాంకితః. 73

అథాస్యశశమిషాద్ద్వేధాదోషముత్ప్రేక్షతే. స్మరముఖమితి. అథ విధుశ్చంద్రోనామేదం స్మరముఖంజ్వలత్ప్రజ్వలదేవవిధినాదైవేనహరనేత్రహుతాశనాచ్చకృషే ముద్ధృత్య ఆకృష్టంఅథవాబహువిధేన వియోగివధేనయదేనః పాపంతేనైవకాలికయా శశమిషాదంకితః దాహకాలిమావా పాపకాలిమావాశశమిషాద్దృశ్యతఇతిసాపహ్నవోత్ప్రేక్షాద్వయమ్.

ఇతివిధోర్వివిధోక్తివిగర్హణం వ్యవహితస్యవృథేతివిమృశ్యసా,
అతితరాందధతీవిరహజ్వరం హృదయభాజముపాలభతస్మరమ్. 74

ఇతీతి. అతితరామతిమాత్రం అన్యయుష్మదామ్ప్రత్యయః విరహజ్వరం దధతీసా దమయంతీఇతీత్థం వ్యవహితస్యవిప్రకృష్టస్య విధోర్వివిధోక్తిభిర్విగర్హణం నిందావృథేతివిమృశ్య అరణ్యరుదితప్రాయఇతివిచార్య హృదయభాజం సన్నిహితం స్మరముపాలభతనినిందసాక్షికఫలసంభావనయేతిభావః.

హృదయమాశ్రయసేబతమామకం జ్వలయసీత్థమనంగతదేవకిమ్,
స్వయమపిక్షణదగ్ధనిజేంధనః క్వభవితాసిహుతాశవహుతాశవత్ .75

హృదయమితి. హే అనంగమ మేదంమామకం సూ. తవకమమకావేకవచనఇత్యణిమమకాదేశః-హృదయమాశ్రయసేతదేవేత్థంకిం జ్వలయసిదహసిబత హుతాశదుర్బుద్ధేస్త్వయంత్వమపి హుతభుక్నాతీతిహుతాశోగ్నిః కర్మణ్యణ్, తద్వత్ క్షణదగ్ధనిజేంధనోదగ్ధాశ్రయస్సన్నిత్యర్థః - క్వభవితాసికభవిష్యసినక్వాపీత్యర్థః అనద్యతనేలుట్ పరహింసావ్యసనేనాత్మనాశంనపశ్యసీత్యాశయేనహుతాశేత్యామంత్రణమ్.

పురభిదాగమితస్త్వమదృశ్యతాం త్రినయనత్వపరిప్లుతిశంకయా,
స్మరనిరైక్షతకస్యచనాపిన త్వయికిమక్షిగతేనయనైస్త్రిభిః. 76

పురభిదేతి. హేస్మరత్వంఅక్షిగతఇతిశేషః అనక్షిసన్నికృష్టస్యాక్ష్ణాదగ్ధుమశక్యత్వాత్ అద్వేష్యస్యచ దాహాయోగాదితిభావః - పురభిదాహరేణ త్రినయనత్వంత్ర్యక్షత్వం క్షుభ్నాదిత్వాణ్ణత్వాభావః - తస్యపరిప్లుతిశంకయా తృతీయాక్షివైయర్థ్యభయేనేత్యర్థః - అదృశ్యతాంగమితోనాశంప్రాపితః గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుఃకర్మత్వేతత్రైవక్తః ణ్యాతేకర్తుశ్చకర్మణఇతివచనాత్ - కింతు కస్యచనాపి యస్యకస్యచిదపి జనస్యాక్షిగతేదృగ్గోచరే ద్వేష్యేచ. ని. ద్వేష్యేత్వక్షిగతోవధ్య ఇత్యమరః త్వయిత్రిభిర్నయనైః కింననిరైక్ష్యతకిమితిననిరీక్షితం అతోస్యత్రినయనత్వం వ్యర్థమేవేత్యర్థః - స్వాక్షిగతఇవమాదృశాక్షిగతేపి త్వయితృతీయాక్షి నిరీక్షణాభావా దపరోపకారిణస్తస్యవైయర్థ్యం నిరీక్షణమనిరీక్షణంచ దేవస్యజితకామత్వాదన్యేషాంతుకామజితత్వాదుత్ప్రేక్ష్యతఇతితత్త్వం, త్వయినిరైక్ష్యతేత్యత్రకర్మణోపిస్మరస్య అనేకశక్తియుక్తస్యేతి న్యాయేనమాతరిప్రహృతమిత్యాదివదాధారత్వ వివక్షయా మవివక్షితకర్మకాదిక్షుతే ర్భావేలకారః. శ్లో. ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోకర్మికాక్రియేతి వచనాత్.

సహచరోసిరతేరితివిశ్రుతి స్త్వయివసత్యపిమేనరతిఃకుతః,
అథనసంప్రతిసంగతిరస్తివా మనుమృతానభవంత మియంకిల. 77

సహచరఇతి. హేస్మరరతేః రతీదేవ్యాః సంతుష్టేశ్చసహచరోసీతివిశ్రుతిః ప్రసిద్ధిః త్వయివసతిహృదయస్థేసత్యపి మేకుతోరతిర్న అథవాసంప్రతివాం యువయోస్సంగతిర్నాస్తి, కుతః. ఇయంరతిర్భవంతంనానుమృతాకిల కిలేతివార్తాయాం అనుమరణాభావాదసంగతిరిత్యుక్తేత్యర్థః అత్రప్రీతిలక్షణాయారతే ర్దేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయానయముపాలంభః అతఏవాతిశయోక్తిరలంకారః.

రతివియుక్త మనాత్మపరజ్ఞకిం స్వమివమామపితాపితవానసి,
కథమతాపభృతస్తవసంగమా దితరథా హృదయం మమదహ్యతే.

రతీతి. ఆత్మానం పరంచ నజానాతీత్యనాత్మపరజ్ఞసర్వఘాతుకమార మామివరతివియుక్తం స్వమాత్మానమపితాపితవానసికిమిత్యుత్ప్రేక్షా - కుతః, ఇతరథాస్వాసంతాపనే అతాపభృతస్తాపరహితస్య తవసంగమాత్సంపర్కాన్మమహృదయం కథందహ్యతే తప్తస్పర్శాత్తాపోనాతప్తస్పర్శాదిత్యర్థః-స్వసంతాపేనాపి పరసంతాపః క్రియతే తచ్ఛైవైర్యథా తప్తముఖైః శిలీముఖైరితిభావః.

అనుమమార నమారకథంను సా రతి రితిప్రథితాపి పతివ్రతా,
ఇయ దనాథవధూవధపాతకీ దయితయాపితయాసికిముజ్ఝితః. 79

అనుమమారేతి. హేమారమారకపతివ్రతేతి ప్రథితాపిసారతిః కథంనానుమమారకథంనానుమృతా. శ్లో. మృతేమ్రియేతయానారీ సా స్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మరణాదితిభావః - అథవా - ఇయద్భిరేతావద్భిరసంఖ్యైరిత్యర్థః అనాథవధూనాం వియోగిస్త్రీణాంవధైః పాతకీత్వం తయాదయితయాపి విరహమసహమానయాపీతి భావః ఉజ్ఝితః త్యక్తోసికిమిత్యుత్ప్రేక్షా. శ్లో. అశుద్ధేస్సంప్రతీక్ష్యోహి మహాపాతకదూషితఇతి స్మరణాదితిభావః.

సుగతఏవవిజిత్యజితేంద్రియ స్త్వదురుకీర్తితనుం యదనాశయత్,
తవతనూమవశిష్టవతీంతత స్సమితిభూతమయీమహరద్ధరః. 80

సుగతఇతి. జితేంద్రియోవశీసుగతో బుద్ధఏవవిజిత్య తవఉరుంమహతీం కీర్తిమేవతనుం శరీరం యద్యస్మాదనాశయత్ నాశితవాన్ తతః కారణాదవశిష్టవతీ మవశిష్టాం భూతమయీం పాంచభౌతికీం తవతనుం సమితియుద్ధేహరశ్శంభురహరత్ భస్మీచకారేత్యర్థః తథాపి నిర్లజ్జఃకథమిత్థమస్మాదృశానకరుణంవ్యథయసీతి విస్మితాస్స్మఇతిభావః.

ఫలమలభ్యతయత్కుసుమైస్త్వయా విషమనేత్రమనంగనిగృహ్ణతా,
అహహనీతిరవాప్త భయాతతో నకుసుమైరపి విగ్రహమిచ్ఛతి. 81

ఫలమితి. హే అనంగ విషమనేత్రం త్ర్యక్షం కుసుమైర్నిగృహ్ణతా నిరుంధతా ప్రహరతేత్యర్థః త్వయాయత్ఫలం మరణరూపమలభ్యత తతస్తస్మాత్ఫలాదవాప్తభయా ప్రాప్తభయా నీతిః సర్వథాసాధనాంతరేణాపి వైరనిర్యాతనం కార్యమిత్యేవంరూపాకర్త్రీ కుసుమైరపి విగ్రహంనేచ్ఛతి అహహేత్యద్భుతే కిముతసాధనాంతరైః పుష్పైరపి నయోద్ధవ్యం కింపునర్నిశితైశ్శరైరితి నీత్యాకుసుమాన్యపిమోక్తుం బిభేషీతి భావః.

అపిధయన్నితరామరవత్సుధాం త్రినయనాత్కథమాంపిథతాందశామ్,
భణరతేరధరస్యరసాదరా దమృతమాత్తఘృణఃఖలునాపిబః. 82

అపీతి. హేస్మర ఇతరామరవద్దేవతాంతరవ త్సుధాన్ధయన్పిబన్నపి ధేటః శతృప్రత్యయః, త్రినయనాదీశ్వరాత్కథంతాం దశాం మరణావస్థాం అపిథప్రాప్తోభూః అపోన్నితేర్లిటిథలిక్ర్యాది నియమాదిడాగమః, భణవద అథవారతేర్ధేవ్యా అథరస్యోష్ఠస్య రసేస్వాదే ఆదరాదాస్థావశాత్ అత్తఘృణఃప్రాప్తామృతజుగుప్సస్సన్ ని. ఘృణాజుగుప్సాకృపయోరితి వైజయంతీ అమృతంనాపిబఃఖలు అమృతపానే కథమన్యేష్వమరేషుత్వ మేకోమృతఇతిభావః.

భువనమోహనజేనకిమేనసా తవపరేత బభూవ పిశాచతా,
యదధునా విరహాధిమలీమసా మభిభవన్భ్రమసి స్మరమద్విధామ్.

భువనేతి. హేపరేతప్రేత తవభువనానాంమోహనమచేతనీకరణం తజ్జేనైనసాపాపేన పిశాచతాబభూవకిం కుతః, హేస్మరయద్యస్మాదధునా విరహాధినావియోగవ్యథయా మలీమసాం మలినాంమద్విధాం మాదృశీమబలామభిభవన్ పీడయన్భ్రమసి పాపిష్ఠాః కిలపిశాచతాంగతాః దుర్బలస్త్రీబాలాదీన్ పీడయంతిత్వంచతాదృశోఽపి పిశాచ ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

బత దదాసినమృత్యుమపిస్మర స్ఖలతితే కృపయానధనుఃకరాత్,
అథమృతోసిముతేనచముచ్యతే నకిలముష్టిమురీకృతబంధనః. 84

బతేతి. హేస్మర మృత్యుమపి నదదాసి తేనదుఃఖాన్తోభవేదితిభావః-అథవాకృపయాతవకరాద్ధనురపినస్ఖలతి నభ్రశ్యతి పూర్వవద్భావః అథమృతోసితథాపినస్ఖలతీత్యాహ - అథేతి - మృతేనచమృతేనాపి ఊరీకృతబంధనః అంగీకృతబంధనః దృఢబంధఇత్యర్థః. ని. ఊర్యంగ్యాద్యురరీభ్యశ్చకరోతి కురుతేపర ఇతిభట్టమల్లః, ముష్టిర్నముచ్యతేఖలు బతేతిఖేదే తతఃకృతాంతాదపి క్రూరోసీతిభావః.

దృగపహత్యపమృత్యువిరూపతా శ్శమయతేపరనిర్జరసేవితా,
అతిశయాంధ్యవపుఃక్షతిపాండుతాస్స్మరభవంతిభవంతముపాసితుః.

దృగితి. హేస్మర పరనిర్జరసేవితా త్వత్తోన్యదేవతా సేవకోజనః - తృచ్ - దృశోరపహతిః ఆంధ్యం అపమృత్యురకాలమరణం విరూపతా అంగవైవర్ణ్యంచ తాశ్శమయతే నివర్తయతి, ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం మిత్వాద్ధ్రస్వశ్చ, భవంతముపాసితుస్త్వత్సేవినోజనస్యతు తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - అతిశయేనాంధ్యం దృష్ట్యుపఘాతః వపుఃక్షతిశ్శరీరవిపత్తిః పాండుతా వైవర్ణ్యంచతానిభవంతి దేవతాంతరభక్తస్య ఉక్తదోషశాంతిః ఫలం త్వద్భక్తస్య తదుద్రేక ఇత్యహోభక్తవాత్సల్యంతవేత్యుపహాసః అత్రానర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారభేదః.

స్మరనృశంసతమస్త్వమతోవిధి
స్సుమనసంకృతవాన్ భవదాయుధం,
యదిధనుర్దృఢమాశుగమాయసం
తవసృజేత్ప్రళయం త్రిజగద్వ్రజేత్. 86

స్మరేతి. హేస్మర నౄన్ శంసతీతి నృశంసోఘాతుకః శంసహింసాయామితి ధాతోః పచాద్యచ్, త్వమతినృశంసో నృశంసతమః అతోహేతోః విధిస్స్రష్టాసుమనసః పుష్పాణిభవతః ఆయుధంకృతవాన్ తవదృఢం ధనురాయసమయోమయం ఆశుగంశరంచ సృజేద్యది త్రయాణాంజగతాం సమాహారస్త్రిజగత్ కర్తృ ప్రళయం వినాశం వ్రజేత్ తవపాపిష్ఠతాం దృష్ట్వా విధుషాపరమేష్ఠినా సమ్యగనుష్ఠితమితిభావః.

స్మరరిపోరివరోపశిఖిపురాం దహతు తేజగతామపిమాత్రయమ్,
ఇతివిధిస్త్వదిషూన్ కుసుమానికిం మధుభిరంతరసించదనిర్వృతః.

స్మరేతి. స్మరరిపోస్త్ర్యంబకస్య రోషశిఖీబాణాగ్నిః. ని. ప్రతీరోపఇషుర్ద్వయోరిత్యమరః-పురాంత్రయమివతేతవరోపశిఖీజగతాం త్రయం మాదహతు ఇతి మత్వేత్యర్థః గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః, విధిస్స్రష్టా అనిర్వృతః త్వాంకుసుమేషుం కృత్వాప్యపరితుష్టస్సన్ త్వదిషూన్కుసుమాని మధుభిర్మకరందైః అంతరసించత్ అగ్నిశాంత్యర్థమాక్షిప్తమిత్యుత్ప్రేక్షా-అన్యథాపాపిష్ఠస్యతేకోవా వారయితేతిభావః.

విధిరనంగమభేద్యమపేక్ష్యతే జనమనఃఖలులక్ష్యమకల్పయత్,
అపిసవజ్రమదాస్యతచేత్తదా త్వదిషుభిర్వ్యదళిష్య దసావపి. 88

విధిరితి. హేస్మర విధిర్బ్రహ్మా అనంగమనవయం. ని. అంగప్రతీకోవయఇత్యమరః - అతఏవాభేద్యమపేక్ష్య నిరవయవద్రవ్యత్వాదవినాశ్యం నిశ్చిత్యజనమనస్తేతవలక్ష్యమకల్పయదిత్యుత్ప్రేక్షా-సావయవలక్ష్యదానపక్షే సవిధిర్వజ్రమప్యదాస్యత చేద్దద్యాద్యది తదాత్వదిషుభి రసౌవజ్రోపివ్యదళిష్యద్విశీర్ణోభవేత్ - అతోయుక్తకారీస్రష్టేతిభావః.

అపివిధిఃకుసుమానితవాశుగాన్ స్మరవిధాయననిర్వృతిమాప్తవాన్,
అదితపంచహితేసనియమ్యతాన్ తదపిత్రైర్బతజర్ఝరితంజగత్. 89

అపీతి. హేస్మర విధిః కుసుమాన్యేవతవాశుగాన్విధాయాపి నిర్వృతింకృతకృత్యోస్మీతి పరితోషం నాప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా - యతః హియస్మాత్సోనిర్వృతో విధిస్తాన్ కుసుమాశుగానపి నియమ్యఇయంత ఏవేతి నియమంకృత్వా తేతవపంచైవాదితదత్తవాన్ తదపి తథాపిత్రైః పంచభిరేవజగత్ జర్ఝరితం జర్ఝరీకృతం బతేతిఖేదే విశ్వనియంతాప్యేనం విఫలయత్నః కోస్యస్తేనియంతేతిభావః.

ఉపహరంతినకస్యసుపర్వణ స్సుమనసఃకతిపంచసురద్రుమాః,
తవతుహీనతయాపృథగేకికాం ధిగియతాపినతేంగవిదారణమ్. 90

ఉపహరంతీతి. హేస్మర పంచసురద్రుమాః మందారాదయః కస్యసుపర్వణః కస్యదేవస్యకతిసుమనసఃకియంతి కుసుమానినోపహరంతి నోపాయనీకుర్వంతి! సర్వస్యాప్యమిత ముపహరంతీత్యర్థః. ని. ఉపాయనముపగ్రాహ్య ముపహారస్తథోపదేత్యమరః తవతుహీనతయా నీచతయా పృథక్ప్రత్యేక మేకికా మేకాకినీ మేకైకాంసుమనోవ్యక్తి ముపహరంతీత్యర్థః - అతఏవపంచబాణత్వంచ తవేతిభావః - ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ ఇతి చకారాత్కన్ప్రత్యయేకాత్పూర్వస్యేకారః - ఇయతా ఏతావదవమానే నాపి తేతవాంగ విదారణం శరీరవిపత్తి ర్నాస్తిధిక్ - అవమతస్యజీవనాన్మరణమేవవరమితి భావః.

కుసుమమప్యతిదుర్నయకారి తే కిముపితీర్యధనుర్విధిరగ్రహీత్,
కిమకృతైషయదేకతదాస్పదే ద్వయమభూదధునాహినలభ్రువోః.

కుసుమమితి. విధిః కుసుమమపిదుర్బలమపీత్యర్థః అతిదుర్నయకారిఅనర్థకారకం ధనుస్తేతవ వితీర్యదత్త్వా అగ్రహీత్కిముపునరపజహారకిమిత్యుత్ప్రేక్షా - పాపీయసే దత్తం హర్తవ్యమేవేతిభావః కింత్వేషవిధిః కిమకృతఅకార్యమేవ కృతవానిత్యర్థః కుతః - యద్యస్మాదేకస్య తస్యధనుషఅస్పదేస్థానే అధునానలభ్రువోర్ద్వయమభూద్ధి తైనైకేన ధనుషానలభ్రువో ర్ద్వేనిర్మితవతా తేన కంటకముద్ధృత్యశల్యమారోపితం యదేకాసహిష్ణోర్ద్వయమసహ్యం సంపాదితమితిభావః.

షడృతవఃకృపయాస్వకమేకకం కుసుమమక్రమనందితనందనాః,
దదతిషడ్భవతే కురుతేభవాన్ ధనురివైకమిషూనివపంచతైః. 92

షడితి. అక్రమేణయాగపద్యేన నందితనందనాః ప్రకాశితసురోద్యానాః యుగపన్నిజకుసుమదాన సమర్థాఇత్యర్థః షడృతవోవసంతాదయః కృపయానతు ప్రీత్యేతి భావః - స్వకంస్వసంబంధినం ఏకకమేకైకమేవ అసహాయేకన్ప్రత్యయః, కుసుమందదానాఇతిశేషః తథాప్యోక్తరీత్యా ప్రత్యేకమేకైకదానాన్మిళిత్వా షడ్భవతేతుభ్యం దదతీతైఃషడ్భిః కుసుమైరేకం ధనురివఏకేనేతిశేషః పంచేషూనివ పంచభిరితిశేషః భవాన్ కురుతేఅహో అవమానేపిసిర్లజ్జస్యతే పరహింసా వ్యసనమితిభావః.

యదతనుస్త్వమిదంజగతేహితం క్వసమునిస్తవయస్సహతేక్షతీః,
విశిఖమాశ్రవణంపరిపూర్యచే దవిచలద్భుజముజ్ఝితుమీశిషే. 93

యదితి. హేమారత్వమతనురశరీరీతి యత్తదిదమతనుత్వంగతేహితం, హితయోగేచేతిచతుర్థీ - హి - విశిఖంబాణమవిచలద్భుజమకంప్రహస్తం యథాతథా ఆశ్రవణంపరిపూర్యాకర్ణమాకృష్య ఉజ్ఝితంమోక్తుమీశిషే శక్నోషి చేద్యస్తవక్షతీఃప్రహారాన్సహతేసమునిః క్వనక్వాపీత్యర్థః అనంగత్వేప్యేవం జగద్ద్రోహిణస్తవధానుష్కాంతరవత్కాయవ్యాపారే జగతిజితేంద్రియకథైవాస్తమియాదిత్యనంగత్వమేవతేజగద్ధితమిత్యర్థః.

సహతయాస్మరభస్మఝుడిత్యభూః పశుపతింప్రతియామిషుమగ్రహీః,
ధ్రువమభూదధునావితనోశ్శర స్తవపికస్వరఏవసపంచమః. 94

సహేతి. హేస్మర పశుపతిం ప్రతియామిషుమగ్రహీస్తయాసహఝుడితిసహసాభస్మఅభూః అధునావితనోరనంగస్య తవపికస్వరః కోకిలాలాపఏవసః దగ్ధఃపంచమః పంచసంఖ్యాపూరణశ్శరోభూత్ ధ్రువం అతఏవపికః కూజతి పంచమిత్యాదౌ పికస్వరే పంచమసంజ్ఞాప్రవృత్తిశ్చేతిభావః. ని. పంచమోరాగభేదేస్యాత్పంచానామపిపూరణఇతివిశ్వః - శరకార్యకారిత్వాత్పికస్వరస్యశరత్వోత్ప్రేక్షా.

స్మరసమందురితైరఫలీకృతో భగవతోపి భవద్దహనశ్రమః,
సురహితాయహుతాత్మతనుఃపున ర్నుజనుర్దివితత్క్షణమాపిథ. 95

స్మరేతి. హేస్మర భగవతోహరస్యాపి దురితైస్సమం భవత్పాపైస్సహ భగవద్దృష్టిపాతస్యపాపహరత్వాదితిభావః - భవద్దహనశ్రమో విఫలీకృతోనిష్ఫలీకృతః సురహితాయ హుతాత్మతనుర్హరకోపానలేత్యక్తస్వదేహస్సన్ - తత్క్షణంతస్మిన్నేవక్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, దివిద్యులోకే పునర్జనుః పునరుత్పత్తిమాపిథనను ప్రాప్తోసిఖలు, సురప్రార్థితాత్తస్మాదేవేతిశేషః - తచ్చాభ్యస్తత్వాత్పాపఫలమితిభావః.

విరహిణోవిముఖస్యవిధూదయే శమనదిక్పవనస్సనదక్షిణః,
సుమనసోనమయన్నటనోధను స్తవతుబాహురసౌయదిదక్షిణః.96

విరహిణఇతి. హేమార తవాసౌబాహుర్యదివిధూదయే చంద్రోదయే సహాయలాభేసతీత్యర్థః, సుమనసఃపుష్పం నామధనుః అటనొకోటౌ. ని. కోటిరస్యాటనిర్గోధేత్యమరః - నమయన్దక్షిణో విరహిజనప్రహారదక్షస్స్యాత్ - ప్రహర్తుంప్రవృత్తశ్చేదిత్యర్థః, సవ్యేతరశ్చేతిధ్వనిః తదావిముఖస్యవిహ్వలముఖస్య చంద్రోదయపరాఙ్ముఖస్యచవిరహిణోవియోగిజనస్యసఃదక్షిణత్వేనప్రసిద్ధశ్శమనదిక్పవనోయామ్యదిజ్మారుతఃదక్షిణోదాక్షిణ్యవాన్ సవ్యేతరశ్చన కింతుసోపి త్వత్సహకారిత్వాన్నిర్దయప్రహర్తే

వేత్యర్థః - అతస్సర్వానర్థమూలత్వాత్త్వమేవ పాపిష్ఠ ఇత్యర్థః - ప్రత్యఙ్ముఖస్య దక్షిణోపి వామ ఇతిధ్వనిః-శమనదిక్ప్రవణోపిన దక్షిణ ఇతిస్ఫురణాద్విరోధాభాసోలంకారః.

కిముభవంతముమాపతిరేకకం మదముదాంధమయోగిజనాంతకమ్,
యదజయత్తతఏవనగీయతే సభగవాన్మదనాంధకమృత్యుజిత్.

కిమితి. హేమదన ఉమాపతిః మదశ్చముచ్చ ద్వంద్వైకవద్భావః - తేనమదానందాభ్యాం అంధయతి వ్యామోహయతి కామిజనమిత్యంధం అంధకం అంధకస్తృష్ట్యప ఘాత ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాత్పచాద్యచ్- అయోగిజనాంతకం వియోగిజనమృత్యుం ఏకకమేకాకినం భవంతమేవ అజయదితియత్ తతఏవ స భగవాన్ ఉమాపతిః - మదనాంధకమృత్యుజిత్ మదనజిదంధకజిన్మృత్యుజిదితినగీయతేకిము గీయతఏవేత్యర్థః మదనవదంధక మృత్యూ అపిత్వత్తోనోన్యౌస్త ఇతిభావః - అత్రపదనాదీనాంమిథోభేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిభేదోలంకారః.

త్వమివకోపిపరాపకృతౌకృతీ నదదృశేనచమన్మథశుశ్రువే,
స్వమదహద్దహనాజ్జ్వలతాత్మనా జ్వలయితుంపరిరభ్య జగంతియః.

త్వమితి. హేమన్మథ త్వమివపరాపకృతౌ పరాపకారే కృతీకుశలః కోపినదదృశేనదృష్టః నశుశ్రువేనచశ్రుతః యోపకర్తావహనాదగ్నిసంయోగాత్ జ్వలతాప్రజ్వలతాఆత్మనాస్వాంగేనజగంతి పరిరభ్యాశ్లిష్యజ్వలయితుందగ్ధుం స్వమాత్మానంఅదహత్ - పరగాత్రదూషణాయ పరిరబ్ధుస్స్వగాత్రే పంకలేపవత్పరదాహవ్యసనాదేవాత్మదాహాంగీకారస్తవేత్యహో దుర్వ్యసనమితిభావః.

త్వముచితంనయనార్చిషిశంభునా భువనశాంతికహోమహవిఃకృతః,
తవవయస్యమపాస్యమధుంమధుం హతవతాహరిణాబత కింకృతమ్.

త్వమితి. హేమార శంభునా నయనార్చిషి నేత్రాగ్నిశిఖాయాంత్వం భువనానాంశాంతికే శాంతిప్రయోజనకే. సూ. ప్రయోజనమితిఠఞ్ -హోమేహవిరాహుతిః కృతః ఉచితం మధ్యస్యవధాదితిభావః-తవవయస్యంసఖాయంమధుంవసంతం అపాస్యోపేక్ష్యమధుం మధ్వాఖ్యం దైత్యంహతవతాహరిణా కింకృతంబతేతిఖేదే వధ్యవధాద్ధరస్సాధుకారీ హరిస్తదుపేక్షణాదసాధుకారీత్యర్థః - సమిత్రస్సహరో వధ్యఇతిభావః.

ఇతికియద్వచసైవ భృశంప్రియా ధరపిపాసుతదాననమాశుతత్,
అజనిపాంసులమప్రియవాగ్జ్వల న్మదనశోషణబాణహతేరివ. 100

ఇతీతి. ప్రియస్య నలస్యాధరమోష్ఠం పిపాసుపాతుమిచ్ఛు, మధుపిపాసుప్రభృతీనాం సమాసోగమిగామ్యాదిషు పాఠాదితివామనః - తత్ ప్రకృతంతస్యాభైమ్యా ఆ

ననం ఇతీత్థంకియద్వచసైవ అల్పభాషణేనైవ అప్రియవాగ్భిర్నిష్ఠురోక్తిభిః జ్వలతఃక్రుధ్యతో మదనస్యయశ్శోషణబాణః తస్యహతేః ప్రహారాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఆశుభృశంపాంసులంపాంసుమదద్రవం అజనిజాతమ్.

ప్రియసఖీనివహేనసహాథసా వ్యరచయద్గిరమర్ధసమస్యయా,
హృదయమర్మణిమన్మథసాయకైఃక్షతతమాబహుభాషితుమక్షమా.

ప్రియసఖీతి. అథసాదమయంతీ మన్మథసాయకైః హృదయ మర్మణిక్షతతమాగాఢంప్రహృతా అతఏవబహుభాషితుంప్రపంచ్యవక్తుమక్షమాసతీ ప్రియసఖీనివహేనసహ ఆప్తసఖీ సంఘేనసార్ధం అర్ధరూపయాసమస్యయా సంగ్రహకారికయా. ని. సమస్యాతుసమాసార్థేత్యమరః - సంజ్ఞాయాం సమజనిషదేత్యనేన సంపూర్వాదస్యతేర్భావులికఃక్యబితి క్షీరస్వామీ, గిరంవ్యరచయత్ పూర్వార్ధంసఖీజనసమస్యాతదుత్తరత్వేనోత్తరార్ధం స్వయమరచయదిత్యర్థః.

అకరుణాదవసూనశరాదసూన్ సహజయాపది ధీరతయాత్మనః,
అసవఏవమమాద్యవిరోధినః కథమరీన్సఖిరక్షితుమాత్థమామ్.102

అకరుణాదితి. హేభైమి ఆపదిసహజయాధీరతయాధైర్యేణ విపదిధైర్యమితిన్యాయాదితిభావః - అకరుణాన్నిర్దయాత్పూనశరాత్కుసుమేషోః ఆత్మనః స్వస్యాసూన్ప్రాణాన్ అవరక్ష అద్యేదానీమసవఏవ మమవిరోధినః శత్రవః తన్మూలాత్వాద్దుఃఖసంవేదనస్యేతిభావః - హేసఖిమాం కథమరీనరిక్షితు మాత్థబ్రవీషి బ్రువఃపంచానామితి సాధుః, సంప్రతిమేప్రాణరక్షణమాశీవిషపోషణం పయోభిరితిభావః.

హితగిరంనశృణోషికిమాశ్రవే ప్రసభమస్యవజీవితమాత్మనః,
సఖిహితాయదిమేభవసీదృశీ మదరిమిచ్ఛసి యా మమజీవితమ్.103

హితగిరమితి. ఆశృణోతివాక్యమిత్యాశ్రవా పచాద్యచ్ - హేఆశ్రవేవాక్యకారిణి. ని. వచనేస్థితఆశ్రవ ఇత్యమరః - ప్రసభంబలాదస్యాత్మనోజీవితం ప్రాణమవరక్ష. శ్లో. ఏతిజీవంతమానందోనరం వర్షశతాదపీతిన్యాయాదితిభావః - హితగిరమాప్తవాక్యం కింనశృణోషి. హేసఖి యాత్వం మదరింమమజీవిత మిచ్ఛస్యపేక్షసే ఈదృశీఇత్థంశత్రువృద్ధి మీహమానాపి మేహితాభవసి యదినతుభవసి అతోనశృణోషీత్యర్థః.

అమృతదీధితిరేషవిదర్భజే భజసితాపమముష్యకిమంశుభిః,
యదిభవంతిమృతాసఖిచంద్రికాశ్శశభృతఃక్వతదాపరితప్యతే. 104

అమృతదీధితిరితి. హేవిదర్భజే దమయంతి ఏషఇతిపురోవర్తినో హస్తేననిర్దేశః అమృతదీధితిఃసుధాంశుఃఅముష్యసుధాంశోరంశుభిః కిమితితాపంభజసి. అత్రామృతశబ్దస్యార్థాంతరాశ్రయేణోత్తరమాహ. యదీతి. హేసఖి శశభృతశ్చంద్రికామృతాభవంతి యది తదాక్వపరితప్యతే నక్వాపీత్యర్థః - అస్యామృతదీధితత్వా దేవేదందుఃఖం మృతదీధితిశ్చే త్సర్వారిష్టశాంతిస్స్యాదితిభావః - అత్రఅమృతేతి సుధావివక్షయాప్రయుక్తస్య మృతేతరార్థత్వేనయోజనాద్వక్రోక్తిరలంకారః. శ్లో. అన్యథోక్తస్యవాక్యస్య కాక్వాశ్లేషేణ వాభవేత్ -అన్యథాయోజనంయత్రసావక్రోక్తి ర్నిగద్యతఇతి.

వ్రజధృతింత్యజభీతి మహేతుకా మయి మచండమరీచిరుదంచతి,
జ్వలయతి స్ఫుట మాతపముర్మురై రనుభవం వచసా సఖిలుంపసి.

వ్రజేతి. హేముగ్ధేధృతింవ్రజధైర్యం భజ అహేతుకాంభీతిం త్యజ అయమచండమరీచిశ్శీతాంశు రుదంచత్యుదేతి నచండాంశురిత్యర్థః - ఆతపైరేవ ముర్మురైస్తుషానలైః. ని. ముర్మురస్తు తుషానల ఇతివైజయంతీ, స్ఫుటం ప్రత్యక్షం యథాతథాజ్వలయతిదహతి హేసఖి అనుభవంప్రత్యక్షంవచసా ఆగమేనలుంపసిబాధసేతదయుక్తంగ్రావప్లవనవాక్యవత్ప్రత్యక్షేణైవాస్య బాధాదిత్యర్థః-అత్రాచండకరే చండకరభ్రాంత్యాభ్రాంతిమదలంకారః.

అయిశపేహృదయాయతవైవత ద్యదివిధోర్నరుచేరసిగోచరః,
రుచిఫలంసఖిదృశ్యతఏవయ జ్జ్వలయతిత్వచముల్లలయత్యసూన్.

యదుక్తమచండమరీచిరితి తద్విశ్వాసయతి —అయీతి. అయిముగ్ధేభైమి విశ్వసిహీతిశేషః - విధోశ్చంద్రస్యరుచేస్తేజసో గోచరోవిషయోనాసియది త్వదంగసంగీదంతేజశ్చాంద్రంనచేదిత్యర్థః, తత్ తర్హితవైవహృదయాయశపే త్వజ్జీవితాయగ్రుహ్యామీత్యర్థః. సూ. శ్లాఘహ్నుజిత్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీతర్హి సఖిరుచిఫలమేవతేజోమాత్రకార్యమేవదృశ్యతే నతుచంద్రకార్యం మద్భాగ్యవిపర్యయేనాభిభవానివృత్తేరితిభావః - కుతః, యద్యస్మాత్త్వచం జ్వలయతిదహతి అసూన్ప్రాణానుల్లలయతి ఉన్మూలయతి (సర్వంతేజః ఉష్ణత్వాద్దాహకమేవ, అభిభవాత్తువిపర్యయ ఇతిపదార్థతత్త్వవాదినః.

విధువిరోధితిథేరభిధాయినీ మయినకింఘనరిచ్ఛసికోకిలామ్,
సఖికిమర్థగవేషణయాగిరం కిరతిసేయమనర్థమయీంమయి. 107

విధ్వితి. అయిభైమి విధువిరోధితిథేః కుహ్వాఖ్యాయానష్టేందుతిథే రభిధాయినీం తదభిధాయకకుహూ శబ్దోచ్చారిణీం కుహూకుహ్వితినామగ్రాహం తదాహ్వాయినీమిత్యర్థః కోకిలాంపునః కింనేచ్ఛసి మాభూచ్చంద్ర స్తద్విరోధినీ మేనాంతుకింనేచ్ఛసీత్యర్థః. హేసఖి అర్థగవేషణయాకుహూశబ్దస్య నష్టచంద్రాతిథిరర్థఇతి విచారేణకిం తత్సాధ్యంకిమపినాస్తీత్యర్థః - గమ్యమానసాధన క్రియాపేక్షయాకరణత్వాత్తృతీయా, కుతః, సేయంకోకిలా మయివిషయే అర్థమయీగవాదిశబ్దవదభిధేయవతీనభవతీ త్యనర్థమయీ రథఘోషాదివదర్థశూన్యా తాం కించానర్థమయీ మశనిఘోషవదాపన్మాత్రపాంచ అనర్థశబ్దా న్మయట్ప్రత్యయః గిరంకిరతివిక్షిపతి.

హృదయఏవతవాస్తిసవల్లభ స్తదపి కిం దమయంతి విషీదసి,
హృదిపరం నబహిఃఖలువర్తతే సఖియతస్తతఏవ విషీద్యతే. 108

హృదయఇతి. హేదమయంతి సః తేవల్లభః నళః తవహృదయఏవాస్తివర్తతే, తదపితథాపికిం విషీదసిఖిద్యసే హేసఖియతోహృది పరంహృద్యేవవర్తతే బహిర్నివర్తతేఖలు తతఏవవిషీద్యతేఖిద్యతే, ఖిదేర్భావేలట్ - యతస్సర్వ్యతఏవ నదృశ్యతేఅతోమేవిషాదఇత్యర్థః.

స్ఫుటతిహారమణౌమదనోష్మణా హృదయమప్యనలంకృతమద్యతే,
సఖిహతాస్మితదాయదిహృద్యపి ప్రియతమస్సమమవ్యవధాపితః. 109

స్ఫుటతీతి. హేభైమి, మదనోష్మణా కామజ్వరేణహారమణౌ హృదయాలంకారరత్నే స్ఫుటతి విదళతిసతి అద్యతేతవహృదయం నక్షోపిఅలంకృతం నభవతీత్యనలంకృతం అపరిష్కృతంజాతం, అథహృదయ మంతరంగమప్యనలం నలరహితం కృతమిత్యర్థాంతరం మత్వోత్తరమాహ, హేసఖిసప్రియతమః మమహృద్యపి వ్యపధాపితోయది దూరీకృతశ్చేత్ దధాతేర్ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః, దాహతాస్మి, వక్రోక్తిరలంకారః - లక్షణముక్తమ్.

ఇదముదీర్య తథైవముమూర్ఛసా మనసిమూర్ఛితమన్మథపావకా,
క్వసహతామవలంబలవచ్ఛిదా మనుపపత్తి మతీమపి దుఃఖితా.

ఇదమితి. సాభైమీ ఇదంపూర్వోక్తం సఖిహతాస్మీతివాక్యం ఉదీర్యఉచ్చార్యతథైవమనసిమూర్ఛిత మన్మథపావకా ప్రవృద్ధకామానలాసతీ ముమూర్ఛముమోహ, మూర్ఛామోహ సముచ్ఛ్రాయయో దిత్యర్థద్వయేపి ధాతోస్స్మరణాత్ - తథాహి, దుఃఖితా సంజాతదుఃఖా దుఃఖినీసా అనుపపత్తి మతీమనలంకృత మితిశ్లేషశబ్ద శ్రవణజన్యభ్రాంతి విషయత్వా దనుపపన్నా మపీత్యర్థః - అవలంబలవస్య హృదయసంగతిమాత్రలక్షణస్య ప్రాణాధారలేశస్యాపి ఛిదాముచ్ఛేదం క్వసహతాం కథంసహేతేత్యర్థః - దుఃఖోద్విగ్నస్యభ్రాంత మభ్రాంతంవా ఽనిష్ట సంవేదన మతిదుస్సహ మతోయుక్తమస్యామూర్ఛనమితిభావః అర్థాంతరన్యాసోలంకారః.

అధితకాపిముఖేసలిలం సఖీ ప్యధితకాపి సరోజదళై స్తనౌ,
వ్యధితకాపిహృదివ్యజనానిలం న్యధితకాపి హిమంసుతనో స్తనౌ. 111

అధితేతి. కాపిసఖీసుతనోర్భైమ్యా ముఖే సలిలం అధిత ఆహితవతీత్యర్థః-కాపి స్తనౌ సరోజదళైః ప్యధిత పిహితవతీ "వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యో రుపసర్గయో"రిత్య పేరకారలోపః, కాపిహృదివ్యజనానిలం వ్యధిత విహితవతీ, తాలవృంతేన వీజయామాసే త్యర్థః - కాపితనౌ శరీరే హిమం చందనం. ని. చందనేపిహిమం విదురితివిశ్వః - న్యధి తనిహితవతీ.

ఉపచచారచిరంమృదుశీతలై ర్జలజజాలమృణాళజలాదిభిః,
ప్రియసఖీనివహాస్సతథాక్రమా దియమవాపయథాలఘుచేతనామ్.

ఉపచచారేతి. సప్రియసఖీనివహః మృదుశీతలైః జలజజాలమృణాళ జలా దిభిః జలజజాలైః పద్మసమూహైః మృణాళైర్జలైః ఆదిశబ్దాద్వ్యజనాది సాధనవిశేషైః క్రమాచ్చిరం తథోపచచార యథేయం భైమీలఘుక్షిప్రంచేతనాం సంజ్ఞామవాప.

అథకలేకలయశ్వసితి స్ఫుటం చలతి పక్ష్మచలేపరిభావయ,
అధరకంపనమున్నయమేనకే కిమపి జల్పతి కల్పలతే శృణు. 113

అథ భైమ్యాః కలాదయ స్సప్తసఖ్యః తాసాంతద్దశాపరీక్షాన్యగ్రాణాం మిథః కలకలంశ్లోకద్వయేనాహ.—అథేతి. అథానంతరం ఇతి గిరశ్శుశ్రువిర ఇతిసంబంధః తా ఏవాహ హేకలే స్ఫుటం వ్యక్తం శ్వసితిప్రాణితి కలయ ఆకలయ హేచలే పక్ష్మనేత్రలోమ, చలతి చక్షురున్మిషతీత్యర్థః-పరిభావయపరామృశ హేమేనకే అధర కంపన మోష్ఠచలన మున్నయ తర్కయ హేకల్పలతే కిమపిజల్పతి శృణు.

రచయచారుమతే స్తనయోర్వృతింగణయ కేశిని కైశ్యమసంయతమ్,
అవగృహాణ తరంగిణి నేత్రయో ర్జలఝురావితి శుశ్రువిరేగిరః. 114

రచయేతి. హేచారుమతే స్తనయోర్వృతి మావరణంరచయ హేకేశిని అ సంయతం విస్రస్తంకైశ్యం కేశసమూహం కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ చావన్యాశరస్యామితి యఞ్ప్రత్యయః - గణయచింతయ బధానేత్యర్థః - హేతరంగిణి నేత్రయోర్జలఝురా వశ్రుప్రవాహౌ అవగృహాణప్రతిబధాన ఇతిగిరశ్శుశ్రువిరేశుశ్రితాః.

కలకలస్సతదాళిజనాననా దుదలసద్విపులస్త్వరితేరితైః,
యమధిగమ్య సుతాలయమేతవా ద్రుతతరస్సవిదర్భపురందరః.

కలకలఇతి. తదాతస్మిన్ సఖీజనవ్యాకులతాకాలే ఆళిజనాననాత్సఖీ ముఖా త్త్వరితేరితైః సంభ్రమోక్తిభిః విపులోమహాన్ సః కలకలః ఉదలసదుత్థితః యంకల

కలమధిగమ్యాకర్ణ్య సవిదర్భ పురందరః భీమ భూపతిః ద్రుతతరోతిత్వరితః సుతాల యమేతవాన్ కన్యాంతఃపురం ప్రాప్తవాన్.

కన్యాంతఃపురబోధనాయ యదధీకారా న్నదోషాన్నృపం
ద్వౌమంత్రిప్రవరశ్చ తుల్యమగదంకారశ్చ తావూచతుః,
దేవాకర్ణయ సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన జానేఖిలం
స్యాదస్యానళదం వినానదళనే తాపస్యకోపిక్షమః. 116

కన్యేతి. కన్యాంతఃపురస్య బోధనాయ యోగక్షేమానుసంధానాయ యదధీ కారాద్యయో ర్మంత్రివైద్యయో రధీకారా న్నియోగాత్ - ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమను ష్యే బహుళమితిదీర్ఘః, దోషాః పరపురుషప్రవేశాదయో వాతాదయశ్చ న సంతీతి శేషః అస్తిర్భవంతీపరో ప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్ - తౌమంత్రిప్రవరశ్చ అగదమపరోగం కరోతీత్యగదంకారో వైద్యశ్చ. ని. రోగహార్యగదంకారో భిష గ్వైద్యశ్చికిత్సక ఇత్యమరః - కర్మణ్యణ్ - కారేసత్యాగదస్యేతి ముమాగమః ద్వౌనృపంతుల్యమేకవాక్యమూచతుః దేవరాజన్నాకర్ణయ సుశ్రుతేన సమ్యక్ఛ్రుతేన, చరఏవ చరకో గూఢచారః తస్యోక్తేన వాక్యేన అన్యత్ర సుశ్రుతేన చరకస్యోక్తేన చరకాచార్యప్రణీత గ్రంథేన అఖిలం తాపనిదానం జానే అస్యాస్తాపస్య దళనే నివర్తనే నళదముశీరం. ని. మూలేస్యోశీరమస్త్రియామ్ అభయంనలదంసేవ్య మిత్య మరః - నళంరాజానం దదాతీతినళదం తత్సంఘటకంవినా అతోనుసర్గేకః కోపిక్షు మోనస్యాత్ శకిలిఙ్శ్చేతిశక్యార్థేలిఙ్ - అత్రద్వయోరపినళదయోః ప్రకృతత్వాత్కే వలప్రకృతశ్లేషాలంకారః.

తాభ్యామభూద్యుగపదప్యభిధీయమాన
భేదద్వయాకృతిమిథఃప్రతిఘాతమేవ,
శ్రోత్రేతు తస్య పపతు ర్నృపతే ర్నకించి
ద్భైమ్యా మనిష్టశతశంకితయాకులస్య. 117

తాభ్యామితి. తాభ్యాంమంత్రిభిషగ్భ్యాం భేదద్వయోనామాభేదః సఏవా కృతిర్యస్యతద్భేదద్వయాకృతి అభిన్నాకార మేకరూపం యథాతథాయుగపదేకదా అభిధీయమానం నళదాదివాక్యమితిశేషః మిథోన్యోన్యంప్రతిఘాతో విరోధోయస్య తన్మిథఃప్రతిఘాతం మిథోభిన్న మేవాభూత్ - అభిధానయోర్యుగపద్యాదైకశబ్ద్యా చ్చా భిన్నార్థైకవాక్యవత్ప్రతీయమానమపితద్భిన్నార్థం వాక్యద్వయమేవాసీదిత్యర్థః - రాజ్ఞ స్తునతత్రదృష్టిరిత్యాహ శ్రోత్రఇత్యాది భైమ్యాంవిషయే అనిష్టశతశంకితయా అనిష్టా నేకశంకాక్రాంతత్వేన ఆకులస్య విహ్వలచిత్తస్య "ప్రేమపశ్యతి భయాన్యపదేపీ"తిన్యా

యాదితిభావః, తస్యనృపతేః భీమస్యశ్రోత్రేతు కించిన్నపపతుః నకించిదర్థంజగృహతుః వ్యాకులాన్తఃకరణతయా తద్వాక్యేనాతీవ కర్ణందత్తవానిత్యర్థః.

ద్రుతవిగమితవిప్రయోగచిహ్నా
మపితనయాం నృపతిః పదప్రణమ్రామ్,
అకలయదసమాశుగాధిమగ్నాం
ఝడితి పరాశయవేదినోహి విజ్ఞాః. 118

ద్రుతేతి. నృపతిః ద్రుతవిగమిత విప్రయోగచిహ్నాం ద్రాగపసారితశిశిరోపచారచిహ్నామపి పదప్రణమ్రాం పాదపతితాం సుతాం. ఉపసర్గాదసమాసేపిణోపదేశస్యేతిణత్వం అసమాశుగాధిమగ్నాం మదనవ్యథామగ్నాం అకలయన్నిశ్చికాయ - తథాహి విజ్ఞాః ప్రవీణాః. ని. ప్రవీణేనిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః - ఝడిత్యవిలంబేనపరాశయవేదినః ప్రకాశక లింగమంతరేణాప్యాకారమాత్రేణ పరేంగితం నిశ్చిన్వంతీత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

వ్యతరదథ పితాశిషం సుతాయై
నతశిరసే ముహురున్నమయ్యమౌళిం,
దయితమభిమతం స్వయంవరేత్వం
గుణమయ మాప్నుహి వాసరైః కియద్భిః. 119

వ్యతరదితి. అథపితాభీమః నతశిరసేలజ్జావనతముఖాయై సుతాయై దమయంత్యై మౌళిం ముఖమున్నమయ్య హేవత్సే కియద్భిః కతిపయైరేవవాసరైః స్వయంవరేత్వంగుణమయం గుణాఢ్య మభిమతం దయిత మాప్నుహీత్యాశిషం ముహుర్వ్యతరత్.

తదను స తనుజాసఖీరవాదీ త్తుహినఋతౌగతఏవహిద్యృశీనామ్,
కుసుమమపిశరాయతేశరీరే తదుచితమాచరతోపచారమస్యామ్.

తదన్వితి తదను ఆశీర్దానానంతరం, అనుర్లక్షణ ఇతికర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా, స నృపస్తనుజాసఖీః సుతాసఖీః స్వస్యాః ఆవాదీదూచే కింతత్తదాహ, హియస్మాత్ - తుహినఋతౌశిశిరకాలే ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - గతేనిర్గతఏవ ఏవం తేపుష్పపరిణామాత్తాపస్య దుస్సహత్వాచ్చేతిభావః - ఈదృశీనాం కోమలాంగీనాం యౌవనప్రవిష్టానాంచ శరీరే కుసుమమపి శరాయతే శరవదాచరతి తద్వద్దుస్సహం భవతి ఏకత్ర గాత్రమార్దవా దన్యత్ర మదనబాణత్వా చ్చేతిభావః తత్తస్మాదస్యాం కోమలాంగ్యాం యువత్యాంచ ఉచితం యోగ్య ముపచారం ప్రతీకారమాచరత.

కతిపయదివసైర్వయస్యయావః స్వయ మభిలష్యవరిష్య తేవరీయాన్,
క్రశిమశమనయానయాతదాప్తుం రుచిరుచితాథ భవద్విధాభిధాభిః.

కతీతి. కించ కతిపయదివసైః అల్పదినైరేవవో యుష్మాకం వయస్యయాసఖ్యా భైమ్యావరీయాన్ శ్రేష్ఠఃపుమాన్ స్వయ మభిలష్య కామయిత్వావరిష్యతే యంకామయతేతం వరిష్యతీత్యర్థః-తత్తస్మాదథేదానీం అనయా దమయంత్యా కర్త్ర్యా భవతీనాం...థేవ విధాయాసాంతాసాం భవద్విధానాం సఖీనాం-సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రేపుం...ద్భావః, అభిధాభి రుక్తిభిర్యాక్రశిమశమనాకార్శ్యనివర్తనా తయా ఉపాయ...నూతయా రుచిఃకాంతిః ప్రీతిశ్చ ఆప్తుముచితా అవాప్తవ్యా స్వయంవర పర్యంతం భవ...ముపలాలనావచనైః ఖేదంవిహాయ ప్రసన్నయా సంతుష్టయా చస్థాతవ్యమిత్యర్థః-ద్రుతేత్యాది శ్లోకచతుష్టయం పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్.

ఏవం య ద్వదతా నృపేణ తనయా నాపృచ్ఛి లజ్జాపదం
యన్మోహస్స్మరభూరకల్పివపుషః పాండుత్వతాపాదిభిః,
యచ్చాళీః కపటాదవాదిసదృశీస్యాత్తత్రయా సాంత్వనా
తన్మత్వాళిజనో మనోఽభిమతనోదానందమందాక్షయోః. 122

ఏవమితి. ఏవంవదతానృపేణతనయా దమయంతీ లజ్జాహేతుం నాపృచ్ఛినపృష్టేతియత్, జ్ఞాతాంశేప్రశ్నాయోగాదితిభావః- పృచ్ఛేర్దుహాదిత్వా ద్రప్రధానే కర్మణిలుఙ్ - మోహోమూర్ఛాచవపుషః పాండుత్వతాపాదిభిర్లింగైః స్మరభూః కామజో కల్పినిశ్చిత ఇతియత్, తత్రితస్యాంపుత్ర్యాంసదృశీ అనురూపాయా సాంత్వనా లాల నోక్తి స్స్యాత్ సాచాళీః కపటాద్దయిత మాప్నుహీత్యా ద్యాశీర్వాదవ్యాజా దవాదీతిచయత్, తత్సర్వం మత్వాలోచ్య అళివర్గః మనస్స్వచిత్తం ఆనందమందాక్షయోః అభిమతనోత్ లజ్జానందసాగరీ చకారేత్యర్థః- స్వేష్టసిద్ధేరానందః స్వరహస్యప్రకాశనాల్లజ్జా.

శ్రీహర్షంకవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయం,
తుర్యస్థైర్యవిచారణప్రకరణభ్రాతర్యయం తన్మహా
కావ్యేత్రవ్యగళన్నళస్యచరితే సర్గోనిసర్గోజ్జ్వలః. 123

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగతం తుర్యః చతుర్థః - చతురశ్ఛయతావావ్యత్యర లోపశ్చేతిసాధుః, స్థైర్యవిచారణంనామ స్వప్రణీతం ప్రకరణంత ద్భ్రాతరి తత్సమానకర్తృకే ఇత్యర్థః.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావార పారీణమహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతుసమాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

పఞ్చమస్సర్గః.

యావదాగమయతేథనరేన్ద్రాన్సస్వయంవరమహాయమహీంద్రః,
తావదేవఋషిరింద్రదిదృక్షుర్నారదస్త్రిదశధామజగామ. 1

వ్యా. అథదమయంతీ స్వయంవరాయ ఇంద్రాద్యాగమనం వక్తుం తదుపయోగితయా నారదస్యేంద్రలోకగమనమాహ. యావదితి. అథసమహీంద్రో భీమభూపతిః స్వయంవరమహాయ స్వయంవరోత్సవాయ నరేంద్రాన్ యావదాగమయతే ఆగమనేనానయనేన విళంబత ఇత్యర్థః, ఆగమేఃక్షమాయామాత్మనేపదంవక్తవ్యం క్షమోపేక్షా కాలహరణమితికాశికా, తావదేవఋషిర్నారదః ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - ఇంద్రం దిదృక్షురింద్రదిదృక్షుస్సన్, మధుపిపాసువత్ గమిగామ్యాది పాఠాద్ద్వితీయాసమాసః. త్రిదశధామస్వర్గంప్రతిజగామ - స్వాగతావృత్తం. శ్లో. స్వాగతేతిరనభాద్గురుయుగ్మమితిలక్షణాత్

నాత్రచిత్రమనుతంప్రయయౌయత్పర్వతః ఖలుసతస్యసపక్షః,
నారదస్తు జగతోగురురుచ్చైర్విస్మయాయ గగనం విలలంఘే. 2

అథ పద్భ్యాస్తద్గమనప్రకారంవర్ణయతి.—నేత్యాది. పర్వతో నారదసఖోమునిః శైలశ్చ. ని. పర్వతశ్శైలదేవర్ష్యోరితివిశ్వః - తం నారదమనుప్రయయావితియత్ అత్ర చిత్రమాశ్చర్యంన - కుతః - సపర్వతస్తస్య నారదస్య సపక్షస్సఖాఖలుపక్షవాంశ్చేతి గమ్యతే ఉభయథాప్యనుయానం యుక్తమేవేతిన చిత్రమిత్యర్థః-కింతుజగతో లోకస్య ఉచ్చైరున్నతఃగురురాచార్యః తస్మాదలఘుశ్చ స నారదస్తు విస్మయాయ గగనంవిలలంఘే లంఘయామాస తల్లంఘనం విస్మయాయ భవతీత్యర్థః గురుద్రవ్యస్య పతనార్హస్య ఉత్పతనం విరుద్ధమితి శ్లేషోత్థాపితో విరోధాభాసోలంకారః.

గచ్ఛతా పథివినైవ విమానం వ్యోమతే నమునినావిజగాహే,
సాధనేహినియమోన్యజనానాం యోగినాంతు తపసాఖిలసిద్ధిః. 3

గచ్ఛతేతి. పథివిమానంవ్యోమయానంవినైవగచ్ఛతా తేనమునినా వ్యోమవిజగాహే ప్రవిష్టం తథాహి - సాధనేఉపాయే నియమోఽవశ్యంభావః క్రియాసిద్ధౌ నియమేన సాధనాంతరాపేక్షేత్యర్థః - సోఽన్యజనానా మస్మదాదీనాం యోగినాంతు తపసాయోగధర్మేణైవాఖిలసిద్ధిస్సర్వకార్యసిద్ధిర్హి తస్మాన్మహాయోగినోస్యకిం విమానేనేతిభావః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

ఖండితేంద్రభవనాద్యభిమానాన్ లంఘతేస్మ మునిరేషవిమానాన్,
అర్థితోప్యథితితా మనుమేనే నైవ తత్పతిభిరంఘ్రివినమ్రైః. 4

ఖండితేతి. ఏషమునిఃఖండితోనిరస్తః ఇంద్రభవనాదీనాం ఇంద్రాదిభవనానామభిమానోహంకారోయైస్తాన్ తతోపి సమృద్ధానిత్యర్థః విమానాన్ దేవగృహాన్ లంఘతేస్మ అతిచక్రామ కింబహునా అంఘ్రివినమ్రైః పాదపతితైః తత్పతిభిర్విమానాధ్యక్షైర్దేవైః అర్థితః ప్రార్థితోపి అతిథితామాతిథ్యం నైవానుమేనే ఏతన్మాత్రవిళంబనం నాసహిష్టేత్యర్థః.

తస్యతాపనభియాతపనస్స్వం తావదేవసమకోచయదర్చిః,
యావదేషదివసేన శశీవ ద్రాగతప్యతనతన్మహసైవ. 5

తస్యేతి. తపనోర్కఃతస్యమునేః కర్మణః తాపనాద్భియాసంతాపోస్య భవిష్యతీతి భయేనస్వమాత్మీయమర్చిస్తేజస్తావదేవ ప్రాగేవసమకోచయత్సంకోచితవాన్ యావదేషతపనోదివసేనదివాఽఽతపేన స్వాజసాశశీవతన్మహసా తస్య నారదస్య తేజసైవద్రాక్ సపదిస్వయమేవనాతప్యతమునితాపనాదాత్మహానేర్వరమాత్మసంకోచ ఇతి మత్వామందప్రకాశస్థితఇత్యర్థః - తథాచ - సూర్యాదపితేజిష్ఠోమునిరితిభావః.

పర్యభూద్దినమణిర్ద్విజరాజం యత్కరైరహహ తేనతదాతమ్,
పర్యభూత్ఖలు కరైర్ద్విజరాజః కర్మక స్స్వకృత మత్ర నభుఙ్క్తే. 6

పర్యభూదితి. దినమణిస్సూర్యః ద్విజరాజంచంద్రం బ్రాహ్మణోత్తమంచకరైరంశుభిః హస్తైశ్చ పర్యభూత్ పరిభూతవానితియత్ తేనపరిభవేన హేతునా తదానారదాగమనకాలే తం దినమణింద్విజరాజో బ్రాహ్మణోత్తమశ్చంద్రశ్చకరై రంశుభిర్హస్తైశ్చ పర్యభూత్ తిరస్కృతవాన్ -అహహ- స్వకృతద్విజర పరిభవదోషాత్స్వయమప్యతేన పరిభూతఇత్యర్థః - తథాహి - అత్రజీవలోకేకః స్వకృతంకర్మ నభుఙ్క్తే-సర్వేణాపి స్వకర్మఫలమనుభావ్యమేవేత్యర్థాంతరన్యాసార్థః.

విష్టరం తటకుశాళిభిరద్భిః పాద్యమర్ఘ్యమథ కచ్ఛరుహాభిః,
పద్మబృందమధుభిర్మధుపర్కం స్వర్గసింధురదితాతిథయేసె. 7

విష్టరమితి. అథస్వర్గసింధుర్మందాకినీ అతిథయే అస్మైనారదాయ తటకుశానామాళిభి రావళిభిర్విష్టరమాసనం, సూ. వృక్షాసనయోర్విష్టరఇతిషత్వనిపాతః - అద్భిః పాద్యంపాదార్థంజలం కచ్ఛరుహాభిర్లతాభిః అర్ఘ్యంఅర్ఘార్థం పుష్పఫలాది పాదా

ఘాభ్యాం చేతితాదర్థ్యేయత్ప్రిత్యయః - పద్మబృందానాం మధుభిర్మకరందైః మధుపర్కంచ అదితదత్తవతీ దదాతేర్లుఙితఙ్.

సవ్యతీత్య వియదంతరగాధం నాకనాయకనికేతనమాప,
సంప్రతీర్య భవసింధుమనాదిం బ్రహ్మశర్మభరచారుయతీవ. 8

సఇతి. సమునిః అగాధం వియదంతర్నభోభ్యంతరం వ్యతీత్య నాకనాయకనికేతనం ఇంద్రభవనం యతీయోగీఅనాదిం భవసింధుం సంసారాబ్ధిం సంప్రతీర్యశర్మభరచారుపరమానందసుందరం బ్రహ్మపరమాత్మానమివాప.

అర్చనాభిరుచితోచ్చతరాభి శ్చారుతం సదకృతాతిథిమింద్రః,
యావదర్హకరణం కిలసాధోః ప్రత్యవాయధుతయేనగుణాయ. 9

అర్చనాభిరితి. ఇద్రఃతమతిథింమునిం ఉచితాద్విహితాత్ ఉచ్చతరాభిరధికాభిః అర్చనాభిః పూజాభిః చారుసదకృతసత్కృతవాన్ ఆదృతవానిత్యర్థః - ఆదరానాదరయోస్సదసతీఇతి గతిసంజ్ఞయానిపాతనాత్ప్రాక్ప్రయోగః, అధికాచరణేహేతుమాహ యావదర్హం యావదుక్తం యావదవధారణఇత్యవ్యయీభావః - యావదర్హంకరణమితిషష్ఠీ తత్పురుషః సాధోఃశ్రద్ధాళోః ప్రత్యవాయధుతయే అకరణదోషనివారణాయ గుణాయోత్కర్షాయనకిలనఖలు సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

నామధేయసమతాసఖమద్రే రద్రిభిన్మునిమథాద్రియతద్రాక్,
పర్వతోపి లభతాం కథమర్చాం నద్విజస్సవిబుధాధిపలంభీ. 10

నామధేయేతి. అథనారదసత్కారానంతరం అద్రిభిదింద్రః అద్రేః పర్వతస్య నామధేయసమతయా నామసామాన్యేన సఖాయం మునిం పర్వతాఖ్యం ద్రాక్ద్రుతమాద్రియత సత్కృతవాన్ పర్వతః పర్వతారేఃకథం సత్కారమలభతేత్యత్రాహ పర్వతోపిసన్ ద్విజోవిబుధఃప్రభుం దేవేంద్రంపండితోత్తమంచ లభతేప్రాప్నోతీతిల్లంభీ. ని. విబుధఃపండితేదేవఇతివిశ్వః - సమునిఃకథమర్చాం పూజాం నలభతాం లభతఏవేత్యర్థః-ద్విజోభాగ్యతోమహతఃప్రతిపక్షాదపివివేకినః పూజాంలభతఇతిభావః.

తద్భుజాదవితీర్ణసపర్యా ద్ద్యోద్రుమానపి వివేదమునీంద్రః,
స్వస్పృహాస్థితిసుశిక్షితయాతాన్ దానపారమితయైవ వదాన్యాన్.

తదితి. మునీంద్రోనారదస్తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ద్యోద్రుమాన్ కల్పవృక్షానపి అవితీర్ణసపర్యా దతిమాత్రదత్తపూజాత్ తస్యేంద్రస్య భుజాద్ధస్తాదేవగురోః స్వః స్వర్గేసహస్థిత్యాసహవాసేన సుశిక్షితయా స్వభ్యస్తయా దానపారమితానామ దానకర్తృ

వ్యతాప్రతిపాదకోగ్రంథవిశేషః, తయైవ కారణేనవదాన్యాన్ వివేద ఇంద్రహస్తః కల్పవృక్షాణామపిదానవిద్యోపదేష్టేత్యుత్ప్రేక్షితవానిత్యర్థః - కల్పవృక్షాతిశాయ్యౌదార్యమస్యేతిభావః.

ముద్రితాన్యజనసంకథనస్స న్నారదం బలరిపుస్సమవాదీత్,
ఆకరస్స్వపరభూరికథానాం ప్రాయశోహి సుహృదోస్సహవాసః.

ముద్రితేతి. బలరిపురింద్రః ముద్రితాన్య జనసంకథనో నివారితేతరజనాలాపస్సన్ నారదం సమవాదీత్ తేనసహసల్లాపమకార్షీదిత్యర్థః - కింసంవాద్యంతదాహ, ప్రాయశస్సుహృదోర్మిత్రయోస్సహవాసస్సంగమః స్వేఆత్మీయాః పరేస్వపరేచ తేషాం యాఃభూరయఃకథాః ప్రసంగాస్తాసాం ఆకరః ఖనిర్హి, ఇష్టాలాపానామియత్తాభావాత్సంవాదసిద్ధిరిత్యర్థాంతరన్యాసాభిప్రాయః.

తంకథానుకథనప్రసృతాయాం దూరమాలపనకౌతుకితాయామ్,
భూభృతాం చిరమనాగమహేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛ రవదచ్ఛతమన్యుః.

తమితి. శతమన్యుశ్శతక్రతుః. ని. మన్యుర్దైన్యే క్రతౌక్రుధీత్యమరః - ఆలపనకౌతుకితాయాం ఆభాషణోత్కంఠాయాం దూరం కథానుకథన ప్రసృతాయాం ఉత్తరప్రత్యుత్తరాభ్యాం దూరంగతాయాం సత్యాంప్రసక్తా సుప్రసక్త్యాసంగతేత్యర్థః - చిరంచిరాత్ప్రభృతి భూభృతాంరాజ్ఞాం అనాగమహేతుం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్సన్ తంనారదం అవదద పృచ్ఛదిత్యర్థః.

ప్రాగివప్రసువతే నృపవంశాః కిన్నుసంప్రతి నవీరకరీరాన్,
యేపరప్రహరణైః పరిణామే విక్షతాః క్షితితలే నిపతంతి. 14

ప్రాగితి. నృపవంశాః రాజకులానినృపా ఏవవంశా వేణవశ్చ. ని. వంశోవేణౌకులేవర్గ ఇతివిశ్వః - ప్రాక్పూర్వమివ సంప్రతి వీరానేవకరీరానంకురాన్. ని. వంశాంకురేకరీరోస్త్రీత్యమరః - నప్రసువతేనజనయంతికిన్ను, కుతఇత్యతఆహ. యఇతి. యేవీరకరీరాఃపరిణామే పరిపక్వావస్థాయాం పరేషామరీణాం అన్యేషాంచ. ని. పరందూరాన్యముఖ్యేషు పరోరి పరమాత్మనోరితి వైజయంతి, ప్రహరణైరాయుధైః దాత్రాదిభిశ్చ, విక్షతాస్సంతః క్షితితలేనిపతంతి.

పార్థివంహినిజమాజిషు వీరా దూరమూర్ధ్వగమనస్య విరోధి,
గౌరవాద్వపురపాస్య భజంతే మత్కృతామతిథిగౌరవబుద్ధిమ్. 15

తతః కిమతఆహ. పార్థివమితి. వీరాఃపూర్వోక్తాఃరణపాతినః, పార్థివంపృథివీవికారం; అతఏవ గౌరవాద్గురుత్వ గుణయోగిత్వాదూర్ధ్వగమన స్యోత్పతనకర్మణః పార్థివత్వాదూర్ధ్వలోకప్రాప్తేశ్చ దూరమత్యంతం విరోధినిజంవపుః ఆజిషుయుద్ధేషు

అపాస్యమత్కృతా మతిథిగౌరవ మతిథిసత్కార స్తస్యబుద్ధిం, ఋత్యక ఇతిప్రకృతి భావః-భజంతే, తాదృగ్వీరాలాభే స్వస్యాతిథిలాభోనస్యా దితిభావః.

సాభిశాపమివ నాతిథయస్తే మాం యదద్యభగవన్నుపయాంతి,
తేననశ్రియమిమాం బహుమన్యే స్వోదరైకభృతికార్యకదర్యామ్.

నను తదలాభే తేషామేవ సత్కారహానిస్తవతు నకాచిత్క్షతిరిత్యతఆహ. సాభిశాపమితి. హేభగవన్మునే, తేవీరాః అతిథయః అభిశాపేన సహావర్తతఇతి సాభిశాపం మిథ్యాభిశస్తమివ. ని. అథమిథ్యాభిశంసనం అభిశాపఇత్యమరః, మామద్యనోపయాంతీతియత్ తేనహేతునా స్వోదరస్యైకస్యైవభృతికార్యేణ పోషణకృత్యేన కదర్యాం కృపణామ్. ని. కదర్యేకృపణః క్షుద్రఇత్యమరః. శ్లో.ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్, లోభాద్యః పితరౌభృత్యాన్ సకదర్య ఇతిస్మృతఇతిచ, ఇమాంశ్రియం నబహుమన్యే అతిథిసత్కార శూన్యస్యమే శ్రీవైఫల్యమేవక్షితిరితి భావః.

పూర్వపుణ్యవిభవవ్యయలబ్ధా స్సంపదో విపదఏవవిమృష్టాః,
పాత్రపాణి కమలార్పణమాసాం తా సుశాంతికవిధి ర్విధిదృష్టః.17

పూర్వేతి. పూర్వపుణ్యవిభవస్య వ్యయేనలబ్ధాస్సంపదోవిమృష్టాః విచారితా స్సత్యః విపదఏవ, సద్యస్స్వోదయేనపురాకృత సుకృతానాశకారిత్వాదిభావః, తాసు విపత్సు ఆసాంసంపదాం పాత్రాణాం విద్యాజాతి తపోవృత్తసంపన్నానాం పాణికమలేష్వర్పణం దానమేవ విధిదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టః శాంతికవిధిః శాంతికర్మానుష్ఠానం నష్టసుకృతాదప్యుత్కృష్ట సుకృతోత్పాదనాదితిభావః - అనేనబీజాంకురన్యాయఉక్తః.

తద్విమృజ్యమమ సంశయశిల్పి స్వీతమత్ర విషయేసహసాఘం,
భూయతాంభగవత శ్శ్రుతిసారైరద్య వాగ్భి రఘుమర్షణఋగ్భిః.18

తదితి. తత్ తస్మాత్ అత్రవిషయే అస్మిన్నర్థే మమసంశయస్య శిల్పితజ్జనకంస్ఫీతం ప్రభూతం అఘమేనః తన్మూలత్వా న్మిథ్యాజ్ఞానస్యేతి భావః - యద్వా - సంశయశ్శిల్పీ జనకోయస్యతదఘందుఃఖం, దుఃఖహేతుత్వా త్సంశయస్యేతిభావః, దుఃఖే నోవ్యసనేష్వఘమితి వైజయంతీ, సహసావిమృజ్య నివర్త్య భగవతో వాగ్భిరస్య శ్రుతిసారైర్వేదసారైః కర్ణామృతైశ్చ అఘమర్షణఋగ్భిః అఘమర్షణీభిఃఋగ్భిః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినాపుంవద్భావః - ఋత్యక ఇతిప్రకృతిభావః - భూయతాం, భావేలోట్ - రాజ్ఞామనాగమనకారణమసందిగ్ధం బ్రూహీత్యర్థః అత్రమునివాచ్యారోప్యమాణ స్యాఘమర్షణత్వస్య ప్రకృతాఘ హరణోపయోగా త్పరిణామాలంకారః - ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతిలక్షణాత్.

ఇత్యుదీర్యమఘవావినయర్ధిం వర్ధయ న్నవహితత్వభరేణ,
చతుషాందశశతీమని మేషాం తస్థివాన్మని ముఖేప్రణిధాయ. 19

ఇతీతి. మఘవాఇంద్రః ఇత్యుదీర్య అవహితత్వభరేణ ఏకాగ్రతాతిశయేన వినయర్ధింవినయాతిశయం వర్ధయన్నని మేషాం చతుషాందశశతీందశానాం శతానాం సమాహారః దశశతీతాంసహస్ర మిత్యర్థః-తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగావకారాంతోత్తరపదత్వాత్-స్త్రియాంద్విగోరితిజీప్-ఏతేనశతమఖీవ్యాఖ్యాతా, మునిముఖేప్రణిధాయతస్థివాన్ తస్థౌ లిటఃక్వసురాదేశః.

వీక్ష్యతస్యవినయేపరిపాకం పాకశాసనపదం స్పృశతోపి,
నారదః ప్రమదగద్గదయోక్త్యా విస్మితస్స్మిత పురస్సరమాఖ్యత్.21

వీక్ష్యేతి. నారదఃపాకశాసనపదం స్పృశతోపీంద్రత్వేతిష్ఠతోపి తస్యేంద్రస్య వినయేపరిపాకం ప్రకర్షంవీక్ష్య విస్మితస్సన్ సవిస్మయస్సన్ కర్తరి క్తః-ప్రమదగద్గదయోక్త్యాహర్ష విస్వరయావాచా స్మితపురస్సరం స్మితపూర్వమాఖ్యదాచచక్షే, అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఙితిచ్వేరఙాదేశః.

భిక్షితాశతమఖీసుకృతంయ త్తత్పరిశ్రమవిదస్సవిభూతౌ,
తత్ఫలేతవపరం యది హేలా క్లేశలబ్ధ మధికాదరదస్తు. 21

భిక్షితేతి. శతానాంమఖానాం సమాహారశ్శతమఖీ దాత్రీయత్సుకృతం భిక్షితాయాచితా, భిక్షేర్దుహాదిత్వా దప్రధానే కర్మణిక్తః, తత్ఫలేతస్య ఫలేస్వవిభూతౌ నిజైశ్వర్యేహేలా అవజ్ఞాఅనాస్థాయది. ని. హేలావజ్ఞాహావదారా ఇతివైజయంతీ, తత్పరిశ్రమవిదో యాచ్ఞాక్లేశాభిజ్ఞస్యతవపరం కేవలంతవైవనాన్యస్యేత్యర్థః. ని. పరంస్యాదుత్తమానాప్త వైరిదూరేషు కేవలఇతివిశ్వః - యాచకఏవ యాచకదుఃఖంజానాతీతి భావః - ననుధనినాం దాతృత్వం కిం చిత్రం తత్రాహ, క్లేశేతి, సత్యం, క్లేశలబ్ధంతు అధికాదరదం అతిలోభకారి దుస్త్యజం, త్వంతుమఖశతక్లేశ లబ్ధమప్యైశ్వర్య మర్థిసాత్కరోషీతి కథం నచిత్ర మిత్యర్థః - అత్రక్లేశవాక్యార్థేనా హేలాసమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. శ్లో. హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మితిలక్షణాత్.

సంపదస్తవగిరామపి దూరా యన్ననామ వినయం వినయంతే,
శ్రద్ధధాతిక ఇవేహానసాతా దాహా చేదనుభవః పరమాప్తః. 22

సంపదఇతి. కింబహునా తవసంపదోగి రామపిదూరాః అగోచరాః - కుతః - యత్ యస్మాద్వినయం నవినయంతే నామనలుంపంతిఖలు, నయతేర్ణిత్వా త్స్వరితఞితఇత్యాదినా ఆత్మనేపదం కర్తృస్థేచా శరీరేకర్మణీత్యస్మాదితికేచిత్-తదసత్- సంపదాం

కర్తౄణామచేతనత్వేన కర్మణో వినయస్యేంద్ర నిష్ఠత్వేన చాకర్తృస్థత్వాదితి, అతస్త్వేతు మశక్యా ఇత్యర్థః - కింత్వీహావినయోత్తరత్వే పరమాప్తః ప్రమాణభూతః సాక్షాదనుభవః ప్రత్యక్షానుభవః నాహ చేత్క ఇవకోవా శ్రద్దధాతి విశ్వసితి నకశ్చిదిత్యర్థః - త్వత్సంపదాం వినయోత్తరత్వే సాక్షాదనుభవతాం మాదృశామేవ శ్రద్ధాజాయతే నాన్యేషాం ప్రాయేణాన్యత్రసంపదాం వినయహారిత్వాత్ - కిం బహునా వయమపిపూర్వం న శ్రద్ధధ్మహ ఇతి భావః - అత్రసంపదాం వాగ్గోచరత్వేపి తదగోచరతోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధ రూపాతిశయోక్తిః.

శ్రీభరానతిథిసాత్కరవాణి స్వోపభోగపరతానహితేతి,
పశ్యతో బహిరివాన్తరపీఽయం దృష్టిసృష్టిరధికా తవకాపి. 23

శ్రీభరానితి. శ్రీభరాన్సంపదుచ్ఛ్రియాన్ అతిథిసాత్-దానేనాతిథ్యధీనాన్, దేయేత్రాచేతిచకారాత్సాతిప్రత్యయః - కరవాణికుర్యాం, విధ్యర్థేలోట్ - ఆడుత్తమస్యపిచ్చేత్యాడాగమః మేర్నిః ఇతినిరాదేశః, స్వోపభోగపరతా ఆత్మంభరిత్వం నహితా నశ్రేయస్కరీ ఇతిపశ్యతో జానతః ప్రేక్షమాణస్యచ తవ బహిరివ దేహ ఇవ అంతరాత్మన్యపి కాపీయం దృష్టిసృష్టిః జ్ఞానసృష్టిశ్చ. ని. దృష్టిర్జ్ఞానేఽక్ష్ణి దర్శన ఇత్యమరః - అధికా అసాధారణీ ద్వయోరపిదృష్ట్యోశ్శ్లిష్టశబ్దోపాత్తయోరభేదాధ్యవసాయేన బహిరివేత్యుపమా.

ఆస్స్వభావమధురైరనుభావైస్తావకై రతితరాన్తరళాస్స్మః,
ద్యాం ప్రశాధిగళితావధికాలం సాధుసాధు విజయస్వ బిడౌజః. 24

ఆ ఇతి. బిడంభేదకం బిడభేదనే ఇగుపధలక్షణః కః, తదోజో యస్య తస్య సంబుద్ధిః హే బిడౌజః స్వభావమధురైః నిసర్గరమణీయైః తవ ఇమే తావకాః, అణితవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః - తైరనుభావైరైశ్వర్యైః రతితరామత్యంతం, అవ్యయఘాదాముప్రత్యయః - తరళాః లోలాః ఆనందలహరీమగ్నాస్స్మ ఇత్యర్థః ఆ ఇత్యాసందాస్వాదానుకారః, గళితావధికాలమనంతకాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, ద్యాం స్వర్గం సాధు ప్రశాధి పాలయ సాధు విజయస్వ సర్వోత్కృష్టో భవ. సూ. విపరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం.

సంఖ్యవిక్షతతనుస్రవదస్రక్షాళితాఖిలనిజాఘలఘూనామ్,
యత్త్విహానుపగమశ్శృణు రాజ్ఞాం తజ్జగద్యువముదన్తముదస్తమ్.

ఏవమింద్రమభినంద్య తత్ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ.—సంఖ్యేతి. సంఖ్యేసమరే విక్షతాభ్యః ప్రహతాభ్యః తనుభ్యో గాత్రేభ్యః స్రవద్భిరస్రైః రసృగ్భిః క్షాళితాని నిర్ణిక్తాని అఖిలాని నిజాన్యఘాని యేషాం తేషామతఏవలఘూనాం నిర్భారాణాం రాజ్ఞాం యత్

యస్మాత్కారణాదిహస్వర్గే అనుపగమోనాగమః తత్కారణభూతం జగత్సుయేయువానః తేషాం ముదం ముదః కారణం అసాధారణ్యార్థమభేదేనవ్యపదేశః - తం ప్రసిద్ధం ఉదంతం వార్తాం. ని. వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఉదంత ఇత్యమరః - శృణు - అత్రక్షాళితాఘపదార్థస్య విశేషణగత్యాలఘుత్వహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

సా భువః కిమపిరత్నమనర్ఘం భూషణం జయతి తత్రకుమారీ,
భీమభూపతనయా దమయన్తీ నామ యా మదనశస్త్రమమోఘమ్. 26

సేతి. భువో భూషణం కిమప్యనర్ఘమమూల్యం రత్నం అసాధారణం స్త్రీరత్నమిత్యర్థః. కుమారీ కన్యా అనూఢేత్యర్థః సా దమయంతీ నామ భీమభూపతనయా తత్రభువి జయతి సర్వోత్కర్షేణ జాగర్తి యా అమోఘం మదనశస్త్రమ్.

సంప్రతిప్రతిముహూర్తమపూర్వా కాపి యౌవనజవేన భవన్తీ,
ఆశిఖం సుకృతసారభృతే సా క్వాపి యూని భజతే కిల భావం. 27

అథేంద్రస్య మత్సరోత్పాదనాయ తస్యాః పురుషాంతరాసక్తిం చ వక్తి.—సంప్రతీతి. సంప్రతీదానీం సా దమయంతీ యౌవనస్య జవేనోద్భేదవేగేన ప్రతిముహూర్తం కాప్యపూర్వా లావణ్యమయావయవపోషవిశేషేణాన్యైవ భవంతీ ఆశిఖం శిఖాపర్యంతం, అభివిధావవ్యయీభావః, సుకృతసారభృతే ఉత్కృష్టపుణ్యాభరితే ఈదృగ్భాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః క్వాపికస్మిన్నపి యూని భావమనురాగం భజతే కిలేత్యైతిహ్యే.

కథ్యతే న కతమస్స ఇతి త్వం మాం వివక్షురసి కిఞ్చలదోష్ఠః,
అర్థవర్త్మనిరుణత్సి న పృచ్ఛాం నిర్గమేణ న పరిశ్రమయైనామ్. 28

కథ్యత ఇతి. కించ చలదోష్ఠస్త్వం స యువా కతమ ఇతి మాం వివక్షుర్వక్తుమిచ్ఛురసి కిం తర్హి అర్థవర్త్మన్యర్థోక్తే పృచ్ఛాం ప్రశ్నం - భిదాదిత్వాదఙ్ - న రుణత్సీతి కాకుః - ఏనాం పృచ్ఛాం నిర్గమేణోచ్చారణేన న పరిశ్రమయ మా ఖేదయ కుతః - న కథ్యతే - యతః పృష్టోపి న కథయామి అతో న ప్రష్టవ్యమేవేత్యర్థః.

యత్పథావధిరణుః పరమస్సా యోగిధీరపి న పశ్యతి యస్మాత్,
బాలయా నిజమనః పరమాణౌ హ్రీదరీశయహరీకృతమేనం. 29

కింకపటాదకథనం నేత్యాహ.—యత్పథేతి. పరమోఽణుః యస్యాధియః పంథాః యత్పథస్తస్యావధిస్సీమా సా యోగిధీరపి బాలయా నిజమన ఏవ పరమాణుః, అణుపరిమాణం మన ఇతి సూత్రణాత్ - తస్మిన్ హ్రీరేవ దరీ గుహా తచ్ఛయహరీకృతం తద్గతసింహీకృతమేనం యువానం యస్మాన్న పశ్యతి తస్మాన్న కథ్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః -

యోగి బుద్ధేరపిపరమాణుస్వరూపగ్రాహిత్వమేవనాంతఃప్రవేశశక్తి రిత్యజ్ఞానాదకథనం నకపటాత్ - సాతుమందాక్షమంథరతయానకథయతీత్యర్థః.

సా శరస్య కుసుమస్యశరవ్యం సూచితావిరహవాచిభిరంగైః,
తాతచిత్తమపిధాతురధత్త స్వస్వయంవరమహాయసహాయమ్. 30

తర్హి కాముకీత్వమాత్రంవాకథమస్యాః ప్రతీతమతఆహ.—సేతి. సా భైమీవిరహవాచిభిః విరహవ్యంజకైరంగైః కార్శ్యపాండిమాది పరిక్లిష్టైరితిభావః కుసుమస్యశరస్యకామబాణస్య శరవ్యంలక్ష్యంసూచితా క్వచిద్యూని బద్ధభావేత్యేతావన్మాత్రమవగతమిత్యర్థః - తర్హి తత్పిత్రావా వరవిశేషజ్ఞానంవినా వివాహోపాయః కథం చింతితస్తత్రాహ, తాతచిత్తమపి కర్మ స్వస్వయంవరమహాయధాతు స్సహాయమధత్త అకరోత్ సహకారీ చకారేత్యర్థః - తత్పిత్రాపిధాతృప్రేరణయా స్వయంవరఏవోపాయశ్చింతిత ఇతిభావః.

మన్మథాయయదథాదిత రాజ్ఞాం హూతిదూత్యవిధయేవిధిరాజ్ఞాం,
తేనతత్పరవశాః పృథివీశా స్సంగరంగరమివాకలయంతీ. 31

అస్తు రాజ్ఞామనాగమేకింకారణముక్తంతత్రాహ.—మన్మథాయేతి. అథవిధిర్విధాతా రాజ్ఞాంహూతిః స్వయంవరాహ్వానం తదేవదూత్యందూతకర్మ దూతస్యభాగకర్మణీఇతి యత్ప్రత్యయః, తస్యవిధయేకరణాయ మన్మథాయాజ్ఞామాదేశ మదితదత్తవానితియత్ - తేనాజ్ఞాదానేనతత్పరవశాః మన్మథపరతంత్రాః శివభాగవతవత్సమాసః పృథివీశాస్సంగరంగరమివా కలయంతి విషమివమన్యంతే. ని. విషంస్యాద్గరళంగరఇతి హలాయుధః.

యేషుయేషు సరసాదమయంతీ భూషణేషు యదివాపిగుణేషు,
తత్రతత్ర కిలయాపివిశేషో యస్సహి క్షితిభృతాం పురుషార్థః. 32

యేష్వితి. అపిచదమయంతీ భూషణేషుహారాదిషు యదివాగుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిషువా యేషుయేషు సరసాసాభిలాషా తత్రతత్ర తేషుతేషుభూషణేషు గుణేషుచకలయామాత్రయాపియోవిశేషః క్షితిభృతాంసహిసఏవ. ని. హిహేతా వవధారణ ఇత్యమరః - పురుషార్థః ప్రయోజనం యథాకథంచిద్భైమీ మనోరంజనమేవపురుషార్థో నతు క్షత్రధర్మస్సంగర ఇత్యర్థః.

శైశవవ్యయదినావధితస్యా యౌవనోదయిని రాజసమాజే,
ఆదరాదహరహః కుసుమేషో రుల్లలాస మృగయాభినివేశః. 33

శైశవేతి. కుసుమేషోః కామస్య యౌవనోదయిని యౌవనప్రాదుర్భావవతి రాజసమాజేవిషయే తస్యాః భైమ్యాః శైశవవ్యయదినం బాల్యాపగమదినమవధిస్సీమా యస్మింస్తత్తథా తద్దినమారభ్యేత్యర్థః - అహరహః ప్రత్యహం వీప్సాయాంద్విర్భావః అత్యంతసంయోగేద్వితీయా, ఆదరాన్మృగయాయామభినివేశః ఆగ్రహః ఉల్లలాస వవృధేసర్వేషామపి రాజయూనాం భైమీయౌవనోద్భేదాత్ప్రభృతి స్మరవ్యసనమేవ వర్తతేనసమరవ్యసనమిత్యర్థః.

ఇత్యమీవసుమతీకమితార స్సాదరా స్త్వదతిథీభవితుంన,
భీమభూసుర భువోరభిలాషే దూర మంతరమహో నృపతీనామ్. 34

ఇతీతి. ఇతీత్థమమీనృపాః వసుమత్యాః కమితారః కామయితారస్సంతః త్వచ్ వసుమతీంవా కమితారః తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః - అయాదయఆర్ధధాతుకేవేతి వికల్పాదుభయత్రాపిణిజభావః - త్వదతిథీభవితుం సాదరాస్సాకాంక్షాః న - తథాహి - నృపతీనాం భీమభూఃభైమీ సురభూః ద్యౌః తయోరభిలాషే తద్విషయానురాగే దూరమంతరం మహత్తారతమ్యం అహో స్వర్గేప్యరుచిరిత్యాశ్చర్యం ఏతేనసురాంగనాతిశాయి సౌందర్యం దమయంత్యా ఇతివ్యజ్యతే భీమదేశసుర దేశయోః మహాన్విప్రకర్ష ఇత్యర్థాంతరప్రతీతిః, అతోత్తర వాక్యార్థేన స్వర్గరుచ్యా పూర్వవాక్యార్థ స్యాతిథ్యానాదరస్య సమర్థనా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

తేనజాగ్రదధృతిర్దివ మాగాం సంఖ్యసౌఖ్యమనుసర్తు మనుత్వాం,
యన్మృథంక్షితిభృతాంనవిలోకే తన్నిమగ్నమనసాంభువిలోకే. 35

ఏవంరాజ్ఞాంస్వర్గానాగమహేతు ముక్త్వా అథస్వస్యాగమనేహేతుమాహ.—తేనేతి. యత్ యస్మాన్మృథవిలోకే భూలోకేతస్యాం దమయంత్యాం నిమగ్నమనసాం ఆసక్తచేతసాం క్షితిభృతాం మృథంయుద్ధం నవిలోకేనపశ్యామి తేనయుద్ధాలాభేన జాగ్రదధృతి స్సమూర్ఛదసంతోషః అసంతుష్టస్సన్ సంఖ్యసౌఖ్యం యుద్ధసుఖం. ని. మృధమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః. అనుసర్తు మనుభవితుం త్వా మనుత్వాముద్దిశ్య దివంస్వర్గమాగామ్.

వేదయద్యపి నకోపిభవంతం హంతహంత్రకరుణంవిరుణద్ధి,
పృచ్ఛసేతదపియేన వివేక ప్రోంఛనాయ విషయే రససేకః. 36

వేదేతి. హంతృష్వకరుణం సమూలఘాతం హంతారంభవంతం కోపినవిరుణద్ధిన విగృహ్ణాతి హంతేతిహర్షే వేదయద్యపి ఏతావద్వేద్మ్యేవ నూ. విదోలటోవేతి మిపోణలాదేశః యద్యపీత్యవధారణే, తదపితథాపిపృచ్ఛసే, అజ్ఞః పృచ్ఛతి నవిద్వానిత్యత ఆహ, యేనేతి. యేనకారణేనవిషయే భోగ్యేరససేకో రాగానుబంధోజనసేకశ్చ వివేకస్య విశేషజ్ఞానస్య చిత్తాన్యసాంకర్యస్యచ ప్రోంఛనాయ ప్రమార్జనాయ విషయతృష్ణాలుస్తదవివేకః పృచ్ఛామీత్యర్థః.

ఏవము క్తవతి దేవఋషీంద్రే ద్రాగభేది మఘవాననముద్రా,
ఉత్తరోత్తరశుభో హి విభూనాం కోపి మంజులతమః క్రమవాదః. 37

ఏవమితి. దేవఋషీంద్రే నారదే సూ. ఋత్యకఇతి ప్రకృతిభావః, ఏవముక్తవతి సతి మఘోన ఆననముద్రా మౌనం మఘవాననముద్రా సూ. మఘవాబహులమితి వికల్పాత్ త్రాదేశాభావః, ద్రాక్ ఝడిత్యభేది స్వయమేవ భిద్యతేస్మ కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియ ఇతికర్తుః కర్మవద్భావా త్కర్మకర్తరి లుజితఙ్ యగాత్మనేపద చిణ్వద్భావాః ప్రయోజనమితి వచనాత్. శ్లో. క్రియమాణంతు యత్కర్మ స్వయమేవప్రసిద్ధ్యతి, సుకరైస్స్వగుణై ర్యస్మాత్కర్మకర్తేతితంవిదురితి-తథాహి, విభూనాం ప్రభూణాం కోపి మంజులతమోతిహృద్యః క్రమవాదః ప్రశ్నోత్తర క్రమేణోక్తిః ఉత్తరోత్తరశుభః ఉపర్యుపరిశుభగో హి అర్థాంతరన్యాసః.

కానుజేమమనిజేదనుజారా జాగ్రతిస్వశరణే రణచర్చా,
యద్భుజాంకముపధాయజయాంకం శర్మణాస్వపిమి వీతవిశంకః. 38

కేతి. నిజేస్వీయే అనుజేదనుజారా ఉపేంద్రే స్వశరణే స్వరక్షకేస్వగృహేవా. ని. శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః - జాగ్రతిజాగరూకేసతి మమ రణచర్చా రణచింతాకా నకాపీత్యర్థః - జయోంకశ్చిహ్నం యస్యతంయద్భుజాంకం యస్యానుజస్యభుజోత్సంగముపధాయోపధానీకృత్య వీతవిశంకో నిరాతంకస్సన్ శర్మణాసుఖేన స్వపిమిశయే యథారక్షిజనేజాగ్రతిరాజాశయ్యాగారే సుఖేనభుజముపధాయస్వపితి తద్వదితిభావః - ఇహనిరాతంకస్వప్తి స్వప్తిః అస్వప్నత్వాదమరాణామ్.

విశ్వరూపకలనాదుపపన్నం తస్య జైమినిమునిత్వముదీయే,
విగ్రహం మఖభుజామసహిష్ణుర్వ్యర్థతాంమదశనింసనినాయ. 39

విశ్వేతి. తస్యోపేంద్రస్య విశ్వరూపకలనా త్సర్వార్థ సాక్షాత్కరణాత్ - యద్వాఏకత్ర మత్స్యకూర్మాద్యనంతరూపధారణా 'దన్యత్ర విశ్వార్థరూపణాద్విశ్వరూపాణి సూత్రాణితత్ప్రణయనా ద్ధేతోః జైమినిమునిత్వ ముదీయే ఉత్పన్నం, ఈజ్ గతౌకర్తరిలిట్, ఉపపన్నం తచ్చ యుక్తమిత్యర్థః -యతః- సఉపేంద్రః మఖభుజాం విగ్రహం విరోధమన్యత్రశరీరం అసహిష్ణుర్మదశనిం మమవజ్రాయుధం అన్యత్రవజ్రహస్త ఇత్యాది వాక్యజాతం వ్యర్థతాంస్వాయుధేనైవ తత్కార్యకరణా న్నిష్ఫ్రయోజనత్వం అన్యత్రవిగ్రహవద్దేవతానిరాసే నార్థవాదత్వాన్నిరభిధేయత్వంచ నినాయ అతోజైమినిత్వంయుక్త మిత్యర్థః - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషః.

ఈదృశాని మునయే వినయాబ్ధిస్తస్థివాన్ సవచనాన్యుపహృత్య,
ప్రాంశునిశ్వసితపృష్ఠచరీవాజ్నారదస్య నిరియాయ నిరోజాః. 40

ఈదృశానీతి. వినయాబ్ధిస్సఇంద్రోమునయే ఈదృశాని యుద్ధ నిరాశాని వచనాని ఉపహృత్య సమర్ప్యతస్థివాన్ తూష్ణీంస్థితః అథనారదస్య ప్రాంశునిశ్వాసి తస్య పృష్ఠేచరతీతి పృష్ఠచరీపశ్చాద్గామినీ దీర్ఘనిశ్వాసపూర్వికేత్యర్థః - చరేష్టఇతి టః, నిరోజాః దీనావాక్ నిరియాయనిర్జగామ.

స్వారసాతలభవాహవశంకీ నిర్వృణోమి నవసన్ వసుమత్యాం,
ద్యాంగతస్యహ్యదిమేదురుదర్కః క్ష్మాతలద్వయభటాజివితర్కః. 41

స్వరితి. వసుమత్యాం భూలోకేవసన్ స్వశ్చరసాతలంచ స్వారసాతలే స్వర్గపాతాళే సూ. రోరీతి రేఫలోపేఢ్రలోపఇతిదీర్ఘః తయోర్భవమాహవంశంకతఇతి తచ్ఛంకీసన్ ననిర్వృణోమి నసంతుష్యామి ద్యాంస్వర్గంగతస్య మేహృదిక్ష్మాతలే భూపాతాళే ని. అథస్స్వరూపయోరస్త్రీతలమిత్యమరః - తయోర్ద్వయే భటానామాజి వితర్కో యుద్ధశంకాదురుదర్కోపురంతః. ని. ఉదర్కః ఫలముత్తర మిత్యమరః - ఏవంపాతాళగతస్య ఇతరలోకాజివితర్కో ఇతిశేషః.

వీక్షితస్త్వమసిమామథగంతుం తన్మనుష్యజగతేనుమనుష్య,
కింభువఃపరివృఢానవివోఢుం తత్రతాముపగతావివదంతే. 42

వీక్షితఇతి. త్వంవీక్షితోసి ఏతదేవాగమన ఫలమిత్యర్థః, తత్రస్మాత్ఫలాంతరాభావాత్ - అథానంతరమాం మనుష్యజగతేగంతుం మర్త్యలోకం గంతుమిత్యర్థః- గత్యర్థకర్మణిద్వితీయా చతుర్థ్యౌచేష్టాయామనధ్వనీతిచతుర్థీ, అనుమనుష్య అనుజానీహీతిత్రమర్త్యలోకేతాం దమయంతీం వివోఢుంపరిణేతుం ఉపగతాః భువః పరివృఢాః ప్రభవో భూపతయః సూ. ప్రభౌపరివృఢ ఇతినిపాతితః, నవివదంతే నకలహాయిష్యంతే కిం సామీప్యేలట్ - భాసనాదినూత్రేణ విమతావాత్మనేపదమ్.

ఇత్యుదీర్యసయయౌమునిరుర్వీం స్వర్పతింప్రతినివర్త్యజవేనః,
వారితోప్యనుజగామసయంతం తం కియంత్యపిపదాన్యపరాణి. 43

ఇతీతి. సమునిరిత్యుదీర్యస్వర్పతిమింద్రం సూ. అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి వైకల్పికోరేఫాదేశః - ప్రతినివర్త్య జవేనోర్వీంయయౌ సఇంద్రో వారితో నివర్తితో పియంతంగచ్ఛంతం ఇణోలటశ్శత్రాదేశః - తంమునిమపరాణ్యపికియంతి కతిచన పదాని కతిపయపదాని అస్సీమమిత్యర్థః అత్యంతసంయోగేద్వితీయా అనుజగామ.

పర్వతేన పరిపీయగభీరం నారదీయ ముదితం ప్రతినేదే,
స్వస్యకశ్చిదపి పర్వతపక్షచ్ఛేదినిస్వయమదర్శినపక్షః. 44

పర్వతేనేతి. పర్వతేనమునినాగిరిణాచ గభీరంగంభీరం నారదీయముదితం నారదవాక్యం పరిపీయప్రతినేదే ప్రతిధ్వననేన తదేవానుకృతమిత్యర్థః-పర్వతే సన్నికృష్టే

ప్రతినాదోయుక్త ఇతిభావః - నదేర్లిటి సూ. అతఏకహల్మధ్యే నాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపః స్వయంతునకించిన్నివేదితవానిత్యాహ - పర్వతపక్షచ్ఛేదినీంద్రే స్వస్యాకశ్చిదపిపక్షస్సాధ్యంప్రయోజనంగరుచ్చ. ని. పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి వైజయంతీ, నాదర్శినదర్శితః తత్సాహచర్యమాత్రలోభాదాగతస్య స్వస్యపృథక్సాధ్యాభావాత్తదుక్తమేవానుకృతంనతుపృథక్కించిన్నివేదితమిత్యర్థః - పర్వతపక్షచ్ఛేదిత్వాదింద్రస్యాగ్రేపర్వతేన స్వపక్షోనప్రకాశితఇతిధ్వనిః.

పాణయేబలరిపోరథభైమీ శీతకోమలకరగ్రహమర్హామ్,
భేషజంచిరచితాశనివాస వ్యాపదాముపదిదేశరతీశః. 45

ఇంద్రస్తుభైమ్యామనురక్తోభూదిత్యాహ. పాణయఇతి. అథనారదనిర్గమనానంతరం రతీశోబలరిపోరింద్రస్య పాణయేచిరచితానాంచిరసఞ్చితానామశనివాసేన వజ్రాగ్నిసంపర్కేణయాః వ్యాపదోవిదాహాస్తాసాం భైమీశీతకోమలకరస్యగ్రహంగ్రహణమేవార్హం యోగ్యం భేషజమౌషధముపదిదేశ వీరాభిభవేనశృఙ్గారః ప్రవృద్ధఇతిభావః అత్రకామనిబన్ధనస్య భైమీపాణిగ్రహణస్యాశనివాసతాపశమనార్థత్వోత్ప్రేక్షా - వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా.

నాకలోకభిషజోస్సుషమాయా పుష్పచాపమపిచుంబతిసైవ,
వేద్మితాదృగభిషజ్యదసౌత ద్ద్వారసంక్రమితవైద్యకవిద్యః. 46

ననుకామస్యకుతోవైద్యవిద్యేత్యతఆహ - నాకేతి. నాకలోకభిషజో రశ్వినోర్యాసుషమా సౌందర్యంసైవ పుష్పచాపంకామమపిచుంబతిస్పృశతి తస్మాదపితావేన సుషమావంతావితిభావః - అసౌ కామఃసాసుషమైవద్వారంతేన సంక్రమితావైద్యకం వైద్యస్యకర్మభైషజ్యం సూ. యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితివుఞ్, తదేవవిద్యాయస్మిన్ సః అతఏవతాదృక్స్వరైవద్యసదృశస్సన్ అభిషజ్యత్ చికిత్సితవాన్ భిషజ్యతేఃకణ్డ్వాదియగంతాల్లఙ్ - వేద్మీత్యుత్ప్రేక్షాయాంవాక్యార్థఃకర్మ.

మానుషీమనుసరత్యథపత్యౌ ఖర్వభావమవలంబ్యమఘోనీ,
ఖండితంనిజమసూచయదుచ్చైర్మానమాననసరోరుహనత్యా. 47

అథేంద్రాణ్యాఈర్ష్యానుభావమాహ-మానుషీతి. అథేంద్రస్య భైమీరాగానంతరం మఘోనః స్త్రీమఘోనీశచీ పుంయోగాదాఖ్యాయమితిఙీష్, శ్వయువమఘోనామతద్ధితఇతిసంప్రసారణేగుణః, పత్యౌఖర్వభావం నీచత్వమవలంబ్యమానుషీం మానుషస్త్రీంజాతేరస్త్రీత్యాదినాఙీష్ - అనుసరత్యనుసర్తమానేసతి ఆననసరోరుహనత్యాశిరోనమనేన ఉచ్చైరున్నతం నిజంమానంసర్వోత్తరత్వాహంకారం ఖండితం భగ్నమసూచయత్ ఆకారేణైవ నిజనిర్వేదమవేదయత్ నతువాచాకించిదూచేగంభీరనాయికాత్వాదితిభావః.

యోమఘోనిదివముచ్చరమాణే రంభయామలినిమాలమలంభి,
వర్ణఏవసఖిలూజ్జ్వలదస్యాశ్శాంతమంతరమభాషతభంగ్యా. 48

అథాన్యాసామపికాసాంచిదప్సరసామీర్ష్యానుభావానాహ - యఇత్యాది. మఘోనిఇంద్రే సూ.శ్వయువమఘోనేత్యాదినాసంప్రసారణేగుణః, దివమాకాశంఉచ్చరమాణే ఉత్పతతిసతి సూ.ఉదశ్చరస్సకర్మకాదిత్యాత్మనేపదం, రంభయాయోమలినిమామాలిన్యం అలమత్యంతం అలంభిఅలాభి సూ.విభాషాచిణ్ణములోరితివాముమాగమః-సవర్ణోమలినిమైవఅస్యారంభాయాః అంతరమంతరంగంఉజ్జ్వలద్రోషాదత్యుజ్జ్వలంప్రజ్వలితంసత్ భంగ్యాకయాచిద్రీత్యా భవితవ్యతాప్రాబల్యధియేత్యర్థః శాంతంశమితం నిర్వాపిమిత్యర్థః - వాదాంతేత్యాదినానిపాతితః - ఇతిఅభాషతఖలు, నిర్వాణాలాతమలినమిత్యాఖ్యదిత్యర్థః - అంతఃకరణవైవర్ణ్యమూలత్వాద్బాహ్యవైవర్ణ్యస్యేతిభావః.

జీవితేనకృతమప్సరసాం తత్ప్రాణముక్తిరిహయుక్తిమతీనః,
ఇత్యనక్షరమవాచిఘృతాచ్యా దీర్ఘనిశ్వసితనిర్గమనేన. 49

జీవితేనేతి. అప్సరసాంనోస్మాకంజీవితేనకృతం కష్టత్వాదితిభావః - తత్తస్మాదహాస్మిన్సమయే ప్రాణముక్తిఃప్రాణత్యాగఏవ యుక్తిమతీయుక్తేతి ఘృతాచ్యానామదేవ్యాదీర్ఘనిశ్వసితస్య నిర్గమనేన నిష్క్రమముఖేన అనక్షరమశబ్దప్రయోగం యథాతథాఅవాచి వచేర్బ్రూఞోవా కర్మణిలుఙ్ ఉక్తమివేత్యర్థః - అతఏవ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా.

సాధునః పతనమేవమితస్స్యాదిత్యభణ్యతతిలోత్తమయాపి,
చామరస్యపతనేనకరాబ్జాత్తద్విలోలనవలద్భుజనాళాత్. 50

సాధ్వితి. తిలోత్తమయాపిదేవ్యాతస్య చామరస్యవిలోలనేన ఆందోళనేనవలన్వలమానోభుజోబాహురేవ నాళోయస్యతస్మాత్ - వలతేరాత్మనేపదమనిత్యం, జ్ఞాపకాత్ చక్షిఙోఙ్దవ్యనుబన్ధకరణమ్, ఇతివామనః - కరాబ్జాత్పాణికమలాచ్చామరస్యపతనేన అవయవపారవశ్యాదితిభావః - ఏవంచామరపదేవనోస్మాకమపి ఇతస్స్వర్గాత్పతనమేవ సాధుస్యాదిత్యభణ్యత భణితమివేతిపూర్వవదుత్ప్రేక్షా భుజనాళాత్కరాబ్జాదితిసావయవరూపకేణ సంసృష్టా.

మేనకామనసి తాపముదీతం యత్పిధిత్సురకరోదవహిత్థామ్,
తత్స్ఫుటంనిజహృదఃపుటపాకే పంకలిప్తిమసృజద్బహిరుత్థామ్. 51

మేనకేతి. మేనకానామకాచిద్దేవీమనస్యుదీతముత్పన్నంతాప మాధింపిధిత్సుఃపిధాతు మిచ్ఛుస్సతీ అవహిత్థామాకారగుప్తిమకరోదితియత్ తదాకారగోపనమేవ నిజహృదఃస్వమనసః పుటపాకేగూఢపాకే బహిరుత్థాముత్థితాం బాహ్యామిత్యర్థఃఅతశ్చప

సర్గఇతికర్తరికప్రత్యయః - పంకలిపింపంకలేపం స్త్రియాం క్తిన్, స్ఫుటమసృజత్ - పుటపాకేబాహ్యః పంకలేపోంతఃపచ్యమాన ద్రవ్యస్యేవాకారగోపనమేవ బలాత్క్రియమాణం గోప్యస్యాంతస్తాపస్య వ్యంజకమభూదిత్యర్థః.

ఊర్వశీగుణవశీకృతవిశ్వా తత్క్షణ స్తిమితభావనిభేన,
శక్రసౌహృదసమాపనసీమ్ని స్తంభకార్య మపుషద్వపుషైవ. 52

ఊర్వశీతి. గుణైస్సౌందర్యాదిభిర్వశీకృతవిశ్వారంజితాఖిలప్రపంచా ఊర్వశీనామకాచిద్దేవీతత్క్షణేతస్మిన్సమయే యః స్తిమితభావః స్తైమిత్యంనిష్క్రియాంగత్వలక్షణః స్తంభోనామసాత్త్వికస్తస్యనిభేనమిషేణ. ని. మిషంనిభంచనిర్దిష్టమితిహలాయుధః వపుషైవసుహృదయస్యభావః సౌహృదం ప్రేమ సుహృదయశబ్దాద్యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయేహృద్భావానోర్నభయపదవృద్ధిః, అతఏవ సౌహృదదౌర్హృదశబ్దావణిహృద్భావాదితివామనః, శక్రసౌహృదస్యసమాపనసీమ్నిసమాప్తిస్థానేఽస్తంభకార్యంజాడ్యకృత్యం స్థూణాకృత్యంచ అపుషత్. ని. స్తంభస్థూణాజడత్వయోరితివిశ్వః - స్తంభోత్థానావధికం మేశక్రసౌహృదమితినిర్ణయమకరోదిత్యర్థః - పుషాదీత్యాదినాచ్లేరఙాదేశః.

కాపికామపి బభాణబుభుత్సుం శృణ్వతిత్రిదశభర్తరి కించిత్,
ఏషకశ్యపసుతామభిగంతా పశ్యకశ్యపసుతశ్శతయజ్ఞః. 53

అథకాసాంచిదప్సరసాంవాగారంభానాహ-కాపీత్యాది. కాపిదేవీబుభుత్సుమింద్రజిగమిషితం దేశంజిజ్ఞాసమానాంకామపిదేవీంత్రిదశభర్తరి ఇంద్రేశృణ్వతిసత్యేవ తచ్ఛ్రవణార్థమేవేత్యర్థః, కించిద్బభాణ - కింతత్తదాహ - కశ్యపసుతశ్శతయజ్ఞో బహుయాజీఏషఇంద్రః కశ్యపసుతాం కాశ్యపీంక్షితిమధిగంతాఅభిగమిష్యతి గమేర్లుట్ పశ్య దివంవిహాయభువంగచ్ఛతీత్యాశ్చర్యంపశ్యేత్యర్థః - స్వయంకశ్యపసుతస్తత్సుతాం భగినీమేవగచ్ఛతీత్యాశ్చర్యంవ్యజ్యతే.

ఆళిమాత్మసుభగత్వసగర్వా కాపి శృణ్వతి మఘోని బభాషే,
వీక్షణేపి సఘృణాసి నృణాం కిం యాసినత్వ మపి సార్థగుణేన. 54

ఆళిమితి. ఆత్మనస్సుభగత్వేన సగర్వాసుభగమానినీత్యర్థః కాపిమఘోనిశక్రే శృణ్వతిసత్యేవఆళింసఖీంబభాషే. తదేవాహ నృణాం మనుష్యాణాం వీక్షణేపి కిముత సంగతావిత్యర్థః సఘృణా సజుగుప్సాసిసాత్వమపి సార్థగుణేన సంగధర్మేణగతానుగతికత్వరూపేణావివేకిత్వేనేతియావత్ నయాసికిం, వివేకోనచేద్యాస్యేవేత్యర్థః.

అన్వయుర్ద్యుతిపయః పితృనాథా స్తంముదాథ హరితాంకమితారః,
వర్త్మకర్షతుపురఃపరమేక స్తద్గతానుగతికోనమహార్ఘః. 55

అన్వయురితి. అథేంద్రప్రయాణానంతరం హరితాంకమితారోదిశాంకామయితారోదిక్పతయః ఇంద్రానుయానార్హా ఇత్యర్థః-వ్యాఖ్యాతమేతత్ ద్యుతిపయః పితృణాం నాథావహ్నివరుణయమాఃతమింద్రంముదా ఔత్సుక్యేన అన్వయురనుయాతాః, లజశ్శాకటాయనస్యైవేతిఝేర్జుసాదేశః - తథాహి - ఏకః పరమేకఏవపురః వర్త్మకర్షతుమార్గంకరోతు తస్యమార్గకర్తుః గతమనుగతిర్యస్య సమహార్ఘోమహామూల్యోదుర్లభఇతియావత్ నభవతి ప్రష్ఠఏవదుర్లభస్తత్పృష్ఠానుయాయినస్తు సర్వత్ర సులభాఏవేతినకించిదత్రచిత్రమిత్యర్థః.

ప్రేషితాఃపృథగథోదమయంత్యై చిత్తచౌర్య చతురానిజదూత్యః,
తద్గురుంప్రతిచతైరుపహారా స్సఖ్యసౌఖ్యకపటేననిగూఢాః. 56

ప్రేషితాఇతి. అథోనంతరంతైరింద్రాదిభిః చిత్తచౌర్యే దమయంత్యాశ్చిత్తాకర్షణే చతురానిజదూత్యఃదమయంత్యైపృథక్ప్రేషితాఃతద్గురుంతత్పితరం భీమంచప్రతిసఖ్యసౌఖ్యకపటేన మైత్రీసుఖవ్యాజేననిగూఢాః గుప్తాఃఉపహారా ఉపాయనానిప్రేషితాః.

చిత్ర మత్ర విబుధైరపి యత్తైస్స్వర్విహాయ బత భూరనుసస్రే,
ద్యౌర్నకాచిదథవాస్తినిరూఢాసైవసాచరతియత్రహిచిత్తమ్. 57

విబుధైర్దేవైః విద్వద్భిశ్చతైరింద్రాదిభిః స్వః స్వర్గం విహాయబతహంత భూరనుసస్రే అనుసృతేతియత్ అత్రచిత్రం కౌతుకం నచిత్రమిత్యర్థః కుతః అథవా ద్యౌస్స్వర్గః కాచిదపి నిరూఢా ప్రసిద్ధా నాస్తి, కింతు యత్ర చిత్తంచరతి రమతే సైవ సాద్యౌర్హి.

శీఘ్రలంఘితపథైరథవాహైర్లంభితాభువమమీసురసారాః,
వక్రితోన్నమితకంధరబంధాశ్శుశ్రువుర్ధ్వనితమధ్వనిదూరమ్. 58

శీఘ్రేతి. శీఘ్రంలంఘితపథైరతిక్రాంతాధ్వభిః రథవాహైః రథాశ్వైర్భువంలంభితాః అమీసురసారాః సురశ్రేష్ఠాః వక్రితాశ్చలితాః ఉన్నమితాశ్చ కంధరాగ్రీవాః యస్మిన్సబంధః కాయసంస్థానవిశేషోయేషాం తేసంతః అధ్వనిదూరం ధ్వనితం ధ్వనింశుశ్రువుః.

కింఘనస్యజలధేరథవైవం నైవసంశయితు మప్యలభంత,
స్యందనం పరమదూర ముపశ్యన్నిస్వనశ్రుతిసహోపనతం తే. 59

కిమితి. తేదేవాః కింఘనస్యధ్వనితం మేఘస్తనితం అథవా జలధేఃధ్వనితం ఏవం సంశయితుమపి నాలభంతైవ ఏతావన్మాత్రవిళంబోపి నాస్తీత్యర్థః-శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః, కింతు నిస్వనస్య పూర్వోక్తధ్వనితస్య శ్రుత్యాశ్రవణేన సహోపనతం

ప్రాప్తం అదూరమాసన్నం స్యందనం పరం రథమేవాపశ్యన్నితి రథవేగోక్తిః అత్రసందేహ సహోక్త్యో స్సంసృష్టిస్స్పష్టా.

సూతవిశ్రమదకౌతుకిభావం భావబోధచతురంతురగాణామ్,
తత్రనేత్రజనుషః ఫలమేతే నైషధం బుబుధిరే విబుధేంద్రాః. 60

సూతేతి. ఏతేవిబుధేంద్రాస్తత్రరథే సూతస్యసారథే ర్విశ్రమదో విశ్రాంతిప్రదః కౌతుకిభావో వినోదిత్వం యస్యతం వినోదార్థం స్వయం ప్రతిపన్నసారథ్యమిత్యర్థః అతఏవహేతుః, తురగాణాం భావబోధచతురం అశ్వహృదయవేదినం నేత్రజనుషో నేత్రసత్తాయాః ఫలం లోచనాసేచనకమిత్యర్థః నైషధంనిషధానాం రాజానం నలం జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్ * బుబుధిరేజ్ఞాతవంతః.

వీక్ష్య తస్య వరుణ స్తరుణత్వంయద్బభార నిబిడం జడభూయమ్,
నౌచితీ జడపతేః కిముసాస్య ప్రాజ్య విస్మయరస స్తిమితస్య. 61

వీక్ష్యేతి. వరుణస్తస్యనలస్య తరుణత్వం తారుణ్యం తారుణ్యభూషితరూపమిత్యర్థః - వీక్ష్యయన్నిబిడంజడభూయంజడత్వం స్తంభాఖ్యంసాత్త్వికమిత్యర్థః-భువోభావ ఇతిక్యప్- బభార ప్రాజ్యేనప్రభూతేన విస్మయరసేనాద్భుతరసేన జలేనచ స్తిమితస్య నిశ్చలస్య జడపతేఃజలపతేః స్తబ్ధపతేశ్చలడయోరభేదః, అస్యవరుణస్యసాజడభూయం విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగతా, ఔచితీఉచితకర్మనకిము భవత్యేవేత్యర్థః విస్మయరసావిష్టస్య స్తంభసంభవాదితిభాజః, జలసిక్తస్య స్వయంజడస్వభావస్య జాడ్యముచితమితివ్యజ్యతే.

రూపమస్య వినిరూప్య తథాతిమ్లానిమాప రవివంశవతంసః,
కీర్త్యతేయదధునాపిస దేవః కాలఏవ సకలేనజనేన. 62

రూపమితి. రవివంశవతంసోయమః అస్యనలస్యరూపం సౌందర్యం వినిరూప్య విభావ్య తథాతేనప్రకారేణ అతిమ్లానిమతివైవర్ణ్యం అతికాలిమానమిత్యర్థః ఆప, యద్యథాఅధునాపిసదేవోయమః సకలేనజనేనకాలఏవ కాలఇత్యేవకీర్త్యతే తథామ్లానిమాపేతిపూర్వేణాన్వయః - నలేర్ష్యానుభావ కాలిమయోగాదయం కాలోనతు ప్రాణ్యాయుః కలనాదితిభావః - అత్రయచ్ఛబ్దస్యకారణపరత్వేసవ్యాఖ్యానేత్వనపేక్షితార్థాభిధాన మనన్వయశ్చస్యాత్ - ప్రకారార్థత్వేతు నకశ్చిద్విరోధః - ప్రకారార్థత్వం చ నిపాతానా మనేకార్థత్వా దవిరుద్ధమిత్యలంకారః.

యద్బభార దహనః ఖలుతాపం రూపధేయభర మస్య విమృశ్య,
తత్ర భూదనలతాజనికర్త్రీ మాతదప్యనలతైవతు హేతుః. 63

* అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వం తృతీయసర్గే ౭౧ తమశ్లోకే ఉక్తమ్.

యదితి.దహనోగ్నిరస్యనలస్యరూపమేవ రూపధేయం సౌందర్యం.సూ.నామరూపభాగేభ్య స్స్వార్థేధేయో వక్తవ్యఇతి స్వార్థేధేయప్రత్యయః-తస్యభరంసమృద్ధిం విమృశ్యవిచార్యతాపంబభారఖల్వితియత్ - తత్రతాపభరణే అనలతాగ్నిత్వం జనికర్త్రీ జన్మకరీ ఉత్పాదికామాభూత్ నలరూపదర్శనజన్యతాపేతస్యా అప్రయోజకత్వాదితి భావః, కింతుతదపితథాపి అనలతైవాగ్నిత్వమేవహేతుఃఇతివిరోధః నలత్వాభావః హేతురితిపరిహారః- అతఏవ విరోధాభాసోలంకారః.

కామనీయక మధఃకృతకామం కామ మక్షిభి రవేక్ష్య తదీయం,
కౌశిక స్స్వ మఖిలం పరిపశ్యన్ మన్యతే స్మ ఖలు కౌశికమేవ.64

కామనీయకమితి. కౌశికఇంద్రః అధఃకృతకామంతిరస్కృతమదనం తదీయం నలీయంకామనీయకంకమనీయత్వం సౌందర్యం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ - కామంప్రకామమక్షిభి స్సహస్రేణేతిభావః - అవేక్ష్యఅథస్వమాత్మానమఖిలం యథాతథాసాకల్యేనేత్యర్థః పరిపశ్యన్ కౌశికముకూకమేవ. ని. మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః - మన్యతేస్మఖలు నలస్యాత్మనశ్చైతావదంతరమిత్యమంస్తేత్యర్థః తథాచాస్యమనోభైమీనిరాశంబభూవేతిభావః.

రామణీయకగుణాద్వయవాదం మూర్త ముత్థిత మముం పరిభావ్య,
విస్మయాయహృదయానివితేరు స్తేనతేషు నసురాః ప్రబభూవుః.65

రామణీయకేతి. సురాఇంద్రాదయః అముంనలంమూర్తంమూర్తిమంతంఉత్థితముత్పన్నంరామణీయకంసౌందర్యం కామనీయకవత్సిద్ధం, తదేవగుణస్తస్యాద్వయమేకఏవేతివాదం ప్రవాదంపరిభావ్య త్రిజగదేకసుందరంమత్వేత్యర్థః - హృదయానిస్వచిత్తాని విస్మయాయాద్భుతరసాయవితేరుర్దదుః తేనదానేనతేషుహృదయేషువిషయేనప్రబభూవుః తేషాంనేశిరేవత్తద్రవ్యేస్వత్వనివృత్తేరితిభావః - విస్మయాకృష్టచిత్తాబభూవురితి పరమార్థః.

ప్రైయరూపకవిశేషనివేశై స్సంవదద్భి రమరాః శ్రుతపూర్వైః,
ఏషఏవ సనలః కిమితీదం మందమందమితరేతరమూచుః. 66

ప్రైయరూపకమితి.అమరా ఇంద్రాదయః శ్రుతపూర్వైః పూర్వంశ్రుతైః సుప్సుపేతిసమాసః సంప్రతిసంవదద్భిః ప్రత్యక్షసంవాదంభజద్భిఃప్రియరూపస్యభావః- ప్రైయరూపకం సౌందర్యం, మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్-తస్యవిశేషేషుతత్తదవయవేషు. ని.విశేషో వయవేన్యస్తే ఇత్యుత్పలమాలాయాం నివేశైస్సంస్థానైర్లింగైః సః శ్రుతపూర్వోనలఏషఏవ కిమితి హస్తనిర్దేశః - ఇతీదంవాక్యం మందమందం మందప్రకారం ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః, ఇతరేతరమూచుః.

తేషు తద్విధవధూవరణార్హం భూషణం ససమయ స్సరథాధ్వా,
తస్య కుండినపురం ప్రతిసర్పన్ భూపతేర్వ్యవసితాని శశంసుః. 67

తేష్వితి. తస్యభూపతేర్నళస్యసా ప్రసిద్ధా విధాప్రకారః సౌందర్యాద్యసాధారణధర్మో యస్యాస్తస్యావధ్వాః వరణేఽర్హముచితంభూషణం ససమయః స్వయంవరకాలః కుండినపురం ప్రతిసర్పన్ ప్రతిసరన్ తదభిముఖః సరథాధ్వాచ, వ్యవసితాని నలోద్యోగాన్ తేషుతానధికృత్య శశంసుః తేభ్యశ్శశంసురిత్యర్థః ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ ఏతైర్లింగై రేతస్యస్వయంవరయాత్రేయమితి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః.

ధర్మరాజసలిలేశహుతాశైః ప్రాణతాంశ్రితమముం జగతస్తైః,
ప్రాప్యహృష్టచలవిస్తృతతాపై శ్చేతసానిభృతమేతదచింతి. 68

ధర్మేతి. జగతఃప్రాణతాం ప్రాణత్వం జగజ్జీవత్వం తద్వత్ప్రియతాం వాశ్రితమమునలం ప్రాప్యాసాద్యహృష్టాః జగత్ప్రాణభూత పురుషదర్శనా త్సంతుష్టాః చలాస్తల్లావణ్యదర్శనాద్విభ్రమ్యాం శ్లథానురాగాః విస్తృతతాపాః రాగశైథిల్యాదేవవిస్తృతవిరహతాపాశ్చతై స్తథోక్తైస్తైః ప్రకృతైః ధర్మరాజ సలిలేశహుతాశైః చేతసానిభృతంగూఢం ఏతదనంతరశ్లోకత్రయే వక్ష్యమాణ మచింతిచింతితం అత్ర యమోహృష్టో వరుణశ్చలో వహ్నిర్విస్తృతతాపః క్రమాత్తత్ప్రతిపాదన పరంచోత్తర శ్లోకత్రయ మితికైశ్చిద్వ్యాఖ్యాతం తదయుక్తం నహ్యేతేషామేతే ధర్మాః ప్రతినియతాః కింతుత్రయాణామప్యేతే సాధారణాః అతయేవోత్తర శ్లోకత్రయమపి సర్వవిషయం అత ఏవానంతరశ్లోకేన ఇతి బహువచనోపాదానం యదపి తదనంతరశ్లోకద్వయే ఏకవచనోపాదానం తదపి ప్రత్యేకాభిప్రాయా దవిరుద్ధం, కించ, ఇత్యవేత్యమనసేత్యా ద్యుపసంహారశ్లోకే పరస్పరముఖదర్శనోక్త్యా త్రయాణా మేకాభిప్రాయావగమాచ్చాస్మదుక్తమేవయుక్త ముత్పశ్యామః.

నైవనః ప్రియతమోభయథాసా యద్యముంనవృణుతేవృణుతేవా,
ఏకతోహిధిగమూమగుణజ్ఞా మన్యతః కథమదః ప్రతిలంభః. 69

చింతాప్రకారమేవాహ. నైవేత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. అసౌదమంతీ అమునలం యదినవృణుతే వృణుతేవా ఉభయథాపి పక్షద్వయేపి నోఽస్మాకం ప్రియతమానభవత్యేవ కుతః హియస్మాత్ ఏకతః ప్రథమపక్షే అగుణజ్ఞామమూంధిక్ - తత్సంగతేరసుఖావహత్వా దితిభావః - అన్యతో నళవరణపక్షే కథమదః ప్రతిలంభః అముష్యాః పరిగ్రహః పరదారత్వాదితిభావః.

మాముపైష్యతితదాయదిమత్తో వేదనేయ మియదస్యమహత్త్వమ్,
ఈదృశీచ కథ మాకలయిత్రీమద్విశేషమపరాన్నృపపుత్రీ. 70

మామితి. ఇయందమయంతీ ఇయదేతావదస్య నలస్యమహత్త్వమత్సకాశా న్మహత్త్వమాధిక్యం నవేదయది తదామాముపైష్యతి నను త్వద్గతదేవత్వా ద్యుత్కర్షజ్ఞానాత్త్వామేవ వరిష్యతీత్యత ఆహ, ఈదృశీసర్వాపరోక్షు నళగతవిశేషా నభిజ్ఞానృపపుత్రీ అపరాదపరస్మాన్నళాదిత్యర్థః - పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతి వికల్పాన్నస్మాదాదేశః - మద్విశేషం మదీయోత్కర్షంచ కథమాకలయిత్రీ జ్ఞాత్రీ తృన్నంతాదీకారః, నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతినిషేధః.

నైషధేబతవృతేదమయంత్యా వ్రీడితోఽపి న బహిర్భవితాస్మి,
స్వాంగృహేపివనితాంకథమాస్యంహ్రీనిమీలిఖలుదర్శయితాహే.

నైషధఇతి. కించ దమయంత్యా నైషధేన లేవృతేసతి వ్రీడితస్సన్ బహిస్తావన్నభవితాస్మిహి బహిః క్వాపిజనసమక్షంస్థాతుం నశక్ష్యామిత్యర్థః భవతేర్లుటిమిప్-బతేతిఖేదే, గృహేపిస్వాంవనితాం భార్యాం హ్రియానిమీలతి సంకుచతీతిహ్రీనిమీలిణినిప్రత్యయః - ఆస్యం కథం ఖలు దర్శయితాహే దర్శయిష్యామి దృశేర్ణ్యంతాత్కర్తరిలుట్ సూ. అభివాదిదృశోరాత్మనేపదేవేత్యణి కర్తుర్వనితాయాః వైకల్పికం కర్మత్వం, అత్రణేరణాదిసూత్రస్థ యత్సగ్రహణసామర్థ్యలబ్ధా శ్రూయమాణ కర్మత్వాభావేన తదవిషయత్వాత్ - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపద మితికేచిత్, అణికర్తృకర్మకర్మశ్రవణేపి తదతిరిక్తకర్మాశ్రవణా దశ్రూయమాణకర్మత్వ మస్త్యేవేతిణేరణాదిసూత్రవిషయత్వ మేవేతిభాష్యకారః, తదేతత్సమ్యగ్వివేచితమస్మాభిః కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానే ఘంటాపథేససంతతం దర్శయతేగతస్మయ ఇత్యత్ర. *

ఇత్యవేత్యమనసాత్మవిధేయం కించనత్రివిబుధీబుబుధేన,
నాకనాయకమపాస్యతమేకం సాస్మపశ్యతిపరస్పరమాస్యమ్. 72

ఇతీతి. త్రయాణాంవిబుధానాం సమాహారస్త్రివిబుధీయమాదిదేవత్రయం ఇతిపూర్వశ్లోకత్రయోక్తప్రకారేణ మనసావేత్యాలోచ్య కించనాత్మవిధేయం స్వకర్తవ్యం నబుబుధేనవివేద - కించ - సాత్రివిబుధీతమేకం నాకనాయకమింద్రమపాస్య అపవార్యపరస్పరమాస్యంపశ్యతిస్మ ఇతికర్తవ్యతామూఢాస్త్రయోపి కేవలమన్యోన్యముఖాన్యపశ్య న్నిత్యర్థః.

---

* అత్రేదంబోధ్యం అణియత్కర్మణిచిసకర్తాచేత్తదాణేరణా విత్యస్యప్రవృత్తిః అత్రాణ్యంతావస్థా, వనితాఆస్యంపశ్యతీతి ణ్యంతావస్థాతుమూలఏవ స్పష్టాతథాచాణ్యంతావస్థాయాంకర్మణ ఆస్యస్యణ్యంతావస్థాయాం కర్తృత్వాభావాత్కథమస్యణేరణాదిసూత్రవిషయతేతి.

కింవిధేయమధునేతివిముగ్ధం స్వానుగాననమవేక్ష్యబుభుక్షౌ,
శంసతిస్మకపటేపటురుచ్చై ర్వంచనం సమభిలష్యనలస్య. 73

కిమితి. కపటేపరవంచనేపటుః బుభుక్షౌ ఇంద్రః అధునాకిం విధేయమితి విముగ్ధమితికర్తవ్యతామూఢం స్వస్యానుగానామనుయాయినాం యమాదీనాం ఆననమవేక్ష్య తేషాందైన్యందృష్ట్వేత్యర్థః-నలస్యవంచనం సమభిలష్యఅభిసంధాయ ఉచ్చైః శంసతిస్మజగాద.

సర్వతఃకుశలభాగసికచ్చి త్త్వంసనైషధఇతిప్రతిభానః,
స్వాసనార్ధసుహృద స్తవరేఖాం వీరసేననృపతేరివ విద్మః. 74

సర్వతఇతి. హేసౌమ్య సర్వతస్సర్వేష్వంగేషు కుశలభాగసికచ్చిత్. ని. కచ్చిత్కామప్రవేదనఇత్యమరః - నచత్వాంనవిద్మఇత్యాహ త్వంసప్రసిద్ధోనైషధః నళ ఇతినోస్మాకంప్రతీతిః - కుతః, తవరేఖామాకృతిం స్వాసనార్ధసుహృదో మమార్ధాసనభాజో వీరసేననృపతేరివ తత్సదృశీం విద్మః తత్సాదృశ్యాత్తత్పుత్రో నల స్త్వమితి ప్రతీమ ఇత్యర్థః.

క్వప్రయాస్యసినలేత్యలముక్త్వా యాత్రయాత్రశుభయాజనియన్నః,
తత్త్వయైవఫలసత్వరయాత్వం నాధ్వనోర్ధమిదమాగమితఃకిం. 75

క్వేతి. హేనల క్వప్రయాస్యసి ఇత్యుక్త్వాపృష్ట్వా అలంనప్రష్టవ్య మిత్యర్థః, అలంఖల్వోరిత్యాదినాక్త్వాప్రత్యయః - కుతః యదస్మాకంనోస్మాకమత్రయాత్రయా ఇహాగమనేన శుభయాత్వద్దర్శనేన సఫలయాఅజన్యభావి భావేలుఙ్ - తత్తస్మాత్ఫలే సత్వరయాఫలార్థిన్యాతయాయాత్రయైవ కర్త్ర్యాత్వమిదమధ్వనోర్ధమర్ధమార్గ మాగమితోనకిం అస్మదర్థమేవేదం తవాగమన మిత్యర్థః.

ఏషనైషధసదండభృదేష జ్వాలజాలజటిలస్సహుతాశః,
యాదసాంసపతిరేషచశేషం శాసితారమవగచ్ఛసురాణామ్. 76

కేయూరాయ మత ఆహ ఏషఇతి. హేనైషధనలఏషఇతిపురోవర్తినో హస్తేననిర్దేశః సప్రసిద్ధో దండభృద్యమః ఏషజ్వాలజాలైర్జటిలోజటావాన్జ్వాలామాలాకుల ఇత్యర్థః. ని. వహ్నేర్ద్వయోర్జ్వాలకీలావిత్యమరః, పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్, సహుతాశోగ్నిః ఏషచసయాదసాంపతిర్వరుణః శేషమవశిష్టం మామిత్యర్థః, సురాణాం శాసితారం అవగచ్ఛ దేవేంద్రంవిద్ధి.

అర్థినోవయమమీసముపేమ స్త్వాంకిలేతి ఫలితార్థమవేహి,
అధ్వనః క్షణమపాస్యచఖేదం కుర్మహేభవతి కార్యనివేదమ్. 77

అర్థినఇతి. హేనల అమీవయ మర్థినస్సంతస్త్వాం సముపేమః కిలప్రాప్నుమః ఖలు ఉపపూర్వాదిణో లటిమస్ - ఇతిఫలితార్థం నిష్కృష్టార్థమవేహి విద్ధిక్షణమధ్వనః ఖేదమపాస్య అధ్వశ్రమంనీత్వా భవతిత్వయికార్యనివేదం కార్యవిశేషనివేదనం, విదేర్ణ్యంతాద్ఘఞ్ప్రత్యయః, కుర్మహే.

ఈదృశీంగిరముదీర్య బిడౌజా జోషమాప న విశిష్య బభాషే,
నాత్ర చిత్ర మభిధాకుశలత్వే శైశవావధి గురుర్గురురస్య. 78

ఈదృశీమితి. బిడౌజా ఇంద్రః ఈదృశీం సామాన్యనిర్దిష్టాం గిరముదీర్యజోషం మౌనమాప. ని. తూష్ణీంజోషం భవేన్మౌనమిత్యవ్యయేషు హలాయుధః - విశిష్యవివిచ్య నబభాషే విశేషంనాచచక్షఇత్యర్థః అత్రాస్మిన్నభిధాన కుశలత్వే ఉక్తిచాతుర్యే చిత్రంవిస్మయోన కుతః అస్యేంద్రస్యశైశవమవధిర్యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా తదారభ్యేత్యర్థః - గురురాచార్యో గురుర్బృహస్పతిః వాచస్పతిశిష్యస్య వాగ్మిత్వం కించిత్రమిత్యర్థః. ని. గురుర్గీష్పతి పిత్రాద్యోరితి వైజయంతీ.

అర్థినామహృషితాఖిలలోమా స్వం నృపస్స్ఫుట కదంబ కదంబం,
అర్చనార్థమివతచ్చరణానాం సప్రణామ కరణాదుపనిన్యే. 79

అర్థీతి. అర్థినామ్నా అర్థినామశ్రవణేన హృషితాఖిలలోమా రోమాంచితతనుః హృషేర్లోమస్వితి వైకల్పిక ఇడాగమః, సనృపః స్వమాత్మానం తచ్చరణానామర్చనాయార్చనార్థం స్ఫుటకదంబకదంబం వికసితనీప కుసుమబృంద మిత్యుత్ప్రేక్షా ప్రణామకరణాత్తద్వ్యాజా దుపనిన్యే సమర్పయామాస.

దుర్లభందిగధిపైః కిమమీభి స్తాదృశంకథ మహోమదధీనమ్,
ఈదృశం మనసికృత్య విరోధం నైషధేన సమశాయిచిరాయ. 80

దుర్లభమితి. దిగధిపైరమీభి రింద్రాదిభిః దుర్లభంకిం తాదృశం దుర్లభంవస్తు కథంమదధీనం మదాయత్తంఆహో ఈదృశం విరోధం మనసికృత్యనిధాయ, అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ ఇతి గతిసంజ్ఞాపక్షే కుగతిప్రాదయఇతి సమాసే క్త్వోల్యబాదేశః - నైషధేననలేనచిరాయ చిరంసమశాయి సంశయితం విచారితమిత్యర్థః, భావేలుఙ్.

జీవితావధివనీపకమాత్రై ర్యాచ్యమానమఖిలైస్సులభంయత్,
అర్థినేపరివృఢాయ సురాణాం కిం వితీర్య పరితుష్యతు చేతః. 81

విచారప్రకారమేవాహ ద్వాదశశ్లోక్యా.-జీవితేత్యాది. యద్యస్మాదఖిలై ర్వనీపకమాత్రైరర్థిభిః కైశ్చిద్యాచకైః. ని. వనీపకో௦యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినా విత్యమరః - జీవితావధిప్రాణ పర్యంతం యాచ్యమానం వస్తుసులభం సురాణాం పరివృఢాయ ప్రభవే అర్థినే కింవస్తువితీర్య దత్వా చేతః పరితుష్యతు సంతుష్యేత్ ప్రాణాంతం వస్తుసర్వార్థి సాధారణం తతో௦ధిక మింద్రాయ దేయం కిమస్తీతివిచారిత మిత్యర్థః - వితరణే చేతసః కర్తృత్వవివక్షయా వితరణపరితోషయో స్సమానకర్తృకత్వసిద్ధిః.

భీమజాచహృది మేపరమాస్తే జీవితాదపిధనాదపిగుర్వీ,
నస్వమేవ మమసార్హతి యస్యా షోడశీమపికళాంకిలనోర్వీ. 82

నన్వస్తిలోకోత్తరం వస్తుభైమీ సాదీయతా మిత్యతఆహ.-భీమజేతి. ఉర్వీభూర్యస్యా భైమ్యాః షోడశీమపికళాం నార్హతి షోడశాంశసామ్యమపి నప్రాప్నోతీత్యర్థః అత ఏవధనాదపి కింబహునా జీవితాదపి గుర్వీ అధికా సా భీమజా దమయంతీచ మేహృది హృదయే పరంసమ్యగాస్తే కింతు మమస్వమేవ నభవతి అద్యాప్యస్వకరణా దస్వస్యాదేయత్వాత్ స్వత్వేపి. శ్లో. దేయందారసుతాదృత ఇతిదారాణాందాననిషేధాచ్చ విచారస్తదవస్థ ఏవేతిభావః.

మీయతాంకథ మభీప్సితమేషాం దీయతాంద్రుత మయాచిత మేవ,
తంధిగస్తుకలయన్నపివాంఛా మర్థివాగవసరం సహతేయః. 83

పునర్వికారమేవాహ.-మీయతామితి. ఏషామభీప్సితం వస్తుకథంమీయతాంజ్ఞాయేత జ్ఞానస్యోపయోగమాహ. అయాచితమేవద్రుతం యథాతథాకథందీయతాం దాతవ్యమిత్యర్థః తర్హ్యర్థివాచైవ విజ్ఞాయదీయతామిత్యత ఆహ యోదాతావాంఛామర్థ్యాకాంక్షాం కలయన్ జానన్నపి అర్థివాగవసరం సహతేయాచ్ఞాకాలం ప్రతీక్షతే తం దాతారం ధిగస్తుసగర్హ్య ఇత్యర్థః.

ప్రాపితేనచటుకాకువిడంబం లంభితేన బహుయాచనలజ్జామ్,
అర్థినాయదఘమార్జతిదాతా తన్నలుంపతి విలంబ్యదదానః. 84

శీఘ్రప్రదానేదోషమాహ.- ప్రాపితేనేతి. చటుకాకుభ్యాంచటూక్తికాకుయోగాభ్యాం కరణాభ్యాంవిడంబం విడంబనాం హాస్యత్వం ప్రాపితేనదాత్రేతి శేషః బహ్వధికంయథాతథా యాచనేన దేహీతివాదేన లజ్జాంలంభితేన ప్రాపితేన అత్రాపి దాత్రేతి శేషః అర్థినాకరణభూతేన ఉక్తరూపేణార్థిపీడనేనేత్యర్థః - విలంబ్య దదానో దాతాయదఘంపాపమార్జతి సంపాదయతితదఘంనలుంపతినవిహంతి తస్యపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తమపినాస్తీత్యర్థః.

యత్ప్రదేయముపనీయవదాన్యై ర్దీయతేసలిల మర్థిజనాయ,
యాచనోక్తివిఫలత్వ విశంకా త్రాసమూర్ఛన చికిత్సితమేతత్. 85

యదితి. వదాన్యైర్దాతృభిఃప్రదేయం దేయద్రవ్యముపనీయార్థిజనాయ సలిలం దీయతఇతియత్ ఏతత్సలిలదానం యాచనోక్తివిఫలత్వవిశంకయా దేహీతివాదవైఫల్యశంకయాత్రాసోభయంతేనయన్మూర్ఛనం తస్య చికిత్సిత మిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథాకిమర్థం తత్సలిలదానమితిభావః.

అర్థినే న తృణవద్ధనమాత్రం కింతు జీవనమపి ప్రతిపాద్యం,
ఏవమాహకుశవజ్జలదాయీ ద్రవ్యదానవిధిరుక్తివిదగ్ధః. 86

అర్థినఇతి. కుశవతో௦జలస్యదాయోదానం దదాతేర్ఘఞియుగాగమః, సప్రతిపాద్యతేయా అస్మిన్విధానస్తీతి కుశవజ్జలదాయీ సకుశజలదానప్రతిపాదకఇత్యర్థః అతఏవోక్తి విదగ్ధః అభిధావ్యాపారమంతరేణార్థాదేవార్థాంతరప్రతిపాదన చతురఇత్యర్థః ద్రవ్యాదానవిధి ర్ధనదానవిధాయకశాస్త్రమేవమాహ కిమితి అర్థినేధనమాత్రం ధనమేవ. ని. మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణ ఇత్యమరః- తృణవత్తృణమివ నప్రతిపాద్యం నదేయం కింతుజీవనం జీవితమపి తథాదేయమితి సకుశంజలందేయమితిచగమ్యతే అర్థ్యనపేక్షిత సకుశజలదానం విదధతో௦ద్రవ్యదానవిధేరయ మేవాభిప్రాయ ఇతిభావః.

పంకసంకరవిగర్హితమర్హం నశ్రియః కమలమాశ్రయణాయ,
అర్థిపాణికమలం విమలం తద్వాసవేశ్మ విదధీత సుధీస్తు. 87

పంకేతి. పంకఃపాపంకర్దమశ్చ. ని. పంకో௦స్త్రీకర్దమైనసో రితివైజయంతీ, తత్సంకరేణవిగర్హితంకమలంశ్రియః ఆశ్రయణాయనార్హం తత్తస్మాత్సుధీర్విమలం నిష్పంకమర్థిపాణికమలం తద్వాసవేశ్మలక్ష్మీనివాసస్థానం విదధీత సర్వధాధనంపాత్రపాణిష్వేవ నిక్షేప్తవ్యం నతుభూమావితిభావః.

యాచమానజనమానసవృత్తేః పూరణాయబతజన్మనయస్య,
తేనభూమిరతిభారవతీయం నద్రుమైర్నగిరిభిర్నసముద్రైః. 88

యాచమానేతి. యస్యజనిర్జన్మయాచమానజనమానసవృత్తేరర్థిజనమనోరథస్య పూరణాయ నభవతి బతేతిఖేదే, తేనైకేనైవపాపీయసాయం భూమిరతిభారవతీ నద్రుమాదిభిర్బహుభిరపీత్యర్థః, తేభ్యః ప్రజానాం బహూపకారలాభాదితిభావః.

మా ధనాని కృపణః ఖలు జీవన్ తృష్ణయార్పయతు జాతు పరస్మై,
తత్ర నైష కురుతే మమ చిత్రం యత్తు నార్పయతి తాని మృతోఽపి. 89

మేతి. కృపణః లుబ్ధో జీవన్ ప్రాణన్ తృష్ణయా అతిగర్ధనేన జాతుకదాపి పరస్మై యాచమానాయ ధనాని ఖలు నిశ్చితం నార్పయతు న ప్రయచ్ఛతు ఏష కృపణస్తత్ర జీవనక్షణేఽప్యనర్పణే మమ చిత్రం విస్మయం న కురుతే కింతు మృతోఽపి తాని ధనాని నార్పయతి న ప్రయచ్ఛతీతి యత్తత్ర చిత్రం కురుతే విరోధాత్ నారాణి నృపసంబంధీని కురుత ఇతి తదాభాసీకరణాద్విరోధాభాసోఽలంకారః.

మామమీభిరిహ యాచితవద్భిర్దాతృజాతమవమత్య జగత్యాం,
యద్యశోఽమయి నివేశితమేతన్నిష్క్రియోఽస్తు కతమస్తు తదీయః. 90

మామితి. జగత్యాం భువి భువనే వా. ని. జగతీ భువనే భూమ్యామితి విశ్వః, దాతృజాతమవమత్యావధీర్య మాం యాచితవద్భిరమీభిర్దేవైర్యద్యశో మయి నివేశితం స్థాపితం ఏతన్నిష్క్రియః ఏతస్య యశసో నిష్క్రియః ప్రతినిధిభూతః కతమస్తు పదార్థస్తదీయోఽస్తు ఇంద్రాది సంబంధీ స్యాత్ కిం వితీర్యానృణో భవిష్యామీత్యర్థః.

లోక ఏష పరలోకముపైతా హా విహాయ నిధనే ధనమేకః,
ఇత్యముం ఖలు తదస్య నినీషత్యర్థిబంధురుదయద్దయచిత్తః. 91

లోక ఇతి. ఏష లోకో జనః హా కష్టం నిధనే అంత్యకాలే ధనం విహాయ ఏకః ఏకాకీ పరలోకముపైతా ఉపైష్యతి ఇణో లుట్, ఇతి హేతోః ఉదయద్దయముద్యత్కృపం చిత్తం యస్య సోఽర్థ్యేవ బంధురస్య లోకస్య తద్ధనం అముం పరలోకం నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి ఖలు అన్యే తు బంధవస్స్వయమేవ సర్వస్వం గృహ్ణంతి నైనం ప్రాపయంతీత్యయమేవాపద్బంధుస్సంగ్రాహ్య ఇతి భావః.

దానపాత్రమధమర్ణమిహైకగ్రాహి కోటిగుణితం దివి దాయి,
సాధురేతి సుకృతైర్యది కర్తుం పారలౌకికకుసీదమసీదత్. 92

దానేతి. సాధుస్సజ్జనో వార్ధుషికశ్చ. ని. సాధుస్త్రిషు హితే రమ్యే వార్ధుషౌ సజ్జనే పుమానితి వైజయంతీ, ఇహాస్మిన్ లోకే ఏకం గృహ్ణాతీత్యేకగ్రాహీ దివి పరలోకే కోటిగుణితం కోటిశ ఆవృత్తం దాయి దాతృ శ్లో. వస్త్రధాన్య హిరణ్యానాం చతుస్త్రిర్ద్విగుణా పరేతి లోకే వృద్ధేః పరిమితిరస్తి ఇదం త్వపరిమిత దాయీత్యర్థః - అవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణిని రిత్యాధమర్ణ్యే ణినిప్రత్యయః - అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితి

షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా, దానపాత్రం నామాధమర్ణం ధనగ్రాహీతి రూపకం. ని. ఉత్తమర్ణాధమర్ణౌ ద్వౌ ప్రయోక్తృగ్రాహకౌ క్రమాదిత్యమరః, సుకృతైరేతి యది తదా అసీదదవినశ్యత్ పరలోకే భవం పారలౌకికం అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ ప్రత్యయః, కుసీదం వృద్ధిజీవనం కర్తుం అలమితి శేషః ని. కుసీదం వృద్ధిజీవికేత్యమరః - నాదత్తముపతిష్ఠత ఇతి న్యాయాదదాతుర్న కించిదాముష్మికం సుఖం దాతుః పునరనంతమితి సర్వదా అర్థినే దాతవ్యమితి భావః.

ఏవమాదిస విచింత్య ముహూర్తం తానవోచత పతిర్నిషధానామ్,
అర్థిదుర్లభమవాప్య చ హర్షాద్యాచ్యమానముఖముల్లసితశ్రి. 93

ఏవమాదితి. స నిషధానాం పతిర్నల ఏవమాది ముహూర్తమల్పకాలం విచింత్య అర్థిభిర్దుర్లభం హర్షాదుల్లసితశ్రి వర్ధమానశ్రీకం ప్రసన్నమిత్యర్థః - శైషికస్యకపో వైభాషికత్వాన్నపుంసకహ్రస్వత్వం యాచ్యమానముఖం దాతృముఖమవాప్య చ ప్రసన్నముఖో భూత్వేత్యర్థః - తానింద్రాదీనవోచత.

నాస్తి జన్యజనకవ్యతిభేదస్సత్యమన్నజనితో జనదేహః,
వీక్ష్య వః ఖలు తనూమమృతాదాం దృఙ్నిమజ్జనముపైతి సుధాయామ్.

నాస్తీతి. జన్యజనకయోః కార్యకారణయోర్వ్యతిభేదో నాస్తి కార్యం స్వోపాదానాదభిన్నమిత్యర్థః - జనదేహః అన్నజనితః భుక్తాహారపరిణామశ్చేత్యేతదుభయం సత్యమిత్యర్థః - కుతః - అమృతమదంతీత్యమృతాదః ఆదోఽనన్న ఇతి విట్ప్రత్యయః - తేషామమృతాదాం అమృతభుజాం వో యుష్మాకం తనూం మూర్తిం వీక్ష్య దృక్ దృష్టిస్సుధాయాం నిమజ్జనముపైతి ఖలు సుధామజ్జనసుఖమనుభవతీత్యర్థః - జనదేహానామన్నాజన్యత్వే తద్వదేవ యుష్మద్దేహానామపి తథాత్వే కథమేతత్సుధాకార్యకారిత్వం స్యాదిత్యర్థః యుష్మద్దర్శనాద్దేవతావత్కృతార్థోఽస్మీతి భావః.

మత్తపః క్వ ను తనుక్వ ఫలం వా యూయమీక్షణపథం వ్రజథేతి,
ఈదృశాన్యపి దధంతి పునర్నః పూర్వపూరుషతపాంసి జయంతి. 95

మదితి. తనుస్స్వల్పం మత్తపః క్వ ను యూయమీక్షణపథం వ్రజథేతి ఫలం యుష్మద్దర్శనరూపం మహాఫలం వా క్వ వైరూప్యాదితి భావః అత ఏవ విరూపఘటనారూపో విషమాలంకారః - అథవా ఈదృశాని ఈదృఙ్మహాఫలాన్యపి పునః దధంతి పుష్ణంతి వా నపుంసకస్యేతి నుమాగమః, నోఽస్మాకం పూర్వపూరుషతపాంసి జయంతి తానీదానీం ఫలంతీత్యర్థః.

ప్రత్యతిష్ఠిపదిలాంఖలు దేవీం కర్మ సర్వసహనవ్రతజన్మ,
యూయమప్యహహపూజనమస్యా యన్నిజైస్సృజథపాదపయోజైః.

ప్రతీతి. ఇలాం దేవీం భూదేవతాం సర్వసహానం విశ్వావమాన సహనమేవ వ్రతం యేనసా సర్వం సహేత్యాఖ్యాయతే తస్మాజ్జన్మ యస్య తత్తజ్జన్యమిత్యర్థః క్రియాత ఇతి కర్మ సుకృతం కర్తృ ప్రత్యతిష్ఠిపత్ ప్రతిష్ఠాపయామాస ఖలు తిష్ఠతేరిదితిణౌ చఙ్యుపధాయా ఇకారః, యదస్మాద్యూయమపి నిజైః పాదైరేవ పయోజైరితి రూపకం అస్యా ఇలాయాః పూజనం పూజాం సృజథ కురుధ్వ ఇత్యర్థః - అహహేత్యద్భుతే.

జీవితావధికిమప్యధికం వా యన్మనీషితమితో నరడింభాత్,
తేనవశ్చరణమర్చతు సోయం బ్రూత వస్తు పునరస్తు కిమీదృక్. 97

జీవితేతి. ఇతోనరడింభాన్మానుషశిశోః జీవితావధి ప్రాణాంతం తతోధికం వా కిమపి మనీషిత మీప్సితం యద్వస్తు సోయం నరడింభః తేన వస్తునా వశ్చరణ మర్చతు పూజయతు ఈదృక్ఛ్లాఘ్యం వస్తు పునః కిమస్తు కింస్యాత్ బ్రూత.

ఏవముక్తవతి ముక్తవిశంకే వీరసేనతనయే వినయేన,
వక్రభావవిషమామథ శక్రః కార్యకైతవగురుర్గిరమూచే. 98

ఏవమితి. ఏవం వీరసేనతనయే నైవినయేన అకపటేన ముక్తవిశంకే విస్రబ్ధే ఉక్తవతి సతి అథ కార్యేషు కర్తవ్యార్థేషు యాని కైతవాని కపటాని తేషాం గురురుపదేష్టా శక్రః వక్రభావః ప్రతికూలాభిప్రాయః తేన విషమాం ప్రతికూలాం గిరమూచే ఉవాచ.

పాణిపీడనమహం దమయంత్యాః కామయేమహి మహీమిహికాంశో,
దూత్యమత్ర కురు నః స్మరభీతిం నిర్జితస్మర చిరస్య నిరస్య. 99

పాణీతి. హే మహీమిహికాంశో భూతలహిమాంశో. ని. ప్రాలేయం మిహికేత్యమరః - వయం దమయంత్యాః పాణిపీడనమహం వివాహోత్సవం కామయేమహి అభిలషేమహి హే నిర్జితస్మర అతఏవ స్మరభీతిం చిరస్య నిరస్య దూరతో నిరస్యేత్యర్థః ని. చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః - అత్రోద్వాహకృత్యే నోస్మాకం దూత్యం దూతకర్మ సూ. దూతస్య భాగకర్మణి ఇతి యత్ప్రత్యయః - కురు.

ఆసతే శతమధిక్షితి భూపాస్తోయరాశిరసి తేఖలు కూపాః,
కింగ్రహా దివి న జాగ్రతి తే తే భాస్వతస్తు కతమస్తులయాస్తే. 100

ఆసత ఇతి. అధిక్షితి క్షితౌ, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః శతం భూపాః ఆసతే అపరిమితాస్సంతీత్యర్థః - అత్ర త్వం తోయరాశిరసి తే భూపాః కూపాః ఖలు భూపత్వసామ్యేపి తేషాం తవ చ సముద్రకూపయోరివ మహదంతరమిత్యర్థః - తథాహి - దివ్యాకాశే తే తే గ్రహాశ్చంద్రాదయో న జాగ్రతి న ప్రకాశంతే కిం కింతు కతమో గ్రహో భాస్వతస్తులయా సామ్యేనాస్తే న కోపీత్యర్థః - తద్వత్తవాపి న కోపి భూపస్తుల్య ఇత్యర్థః - దృష్టాంతాలంకారః.

విశ్వదృశ్వనయనా వయమేవ త్వద్గుణాంబుధిమగాధమవేమః,
త్వామిహైవ వినివేశ్య రహస్యే నిర్వృతిం న హి లభేమహి సర్వే. 101

విశ్వేతి. విశ్వం పశ్యంతీతి విశ్వదృశ్వాని సర్వదర్శీని దృశేర్క్వనిప్ తాని నయనాని యేషాం తే వయమేవాగాధం గంభీరం తవ గుణాః దయాదాక్షిణ్యవశిత్వ సత్యసంధత్వాదయః తానేవాంబుధిమవేమః అవగచ్ఛామః ఇణోలటో మస్, హి యస్మాత్ ఇహాస్మిన్ రహస్యే రహస్యకృత్యే త్వామేవ వినివేశ్య నియోజ్య సర్వే వయం నిర్వృతిం సుఖం న లభేమహీతి కాకుః లభేమహ్యేవ ప్రాగుక్తగుణాఢ్యత్వాత్తవేతి భావః.

శుద్ధవంశజనితోపి గుణస్య స్థానతామనుభవన్నపి శక్రః,
క్షిప్నురేన మృజుమాశు సపక్షం సాయకం ధనురివాజనివక్రః. 102

శుద్ధేతి. శుద్ధే దోషరహితే అవ్రణే చ వంశే కులే వేణౌ చ జనితోపి. ని. వంశో వేణౌ కులే వర్గ ఇతి విశ్వః. గుణస్య శౌర్యాదేః మౌర్వ్యాశ్చ ని. సత్త్వాదావావృత్తౌ తంతుషు ప్రయోగజ్ఞాః - గుణశబ్దశ్శింజిన్యామితి హలాయుధః, స్థానతామాశ్రయత్వ మనుభవన్నపి శక్రః ఋజుమకుటిలబుద్ధిం అవక్రం చ సపక్షం సుహృదం సపత్రం చ ఏనం నళం సాయకం ధనుశ్చాప ఇవ. ని. అథాస్త్రియాం ధనుశ్చాపావిత్యమరసింహాభిధానాత్పుంలింగప్రయోగః - అథవా ఉయం శబ్ద ఉకారాంతోప్యస్తి ఉణాదౌ భృమృశీత్యాది సూత్రేణ ధనధాతోస్సూత్రాదుప్రత్యయవిధానాత్, ఆశు క్షిప్నుః క్షేప్తా త్రసిగృధీత్యాదినా క్నుః నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయైవ, వక్రోజిహ్మో జనిష్టి విశేషణేయ ముపమేతి కేచిత్ - ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష ఇత్యన్యే.

తేన తేన వచసైవ మఘోనస్స స్మ వేద కపటం పటురుచ్చైః,
ఆచరత్తదుచితామథ వాణీం మార్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః. 103

తేనేతి. ఉచ్చైః పటురతికుశలః స నలః తేన తేన వచసైవ మఘోనః ఇంద్రస్య కపటం వేద స్మ వివేద అథ వేదనానంతరం తదుచితాం తస్య కపటస్యోచితామనురూపాం వాణీమాచరత్ స్వయమపి కపటోక్తిమేవాకరోదిత్యర్థః, తథాహి - కుటిలేషు విషయే ఆర్జవమకౌటిల్యం నీతిర్న తతః కుటిలే కుటిలేనైవ భవితవ్యం అన్యథా మహాంతమనర్థమృచ్ఛేదితి భావః.

సేయముచ్చతరతాదురితానా మన్యజన్మనిమయైవకృతానాం,
యుష్మదీయమపియామహిమానం జేతుమిచ్ఛతికథాపథపారం. 104

సేయమితి. సేయమన్యజన్మని జన్మాంతరే మయైవకృతానాం దురితానా ముచ్చతరతా మహత్తా తయాకిమపరాద్ధంతమాహ యాపాపమహత్తా కథాపథస్య వాగ్వృత్తేఃపారం దూరమవాచ్య మిత్యర్థః యుష్మదీయమపి మహిమానం ప్రభావ మాజ్ఞారూపంజేతు ముల్లంఘితు మిచ్ఛతి పాపాతిరేకా ద్యుష్మదాజ్ఞోల్లంఘునేచ్ఛా మేజాయత ఇతి వినయోక్తిః సర్వథాయుష్మన్నియోగో నక్రియత ఇతిపరమార్థః.

విత్తచిత్తమఖిలస్యనకుర్యాం ధుర్యకార్యపరిపంథితుమౌనమ్,
హీర్గిరాస్తు పరమస్తు పునర్మా స్వీకృతైవపరవాగపరాస్తా. 105

ననుకుటిలోక్తేర్వరం మౌనమతఆహ.—విత్తేతి. హేదేవాఃఅఖిలస్యజనస్యచిత్తం విత్త విదిత్వాబ్రూతేత్యర్థః - తర్హికీదృక్ తేచిత్తంతదాహ ధుర్యస్య ఇష్టసాధనసమర్థస్య కార్యస్యోపాయ ప్రయోగస్య పరిపంథి విరోధిమౌనంతునకుర్యాం కింతు గిరా పరిహారోక్త్యాహ్రీరస్తుపరం కార్యవిరోధినోమౌనాల్లజ్జావహమపి పరిహారవచనమేవ సాధ్వీత్యర్థః - తర్హి మౌనాదేవ పరిహారే కింప్రతిషేధరాక్ష్యేణ తత్రాహ పరస్యవాక్యార్థనోక్తి రపరాస్తా అప్రతిషిద్ధాసతీస్వీకృతైవపునః - అప్రతిషిద్ధమనుమతమితి న్యాయాదంగీకృతైవతుమాస్తు.

యన్మతౌవిమలదర్పణికాయాం సమ్ముఖస్థమఖిలంఖలుతత్త్వం,
తేపికింవితరథేదృశమాజ్ఞాం యానయస్య సదృశీవితరీతుమ్. 106

తత్రతావత్తానుపాలభతే.–యదితి. యేషాం వోమతావేవ విమలదర్పణికాయాం నిర్మలాదర్శే అఖిలంతత్త్వం వస్తుతథాత్వం సమ్ముఖస్థం ప్రత్యక్షంఖలు తేసర్వజ్ఞా అపియూయమీదృశ ముక్తప్రకారాం నూ. త్యదాదిష్వీత్యాదినాదృశేః క్విన్ ప్రత్యయః, ఆజ్ఞాంకింవితరథదత్త కీదృశ్యతఆహ యాయస్య మేవితరీతుందాతుం సదృశీ యోగ్యానతస్మాద్యూయం మమోపాలభ్యా ఇత్యర్థః.

యామియామిహవరీతుమహోత ద్దూతతాంతుకరవాణికథంవః,
ఈదృశాంనమహతాంబతజాతా వంచనేమతృణస్యఘృణాపి. 107

అథాప్తభిరయోగ్యతా మేవాహ.—యామీత్యాది. ఇహాస్మిన్ సమయేయాం భైమీంవరీతుం నూ. వృతోవేతిదీర్ఘః, యామిగచ్ఛామి తద్దూతతాంతు తస్యామేవ విషయే దూత్యంతుకథంవః కరవాణిఅహో ఈదృశాం మహతాంవః తృణస్య తృణకల్పస్య మమవంచనే ప్రతారణే ఘృణాకృపాజుగుప్సా వాపి నజాతా బత.

ఉద్భ్రమామి విరహాన్మహురస్యా
మోహమేమిచ ముహూర్తమహంయః,
బ్రూతవః ప్రభవితాస్మి రహస్యం
రక్షితుం సకథమీదృగవస్థః. 108

ఉద్భ్రమామీతి. కించ యోహమస్యాభైమ్యాః విరహాన్మహు రుద్భ్రమామి ఉన్మాద్యామి ముహూర్త మీషత్కాలం మోహంమూర్ఛాంచ ఏమిప్రాప్నోమి ఈదగ్విధావస్థస్సోహంవో యుష్మాకంరహస్యం రక్షితుంగోప్తుంకథం ప్రభవితాస్మి ప్రభవిష్యామి నశక్ష్యామీత్యర్థః భువోలుటిమిప్, బ్రూత, బ్రువోలోట్.

యాంమనోరథమయీంహృదికృత్వాయశ్శ్వసిమ్యథకథంసతదగ్రే,
భావగుప్తిమవలంబితుమీశే దుర్జయాహివిషయావిదుషాపి. 109

యామితి. యోహం మనోరథమయీం సంకల్పరూపాం భైమీం హృదికృత్వా శ్వసిమిప్రాణిమి అథసోహంతదగ్రే తస్యాభైమ్యాః పురః భావగుప్తిం కామవికారగోపన మవలంబితుం ధారయితుం కథమీశే శక్నోమి-తథాహి - విదుషావివేకినాపి విషయాశ్శబ్దాదయో దుర్జయా ఇత్యర్థాంతరన్యాసః.

యామికాననుపమృద్యచమాదృ క్త్వాంనిరీక్షితుమపిక్షమతేకః,
రక్షిలక్షజయచండచరిత్రే పుంసివిశ్వసితికుత్రకుమారీ. 110

యామికానితి. కించేతిచార్థః మాదృక్ మద్విధః క్షత్రియ ఇత్యర్థః కః యామాన్రక్షంతేతీతి యామికాః ప్రహరరక్షకాః రక్షతీతిఠక్, తాననుపమృద్య అహత్వా తాం భైమీంనిరీక్షితు మపిక్షమతే కింపునరాభాషితుమితిభావః - తథైవక్రియతాం తత్రాహ రక్షిణాం లక్షాణితేషాం జయేనమర్దనేన చండచరిత్రే క్రూరకర్మణి కుత్ర పుంసికుమారీ కన్యావిశ్వసితి నకుత్రాపీత్యర్థః, కోవ్యాహ ప్రసంగః క్వచాంతఃపురమర్దనమితిభావః.

ఆదధీచికిలదాతృకృతార్ఘం ప్రాణమాత్రపణసీమయశోయత్,
ఆదదేకథమహంప్రియయాత త్ప్రాణితశ్శ్రుతగుణేనపణేన. 111

ఆదధీచీతి. యద్యశః ప్రాణమాత్రం జీవితమేవ పణసీమామూల్యావధిర్యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా. ని. పణోమూల్యే గ్లహేమాన ఇతివైజయంతీ, ఆదధీచిదధీచిమారభ్య అభివిధావాఙావ్యయీభావః, కిలేతిప్రసిద్ధౌ, దాతృభిర్వదాన్యైః కృతార్ఘం నిశ్చితమూల్యం. ని. మూల్యేపూజా విధావర్ఘ ఇత్యమరః - తద్యశః ప్రాణతో జీవాచ్ఛ్రుత గుణేనప్రియయైవపణేనమూల్యేన అహంకథమాదదే స్వీకరిష్యామి, హీనక్రయస్యాపరావృత్త్యత్వాదితిభావః - అత్రపరివృత్తి రలంకారః. శ్లో. సమన్యూనా

ధికానాంచ యదావినిమయోభవేత్, సాకంసమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసామతేతి లక్షణాత్ - తత్రప్రాణైర్యశసోన్యూనపరివృత్తిః హీనమూల్యత్వాత్ ప్రియయా యశసోధిక పరివృత్తి రధికమూల్యత్వాదితిభావః.

అర్థనామయిభవద్భిరివాస్యై కర్తుమర్హతి మయాపిభవత్సు,
భీమజార్థపరయాచనచాటౌ యూయమేవగురవః కరణీయాః. 112

అర్థనేతి. అస్యైదమయంత్యై తాదర్థ్యేచతుర్థీ, మయివిషయే భవద్భిరివమయాపిభవత్సువిషయే అర్థనాప్రార్థనా కర్తుమర్హతి కర్తవ్యేత్యర్థః అథకథంకాముకముఖాత్కామినీలిప్సేతిచేద్యథాభవతాంతథేత్యాహ- భీమజార్థా యా పరయాచనచాటుః పరప్రార్థనారూపా ప్రియోక్తి స్తస్యాంయూయమేవగురవః ఉపదేష్టారఃకరణీయాః యూయమివాహమపికరోమీతిభావః.

అర్థితాః ప్రథమతో దమయంతీం
యూయ మన్వహ ముపాస్యమయాయత్,
హ్రీర్న చేద్వ్యతియతామపి తద్వ
స్సామమాపి సుతరాంనతదస్తు. 113

అథ ప్రథమప్రార్థకత్వాభిమానః తర్హిస్వయమేవప్రథమ ఇత్యాహ. అర్థితా ఇతి. మయాఅన్వహమనుదినం అనశ్చేత్యవ్యయీభావాత్ సమాసాంతష్టచ్, యూయముపాస్యప్రథమతోదమయంతీమర్థితాః అర్థయతేర్దుహాదిత్వా దప్రధానేకర్మణిక్తః, ఇతియత్ తత్ప్రథమప్రార్థనం వ్యతియతాంవ్యతిక్రామతామపి ఇణోలటశ్శత్రాదేశః, వః హ్రీర్నచేత్తర్హి సాహ్రీర్మమాపిసుతరాంనాస్తుమాభూత్.

కుండినేంద్రసుతయాకిలపూర్వం మాంవరీతుమురరీకృతమాస్తే,
వ్రీడమేష్యతిపరంమయిదృష్టే స్వీకరిష్యతిననాఖలుయుష్మాన్. 114

కుండినేతి. కుండినేంద్రసుతయాదమయంత్యా నలోకేత్యాది నా నిష్ఠాయోగే షష్ఠీప్రతిషేధా త్కర్తరితృతీయా, పూర్వమేవమాం వరీతు మురరీకృతమాస్తేకిల తయామద్వరణమంగీకృతంకిలేత్యర్థః, కిలేతివార్తాయాం కర్మణిక్తః, అంగీకారస్య కథంచి దిచ్ఛార్థత్వ మంగీకృత్య సమానకర్తృకేషు తుమునితి తుమున్ప్రత్యయః, తతో మయిదృష్టేపరంవ్రీడమేష్యతి ఏవంచసాయుష్మాన్న స్వీకరిష్యతి.

తత్ప్రసీదతవిధత్తనఖేదం దూత్యమత్యసదృశంహిమమేదం,
హాస్యతైవసులభానతుసాధ్యం తద్విధిత్సుభిరనౌపయికేన. 115

తదితి. తత్తస్మాత్ప్రసీదత ప్రసన్నాస్స్త ఖేదంక్లేశంనవిధత్త నకురుత మమేదం దూత్యందూతకృత్యం అత్యసదృశం అత్యంతాయోగ్యంహి కుతః అనౌపయికేన

అనుపాయేన ఉపాయం వినేత్యర్థః, సూ. ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వంచేతిస్వార్థేఠక్ హ్రస్వశ్చ, తద్దూత్యంవిధిత్సుభిశ్చికీర్షుభిర్హాస్యతైవసులభా సాధ్యంప్రయోజనంతున సులభం అనుచితకర్మారంభోఽనర్థాయభవేన్నఫలాయేత్యర్థః.

ఈదృశానిగదితానితదానీ మాకలయ్యసనళస్యబలారిః,
శంసతిస్మకిమపిస్మయమాన స్స్వానుగాననవిలోకనలోలః. 116

ఈదృశానీతి.సబలారిరింద్రఃతదానీంనలస్యేదృశానిగదితానివాక్యాని ఆకలయ్య ఆకర్ణ్యస్మయమానో మందంహసన్ స్వానుగానాం యమాదీనాం ఆననవిలోకనే లోలోలోలుపస్సన్ స్వవాక్యానుమోదనార్థమితిభావః కిమపికించిద్వాక్యంశంసతిస్మ శశంస.

నాభ్యధాయినృపతేభవతేదం రోహిణీరమణవంశభవేన,
లజ్జతేనరసనాతవవామ్యా దర్థిషుస్వయమురీకృతకామ్యా. 117

నేతి. హేనృపతేభవతాఇదం నేయముచ్చతరతేత్యాది ప్రతిషేధవాక్యం రోహిణీరమణవంశభవేన సోమవంశ్యేనవనాభ్యధాయికింత్వ సోమవంశ్యేనేవాభిహితమిత్యర్థః - ప్రతిశ్రుతపరిత్యాగాదితిభావః - కుతః అర్థిషువిషయే స్వయమురీకృతకామ్యా అంగీకృతమనోరథపూరణా తవరసనావామ్యాత్ప్రాతికూల్యాన్నలజ్జతే తతో నసోమవంశ్యఇవ ప్రతిభాసీత్యర్థః.

భంగురంచ వితథం నకథంవా జీవలోక మవలోకయసీమమ్,
యేన ధర్మయశసీపరిహాతుం ధీరహోచలతి ధీరతవాపి. 118

భంగురమితి. హేధీరవిద్వన్ ఇమంజీవలోకం ప్రాణిజాతం భంగురం వినశ్వరం భంజభాసమిదోఘురచ్, వితథం దుఃఖముయుత్వా ద్విఫలంచ కథంవా నావలోకయసి నపశ్యసి నజానాసీత్యర్థః, యేనాజ్ఞానేన తవాపిధీర్ధర్మయశసీ అభంగురావితథే అపీతిభావః పరిహాతుంచలతి అహో అస్థిరవిషయలౌల్యాత్ స్థిరసుకృతపరిత్యాగోభవాదృశామనుచిత ఇత్యర్థః.

కఃకులేజనిజగన్మకుటేవః ప్రార్థకేప్సితమపూరినయేన,
ఇందురాదిరజనిష్టకళంకీ కష్టమత్రసభవానపిమాభూత్. 119

కఇతి. జగన్మకుటేజగద్భూషణేవః కులేప్రార్థకేప్సితమర్థి మనోరథో యేననాపూరినపూరితం నకోజనిజాతః నకోపీత్యర్థః, దీపజనేత్యాదినా కర్తరిలుఙ్చిణ్-ఆదిర్యుష్మాకంకూటస్థఇందుః కళంకీ అజనిష్టజాతః కష్టం అత్రలోకేసభవానపి సకలంకీమాభూత్- అపకీర్తింమాపుష్యేత్యర్థః.

యావదృష్టిరపియాముఖముద్రా యాచమానమనుయాచనతుష్టిః,
త్వాదృశస్యసకలస్సకళంకః శీతభాసిశశకః పరమంకః. 120

అథవిచార్యమాణేత్వమేవకళంకీనశశాంక ఇత్యాహ. యేతి. త్వాదృశస్యయాచమానమను అర్థినంప్రతి యాప్యపదృష్టి ర్వికృతదర్శనం యాచముఖముద్రా మౌనం యాచనతుష్టిరసంతోషశ్చ ససకలో వికారఃకళంకః శీతభాసిచంద్రేశశకః పరంకేవల మంకః శ్రీవత్సాదివచ్చిహ్నం నతుకళంక ఇత్యర్థః.

నాక్షరాణిపఠతాకిమపాఠి ప్రస్మృతఃకిమథవాపఠితోఽపి,
ఇత్థమర్థిజనసంశయడోలా ఖేలనంఖలుచకారః నకారః. 121

కించాయమర్థిషుతేనాస్తీవాదోఽయుక్తఇత్యాహ. నేతి. అక్షరాణిపఠతాశైశవే మాతృకాక్షరాణ్యభ్యస్యతాభవతానకారో నిషేధవాచీశబ్దో నాపాఠికిం అథవా పఠితోఽపి ప్రస్మృతోవిస్మృతః ఇత్థమర్థిజనస్య సంశయఏవ డోలాతయాఖేలనం క్రీడాంనకార శ్చకార అత్రార్థినామీదృక్సంశయా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః సచోక్తసంశయోత్థాపితఇతిసంకరః.

అబ్రవీత్తమనలః క్వనలేదం లబ్ధముజ్ఝసి యశశ్శశికల్పం,
కల్పవృక్షపతిమర్థినమేనం నాపకోఽపిశతమన్యుమిహాన్యః. 122

అబ్రవీదితి. అథానలోఽగ్నిస్తం నళమబ్రవీత్ హేనళఇదం వక్ష్యమాణం లబ్ధం హస్తప్రాప్తం శశికల్పంచంద్రప్రతిమం యశఃక్వోజ్ఝసికుత్రత్యజసి కింతద్యతస్తదాహ ఇహలోకే అన్యస్త్వద్వ్యతిరిక్తః కోఽపికల్పవృక్షపతి మనన్యార్థినమిత్యర్థః, ఏనం శతమన్యు మింద్రం అర్థినంనాప తదేతద్ధస్తగతమింద్రయాచ్ఞాయశోఽస్పృహా మావినాశయేత్యర్థః.

నవ్యహాన్యతకదాపిముదంయ స్స్వస్సదాముపనయన్నభిలాషః,
తత్పదేత్వదభిషేకకృతాంన స్సత్యజత్వసమతామదమద్య. 123

నేతి. స్వస్సదఃస్వర్వాసినః సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్, తేషాం నస్సంబంధీ యోఽభిలాషో మనోరథో ముదముపనయన్ స్వసిద్ధ్యాసంతోషమావహన్ కదాపినవ్యహాన్యతనవిహతః అద్యతత్పదేతద్వ్యవసితేతత్సంపాదకాధికార ఇత్యర్థః. ని. పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః - త్వదభిషేకకృతాంత్వాం స్థాపయతాం నస్సంబంధీసోఽభిలాషః ఆసమతా అసాధారణ్యం స్వసిద్ధావనన్యాపేక్షత్వమితి యావత్ - తన్మదంత్యజతు అద్యప్రభృతిస్వార్థసాధనే స్వయమేవ సమర్థాస్సురా ఇత్యహంకారంముంచత్విత్యర్థః.

అబ్రవీదథయమస్తమహృష్టం వీరసేనకులదీపతమస్త్వామ్,
యత్కిమప్యభిబుభూషతితత్కిం చంద్రవంశవసతేస్సదృశం తే. 124

అబ్రవీదితి. అథయమః అహృష్టమసంతుష్టంతం నళమబ్రవీత్ హే వీరసేనకులదీప కిమపియత్తమోమోహాంధకారశ్చత్వా మభిబుభూషతి అభిభవితుమిచ్ఛతి తచ్చంద్రవంశేవసతిః స్థితిర్యస్యతస్యతేసదృశం కిం. నహిచాంద్రస్య తేజసస్తమసాభిభవో యుక్త ఇత్యర్థః.

రోహణః కిమపియః కఠినానాం కామధేనురపి యాపశురేవ,
నైనయోరపివృథాఽభవదర్థీ హావిధిత్సురసివత్సకిమేతత్. 125

రోహణఇతి. యోరోహణో మణీనామాకరోఽద్రిః సోఽపికఠినానాం మధ్యేకిమపి కఠినం యాకామధేనుః సాపిపశురేవ ఏనయోః పాషాణపశ్వోరపిసంబంధీ ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇతీదంశబ్దస్య ఏతచ్ఛబ్దస్యవా అన్వాదేశవిషయేఏనాదేశః, అర్థీవృథా విఫలీనాభవత్ హేవత్సకిమేతద్విధిత్సుః విధాతుమిచ్ఛురసి హేతివిషాదే హాకష్టం పశుపాషాణాభ్యామపితుచ్ఛవృత్తిరసీత్యర్థః.

యాచితశ్చిరయతిక్వనుధీరః ప్రాణనేక్షణమపిప్రతిభూః కః,
శంసతిద్వినయనీదృఢనిద్రాం ద్రాఙ్నిమేషమిషఘూర్ణనపూర్ణా.126

యాచితఇతి. క్వనుకుత్రధీరస్సుధీర్యాచితస్సన్ చిరయతి విళంబత ఇత్యర్థః కుతః క్షణమపిప్రాణనేజీవనేప్రతిభూర్లగ్నకః కః నకోఽపీత్యర్థః, ద్రాఙ్నిమేషమిషేణ శీఘ్రపక్ష్మపాతవ్యాజేన ఘూర్ణనేనకనీనికాభ్రమణేన పూర్ణాద్వినయనీనయనద్వయమేవ దృఢనిద్రాంమరణంశంసతి నయనఘూర్ణనవత్క్షణికంజీవనమిత్యర్థః.

అభ్రపుష్పమపిదిత్సతిశీతం సార్థినావిముఖతాయదభాజి,
స్తోకకస్యఖలుచంచుపుటేన మ్లానిరుల్లసతితద్ఘనసంఘే. 127

అభ్రపుష్పమితి. శీతంశీతలమభ్రపుష్పముదకం. ని. మేఘపుష్పంఘనరసమిత్యమరః, తదేకఖపుష్పంతద్వద్దుర్లభంవస్త్వితిచగమ్యతే దిత్సతిదాతుమిచ్ఛత్యపి నతుపరిజిహీర్షతీత్యర్థః, ఘనసంఘేమేఘబృందే అర్థినాయాచకేన స్తోకకస్యచాతకస్య. ని. అథసారంగః స్తోకకశ్చాతకస్సమావిత్యమరః - చంచుపుటేనసాప్రసిద్ధా విముఖతాపక్షిముఖత్వం పరాఙ్ముఖత్వంచ అభాజీతియత్ తత్ తస్మాద్వైముఖ్యభజనాత్ మ్లానిర్జలభరమంథరత్వం వైవర్ణ్యంచోల్లసతిస్ఫురతి అత్రార్థినఏవవైముఖ్యే దాతురియంమ్లానిః కిముతదాతృవైముఖ్యే తస్మాత్త్వాదృశస్య తవేదమర్థివైముఖ్యమనుచితమితిభావః.

ఊచివానుచితమక్షరమేనం పాశపాణిరపిపాణిముదస్య,
కీర్తిరేవభవతాంప్రియదారా దాననీరఝరమౌక్తికహారా. 128

ఊచివానితి. పాశపాణిర్వరుణోపి పాణిముదస్య ఉద్ధృత్య ఏనం నళం ఉచితం యుక్తమక్షరం వాక్యం ఊచివాన్ ఉక్తవాన్ యదుక్తం తదాహ కీర్తిరితి. దాననీరాణాం ఝరః దానజలప్రవాహః స ఏవ మౌక్తికహారో యస్యాస్తథోక్తా కీర్తిరేవ భవతాం యుష్మాకం ప్రియదారాః ప్రియకళత్రం ని. పుంభూమ్ని దారా ఇత్యమరః, ఏతేన భార్యాయా అపి కీర్తిః ప్రియతమేతి భావః, అతో దమయంతీ లోభాన్న కీర్తిం జహాహీత్యర్థః, అత్ర రూపకాలంకారః.

చర్మవర్మకిలయస్యనభేద్యం యస్యవజ్రమయమస్థిచతౌచేత్,
స్థాయినావిహనకర్ణదధీచీ తన్నధర్మమవధీరయధీర. 129

చర్మేతి. యస్యకర్ణస్యచర్మత్వక్ నభేద్యమభేద్యం నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః, వర్మకవచంకిల యస్యదధీచేరస్థిచ వజ్రమయంకిల కిలేతిప్రసిద్ధౌ, తౌకర్ణదధీచీ ఇహజగతిస్థాయినౌనచేత్ తర్హి హేధీరధీమన్ ధర్మం నావధీరయనావమన్యస్వ కర్ణాదీనామస్థిరత్వం తద్ధర్మస్యచస్థైర్యం దృష్ట్వాత్వమపితథైవాచరేత్యర్థః.

అద్యయావదపియేననిబద్ధౌ నప్రభూవిచలితుం బలివింధ్యౌ,
అశ్రుతావితథతాగుణపాశస్త్వాదృశేనవిదుషాదురపాసః. 130

అద్యేతి. యేనసత్యసంధత్వపాశేననిబద్ధౌ బలిర్వైరోచనిస్సచవింధ్యశ్చతౌ అద్యయావదేతద్దినపర్యంతం విచలితుమపి ప్రభూసమర్థౌనస్తః అశ్రుతస్యప్రతిజ్ఞాతార్థస్యఅవితథతాసత్యతాసైవగుణః ఉత్కృష్టధర్మస్సఏవపాశోబంధః త్వాదృశేనవిదుషాదురపాసోదురుచ్ఛేదః బలివింధ్యాదిదృష్టాంతేన యావజ్జీవంనిర్బంధేనాపి ప్రతిజ్ఞాతార్థనిర్వాహః కార్యఇత్యర్థః.

ప్రేయసీజితసుధాంశుముఖశ్రీర్యానముంచతిదిగంతగతాపి,
భంగిసంగమకురంగదృగర్థే కఃకదర్థయతితామపికీర్తిమ్. 131

ప్రేయసీతి. ప్రేయసీ ప్రియతమా జితాసుధాంశుముఖానాం చంద్రాదీనాం శ్రీర్యయాసా అన్యత్రజితసుధాంశుర్ముఖస్య శ్రీర్యస్యాస్సాతథోక్తా యా కీర్తిర్దిగంతగతాపి దేశాంతరగతాపి నముంచతితామపికీర్తిం భంగిభంగురః సంగమో సంగతిర్యస్యాస్తస్యాః కురంగదృశోర్థే తదర్థం తాదర్థ్యేవ్యయం, కఃకదర్థయతి కుత్సితోర్థఃకదర్థః - కోఃకత్తత్పురుషేచీతికుశబ్దస్య కదాదేశః, తంకరోతీతికదర్థయతి వ్యర్థయతీత్యర్థః కోనామాస్థిరార్థేస్థిరంజహ్యాదితిభావః.

యాన్వరంప్రతిపరేర్థయితారస్తేపియంవయమహోసపునస్త్వాం,
నైవనఃఖలుమనోరథమాత్రం శూరపూరయదిశోపియశోభిః. 132

యానితి. పరేఅన్యేజనాః వరంప్రతి ఇష్టలాభముద్దిశ్యయానస్మానర్థయితారః తాచ్ఛీల్యేతృన్ నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా, తేవయమపియంత్వామర్థయితారస్స్మః అహో సత్వంపునరస్మాకం మనోరథమేవనైవపూరయ కింతుహే శూర యశోభిర్దిశోపిపూరయఖలు అస్మన్మనోరథపూరణేన తేదిగంతవిశ్రాంతాకీర్తిర్భవిష్యతి అన్యథాఽపకీర్తిరపి తాదృశీభవిష్యతీతిభావః.

అర్థితాంత్వయిగతేషుసురేషు మ్లానదానజనిజోరుయశశ్శ్రీః,
అద్యపాండుగగనంసురశాఖీ కేవలేనకుసుమేనవిధత్తామ్. 133

అర్థితామితి. అద్యసురశాఖీకల్పవృక్షస్సురేష్వస్మాసు త్వయివిషయే అర్థితాంగతేషు సత్సుమ్లానాఅర్థ్యభావాత్క్షీణా దానజాదానజన్యానిజా ఉరుర్మహతీయశశ్శ్రీః కీర్తిసంపద్యస్యసః తథాసన్ కేవలేనకుసుమేన గగనంపాండుశుభ్రం విధత్తాం నతువితరణజేనయశసా స్వార్థినామన్యార్థిత్వేనతస్మిన్దానదానకథాస్తమయాదితిభావః.

ప్రవసతేభరతార్జునవైన్యవత్స్మృతిధృతోపినళత్వమభీష్టదః,
స్వగమనాఫలతాంయదిశంకసే తదఫలంనిఖిలంఖలుమంగళమ్. 134

అత్రయాత్రావైఫల్యశంకయా సంకోచస్తవనాశంకనీయఏవేత్యాహ. ప్రవసతఇతి. హేనళ ప్రవసతేప్రయాణంకుర్వతే భరతశ్శాకుంతలేయః అర్జునోహైహయః వైన్యఃపృథుః తైస్తుల్యంతద్వత్ తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిః, స్మృత్యాధృతఃస్మృతిధృతః స్మర్యమాణోప్యభీష్టదః ఇష్టార్థప్రదస్త్వంస్వగమనస్య స్వయాత్రాయాః అఫలతాంవైఫల్యంశంకసేయది తర్హిలోకేనిఖిలంసర్వమపిమంగళంయాత్రాకాలికంత్వత్స్మరణలక్షణం మంగళాచరణమఫలంఖలు తథాచ. శ్లో. వైన్యంపృథుంహైహయమర్జునంచ శాకుంతలేయంభరతంనళంచ, ఏతాన్నృపాన్యస్స్మరతిప్రయాణే తస్యార్థసిద్ధిః పునరాగమశ్చేతి శాస్త్రమప్రమాణంస్యాదిత్యర్థః, తథాచయత్స్మరణాదన్యేషామర్థసిద్ధిః తస్యతథార్థసిద్ధౌ కస్సందేహ ఇతిభావః.

ఇష్టింనఃప్రతితేప్రతిశ్రుతిరభూద్యాద్యస్వరాహ్లాదినీ
ధర్మార్థాసృజతాం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్యాన్వితాఖ్యాపదాం,
త్వత్కీర్తిః పునతీపునస్త్రిభువనం శుభ్రాద్వయావేశనా
ద్రవ్యాణాంశితిపీతరోహితహరిన్నామాన్వయంలుంపతు. 135

ఇష్టిమితి. అద్యనోస్మాకమిష్టిమిచ్ఛాంయాగంచప్రతి. ని. ఇష్టిర్యాగేచ్ఛయోరిత్యమరః, యజేరిషేశ్చస్త్రియాంక్తిన్ వచిస్వపీత్యాదినాయజేస్సంప్రసారణంవ్రశ్చాదినాషత్వం, ఇచ్ఛేతినిపాతనాదిషేఃక్తిన్నిత్యయమపవాద ఇతికాశికా, తథాపిప్రయోగప్రాబల్యాత్సాధుత్వంద్రష్టవ్యం,స్వః స్వర్గం అన్యత్ర స్వరైరుదాత్తాదిభిరాహ్లాదయతీతి

స్వరాహ్లాదినీ ధర్మోర్థః ప్రయోజన మభిధేయంచ యస్యాస్సా ధర్మార్థాయాప్రతిశ్రుతిః జీవితావధికిమప్యధికంవేతిశ్లోకోక్తాస్మన్మనోరథపూరణప్రతిజ్ఞా అభూత్ - తాంప్రతి శ్రుతిం శ్రుతిప్రతిభటీకృత్య వేదప్రతినిధీకృత్య సత్యాపయిత్వేత్యర్థః అన్వితాఖ్యాపదాం సృజ సత్యత్వేనశ్రుతిప్రతినిధిత్వాత్ ప్రతిశ్రుతిరిత్యన్వర్థ నామాక్షరాంకురు సత్య ప్రతిజ్ఞో భవేత్యర్థః,అస్యఫలమాశీర్భ్యాఖేనాహ, త్వత్కీర్తిః పునస్త్వద్యశస్తు త్రిభువనం భువనత్రయం సమాహారే ద్విగురేకవచనం పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వం, పునతీపావ యంతీ పునాతేశ్శతరిజీప్ - ద్రవ్యాణాంనీలపీతాదిద్రవ్యాణాం శుభ్రిశ్శుక్లగుణః. ని. గుణేశుక్లాదయః పుంసీత్యమరః - తేనాద్వయావేశనాదభేదా పాదనాత్ శితిపీతాది నామభి ర్వాచకపదైరన్వయం వాచ్యత్వలక్షణ సంబంధంలుంపతు నివర్తయతు అర్థి మనోరథపూర్త్యా కీర్తిం సంపాదయేత్యర్థః, అత్రనీలాదీనాం వస్తూనాం స్వగుణత్యాగేన కీర్తి గుణగ్రహణా త్తద్గుణాలంకారః. శ్లో. తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రితిలక్షణాత్.

యంపాత్రిసూతసహస్రిపాదుదభవత్పాదేనఖంజః కథం
సచ్ఛాయాతనయస్సుతఃకిలపితు స్సాదృశ్య మన్విష్యతి,
ఏతస్యోత్తరమద్యనస్సమజనిత్వత్తేజసాం లంఘనే
సాహస్రైరపి పంగురంఘ్రిభిరభివ్యక్తీభవన్భానుమాన్. 136

యమితి. యంశనైశ్చరం సహస్రంపాదాః రశ్మయోంఘ్రియశ్చయస్యసః సహస్రపాత్సూర్యః. ని. పాదారశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః,సంఖ్యాసు పూర్వ స్యేతి సమాసాంతోలోపః, ప్రాసూతప్రసూతవాన్ సఃఛాయాతనయశ్శనైశ్చరః ని.మందశ్ఛాయాసుతశ్శనిరిత్యమరశేషః-కథంపాదేనఖంజోవికలస్సన్ సూ.యేనాం గవికారఇతితృతీయా,ఉదభవదుత్పన్నః సుతఃపితుస్సాదృశ్య మన్విష్యతికిలప్రాప్నో తిఖలు ఏతస్యప్రశ్నస్యాద్యత్వత్తేజసాం లంఘనేసాహస్రైః సహస్రసంఖ్యైరపి సూ. అణ్చేతి మత్వర్థీయోణ్ప్రత్యయః- అంఘ్రిభిః పంగుః ఖంజః పూర్వవత్తృతీయా, అభి వ్యక్తీభవన్ భానుమాన్సూర్యః నోస్మాకముత్తరం సమజనిసంజాతః జనేఃకర్తరిలుఙ్ దీపజనేత్యాదినాచిణ్ చిణోలుక్, అత్రార్కస్యాపంగోః పంగుత్వోక్తేరతిశయోక్తి భేదః తద్ధేతుత్వంచ శనైశ్చర పంగుత్వస్యోత్ప్రేక్ష్యత ఇతిసంకరః.

ఇత్యాకర్ణ్యక్షితీశస్త్రిదశపరిషదస్తాగిరశ్చాటుగర్భా
వైదర్భీ కాముకోపి ప్రసభవినిహితం దూత్యభారం బభార,
అంగీకారంగతేస్మిన్నమరపరివృఢ స్సంభృతానందమూచే
భూయాదంతర్ధిసిద్ధేరనువిహితభవచ్చిత్తతాయత్రకుత్ర. 137

ఇతీతి. క్షితీశోనలః త్రిదశపరిషదః సురసంఘస్య ఇత్యేవం రూపాశ్చాటు గర్భాః ప్రియప్రాయాస్తాగిరఆకర్ణ్య వైదర్భీకాముకస్సన్నపి లపపతేత్యాదినాకమేరు కఞ్ప్రత్యయః అతఏవ నలోకేత్యాదినాషష్ఠీ ప్రతిషేధాత్ మధుపిపాసువద్ద్వితీయా సమాసః * ప్రసభవినిహితం బలాదారోపితం దూత్యమేవ భారం బభార అస్మిన్నలే అంగీకారంగతే సత్యమరపరివృఢో దేవేంద్రః హే నరేంద్రయత్రకుత్రాపి అంతర్ధిసిద్ధే రంతర్ధానశక్తే రనువిహితభవచ్చిత్తతా అనుసృతత్వన్మనస్కతాభూయాత్ భవచ్చిత్తాను సారేణ సర్వత్ర తవాంతర్భావశక్తిరస్తు ఇతి సంభృతానందం సహర్షమూచే తిర స్కరిణీ విద్యాం ప్రాదాదిత్యర్థః.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీర స్సుషువేజితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్,
తస్యశ్రీవిజయప్రశస్తిరచనాతాతస్యభవ్యే మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గోగమత్పంచమః. 138

శ్రీహర్షమిత్యాదిసుగతం శ్రీమత్యాఃవిజయప్రశస్తేః గ్రంథవిశేషస్య రచనాతా తస్యనిర్మాణకర్తురిత్యర్థః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం నైషధవ్యాఖ్యాయాం జీవాతు
సమాఖ్యాయాం పంచమస్సర్గ స్సమాప్తః.

* అత్రియద్వక్తవ్యం తత్ ప్రథమస్సర్గే ౧౮ర తమశ్లోకవ్యాఖ్యాన టిప్పణ్యా ముక్తమ్.

షష్ఠస్సర్గః.

దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో ద్విషాం నిషేద్ధా నిషధప్రధానః,
సభీమభూమీపతిరాజధానీం లక్షీచకారాథ రథస్యదస్య. 1

దూత్యాయేతి. అథనూత్యాంగీకారానంతరం ద్విషాం నిషేద్ధా నివారయతా నిషధానాం జనపదానాం ప్రధానః ముఖ్యాధిపతి రిత్యర్థః - సనళః దైత్యారిపతేర్దేవేంద్రస్య దూత్యాయ దూతకర్మణే నూ. దూతస్య భాగకర్మణీఇతియత్ప్రత్యయః - ప్రవృత్తఉద్యుక్తస్సన్ రథస్యదస్య రథవేగస్య భీమభూమీపతిరాజధానీం కుండిననగరీం లక్షీచకార లక్ష్యమకరోత్ జగామేత్యర్థః.

భైమ్యాసమం నాజగణద్వియోగం సదూతధర్మస్థిరధీరధీశః,
పయోధిపానే మునిరంతరాయం దుర్వారమప్యౌర్వమివౌర్వశేయః. 2

భైమ్యేతి. అధీశో మనో నియమనసమర్థః అతఏవ సదూతధర్మే దూతకృత్యే స్థిరధీర చలబుద్ధిః సనలః భైమ్యాసమం సహ. ని. సాకంసత్రాసమంసహేత్యమరః - వియోగం విరహమపి ఔర్వశేయ ఊర్వశీపుత్రో మునిరగస్త్యః. ని. ఔర్వశేయఃకుంభయోని రగస్త్యోవింధ్యకంటకఇతి హలాయుధః, పయోధిపానే దుర్వారం ఔర్వస్యాపత్యమౌర్వః (వరుణభయాన్మాతృగుప్త ఇతిస్వామీ) తమౌర్వం బడబానలమివ అంతరాయం నాజగణత్ అంతరాయత్వేన నామన్యత భైమీవియోగమపివిషహ్య ప్రతిజ్ఞార్థం గభయాద్దూత్యమేవ దృఢతరమవలంబితవానిత్యర్థః-అంతరాయ విశేషణ ముభయత్రాపి యోజనీయం.

నలప్రణాలీమిలదంబుజాక్షీ సంవాదపీయూషపిపాసవస్తే,
తదధ్వవీక్షార్థమివానిమేషా దేశస్యతస్యాభరణీబభూవుః. 3

నళేతి. తేఇంద్రాదయోదేవాః నళఏవప్రణాళీజలనిర్గమమార్గఃతయామిళత్ప్రాప్నువత్ అంబుజాక్షీసంవాదపీయూషం దమయంతీ సంవాదామృతంపిపాసవః పాతుమిచ్ఛవస్సంతః తదధ్వవీక్షార్థం నళమార్గప్రతీక్షార్థమివ అనిమేషాస్సంతఇత్యుత్ప్రేక్షా తస్య దేశస్యనలవిసర్జనప్రదేశస్యాభరణీబభూవుః తదాగమనపర్యంతం తత్రైవతస్థురిత్యర్థః.

తాం కుండినాఖ్యాపదమాత్రగుప్తా మింద్రస్యభూమేరమరావతీంసః,
మనోరథస్సిద్ధిమివక్షణేన రథస్తదీయఃపురమాససాద. 4

తామితి. తస్యాయంతదీయః నళీయస్సరథః తాం కుండినమితియదాఖ్యాపదం నామపదం తన్మాత్రేణగుప్తాం ఛన్నాం అమరావతీ మింద్రరాజధానీం తత్కల్పామిత్యర్థః భూమేరింద్రస్యభీమభూపతేఃపురం మనోరథః సిద్ధిమివక్షణేనఆససాద ప్రాప.

భైమీపదస్పర్శకృతార్థరథ్యా సేయం పురీత్యుత్కలికాకులస్సన్,
నృపో నిపీయక్షణమీక్షణాభ్యాం భృశం నిశశ్వాస సురైః క్షుతాశః. 5

భైమీతి. నృపోనలః ఇయం భైమీపదస్పర్శేన కృతార్థరథ్యా సఫలమార్గాసా శ్రూయమాణా పురీ కుండినపురీత్యుత్కలికయా ఉత్కంఠయా ఆకులః క్షుభితస్సన్ క్షణమీక్షణాభ్యాం తాం పురీం నిపీయసతృష్ణం దృష్ట్వాసురైః క్షుతాశః భిన్నాశస్సన్ భృశం నిశశ్వాస.

స్విద్యత్ప్రమోదాశ్రులవేన వామం
రోమాంచభృత్పక్ష్మభిరస్యచక్షుః,
అన్యత్పునః కంప్రమపి స్ఫురంతం
తస్యాః పురః ప్రాపనవోపభోగం. 6

అథైవం విద్యమానస్య తస్యేష్టసిద్ధిసూచకం దక్షిణాక్షిస్పందనం జాతమిత్యాహ. స్విద్యదితి. అస్యనలస్య వామంచక్షుః ప్రమోదాశ్రులవేన ఆనందబాష్పకణేన స్విద్యత్ స్విన్నంసత్ - పక్ష్మభిః - ఉన్నమద్భిరితిశేషః - రోమాంచభృద్రోమాంచితం సత్తస్యాః పురః నగర్యాః స్ఫురంతం ప్రకాశమానం నవోపభోగం అపూర్వాదర్శనమాద్యసంగమంచ ప్రాప - అన్యత్పునర్దక్షిణంతు కంప్రమపి కంప్రంచసత్ తంప్రాప - వామాక్ష్ణః స్వేదరోమాంచావేన - దక్షిణస్యతు వేపథురప్యధిక స్సాత్త్వికస్సంవృత్త ఇత్యర్థః - ప్రథమసంగమేకం ప్రస్వేదరోమాంచాదయో జాయంతే పురుషస్య దక్షిణాక్షిస్పందనం శుభాయభవతీతి నిమిత్తవేదినః, అత్రానందాశ్రుపక్ష్మోక్తే సాక్షిస్పందేషు స్వేదాదిసాత్త్వికత్వే రూపణాస్రూపకం - తమన్లాసితనవోపభోగ వ్యవహార సమారోపాత్పురీచక్షుషోః స్త్రీపుంసత్వప్రతీతేః రూపకసంకీర్ణా సమాసోక్తిరలంకారః.

రథాదసౌసారథినాసనాథా ద్రాజావతీర్యాశుపురం వివేశ,
నిర్గత్యబింబాదివభానవీయా త్సౌధాకరం మండలమంశుసంఘః. 7

రథాదితి, అసౌరాజా నలః సారథినాసనాథాత్సహితాత్ రథాదవతీర్య అంశుసంఘః అర్కాంశుసమూహః భానవీయా ద్బింబాన్నిర్గత్య సౌధాకరం చాంద్రంమండలమివ అశుపురం కుండినంవివేశ. శ్లో. సలిలమయే శశినిరవేర్దీధతయో మూర్ఛితాస్త

మోహైకం, క్షపయంతిదర్పణోదరనిహితా ఇవమందిరస్యాంతః - ఇతి శాస్త్రీదియ ముపమా.

చిత్రంతదాకుండినవేశినస్సా నలస్య మూర్తిర్వ్యవృతేనదృశ్యా,
బభూవతచ్చిత్రతరంతథాపి విశ్వైకదృశ్యైవయదస్యమూర్తిః. 8

చిత్రమితి. తదాతస్మిన్ సమయే కుండినవేశినః కుండిన ప్రవిష్టస్యనలస్య సాతథా దర్శనీయా మూర్తిర్నదృశ్యా అదర్శనీయా - నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సు పేతిసమాసః- వవృతేజాతా చిత్రం విరోధాదితిభావః, ఇంద్రవరాదదృశ్యత్వం గతేత్యవిరోధః, తథా ప్యదృశ్యాపి తస్యమూర్తి ర్విశ్వైక దృశ్యైవేతియ త్తచ్చిత్రతరం బభూవ దృశ్యత్వాదృశ్యత్వయో ర్విరోధా దితిభావః, విశ్వస్యైకైవ దృశ్యా దృష్టిప్రియేత్య విరోధః, అత్రవిరోధాభాసయోస్సంసృష్టిః.

జనైర్విదగ్ధైర్భవనైశ్చముగ్ధైః పదేపదేవిస్మయకల్పవల్లీం,
విగాహమానాపురమస్యదృష్టి రథాదదేరాజకులాతిథిత్వం. 9

జనైరితి. అథాస్యనలస్య దృష్టిర్విదగ్ధై రభిజ్ఞైః జనైః ముగ్ధైస్సుందరైః భవనైశ్చ పదేపదే విస్మయకల్పవల్లీం ఆశ్చర్యావహా మిత్యర్థః పురంవి గాహమానా విభావయంతీ రాజకులా తిథిత్వమాదదే - క్రమాదసౌరాజభవనం దదర్శేత్యర్థః.

లీనశ్చరామీతిహృదాలలజ్జే హేలాంధధారక్షిజనేత్రసజ్జే,
ద్రష్ట్యామిభైమీమితిసంతుతోషదూత్యంవిచింత్యస్వమసౌశుశోచ.

లీనఇతి. అసౌనలః అస్త్రైస్సజ్జేసన్నద్ధే. ని. సన్నద్ధోవర్మితస్సజ్జ ఇత్యమరః. రక్షిజనేరాజ కులరక్షక వీరవర్గే హేలా మవజ్ఞాందధావితిగర్వోక్తిః లీనః కష్టం శూనోవిగూఢశ్చరామీతి హేతో ర్హృదాలలజ్జే - భైమీంద్రక్ష్యామీతి సంతుతోష స్వంస్వకీయందూత్యం విచింత్యశుశోచేతి నిర్వేదోక్తిః అత్రగర్వలజ్జాహర్ష నిర్వేదానాంబ హూనాంభావానాంపరస్పరోపమర్దేనసమావేశా ద్భావశబలతోక్తా.

అథోపకార్యామమరేంద్రకార్యా త్కక్ష్యాసురక్షాధికృతైరదృష్టః,
భైమీందిదృక్షుర్బహుదిక్షుచక్షుర్దిశన్నసౌతామవిశద్విశంకః. 11

అథేతి. అథానంతరమసౌనలః కక్ష్యాసు గృహప్రకోష్ఠేషు ని. కక్ష్యాప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేరిత్యమరః రక్షాయామధికృతైః రక్షిజనైః అదృష్టస్సన్ భైమీందిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛుః అతఏవ దిక్షుచక్షుర్బహుభూయిష్ఠందిశన్ విశంకస్సన్ తాంపూర్వనిర్దిష్టాం ఉపకార్యాం రాజసదనం. ని. ఉపకార్యారాజసద్మనీతివిశ్వః, అమరేంద్రాణాంకార్యాత్ప్రయోజనాద్ధేతోరవిశత్.

అయంకఇత్యన్యనివారకాణాం గిరావిభుర్ద్వారివిభుజ్యకంఠం,
దృశందదావిస్మయనిస్తరంగాం విలంఘితాయామపి రాజసింహః. 12

అయమితి. విభుస్సమర్థః - రాజాసింహఇవరాజసింహః రాజశ్రేష్ఠః ఉపమిత సమాసః, సనలః అయంక ఇత్యన్యస్యస్వవ్యతిరిక్తజనస్యనివారకాణాంరక్షిణాం గిరావాక్యేనహేతునా కంఠంవిభుజ్యకిందృష్టోస్మీతిశంకయాగ్రీవాం వివలయ్యవిలంఘితాయామతిక్రాంతాయామపి ద్వారివిస్మయేనకథమేతే మామద్రాక్షురిత్యాశ్చర్యేణ నిస్తరంగాం నిర్నిమేషాందృశం దదౌ - సింహస్యగ్రీవాభంగేన లంఘితాద్వదర్శనం యుక్తమితిభావః.

అంతఃపురాంతస్సవిలోక్యబాలాం కాంచిత్సమాలబ్ధుమసంవృతోరుం,
నిమీలితాక్షఃపరయాభ్రమంత్యా సంఘట్టమాసాద్యచమచ్చకార.

అంతరితి. సనలః అంతఃపురస్యాంతరభ్యంతరే - అన్వయమేతత్ - సమాలబ్ధుముద్వర్తయితుంఅసంవృతోరుమనాచ్ఛాదితోరుదేశాంకాంచిద్బాలాం స్త్రియంవిలోక్యనిమీలితాక్షస్సన్ - పరాంగనాదర్శనపాపభీత్యేతిభావః - భ్రమంత్యాతత్రసంచరంత్యా పరయాస్త్ర్యంతరేణసంఘట్టమభిఘాతంఆసాద్య, ద్వయోరపి దృష్టిప్రతిబంధాదితిభావః, చమచ్చకారఉల్లసతిస్మచమదిత్యనుకారశబ్దః.

అనాదిసర్గస్రజివానుభూతా చిత్రేషువా భీమసుతానలేన,
జాతైవయద్వాజితశంబరస్య సాశాంబరీశిల్పమలక్షిదిక్షు. 14

అనాదీతి. అనాదౌసర్గస్రజిస్సృష్టిపరంపరాయాంవా క్వచిజ్జన్మాంతరఇత్యర్థః - చిత్రేషుఆలేఖ్యేషువా అనుభూతా అత్యంతానుభూతేత్యర్థః భ్రమాసంభవాదితిభావః, యద్వామాస్త్వనుభవఇతిశేషః జితశమ్బరస్యమాయినోపిమాయినః కామస్యశాంబరీశిల్పం మాయాసృష్టిః. ని. స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః, జాతైవసాభీమసుతానలేనదిక్షుఅలక్షిప్రతిదిశమలక్ష్యత లక్షేఃకర్మణిలుఙ్ -అత్రాళీకభైమీసాక్షాత్కారోజన్మాంతరానుభవాద్వాచిత్రానుభవాద్వా కేవలమదన మాయాబలాద్వేతిహేతూత్ప్రేక్షా.

అలీకభైమీసహదర్శనాన్న తస్యాన్యకన్యాప్సరసోరసాయ,
భైమీభ్రమస్యైవతతఃప్రసాదా ద్వైభమీభ్రమస్తేననతాస్వలంభి. 15

అలీకేతి. అన్యాః కన్యాఅప్సరసఇవ - ఉపమితసమాసః - అప్సరఃకల్పాఅపి అన్యాః తత్రత్యాఃస్త్రియః - అళీకభైమ్యా సహదర్శనాద్ధేతోః తస్యనలస్యరసాయ రాగాయనాభవన్ తతోపితాసామపకృష్టత్వాదితిభావః, తర్హికింసాయాప్యాత్తాస్వపి

భైమీభ్రమోభూదతఆహ - భైమీతి - తతఇతి సార్వవిభక్తికస్తసిః, తతఃతస్యభై మీభ్రమస్యైవ ప్రసాదాత్తేననలేనతాస్వంతఃపురస్త్రీషు భైమీభ్రమోనాలంభి నప్రాప్తః అత్యంతాసాదృశ్యాదితిభావః.

భైమీనిరాశేహృదిమన్మథేన దత్తస్వహస్తాద్విరహాద్విహస్తః,
నతామలీకామవలోక్యతత్ర క్షణాదపశ్యన్వ్యషదద్విబుద్ధః. 16

భైమీతి. భైమ్యాంనిరాశేసురైఃక్షతాశేహృదిమన్మథేనదత్తస్వహస్తాద్దత్తావలంబాజ్జనితాదిత్యర్థః విరహాద్విహస్తోవిహ్వలః సనలః అలీకాంతాం భైమీమవలోక్యక్షణాత్ విబుద్ధః నివృత్తభ్రమః తత్రతామపశ్యన్ వ్యషదత్ విషణ్ణోభూత్ సదేర్గదిత్వాదిత్వా చ్ఛైరజాదేశః, సదిరప్రతే రిత్యడ్వ్యవాయేపిషత్వం, భైమీశూన్య విబోధాత్తద్వాన్ భ్రమఏవతస్యాశాస్యోభవ దితిభావః.

ప్రియాం వికల్పోపహృతాం సయావ ద్దిగీశసందేశమజల్పదల్పం,
అదృశ్యవాగ్భిషితభూరిభీరు భవోరవస్తావదచేతయత్తం. 17

ప్రియామితి. సనలః వికల్పోపహృతాం విభ్రమోపనీతాం ప్రియాం దమయంతీం యావద్దిగీశ సందేశమింద్రాది వాచికం అల్పమజల్పద కథయత్ తావదదృశ్యయా అలక్ష్యకర్తృకయా వాచాహేతుకర్త్ర్యా భీషితావిత్రాసితాః - భియోహేతు భయేషుక్, తాశ్చతాభూరయో నేకాభీరవో భయశీలాః స్త్రియః తాభ్యోభవతీతి తద్భవోరవః కలకలః తంనలమచేతయదబోధయత్ - చేతతేశ్చౌరాదికాత్ - ణిచిలఙ్.

పశ్యన్సతస్మిన్ మరుతాపితన్వ్యాస్స్తనౌపరిస్పృష్టుమివాస్తవస్త్రౌ,
అక్షాంతపక్షాంతమృగాంకమాస్యం దధారతిర్యగ్వలితంవిలక్షః. 18

పశ్యన్నితి. సనలః తస్మిన్నంతఃపురే మరుతాపి అచేతనే నాపీతిభావః - పరిస్పృష్టుం సంస్పృష్టుమివ అస్తవస్త్రౌ అపనీతాంశుకౌతన్వ్యాః స్తనౌపశ్యన్ విలక్షో లజ్జితస్సన్ అక్షాంతపక్షాంత మృగాంకం అక్షాంతః అసోఢఃపక్షాంతే పౌర్ణమాస్యాం మృగాంక శ్చంద్రోయేన తదాస్యంతిర్యగ్వలితం సాచీకృతం దధారధృతవాన్ - యత్రాచేతనస్య వాయోరపిచపలతా తత్రాయం నిర్వికార ఏవేత్యహో జితేంద్రియత్వమస్యేతిభావః.

అంతఃపురేవిస్తృతవాగురోపి బాలావలీనాంవలితైర్గుణౌఘైః,
నకాలసారంహరిణంతదక్షి ద్వంద్వం ప్రభుర్బంధుమభూన్మనోభూః.

అంతరితి. అంతఃపురే బాలావలీనాం స్త్రీసమూహానాంఃబయోరభేదా ద్రోమసమూహానాంచవలితైః పునః పునః ప్రవృత్తైః ఆవర్తితైశ్చ గుణానాం కటాక్షవిక్షేపా

దీనాం సూత్రాణాంచౌఘైః విస్తృత వాగురః ప్రసారిత మృగబంధనికోపి. ని. వాగురామృగబంధ నీత్యమరః, మనోభూస్సఏవ మృగయురితిశేషః తస్యనలస్యాక్షిద్వంద్వమేవ కాలసారంకృష్ణసారం - అక్షిద్వయంతుకాలేన కనీనికాకార్ష్ణ్యేనసారం- శ్రేష్ఠం హరిణం బంధుమాక్రష్టుం సంయంతుంచ ప్రభుశ్శక్తోనాభూత్ జితేంద్రియత్వాద స్యేతిభావః-అత్రాక్ష్యాదిషు హరిణత్వాది రూపణా న్మనోభువోమృగయుత్వం గమ్యత ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకం.

దోర్మూలమాలోక్యకచంరురుత్స్నోస్తతః కుచౌతావనులేపయన్త్యాః,
నాభీమథైషశ్లథవాససోను మిమీల దిక్షుక్రమకృష్టచక్షుః. 20

దోరితి. ఏషనలః కచంకేశపాశం రురుత్సోరోద్ధుం బంధుమిచ్ఛోః కస్యాశ్చిద్దోర్మూలంబాహుమూలమాలోక్య - తతోనంతరంకుచావనులేపయంత్యాః తౌకుచావాలోక్య అథశ్లథవాససః ప్రస్తాంశుకాయాః నాభీమాలోక్య అన్వనంతరం దిక్షుపురః పార్శ్వభాగేషుక్రమేణ కృష్టచక్షుః ప్రత్యాహృతదృష్టిస్సన్ మిమీల నిమీలితాక్షోభూత్ తత్రతత్రాయథేష్టచేష్టే స్త్రీమండలే తస్య పాపభీరో ర్నేత్రనిమీలనమేవ యుక్తమితిభావః.

మీలన్నశేకేభిముఖాగతాభ్యాం ధర్తుం నిపీడ్యస్తనసాంతరాభ్యాం,
స్వాంగాన్యపేతో విజగౌసపశ్చా త్పుమంగసంగోత్పులకేపునస్తే.

మీలన్నితి. మీలన్నిమీలితాక్షస్సనలః అభిముఖ మన్యోన్యాభిముఖ మాగతాభ్యాంతథాపి స్తనాభ్యాం నిమిత్తేనసాంతరాభ్యాం సవ్యవధానాభ్యాం కాభ్యాంచిత్ స్త్రీభ్యాం నిపీడ్య మధ్యేనిరుధ్యధర్తుం గ్రహీతుం నశేకేశక్యోనాభూత్ సనలః పశ్చాదపేతోపసృతః స్వాంగానివిజగౌ పరస్త్రీ సంస్పర్శదోషాద్వ్యజగర్హేనినిందతేస్త్రియాపునః పుంసోంగసంగేన ఉత్పులకే ఉద్గతరోమాంచే జాతే.

నిమీలనస్పష్టవిలోకనాభ్యాం కదర్థితస్తాః కలయన్కటాక్షైః,
సరాగదర్శీవభృశంలలజ్జే స్వతస్సతాంహ్రీః పరతోపిగుర్వీ. 22

నిమీలనేతి. నిమీలనంచ స్పష్టవిలోకనంచ తాభ్యాం కదర్థితః నిషిద్ధస్పర్శనదర్శనదోషోద్వేజితః సనలః - తాఃస్త్రియః కటాక్షైః కలయన్ నిర్వికల్పేనగృహ్ణన్ రాగేనపశ్యతీతి రాగదర్శీస ఇవభృశం లలజ్జే, కష్టం కాముకదృష్ట్యా పశ్యామీతిభృశం పరితప్తోభూదిత్యర్థః - నన్వప్రకాశేర్థే కాలజ్జాతత్రాహ, సతాంసత్పురుషాణాం పరతోపి స్వతఏవహ్రీర్గుర్వీ అకామాదప్యకార్యకరణే పరస్మాదపి స్వస్మాదేవలజ్జతే సజ్జన ఇత్యర్థాంతరన్యాసః.

లోమాంచితాఙ్గీమనుతత్కటాక్షై ర్భ్రాన్తేనకాన్తేనరతేర్నిసృష్టః,
మోఘశ్శరౌఘః కుసుమానినాభూత్తద్ధైర్యపూజాంప్రతిపర్యవస్యన్.

రోమాంచితేతి. రోమాంచితాంగీ మను పుమంగసంగాత్పులకిత గాత్రీముద్దిశ్యతస్యనలస్యకటాక్షైః అపాంగవీక్షణైః - భ్రాంతేన అయమస్యా మనురక్తఇతి మన్వానేన రతేః కాంతేనకామేన నిసృష్టః ప్రయుక్తః కుసుమాన్యేవశరౌఘః తస్యనలస్య ధైర్యస్య నిర్వికారచిత్తత్వస్యపూజాం ప్రతిపూజాయాం పర్యవస్యన్ పూజాత్వేన పరిణమన్ మోఘో వ్యర్థోనాభూత్ - శత్రోరపిగుణః పూజ్యోభవేదితిభావః - అత్రనలధైర్యభంగార్థం ప్రయుక్తస్య కుసుమశరజాలస్య నకేవలం తదభంజకత్వం ప్రత్యుతతత్పూజకత్వమాపన్న మిత్యనర్థోత్పత్తిలక్షణో విషమాలంకారః.

హిత్వైవవర్త్మైకమిహభ్రమన్త్యాస్స్పర్శః స్త్రియాస్సుత్యజఇత్యవేత్య,
చతుష్పథస్యాభరణంబభూవ లోకావలోకాయ సతాంప్రదీపః. 24

హిత్వేతి. సతాంప్రదీపః సుజనశ్రేష్ఠః సతాంభావానాం ప్రకాశకః ప్రదీపశ్చ సనలః ఇహ అంతఃపురే భ్రమంత్యా స్సంచరంత్యాః స్త్రియాః స్పర్శః ఏకమభిన్నం వర్త్మహిత్వైవసుత్యజ ఇత్యవేత్య నిశ్చిత్యలోకావలోకాయసంచారిజనదర్శనాయ - అన్యత్రలోకానాం జనానాం వ్యవహారాయ చతుర్ణాం పథాం సమాహారః చతుష్పథం తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారేద్విగుః - ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః పథస్సంఖ్యావ్యయాదేరితి నపుంసకత్వం - తస్యఆభరణం బభూవ - తత్రస్థితఇత్యర్థః, క్లిష్టైకమార్గే స్త్రీసంబాధా దక్లిష్టేచతుష్పథే స్థిత్వాసమంతా దవలోకితవా నిత్యర్థః చతుష్పథస్థోదీపో లోకావలోకాయ కల్పతఇతిధ్వనిః.

ఉద్వర్తయంత్యాహృదయేనిపత్య నృపస్యదృష్టిర్న్యవృతద్ద్రుతైవ,
వియోగివైరాత్కుచయోర్నఖాంకైరర్ధేన్దులీలైర్గళహస్తితేవ. 25

ఉద్వర్తయంత్యాఇతి. నృపస్యదృష్టి రుద్వర్తయంత్యాగాత్ర మున్మార్జయంత్యాః హృదయేవక్షసినిపత్య అర్ధేందులీలై రర్ధచంద్రాకారైః కుచయోర్నఖాంకైః - కర్తృభిః వియోగిషు వైరాదింమత్వ ప్రయుక్తవిరోధాత్ గళేహస్తోగళహస్తః తద్వతీకృతాగళహస్తితాహస్తేనగళే గృహీత్వా నున్నేవే త్యుత్ప్రేక్షార్థః - మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచిణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుగితి మతుపోలికితతః కర్మణిక్తః. ని. అర్ధేందుశ్చంద్రశకలే గళహస్తనఖాంకయోరితివిశ్వః, ద్రుతాత్వరితైవ న్యవృతత్ వ్యావృత్తా - పాపభయాదితిభావః, ద్యుద్భ్యోలుజీతి పరస్మైపదమ్.

తన్వీముఖంద్రాగధిగత్యచన్ద్రం వియోగినస్తస్యనిమీలితాభ్యాం,
ద్వయంద్రఢీయఃకృతమీక్షణాభ్యాం తదిన్దుతాచ స్వసరోజతాచ.

తన్వీతి. తన్వీముఖమేవ చంద్రమితి వ్యస్తరూపకం, ద్రాగధిగత్యహఠాద్దృష్ట్వా నిమీలితాభ్యాం పాపభయాదితిభావః - వియోగినస్తస్యేక్షణాభ్యాం తస్యాతన్వీముఖస్యేందుతాచ స్వయోస్సరోజతా చేతిద్వయం ద్రఢీయోదృఢతరం కృతమిత్యుత్ప్రేక్షా అన్యథా కథం తత్సన్నిధా తయోర్నిమీలన మితిభావః.

చతుష్పథేతం వినిమీలితాక్షం చతుర్దిగేతాస్సుఖమగ్రహీష్యన్,
సంఘట్యతస్మిన్భృశభీనివృత్తాస్తాఏవ తద్వర్త్మనచేదదాస్యన్. 27

నన్వంగసంఘట్టనానంతరం తాస్తంకిమితినగృహ్ణంతి స్మేత్యతఆహ. చతుష్పథ ఇతి. చతుష్పథేవినిమీలితాక్షం తం నలం చతసృభ్యోదిగ్భ్యః ఏతాఆగతాః ఆఙ్పూర్వాదిణః కర్తరిక్తః. ఉత్తరపదసమాసః, తాస్సుఖమక్లేశేన అగ్రహీష్య న్నగృహ్ణీయుః తస్మిన్నలే సంఘట్య అభిహత్య ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, భృశయాగాఢయాభియానివృత్తాస్తాఏతస్య నలస్యవర్త్మనాదాస్యన్ నదద్యుశ్చేత్ - కింతుస్వయమేవభూతశంకయాస్య మార్గందత్త్వాభయా త్పలాయితానాం తాసాంపుతస్సద్గ్రహణధార్ష్ట్య మిత్యర్థః, క్రియాతిపత్తౌల్యజ్.

సంఘట్టయంత్యాస్తరసాత్మభూషా హీరాంకురప్రోతదుకూలహారీ,
దిశానితంబం పరిధాప్య తన్వ్యాస్తత్పాపసంతాపమవాపభూపః.

సంఘట్టయంత్యాఇతి. తరసాసంఘట్టయంత్యా అభిఘ్నంత్యాస్తన్వ్యాః ఆత్మనోభూషాహీరాణాం భూషణవజ్రాణాం అంకురేషు కోటిషుప్రోతంసక్తం దుకూలం హరతీతితద్ధారీభూపః నితంబంతస్యాః కటిం దిశా పరిధాప్యసంవస్త్యదిగంబరం కృత్వా తత్పాపేనవస్త్రహరణపాపేన సంతాపమవాప.

హతః కయాచిత్పథికందుకేన సంఘట్యభిన్నః కరజైఃకయాపి,
కయాచనాక్తః కుచకుంకుమేన సంభుక్తకల్పస్సబభూవతాభిః. 29

హతఇతి. సనలః పథికయాచిత్కందుకేనహతః కయాపి సంఘట్య అభిహత్య కరజైర్నఖైర్భిన్నః కయాచనకుచ కుంకుమేన ఆక్తోలిప్తః ఏవంతాభిస్సంభుక్తకల్పః సంభుక్తప్రాయోబభూవ.

ఛాయామయఃప్రైక్షికయాపిహారే నిజేసగచ్ఛన్నథనేక్ష్యమాణః,
తచ్చిత్తయాస్తర్నిరచాయిచారు స్వస్యైవతన్వ్యాహృదయంప్రవిష్టః.

ఛాయామయ ఇతి. కయాపి స్త్రియా నిజే హారే ఛాయామయః ప్రతిబింబరూపః సనలః ప్రైక్షి ప్రేక్షితః ఈక్షతేః కర్మణి లుజ్, అథ గచ్ఛన్ అపసరన్ అతఏవ నేక్ష్యమాణః అనిరీక్ష్యమాణస్సన్ - సచిత్తే యస్యాస్తయా తద్గర్భితచిత్తయా తన్వ్యా స్వస్యైవ హృదయం ప్రవిష్ట ఇతి అంతరంతఃకరణే చారుసాధు నిరచాయి నిశ్చితః సచ్ఛాయా నలః తద్దేశాతిక్రమమాత్రస్యాహారాదేవాపేతో నచిత్తాదితి సౌందర్యాతిశయోక్తిః.

తచ్ఛాయసౌందర్యనిపీతధైర్యాః ప్రత్యేకమాలింగదమూ రతీశః,
రతిప్రతిద్వంద్వితమాసు నూనం నామూషు నిర్ణీతరతిః కథంచిత్. 31

తచ్ఛాయేతి. రతీశః కామః తస్య నలస్య ఛాయా తచ్ఛాయం మణికుట్టిమాదిగత తత్ప్రతిబింబం - విభాషా సేనాసురా ఛాయశాలా నిశానామితి నపుంసకత్వం - తస్య సౌందర్యేణ నిపీతధైర్యా అపహృతధైర్యా అమూః స్త్రియః ప్రత్యేకమేకైకామేవాలింగత్ అత్రోత్ప్రేక్ష్యతే, రతేః దేవ్యాః ప్రతిద్వంద్వితమాసు రతిసదృశీష్వమూషు మధ్యే సరతీశః కథంచిదపి నిర్ణీతరతిః రతిరేషేతి నిశ్చిత నిజపత్నీకో నాభూత్ నూనం అన్యథా కథం ప్రత్యేకమాలింగేదిత్యర్థః, సర్వాస్వపి మన్మథవికారః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః.

తస్మాదదృశ్యాదపి నాతిబిభ్యుస్తచ్ఛాయరూపాహితమోహలోలాః,
మన్యంత ఏవాదృతమన్మథాజ్ఞాః ప్రాణానపిస్వాన్ సుదృశస్తృణాని.

తస్మాదితి. సుదృశః స్త్రియః తచ్ఛాయరూపేణ తత్ప్రతిబింబసౌందర్యేణాహితః ఉత్పాదితః మోహః చిత్తవిభ్రమో యాసాం తా అతఏవ లోలా ఆసక్తాస్సత్యః - అదృశ్యాదపీతి భయహేతూక్తిః, తస్మాన్నలాన్నాతిబిభ్యుః కించిదపి న బిభ్యుః - శృంగారేణ భయానకస్తిరస్కృత ఇత్యర్థః - తథాహి, ఆదృత మన్మథాజ్ఞా మన్మథపరతంత్రాస్సత్యః స్వాన్ స్వకీయాన్ ప్రాణానపి తృణానిమన్యంత ఏవ - మన్యతేః కర్మణి చతుర్థ్యా వైభాషికత్వాద్ద్వితీయా, ప్రాణానపి తృణీకృత్య తదా తత్సంగమలాలసానాం తాసాం తస్మాద్భయం కుత ఇతి భావః.

జాగర్తి తచ్ఛాయదృశాం పురా యః స్పృష్టే చ తస్మిన్ విససర్ప కంపః,
ద్రుతం గతే తత్పదశబ్దభీత్యా స్వహస్తితశ్చారుదృశాం పరం సః. 33

జాగర్తీతి. పురా పూర్వం తచ్ఛాయదృశాం తత్ప్రతిబింబదర్శినీనాం చారుదృశాం స్త్రీ. క్విప్చేతి క్విప్ - యః కంపో జాగర్తి స్ఫురతి స్మ తత స్తస్మిన్ స్పృష్టే చ సతి విససర్ప ప్రససార సకంపః తస్మిన్ ద్రుతం శీఘ్రం గతే అపగతే సతి తస్య పదశబ్దాత్ భీత్యా కర్త్ర్యా పరం స్వహస్తితః స్వహస్తవాన్ కృతః దత్తస్వహస్తః ప్రబలీకృత ఇత్యర్థః - స్వహస్తశబ్దాన్మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచి ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుగితి లుకి తతః కర్మణి క్తః.

ఉల్లాస్యతాం స్పృష్టనలాంగమంగం తాసాం నలచ్ఛాయపిబాపి దృష్టిః,
అశ్లైవరత్యాస్తదనర్తిపత్యా చ్ఛేదేప్యబోధం యదహర్షి లోమ. 34

ఉల్లాస్యేతి. రత్యాః పత్యా కామేన స్పృష్టం నలాంగం యేన తత్ తాసామంగముల్లాస్యతాముల్లాసం ప్రాప్యతాం - ఉల్లాసయతేః కర్మణి లోట్, నలచ్ఛాయస్య నలప్రతిబింబస్య పిబా తద్దర్శినీత్యర్థః - పాఘ్రాదినా శప్రత్యయః పిబాదేశశ్చ, తాసాం దృష్టిరపి ఉల్లాస్యతాం తయోశ్చేతనత్వాదితి భావః, ఛేదే కర్తనేప్యబోధం బోధరహితం అచేతనం లోమ అహర్షి హర్షిత మితి యత్ హృషేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుజ్, తదశ్లైవ పాషాణ ఏవ అనర్తి అశ్మనర్తనప్రాయం రోమహర్షణం కుర్వాణస్య కామస్య కిమసాధ్యమితి భావః అత్ర రోమహర్షణాశ్మనర్తనవాక్యార్థయో ర్యత్తచ్ఛబ్దావగత సామానాధికరణ్యానుపపత్త్యా సాదృశ్యాక్షేపాద్వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారః, లక్షణంతూక్తం.

యస్మిన్నలస్పృష్టకమేత్య హృష్టా భూయోపి తం దేశమగాన్మృగాక్షీ,
నిపత్య తత్రాస్య ధరారజస్స్థే పాదే ప్రసీదేతి శనైరవాదీత్. 35

యస్మిన్నితి. మృగాక్షీ యస్మిన్ దేశే నలస్య స్పృష్టకం ఆలింగనవిశేషం. శ్లో. యద్యోషిత స్సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశాద్వ్రజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతేత్ర దేశ చాలింగనం స్పృష్టకమాహురార్యా ఇతి రతిరహస్యేభిధానాత్, ఏత్య ప్రాప్య హృష్టా తం దేశం భూయోప్యగాత్ - పునస్స్పర్శలోభాదితి భావః, కింతు తత్ర దేశే ధరారజస్స్థే భూపరాగసిక్తే అస్య నలస్య పాదే పాదప్రతికృతౌ నిపత్య ప్రణిపత్య ప్రసీద మాం పునః స్పర్శేనానుగృహాణేతి శనైరవాదీత్ - నతు స్పర్శం లేభే తస్యాపగమాదితి భావః.

భ్రమన్నముష్యాముపకారికాయా
మాయస్య భైమీవిరహాత్క్రిశీయాన్,
అసౌ ముహుస్సౌధపరంపరాణాం
వ్యధత్త విశ్రాంతిముపత్యకాసు. 36

భ్రమన్నితి. భైమీవిరహాత్ క్రశీయాన్ అతికృశోసౌ నలః అముష్యాముపకారికాయాం రాజసద్మనీత్యర్థః, భ్రమన్ సంచరన్ ఆయస్య పరిక్రమ్య ముహుస్సౌధపరంపరాణాం ఉపత్యకాస్వాసన్నభూమిషు - అత్ర సౌధానాం పర్వతసాధర్మ్యాద్గౌణో యం ప్రయోగః, ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసనారూఢయో రితి త్యకన్ప్రత్యయస్య పర్వతాసన్నభూమి సంజ్ఞాత్వేన విధానాత్ - ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమి రిత్యభిధానా

త్తథైవప్రయోగాచ్చ - త్యకనశ్చనిషేధ ఇతినిషేధాత్, ప్రత్యయస్థా దిత్యాదినాకా త్పూర్వస్యేకారాభావః - విశ్రాంతిం వ్యధత్త విశ్రాంతో భూదిత్యర్థః.

ఉల్లిఖ్య హంసేనదళేనలిన్యా స్తస్మై యథాతదర్శితథైవభైమీ,
తేనాభిలిఖ్యోపహృతస్వహారా కస్యా నదృష్టాజనివిస్మయాయ. 37

కించాత్రవిశ్రాంతో వినోదాయభైమీ ప్రతికృతిమాలిఖ్యాద్రాక్షీదిత్యాహోల్లిఖ్యే త్యాది శ్లోకద్వయేన-ఉల్లిఖ్యేతి. నన్వదృష్టపూర్వాంతాం కథమలిఖదితి శంకాంనిరస్య న్నాహ, పూర్వం హంసేననలిన్యాః దళే భైమీ యథాయేనప్రకారేణ ఉల్లిఖ్యతస్మైనలా యాదర్శిదర్శితా తథైవతేన నలేన అభిలిఖ్య ఉపహృతస్వహారా కంఠార్పిత నిజముక్తా హారా తథావిలిఖితేత్యర్థః - దృష్టాసతికస్యా విస్మయాయ నాజనినజాతా సర్వస్యా అపిజాతేత్యర్థః.

కౌమారగంధీని నివారయంతీ వృత్తాని రోమావళివేత్రచిహ్నా,
సాలిఖ్యతే నైశ్యతయౌవనీయద్వాఃస్థాసమవస్థాం పరిచేతుకామా.

కౌమారేతి. తేననలేనయౌవనస్యేయంయౌవనీయా-వృద్ధాచ్ఛః తస్యాంద్వారి ద్వారేప్రముఖేచ తిష్ఠతీతియౌవనీయద్వాఃస్థా, ఖరవసానయో ర్విసర్జనీయఇతి రేఫస్య విసర్జనీయే తస్యసత్వం, తామవస్థాం దౌవారికదశాం యౌవనప్రవేశదశాంచ పరిచేతు కామా అభ్యసితుకామా అతఏవరోమావళిరేవ వేత్రదండః తచ్చిహ్నంయస్యాస్సాకౌ మారగంధ ఏషామస్తీతి కౌమారగంధీని శైశవసంస్పర్శినివృత్తాని చాపలాని నివార యంతీసా దమయంతీ ఆలిఖ్య ఐక్ష్యత ఈక్షతేః కర్మణిలఙ్, వయస్సంధావర్తమా నాంతామాలిఖ్య అద్రాక్షీదిత్యర్థః, రూపకాలంకారః.

పశ్యాః పురంధ్రీః ప్రతిసాంద్రచంద్రరజఃకృతక్రీడకుమారచక్రే,
చిత్రాణి చక్రేధ్వనిచక్రవర్తి చిహ్నంతదంఘ్రిప్రతిమాసుచక్రమ్. 39

పశ్యాఇతి. సాంద్రాణి చంద్రరజాంసి కర్పూరపాంసవః. ని. అథకర్పూరమ స్త్రియాం, ఘనసారశ్చంద్ర సంజ్ఞఇత్యమరః. తైఃకృతక్రీడంకుమారచక్రం బాలసం ఘోయస్మిన్ అధ్వనిచక్రవర్తి చిహ్నం సార్వభౌమలక్షణం తస్యనళస్య అంఘ్రిప్రతి మాసు పాదన్యాసేషు-చక్రంచక్రరేఖాః పశ్యంతీతిపశ్యాః పశ్యంతీః పాఘ్రాదినా శప్రత్యయః, పశ్యాదేశశ్చ, పురంధ్రీః ప్రతిస్త్రియఉద్దిశ్య చిత్రాణిచక్రే తాసామాశ్చ ర్యానిజనయామాసేత్యర్థః.

తారుణ్యపుణ్యామవలోకయన్త్యో రన్యోన్యమేణేక్షణయోరభిఖ్యాం,
మధ్యేముహూర్తం సబభూవగచ్ఛన్నాకస్మికాచ్ఛాదనవిస్మయాయ.

తారుణ్యేతి. తారుణ్యపుణ్యాం యౌవనమనోజ్ఞాం. ని. పుణ్యమ్మనోజ్ఞ ఇతి విశ్వః, అన్యోన్యమభిఖ్యాం శోభామవలోకయంత్యో రేణేక్షణయోర్మృగాక్ష్యోర్మ ధ్యేగచ్ఛన్ సనలః ముహూర్తమీషత్కాలం ఆకస్మికాచ్ఛాదనేన నిర్హేతుకవ్యవధా నేన విస్మయాయబభూవ అత్రవ్యవధానకారణం వినావ్యవధానోక్తేరకారణే కార్యో త్పత్తి లక్షణో విభావనాలంకారః.

పురస్థితస్య క్వచిదస్యభూషారత్నేషునార్యః ప్రతిబింబితాని,
వ్యోమన్యదృశ్యేషు నిజాన్యపశ్యన్ విస్మిత్యవిస్మిత్య సహస్రకృత్వః.

పురఇతి. క్వచిద్దేశేనార్యః పురస్థితస్యాస్యనలస్య అదృశ్యేషుభూషారత్నేషు నిజాని ప్రతిబింబితాని ప్రతిబింబాని వ్యోమని శూన్యేవిస్మిత్య విస్మిత్య పునః పునః విస్మితాభూత్వా సహస్రకృత్వః సహస్ర వారమపశ్యన్ అత్రాపినిరాలంబనే ప్రతి బింబ దర్శనోక్తేరకారణే కార్యోత్పత్తిలక్షణో విభావనాలంకారః.

తస్మిన్ విషజ్యార్ధపథాభియాంతం తదంగరాగచ్ఛురితం నిరీక్ష్య,
విస్మేరతామాపురనుస్మరంత్యః క్షిప్తంమిథః కందుకమిందుముఖ్యః.

తస్మిన్నితి. ఇందుముఖ్యః స్త్రియః మిథః క్షిప్తం అన్యోన్యం ప్రతిప్రేరితం కింతు తస్మిన్నలే విషజ్యలగిత్వా అర్ధఃపంథాః అర్ధపథః విశేషణసమాసే సమాసాం తః-అర్ధంనపుంసకమిత్యేకదేశిసమాస ఇతికేచిత్-తత్ర సమాంశనిర్బంధః, తస్మాదభి యాంతం ప్రత్యాగచ్ఛంతం తస్య నలస్యాంగరాగేణచ్ఛురితం రూషితం కందుకంనిరీ క్ష్య అనుస్మరంత్యః కుతఏతదితి పునఃపునరనుసందధానా విస్మేరతాం విస్మితత్వమా పుః నమికంపీత్యాదినారప్రత్యయః.

పుంసిస్వభర్తృవ్యతిరిక్తభూతేభూత్వాప్యపీక్షానియమవ్రతిన్యః,
ఛాయామురూపంభువితస్యవీక్ష్య ఫలం దృశోరానశిరేమహిష్యః. 43

పుంసీతి. మహిష్యో రాజదారాః స్వభర్తృ వ్యతిరిక్తభూతే పుంసిపరపురుషే విషయే అవీక్షానియమేన అనిరీక్షా సంకల్పేనవ్రతిన్యః వ్రతవత్యోభూత్వాపి భువికుట్టి మభూమౌ ఛాయాసు ప్రతిబింబేషు తస్యనలస్యరూపం సౌందర్యం వీక్ష్యదృశోః ఫల మానశిరేప్రాపుః - అతఆదేరిత్యభ్యాసస్యదీర్ఘః - అశ్నోతేశ్చేతి నుడాగమః.

విలోక్యతచ్ఛాయమతర్కి తాభిః పతింప్రతిస్వంవసుధాపిధత్తే,
యథావయంకిం మదనంతథైనం త్రినేత్రనేత్రానలకీలనీలం. 44

విలోక్యేతి. తాభిః రాజమహిషీభిః తస్యనళస్య ఛాయా అనాతపరేఖాతచ్ఛా యం నీలమితిశేషః, విలోక్య యథానయాంస్వం స్వకీయం పతింభీమం ప్రత్యుప్తబద్ధం

మదనం దదర్శ హేతథా వసుధాపిస్వం పతింభీమమేవ ప్రత్యబుద్ధం కింతు త్రినేత్రస్య ఈశ్వరస్యనేత్రానలకీలైర్నేత్రాగ్నిజ్వాలైః నీలం కృష్ణవర్ణం ఏనంమదనం ధత్తేకిమిత్యతర్కి- ఉత్ప్రేక్షితం - నలచ్ఛాయే వసుధాగతే మదనత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః, నళచ్ఛాయేపి స్త్రీణాం మదనవిభ్రమః నలేతుకిము వక్తవ్యమితిభావః.

రూపంప్రతిచ్ఛాయికయోపనీత మాలోకితాభిర్యది నామకామం,
తథాపి నాలోకితదస్యరూపం హరిద్రభంగాయ వితీర్ణభంగమ్. 45

నన్వేవంనళవిలోకినీ నామాసాంకథంన పరపురుషా నిరీక్షణవ్రతలోపస్తత్రాహ. రూపమితి. ప్రతిచ్ఛాయైవ ప్రతిచ్ఛాయికా-స్వార్థేకః, ప్రత్యయస్థాత్ కాత్పూర్వస్యేతీకారః, తయోపనీతం రూపం ఛాయాత్మకం స్వరూపంతాభిః స్త్రీభిరాలోకి యది ఆలోకితంచేత్ కామంయథేచ్ఛ మాలోక్యతాం నామ - తథాపిహరిద్రభంగాయ హరిద్రాఖండాయ వితీర్ణభంగం దత్తపరాజయం - తత్సరూపమిత్యర్థః అస్యతత్ప్రసిద్ధం రూపం స్వరూపం నాలోకి నాలోకితం సాక్షాద్రూపదర్శనేదోషః నప్రతిచ్ఛాయాదర్శన ఇత్యర్థః.

భవన్నదృశ్యః ప్రతిబింబదేహ వ్యూహం వితన్వన్మణికుట్టిమేషు,
పురంపరస్యప్రవిశన్వియోగీ యోగీవచిత్రం సరరాజరాజా. 46

భవన్నితి. వియోగీవిరహీ అయోగీచ సరాజానళః అదృశ్యోభవన్ స్వయమదృశ్యస్సన్ మణికుట్టిమేషు మణినిబద్ధభూమిషు ప్రతిబింబదేహానాం వ్యూహం సమూహం వితన్వన్ సంపాదయన్ యోగిపక్షే బహూని యోగశరీరాణి యుగపత్కల్పయన్ తథాపరస్య రాజాంతరస్య పురంనగరం అన్యత్ర జీవాంతరస్య శరీరం పరకాయం ప్రవిశన్. ని. పురంపురి శరీరేచేతివిశ్వః, యోగీ అణిమాదిసిద్ధిమాన్సరరాజచిత్రం.

పుమానివాస్పర్శిమయాభ్రమంత్యాఛాయామయాపుంసఇవవ్యలోకి
బ్రువన్నివాతర్కిమయాపికశ్చి దితిస్మసస్త్రీణగిరశ్శృణోతి. 47

పుమానితి. భ్రమంత్యా మయాపుమానివా స్పర్శిస్పృష్టః మయాపుంసః ఛాయేవవ్యలోకి విలోకితా మయాపికశ్చి ద్బ్రువన్ లపన్నివ ఆతర్కి-తర్కితః - సర్వత్ర కర్మణిలుఙ్, ఇత్యేవం రూపాఃస్త్రీణాస్య స్త్రీసమూహస్యగిరః - యద్వా స్త్రీషుభవాః స్త్రైణాః గిరః స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్ స్నఞౌభవనా దితిభవార్థే నఞ్ప్రత్యయః - పూర్వత్ర సమూహార్థే, సనలః శృణోతిస్మ - లట్స్మ ఇతి భూతేలట్.

అంబాంప్రణమ్యోపనతానతాంగీ నళేనభైమీపథియోగమాప,
సభ్రాంతభైమీషునతాం వివేద సాతంచనాదృశ్య తయాదదర్శ. 48

అంబామితి. నతాంగీవ్యా నతగాత్రీభైమీ అంబాంమాతరం. ని. అంబాసవిత్రీ జననీ మాతా చేతిహలాయుధః - ప్రణమ్యోపనతాసతీ - నళేనపథియోగమాప సనలో భ్రాంతభైమీషు అళీకభైమీషు మధ్యేతాంనవివేద వివిచ్యనాజానాత్ సాచతంనలం అదృశ్యతయా నదదర్శ అత్రరూపసామ్యాదభ్రాంతభైమ్యాః భ్రాంతభైమీభిస్సహ భేదాభిధానాత్సామాన్యాలంకారః. శ్లో. సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్రవస్త్వంతరైకతేతి లక్షణాత్.

ప్రసూప్రసాదాధిగతాప్రసూనమాలానలస్యభ్రమవీక్షితస్య,
క్షిప్తాపికంఠాయతయోపకంఠే స్థితంతమాలంబతసత్యమేవ. 49

ప్రస్వితి. ప్రసూప్రసాదాధిగతా మాతృప్రసాదలబ్ధా. ని. జనయిత్రీప్రసూర్మాతా జననీత్యమరః, ప్రసూనమాలా పుష్పమాలికా - తయాభైమ్యాభ్రమవీక్షితస్య భ్రాంతిదృష్టస్యనళస్య కంఠాయక్షిప్తాప్యుపకంఠే సమీపేస్థితంసత్యంతథ్యమేవతం నలమాలంబతప్రాప - మణిప్రభాయాం మణిబుద్ధిన్యాయాదితిభావః.

స్రగ్వాసనాదృష్టజనప్రసాద స్సత్యేయమిత్యద్భుతమాపభూపః, [లా.
క్షిప్తామదృశ్యత్వమితాంచమాలా మాలోక్యతాంవిస్మయతేస్మబా

స్రగితి. భూపోనలఃవాసనయా నిరంతరభావనయాదృష్టస్య జనస్యఅళీకభైమ్యాః ప్రసాదోనుగ్రహభూతా ఇయం స్రక్సత్యాభూతేతి హేతోరద్భుతమాప - బాలాభైమీచక్షిప్తామాత్మనాన్యస్తాం అథఅదృశ్యత్వమితాం ప్రాప్తాంతాం మాలామాలోక్య ఆలోచ్యవిస్మయతేస్మవిస్మితాభూత్.

అన్యోన్యమన్యత్రవదీక్షమాణౌ పరస్పరేణాధ్యుషితేపిదేశే,
ఆలింగితాలీకపరస్పరాంత స్తథ్యంమిథస్తౌ పరిషస్వజాతే. 51

అన్యోన్యమితి. తౌభైమీనలౌపరస్పరేణాధ్యుషితేఽధిష్ఠితేదేశేపి - అన్యోన్యమితీక్షతికర్మనిర్దేశః, నలోభైమీంసాచనల మిత్యర్థః-అన్యత్రవద్దేశాంతర ఇవేక్షమాణౌ అన్యత్రస్థావివపశ్యంతా విత్యర్థః, ఆలింగిత మాలింగనం ఆలీకయస్య తదాలింగితాలీకం ఏతదాలింగనం మిథ్యేత్యభిమన్యమానం పరస్పరస్యాంతరంతఃకరణం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా - అవ్యయోత్తరపదోబహువ్రీహి రవ్యయంరేఫాంతం క్రియావిశేషణం, మిథోన్యోన్యంతథ్యం యథార్థమేవపరిషస్వజాతే శ్లిష్యతస్మ ఉపసర్గాత్సునోతీత్యాదినాషత్వం, పూర్వవాసనయా పరస్పరరూపంపరస్పరచేష్టాంచ మిథ్యేతిమన్యమానావేవతథ్యమచేష్టిషాతా మిత్యర్థః.

స్పర్శంతమస్యాధిగతాపిభైమీ మేనేపునర్భ్రాంతిమదర్శనేన,
నృపస్తుపశ్యన్నపితాముదీత స్తంభోనధర్తుం సహసాశశాక. 52

స్పర్శమితి. భైమీతం తథ్యం స్పర్శం అధిగతా ప్రాప్తాపి పునరస్య నళస్య అదర్శనాద్దృశ్యత్వేనభ్రాంతిం మేనే అతోఽనలం ధర్తుం నశశాకేతి శేషః, నృపస్తుపశ్యన్నప్యదీతః స్తంభోనిష్క్రియాంగత్వలక్షణ స్సాత్త్వికోయస్యసనన్ తాం భైమీం సహసాధర్తుం గ్రహీతుం నశశాక అన్యథాధరేదితిభావః, అత్ర స్తంభపదార్థస్య విశేషణగత్యాధారణాశక్తిహేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

స్పర్శాతిహర్షా దృతసత్యమత్యా ప్రవృత్య మిథ్యా ప్రతిలబ్ధబోధౌ,
పునర్మిథస్సత్య మపిస్పృశంతౌ నశ్రద్దధాతే పథితౌ విముగ్ధౌ. 53

స్పర్శేతి. విముగ్ధౌ రాగాంధౌ తౌ దమయంతీనళౌ. పథి స్పర్శేనాతిహర్షోతిమాత్రానందః తస్మాద్ధేతోః తదన్యథానుపపత్త్యా ఆదృతయా దృఢీకృతయా సత్యమత్యాసత్యోయంస్పర్శ ఇతిబుద్ధ్యా ప్రవృత్య పునర్వ్యాపృత్య మిథ్యా ప్రతిలబ్ధబోధౌ ప్రవృత్తేపి స్పర్శాలాభాన్మిథ్యేతినిశ్చితబోధౌ మిథ్యేతిబుద్ధవంతావిత్యర్థః పునరిత్థముభయథాదర్శనానన్తరం మిథోన్యోన్యం తథ్యం యథార్థం స్పృశంతావపినశ్రద్దధాతే నవిశ్వసతుస్స్మ-దధాతేర్లటితఙ్ - శ్రచ్ఛబ్దస్యశ్రదంతరోరుపసంఖ్యాన మిత్యుపసర్గత్వాద్ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః.

సర్వత్రసంవాద్య మబోధమానౌ రూపశ్రియాతిథ్యకరంపరంతౌ,
నశేకతుః కేళిరసాద్విరంతు మళీకమాలోక్య పరస్పరంతు. 54

సర్వత్రేతి. తౌ భైమీనళౌ రూపశ్రియా సౌందర్యసంపదా సర్వత్ర సర్వావయవేషుసంవాద్యౌ మిథస్సంవాదార్హౌ పరస్పరానురూపమిత్యర్థః అతఏవ పరమత్యంతమాతిథ్యకరం మిథస్సత్కారకారి అలీక మసత్యం పరస్పరంతు కర్మ ఆలోక్య అబోధమానౌ మిథ్యేత్యమన్యమానౌ కేళిరసాత్క్రీడారాగాద్విరంతుం నివర్తితుం నశేకతుః కింత్వలీకేనాపి పరస్పరేణ క్రీడితుమాచకాంక్షతురిత్యర్థః.

పరస్పరస్పర్శరసోర్మిసేకా త్తయోః క్షణం చేతసి విప్రలంభః,
స్నేహాతిదానా దివదీపికార్చి ర్నిమిష్యకించిద్ద్విగుణం దిదీపే. 55

పరస్పరేతి. తయోర్భైమీనలయోః చేతసివిప్రలంభో విరహః పరస్పరస్పర్శరసస్య అన్యోన్యస్పర్శసుఖస్య ఊర్మిభిస్సేకాత్క్షణం స్నేహస్యతైలాదే రతిదానాద్దీపికార్చిర్దీపజ్వాలేవ కించిదీషన్నిమిష్య నిర్వాయద్విగుణావావృత్తిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాద్విగుణం అధికందిదీపే ప్రజజ్వాల సోప్యుద్దీపక ఏవాభూదిత్యర్థః.

వేశ్మాప సా ధైర్యవియోగయోగా
ద్క్షోభంచ మోహంచ ముహుర్దధానా,

పునఃపున స్తత్రపురస్సపశ్య
న్బభ్రామ తాం సుభ్రువముద్భ్రమేణ. 56

వేశ్మేతి. సా భైమీ ధైర్యవియోగయో ర్యోగాద్యథాసంఖ్యం ముహుర్క్షోభంచ మోహంచ దధానేతి యథాసంఖ్యాలంకారః - వేశ్మనిజావాసమాప సనల స్తత్రతాం సుభ్రువం భైమీం ఉద్భ్రమేణభ్రాంత్యా పునఃపునః పురోగ్రేపశ్యన్ బభ్రామ ప్రాప్త్యాశయేతిభావః- ఏతేన చాపలాఖ్యస్సంచారిభావఉక్తః, చాపలంత్వనవస్థానమితి లక్షణాత్.

పద్యాభ్యాంనృపస్సంచరమాణఏవ చిరం పరిభ్రమ్యకథంకథంచిత్,
విదర్భరాజప్రభవానివాసం ప్రాసాద మభ్రంకషమాససాద. 57

పద్యాభ్యమితి. ఏషనృపః పద్యాభ్యాం సంచరమాణోగచ్ఛన్ సముత్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదం, చిరంపరిభ్రమ్యకథం కథంచిత్పాదచార క్లేశాదతికృచ్ఛ్రేణ విదర్భరాజః ప్రభవః కారణంయస్యాస్తస్యాః వైదర్భ్యాః నివాసం అభ్రంకషమిత్యభ్రంకష మత్యున్నతం - సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష ఇతి ఖచ్ప్రత్యయేముమాగమః, ప్రాసాదం సౌధమాససాద.

సఖీశతానాం సరసైర్విలాసై స్స్మరావరోధభ్రమ మావహంతీం,
విలోకయామాస సభాంసభైమ్యా స్తస్య ప్రతోళీమణివేదికాయామ్.

సఖీతి. సనల స్తస్య ప్రాసాదస్య ప్రతోళ్యాం ప్రాంగణే యా మణివేదికాతస్యాం సఖీశతానాం సరసైస్సానురాగై ర్విలాసై ర్లీలాభిః స్మరావరోధభ్రమమావహంతీం కామాంతఃపురభ్రాంతికరీం భైమ్యాస్సభామాస్థానీం విలోకయామాస.

కంఠః కిమస్యాః పికవేణువీణా స్తిస్రోజితా స్సూచయతిత్రిరేఖః,
ఇత్యంతరస్తూయతకాపి యత్ర నలేనబాలా కలమాలపంతీ. 59

అథకంఠఇత్యాదిభిః చతుర్దశభిస్తాం సభాంవర్ణయతి. కంఠఇతి. యత్రసభాయాం కలంమధురమాలపంతీ కాపిబాలా-నలేన-తిస్రోరేఖాయస్యస త్రిరేఖః అస్యాః కంఠః పికవేణువీణా స్తిస్రోజితాస్సతీః సూచయతికిమితి అంతరంతఃకరణే అస్తూయతస్తుతా అత్రకంఠరేఖాత్రయస్య విశేషణగత్యాపికాదిత్రయ విజయసూచకత్వోత్ప్రేక్షాహేతుత్వాత్ కావ్యలింగసంకీర్ణేయముత్ప్రేక్షా.

ఏతంనలంతందమయంతిపశ్య త్యజార్తిమిత్యాళికులప్రబోధాన్,
శ్రుత్వాసనారీకరవర్తిశారీముఖాత్స్వమాశంకతయత్రదృష్టం. 60

ఏతమితి. సనలోయత్రసభాయాం - నారీకరవర్తిశారీముఖా త్కాంతాకరగతశారికాముఖాత్ - హేదమయంతి - తమేతంనలంపశ్యఆర్తింపీడాం త్యజ ఇత్యేవం

రూపాన్ ఆలికులప్రబోధాన్ ఆలికులస్య సఖీజనస్య ప్రబోధ్యతే ఏభిరితి ప్రబోధాః తాన్ ఆశ్వాసనోక్తీః-కరణేఘఞ్ప్రత్యయః, శ్రుత్వాస్వమాత్మానం దృష్టమాశంకత - తంనలంపశ్యేతి నిర్దేశాదేతాభిర్దృష్టోస్మీతి శంకితవా నిత్యర్థః-శారీవాక్యేనారీవాక్యభ్రమాదితిభావః-అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతఇతి వస్తునాలంకారధ్వనిః.

యత్రైకయాలీకనలీకృతాలీ కంఠే మృషాభీమభవీభవంత్యా,
తద్దృక్పథేదోహలికోపనీతా శాలీనమాధాయిమధూకమాలా. 61

యత్రేతి. యత్రసభాయాం - తద్దృక్పథేనలదృష్టిపథే - మృషాభీమభవాఆరోపిత భైమీఅతయాతయాభవంత్యాఏకయాసఖ్యాఅలీకనలః ఆరోపితనలః అసఃసకృతా అలీకనలీకృతాతస్యాః ఆళ్యాస్సఖ్యాః కంఠేదోహలికయాధాత్ర్యా ఉపనీతా మధూకమాలా శాలీనం లజ్జామంథరం యథాతథా ఆధాయిఆహితా దధాతేః కర్మణిలుఙ్ ఆతోయుక్చిణ్కృతోరితియుగాగమః, ఏతేనభైమ్యా స్స్వయంవరత్వాగానలైకతానత్వంచ వ్యక్తం సదస్యజీవాతురాసీదిత్యర్థః.

చంద్రాభమాభ్రింతిలకందధానా తద్వన్నిజాస్యేందుకృతానుబింబమ్,
సఖీముఖేచంద్రసమే ససర్జ చంద్రానవస్థామివకాపియత్ర. 62

చన్ద్రాభమితి. యత్రసభాయాంకాపికాంతా - చంద్రాభంచంద్రనిభం అభ్రిమభ్రికవికారం తిలకంచంద్రసమే సఖీముఖే తద్వతా అభ్రితిలకవతా నిజాస్యేందునాకృతమనుబిమ్బం ప్రతిబింబంయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథాదధానారచయంతీ చంద్రానవస్థాంససర్జేవేత్యుత్ప్రేక్షా, అత్రతిలకక్రియోత్పత్తౌ స్వచ్ఛద్రవ్యతయా పరస్పరాభిముఖావస్థితదర్పణవదితరేతరాభ్రితిలక సంక్రాంతేతరేతరతిలక చంద్రపరంపరానంత్యాదనవస్థా తథాపిక్రియానిష్పత్తిశ్చేతిచిత్రమితిభావః.

దళోదరేకాంచనకైతకస్య క్షణాన్మషీభావుకవర్ణరేఖమ్,
తస్యైవయత్ర స్వమనంగలేఖం లిలేఖభైమీనఖలేఖినీభిః. 63

దళేతి. యత్రసభాయాం భైమీకాంచనకైతకస్య స్వర్ణకేతకీసుమస్యదళోదరే పత్రమధ్యేక్షణాత్ ఝుడితిమషీభావుకాశ్శ్యామీభవంత్యః వర్ణరేఖాఅక్షరవిన్యాసాయస్మిన్ తం - తస్యనళస్యైవకృతేస్వంస్వకీయం అనంగలేఖం కామసందేశం నఖైరేవలేఖినీభిః ఖటికాభిః లిలేఖ.

విలేఖితుం భీమభువోలిపీషు సఖ్యాతివిఖ్యాతిభృతాపి యత్ర,
అశాకిలీలాకమలంనపాణి మపారికర్ణోత్పలమక్షినైవ. 64

విలేఖితుమితి. యత్రసభాయాంలిపీషు చిత్రకర్మసు కృదికారాదక్తినోవాఙీష్వక్తవ్యః, అతివిఖ్యాతిభృతా అతిచతురయాపీత్యర్థః,సఖ్యాభీమభువోభైమ్యాః లీలా

కమలంవిలేఖితుం అశాకి భావేలుఙ్. శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః - పాణింతునాశాకి - తథాకర్ణోత్పలం విలేఖితుమపారిపర్యాప్తం పూర్వవల్లుఙ్ - పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితితుమున్ప్రత్యయః, అక్షితునాపార్యేవ సర్వోపమానాతీతత్వాత్తల్లావణ్యస్యేతిభావః.

భైమీముపావీణయదేత్యయత్ర కలిప్రియస్య ప్రియశిష్యవర్గః,
గంధర్వవధ్వ స్స్వరమధ్వరీణ తత్కంఠనాళైకధురీణవీణాః. 65

భైమీమితి. యత్రసభాయాం గంధర్వవధ్వోగంధర్వాంగనాఏవ - కలిప్రియస్య ప్రియకలహస్యనారదస్య - వాప్రియస్యేతి బహువ్రీహౌ ప్రియశబ్దస్యపరనిపాతః, ప్రియశిష్యవర్గః స్వరఏవమధుక్షౌద్రంతేనారీణమరిక్తంపూర్ణమితియావత్, ల్వాదిభ్యశ్చేతినిష్ఠానత్వేణత్వే, తేనతస్యాభైమ్యాః కంఠనాలేనసహ ఏకధురాంవహంతీత్యేకధురీణాస్సమానాఇత్యర్థః, ఏకధురాల్లుక్చేతిఖప్రత్యయః - తావీణాయస్యససన్నేత్యాగత్య భైమీముపావీణయత్ వీణయాఉపగాయతిస్మ-సత్యాపపాశేత్యాదినాణిచిలఙ్, గానవిద్యాయాంగంధర్వీణామప్యుపాస్యాభైమీత్యర్థః.

నావాస్మరఃకింహారభీతిగుప్తేః పయోధరేఖేలతి కుంభఏవ,
ఇత్యర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబికుచాసఖీయత్ర సఖీభిరూచే. 66

నావేతి. యత్రసభాయాంఅర్ధచంద్రాభనఖాంకచుంబీ అర్ధచంద్రాకార నఖక్షతభాక్కుచోయస్యాస్సాసఖీ-స్మరః-హరభీత్యాగుప్తేః- గుప్త్యర్థమిత్యర్థః-సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, పయసాం క్షీరాణాం నీరాణాంచధరః పయోధరః కుచః. ని. పయస్స్యాత్ క్షీరనీరయోరితివిశ్వః, తస్మిన్నేవకుంభ ఇతి వ్యస్తరూపకం - నావానఖాంకేనైవేతిశేషః ఖేలతి దాహపరిహారాయ విహరతి కిమితిరూపక సంకీర్ణోత్ప్రేక్షా - ఇతిసఖీభిరూచే ఉక్తా.

స్మరాశుగీభూయ విదర్భసుభ్రూవక్షోయదక్షోభి ఖలుప్రసూనైః,
స్రజంసృజంత్యా తదశోధితేషు యత్రైకయాసూచిశిఖాంనిఖాయ.

స్మరేతి. ప్రసూనైః కుసుమైః స్మరాశుగీభూయ కామబాణాభూత్వావిదర్భసుభ్రువో వైదర్భ్యాః వక్షోహృదయమక్షోభి క్షోభితం ఖల్వితియత్ తత్ క్షోభణవైరం యత్రసభాయాంతేషు ప్రసూనేషు సూచిశిఖాం సూచ్యగ్రం నిఖాయ నికుట్యస్రజంమాలాం సృజంత్యా రచయన్త్యా ఏకయా కయాచిత్కాంతయా అశోధినిర్యాతితం, హృదయచ్ఛేదినాం హృదయచ్ఛేదఏవ ప్రతీకార ఇతిభావః.

యత్రావదత్తా మతిభీయభైమీ త్యజత్యజేదం సఖిసాహసిక్యం,
త్వమేవకృత్వా మదనాయదత్సే బాణాన్ప్రసూనాని గుణేనసజ్జాన్.

యత్రేతి. యత్రసభాయాంతాం ప్రసాధికాం సఖీం - భైమీ అతిభీరు అత్యంతంభీత్వా భీధాతోః క్త్వాల్యబాదేశః, అవదత్ కిమితి హేసఖి ఇదం సహసావర్తత ఇతిసాహసికః అవిమృశ్యకారీ - ఓజస్సహోంభసా వర్తత ఇతిఠక్, తస్యకర్మ సాహసిక్యం - బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః - త్యజత్యజ కుతః త్వమేవ ప్రసూనాన్యేవ బాణాన్ గుణేనతంతునాజ్యయాచ. ని. గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితివైజయంతీ, సజ్జాన్ సక్తాన్ కృత్వామదనాయ దత్సేదదాసి తదేతత్స్వతఏవ దహతోవహ్నేర్వాయునా సంధుక్షణమితిభావః.

ఆలిఖ్యసఖ్యాః కుచపత్రభంగీ మధ్యేసుమధ్యా మకరీంకరేణ,
యత్రావదత్తామియమాలియానం మన్యే త్వదేకావళినాకనద్యాః.

ఆలిఖ్యేతి. యత్రసభాయాం సుమధ్యా కాపికాంతా సఖ్యాః కుచయోః పత్రభంగీనాం పత్రచరనానాం మధ్యేమకరీంకరేణాలిఖ్యతాం సఖీమవదత్ కిమితి హే ఆళిసఖిఇయం మకరీత్వదేకావలేరేవ నాకనద్యా మందాకిన్యా ఇతిరూపకం - యానంవాహనం మకరీవాహనా గంగేతిప్రసిద్ధిః, మన్యేశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం, తస్యాశ్చోక్తరూపకేణ సంకరః.

తామేవసాయత్రజగాదభూయః పయోధియాదః కుచకుంభయోస్తే,
సేయంస్థితా తావకహృచ్ఛయాంక ప్రియాస్తువిస్తారయశః ప్రశస్తిః.

తామితి. యత్ర సాపూర్వోక్తా ప్రసాధికాతామేవ సఖీం భూయోజగాద - కిమితి పయోధేర్యాదో జలగ్రాహః సముద్ర సంభవేత్యర్థః కిఞ్చతావకస్య హృచ్ఛయస్య మకరధ్వజస్యాంకో మకరస్తస్య ప్రియాదయితా తేతవకుచకుంభయోః స్థితా సేయం మకరీవిస్తారయశస్తయోశేవపరిణాహకీర్తేః ప్రశస్తిః స్తుతివర్ణావళిరస్తు.

శారీంచరంతీంసఖిమారయైనా మిత్యక్షదాయేకథితే కయాపి,
యత్రస్వఘాతభ్రమభీరుశారీ కాకూత్థసాకూతహసస్సజజ్ఞే. 71

శారీమితి. యత్రసభాయాం సనలః కయాపి కితవయేతిశేషః హేసఖి ఏనాం చరంతీం శారీమక్షోపకరణం దారువికారం శారికాఖ్యాం శకుంతికాంచ. ని. శారీత్వక్షోపకరణే తథా శకునికాంతర ఇతివిశ్వః మారయప్రహర - ఇతి అక్షదాయే అక్షాః పాశకాః. ని. అక్షాస్తుదేవనాః పాశకాశ్చత ఇత్యమరః - తేషాంసంబంధీదాయోదానం శారీప్రక్షేప విశేషః. ని. దాయోదానే యౌతకాదిధనేవిత్తేచ పైతృక ఇతివైజయంతీ, తస్మిన్కథితే స్వఘాతే ఆత్మమారణేభ్రమేణ భ్రాంత్యాభీరోర్భీతాయాః శార్యాః శారికాయాః కాక్వావికృతస్వరేణ ఉత్థః ఉత్థితః - సాకూతో భావగర్భః హాసోహాసోయస్యసః స్వనహాసో ర్వేతివికల్పాదప్ప్రత్యయః, జజ్ఞేజాతః.

భైమీసమీపేసనిరీక్ష్యయత్ర తాంబూలజాంబూనదహంసలక్ష్మీమ్,
కృతప్రియాదూత్యమహోపకారమరాళమోహాద్రఢిమానమూహే.

భైమీతి. యత్రసభాయాంసః నలోభైమీసమీపే తాంబూలస్య జాంబూనదహంసోహిరణ్మయహంసోహంసాకారః కరండఃతస్య లక్ష్మీంనిరీక్ష్య కృతఃప్రియాయాః భైమ్యాదూత్యమేవ మహోపకారోయేన తస్మిన్ మరాళేహంసే మోహస్యభ్రమస్యద్రఢిమానం దార్ఢ్యం రఋతోహలాదేర్లఘోరితిఋకారస్యరేఫాదేశః, ఊహేఊధవాన్ వహేఃకర్తరిలిట్ వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణమ్.

తస్మిన్నియంసేతి సఖీసమాజే నలస్యసందేహ మథవ్యుదస్యన్,
అపృష్టఏవస్ఫుటమాచచక్షే సకోపిరూపాతిశయస్స్వయంతామ్. 73

తస్మిన్నితి. అథసభావలోకనానంతరం తస్మిన్సఖీసమాజే నలస్యసందేహం కావాత్రభైమీతి సంశయంవ్యుదస్యన్ సప్రసిద్ధః కోపిరూపాతిశయ స్సౌందర్యవిశేషః స్వయమపృష్టఏవ తాం భైమీంసాభైమీ ఇయమితి స్ఫుటమాచచక్షే ఆచఖ్యౌ, విశ్వాతిశాయి సౌందర్యసాక్షాత్కారాదియం దమయంతీతి నిశ్చికాయేత్యర్థః.

భైమీవినోదాయముదాసఖీభి స్తదాకృతీనాం భువికల్పితానాం,
నాతర్కిమధ్యేస్ఫుటమప్యుదీతం తస్యానుబింబంమణివేదికాయాం.

భైమీతి. భైమ్యావినోదాయ ఔత్సుక్యాపనోదాయముదా కౌతుకేన సఖీభిర్భువిభూతలే కల్పితానాం తస్యనలస్యాకృతీనాం ప్రతికృతీనాం మధ్యేమణివేదికాయాం స్ఫుటముదీతమపి తస్యనళస్య అనుబింబం నాతర్కినతర్కితం - తత్రాపిస్వకల్పితాకృతి సామ్యాదితిభావః, అతఏవ - సామాన్యాలంకారః తేనచభ్రాంతిమాన్ వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

హుతాశకీనాశజలేశదూతీర్నిరాకరిష్ణోఃకృతకాకుయాచ్ఞాః,
భైమ్యావచోభిస్సనిజాంతదాశాం న్యవర్తయద్దూరమపిప్రయాతామ్.

హుతాశేతి. కృతాః కాక్వాయాచ్ఞాః ప్రార్థనాయాభిస్తాః చిత్తచాలన చతురోక్తిరిత్యర్థః హుతాశకీనాశజలేశాః వహ్నియమవరుణాః. ని. ప్రేతపతిః పితృపతిశ్చకీనాశఇతిహలాయుధః. తేషాందూతీః నిరాకరిష్ణోః పరిహరంత్యాః-అలంకృఞిత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః నలోక్త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాద్ద్వితీయా-భైమ్యాః వచోభిస్సనలో దూరం ప్రయాతాం ఇంద్రాదికపటేన లుప్తప్రాయామపి నిజాంస్వకీయాం తదాశాం భైమీతృష్ణాం న్యవర్తయత్ నివర్తితవాన్, పునస్తత్ప్రాప్త్యాశామకార్షీదిత్యర్థః.

విజ్ఞప్తిమంతస్సభయస్సభైమ్యాం మధ్యేసభంవాసవశంభలీయాం,
సంభావయామాస భృశంకృశాశస్తదాళిబృందై రభినంద్యమానాం,

విజ్ఞప్తిమితి. సనలోసభాయాః మధ్యే మధ్యేసభం సభామధ్యఇత్యర్థః-పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావే నపుంసకహ్రస్వత్వే-తదాళిబృందైః భైమీసఖీసంఘైరభినంద్యమానాం శ్లాఘ్యమానాం వాసవశంభళీయా మింద్రదూతీసంబంధినీం, కామినో స్సంధాత్రీశంభళీ. ని. కుట్టినీశంభళీ సమేఇత్యమరః, భైమ్యాంవిషయేవిజ్ఞప్తిం వక్ష్యమాణాం విజ్ఞాపనాం అంతఃసభయః ఇంద్రగౌరవాదంగీకరిష్యతీతి బిభ్యదేవేత్యర్థః అతఏవకృశాశః శిథిలభైమీప్రాప్త్యాశశ్వసన్-భృశం సంభావయామాస అత్యంతావధానేన శుశ్రావేత్యర్థః, విజ్ఞప్తి మితి క్తిన్ ప్రత్యయశ్చింత్యః, ణ్యాసశ్రంథోయుజితి తదపవాదతయాయుచో విధానాత్, 'అతఏవ, జ్ఞప్తివిజ్ఞప్తి పశ్యానాః, ఇత్యపశబ్దేషు పరిగణితం, తథాప్యభియుక్త ప్రయోగోదుర్వార ఇతిసిద్ధమ్.

లిపిర్నదైవీసుపఠాభువీతి తుభ్యంమయి ప్రేషితవాచికస్య,
ఇంద్రస్యదూత్యాం రచయప్రసాదం విజ్ఞాపయన్త్యా మవధానదానం.

లిపిరితి. దైవీలిపిర్దేవలిపిః భువిభూలోకే సుపఠాపఠితుంశక్యా - ఈషద్ధురిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః-నేతిహేతోస్తుభ్యం, వ్యాహృతార్థా వాగ్వాచికం సందేశవాక్యం. ని. సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః- వాగ్వోవ్యాహృతార్థాయామితిఠక్, తత్ప్రేషితం యేనతస్య ఇంద్రస్యదూత్యాం మయివిజ్ఞాపయంత్యాం అవధానస్యైకాగ్రస్యదానమేవ ప్రసాదంరచయ అనుగ్రహంకురు.

సలీలమాలింగనయోపపీడ మనామయంపృచ్ఛతివాసవస్త్వామ్,
శేషస్త్వదాశ్లేషకథావినిద్రైస్తద్రోమభిస్సందిదిశేభవత్యై. 78

సలీలమితి. హేభైమి - వాసవస్త్వాం సలీలం సవిలాసం ఆలింగనయా ఆలింగనేన - ఆఙ్పూర్వాల్లింగయతే శ్చురాదికాత్, ణ్యాసశ్రంథో యుజితియుచ్ ఉపపీడముపీడ్య గాఢమాలింగ్య, సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్ష ఇత్యత్ర చకారాత్తృతీయాన్త ఉపపదే ణముల్ప్రత్యయః - తృతీయాప్రభృతీ న్యన్యతరస్యామితి వికల్పాదసమాసః, అనామయంపృచ్ఛతి. శ్లో. క్షత్రబంధుమనామయమిత్యస్మరణాదితిభావః - శేషః కార్యశేషస్తు త్వదాశ్లేషకథయా పూర్వోక్తత్వ దాలింగన ప్రసంగేన వినిద్రైర్హృషితైస్తస్యేంద్రస్యరోమభిర్భవత్యై సందిదిశే సందిష్టః, కర్మణిలిట్ త్వదాలింగన ప్రార్థనైవానంతరవక్తవ్యః కార్యశేషోపీతిభావః.

యఃప్రేర్యమాణోపి హృదామఘోన
స్త్వదర్థనాయాం హ్రియమాపదాగః,
స్వయంవరస్థానజుషస్తమస్య
బధానకంఠంవరణస్రజైవ. 79

యఇతి. హేభైమి మఘోన ఇంద్రస్యయః కంఠస్త్వదర్థనాయాం విషయేహృదా ప్రేర్యమాణోపి హ్రియమేవా గోపరాధమాపత్ హీనస్యాధికం ప్రతియాచ్ఞా సంకోచోప్యపరాధ ఏవేతిభావః - స్వయంవరస్థానజుషః స్వయంవరాయాగతస్య క్విప్, అస్యేంద్రస్య తమపరాధినం కంఠంవరణస్రజా భర్తృవరణమాలికయైవ బధాన ఈదృశాపరాధినామీదృగ్బంధ ఏవదణ్డఇతిభావః సర్వథాలజ్జాం విహాయ ప్రార్థనాంకుర్వతోమహేంద్రస్య మనోరథపూరణం కార్యమితి తాత్పర్యార్థః.

నైనంత్యజక్షీరధిమంథనాద్యై రస్యానుజాయోద్గమితామరైఃశ్రీః,
అస్మైవిమథ్యేక్షురసోదమన్యాంశ్రామ్యంతునోత్థాపయితుంశ్రియంతే.

నేతి. హేభైమి - ఏనమింద్రంనత్యజ, తథాహి - యైరమరైః అస్యేంద్రస్య అనుజాయ ఉపేంద్రాయ తాదర్థ్యే చతుర్థీ - క్షీరాణిధీయంతేస్మిన్నితి క్షీరధిః క్షీరోదధిః కర్మణ్యధికరణే చేతికిప్రత్యయః, తస్యమంథనా దుపాయాత్ మంథతే ర్భావాదికస్యేదిత్వాన్నుమాగమః, శ్రీః రమా ఉద్గమితా ఉత్థాపితా తేఅమరాః అస్మై ఇంద్రాయ పూర్వవచ్చతుర్థీ, ఇక్షురస ఏవోదకం యస్యతం ఇక్షురసోదకం సాముద్రం ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా మిత్యుదాదేశః- విమథ్యమథిత్వా అన్యాం శ్రియం ఉత్థాపయితుం నశ్రామ్యంతు నప్రయస్యంతు - ద్వితీయయాశ్రియా త్వయైవ ఉపేంద్రవదింద్రస్యాపి లక్ష్మీపతి త్వేతయో రవైషమ్యాయ దేవానాం లక్ష్మ్యంతర సంపాదనప్రయాసో నస్యాదితిభావః, అత్రామరాణాం లక్ష్మ్యంతరోత్పాదన ప్రయత్నా సంబంధేపితత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః.

లోకస్రజిద్యౌ ర్దివిచాదితేయా అప్యాదితేయేషు మహాన్మహేంద్రః,
కింకర్తుమర్థీయదిసోపిరాగా జ్జాగర్తికస్త్యాకిమతః పరాపి. 81

లోకేతి. లోకస్రజి స్వర్గాదిలోక పఙ్క్త్యాం-ద్యౌః స్వర్గోమహతీ దివిచ అదిత్యా అపత్యాని పుమాంస అదితేయాః దేవాః మహాంతః కృదికారాద క్తిన ఇతిఙీషంతాత్ స్త్రీభ్యోఢక్, అదితేయేష్వపి మహేంద్రోమహాన్ సమహేంద్రోపి రాగాత్కింకర్తుం సేవితుమర్థీ ఇచ్ఛుర్యది కింశబ్దస్యాస్యచాదిగణపఠితస్యనిపాతత్వాద్ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః, అర్థయతేరిచ్ఛార్థత్వాత్సమానకర్తృకేషు తుమున్ ఇతితుమున్, అతోస్మాదింద్రసేవ్యత్వాత్పరాకస్త్యాపి ఉత్కృష్టాపస్థాచ జాగర్తిస్ఫురతికిం నజాగర్తీత్యర్థః అత్ర లోకాదిషుపూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరస్యోత్కర్షోక్తేస్సారాలంకారః,ఉత్తరోత్తరముత్కర్ష స్సారఇతిలక్షణాత్.

పదంశతేనాపమఖైర్యదింద్ర స్తస్మైసతేయాచనచాటుకారః,
కురుప్రసాదంతవలంకురుష్వ స్వీకారకృద్భ్రూనటనక్రమేణ. 82

పదమితి. ఇంద్రః శతేన మఖైః మఖశతేన యత్పదమింద్రత్వలక్షణం స్థానమాప ప్రాప - స ఇంద్రస్తస్మై పదాయ తత్పదస్వీకారాయేత్యర్థః - తేతవ యాచనేన ప్రార్థనయా చాటుకారః ప్రియంవదః జాత ఇతి శేషః - నశబ్దశ్లోకేత్యాదినా టప్రత్యయనిషేధాత్కర్మణ్యణ్, ప్రసాదమనుగ్రహం కురు తదైంద్రం పదం స్వీకారకృతా అంగీకారవ్యంజకేన భ్రూనటనక్రమేణ భ్రూవిక్షేపవ్యాపారేణ అలంకురుష్వ.

మందాకినీనందనయోర్విహారే దేవే భవేద్దేవరి మాధవే చ,
శ్రేయశ్శ్రియాం యాతరి యచ్చ సఖ్యాం తచ్చేతసా భావిని భావయ త్వం.

మందాకినీతి. భావయతీతి భావిని విచారచతురే భైమి మందాకినీనందనయోర్విహారే క్రీడాయాం మాధవే దేవే ఉపేంద్రే దేవరి భర్తృభ్రాతరి సతి. ని. స్యాలాస్స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః స్వామినో దేవృదేవరౌ ఇత్యమరః, దివేరృ ఇతి ఋప్రత్యయః - శ్రియాం శ్రీదేవ్యాం యతత ఇతి యాతా తస్యాం యాతరి దేవృభార్యాయాం. ని. భార్యాస్తు భ్రాతృవర్గస్య యాతరస్స్యుః పరస్పరమిత్యమరః - యతేర్వృద్ధిశ్చేతి ఋన్ప్రత్యయః, సఖ్యాం చ సత్యాం యచ్ఛ్రేయో మహోత్కర్షః భవేత్ తత్ త్వం చేతసా భావయ విచారయ అయాచితోపనతం మహచ్ఛ్రేయో న పరిహర్తవ్యమిత్యర్థః, అత్ర మందాకినీ నందనవిహారక్రియాయాః మాధవదేవృకత్వ శ్రీయాతృకత్వ గుణయోశ్చ సామస్త్యేన యౌగపద్యాత్సముచ్చయాలంకారభేదః. శ్లో. గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృత ఇతి లక్షణాత్.

రజ్యస్వ రాజ్యే జగతామితీంద్రాద్యాచ్ఞాప్రతిష్ఠాం లభసే త్వమేవ,
లఘూకృతస్వం బలియాచనేన తత్ప్రాప్తయే వామనమామనంతి.

రజ్యస్వేతి. హే భైమి - జగతాం రాజ్యే త్రైలోక్యాధిపత్యే రజ్యస్వ అనురక్తా భవ ప్రార్థనాయాం లోట్ రంజేః స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదం - ఇత్యేవం రూపాం యాచ్ఞాం ప్రార్థనామేవ ప్రతిష్ఠాం గౌరవమింద్రాత్త్వమేవ లభసే తథాహి తస్య త్రైలోక్యరాజ్యస్య ప్రాప్తయే లాభాయ బలేర్వైరోచనస్య యాచనేన లఘూకృత మల్పీకృతం స్వమాత్మా యేన తం విష్ణుమపీతి శేషః వామనం హ్రస్వం లఘుం చామనంతి, యదర్థం విష్ణోరపి యాచ్ఞాలాఘవం ప్రాప్తం తదాహూయ దీయతే తవేంద్రేణేత్యహో తే భాగధేయమిత్యర్థః, వ్యతిరేకేణ దృష్టాంతాలంకారః.

యానేవ దేవాన్నమసి త్రికాలం న తత్కృతఘ్నీకృతిరౌచితీ తే,
ప్రసీద తానప్యనృణాన్విధాతుం పతిష్యతస్త్వత్పదయోస్త్రిసంధ్యమ్.

యానితి. హే భైమి యానేవ దేవానింద్రాదీన్ - త్రయః కాలాః యస్మిన్కర్మణి తత్ త్రికాలం యథా తథా - నమసి త్రిసంధ్యం నమస్కరోషీత్యర్థః - తేషాం దేవానాం కృ

తఘ్నీకృతిస్తదీయప్రత్యుపకారపరిహారేణ కృతఘ్నీకరణం తే తవ ఔచితీ ఔచిత్యం న - తిసృణాం సంధ్యానాం సమాహారస్త్రిసంధ్యం - సంధ్యాత్రయేపీత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వం - త్వత్పదయోః పతిష్యతః తాన్ దేవానప్యనృణాన్ విధాతుం ప్రతిప్రణామస్వీకారేణ అనృణాన్కర్తుం ప్రసీద ఇంద్రం వృణీష్వేత్యర్థః.

ఇత్యుక్తవత్యా విహితాదరేణ భైమీగృహీతా మఘవత్ప్రసాదః,
స్రక్పారిజాతస్య ఋతే నలాశాం వాసైరశేషామపుపూరదాశామ్.

ఇతీతి. ఇత్థముక్తవత్యా శక్రదూత్యా - ఆదరేణ విహితా సమర్పితా భైమ్యా గృహీతా స్వీకృతా మఘవతః ప్రసాదోనుగ్రహభూతా నత్వవతంసత్వే నాభిమతేతి భావః, పారిజాతస్య స్రజ్మాలికా నలస్యాశాం తృష్ణాం దిశం చ ఋతే వినా తస్యానస్య విపరీతకరత్వాదితి భావః. ని. ఆశా తృష్ణాదిశోరితి విశ్వః, యద్యపి - అన్యారాదితర్తే ఇతి ఋతే శబ్దయోగే పంచమ్యేవ విహితా తథాపి మతాంతరే ద్వితీయాప్యస్తీత్యాహుః - తథా ఫలతి పురుషారాధనమృత ఇతి ప్రయోగశ్చ - అశేషామాశాం దిశం సర్వా అపీత్యర్థః, జాతావేకవచనం - వాసైర్నిజవాసనాభిరపుపూరత్పూరితవతీ, పూర పూరణ ఇతి చౌరాదికస్య ధాతోర్లుఙి ణిలోపిత్వాన్నగ్లోపిశాస్వృదితామిత్యుపధాహ్రస్వనిషేధః - అభ్యాసహ్రస్వః, * ద్వయోరప్యాశయోరభేదాధ్యవసాయా ద్వినోక్తిర్న్వ్యాఖ్యా.

ఆర్యే విచార్యాలమిహేతి కాపి యోగ్యం సఖి స్యాదితి కాచనాపి,
ఓంకార ఏవోత్తరమస్తు వస్తు మంగళ్యమత్రేతి చ కాప్యవోచత్. 87

ఆర్యేతి. ఆర్యే భైమి ఇహేంద్రవరణే విచార్య అలం విచారో న కర్తవ్య ఇతి కాపి సఖీ అవోచత్ సఖి భైమి యోగ్యమిదం యుక్తం స్యాదితి కాచనాప్యవోచత్ అత్ర ఓంకారోంగీకార ఏవ మంగళ్యముత్తర ముత్తరరూపం వస్త్వస్త్వితి చ కాప్యవోచత్.

అనాశ్రవా వః కిమహం కదాపి వక్తుం విశేషః పరమస్తి శేషః,
ఇతీరితే భీమజయా న దూతీ మాలిం గదాలీశ్చ ముదామియత్తా. 88

అనాశ్రవేతి. హే సఖ్యః అహం కదాపి వో యుష్మాకం అనాశ్రవా అవచనకారిణీ కిం పరం కిం వక్తుం విశేషశ్శేషోక్తిం వక్తవ్యశేషః కశ్చిదస్తీత్యర్థః, ఇతి భీమజయా భైమ్యా ఈరితే ఉక్తే సతి దూతీమింద్రదూతీం ఆలీః భైమీ సఖీశ్చ ముదామియత్తా మితి

* నాయం ధాతురుపలభ్యతే ధాతుపాఠే, తస్మాదస్యోపపత్తిశ్చింత్యా సుధీభిః.

శ్చాలింగనప్రాపత్ స్వోక్తమంగీకృత్య తత్ర కించిద్వరదాన మపేక్షత ఇతిభ్రాం త్యాతాసాం మహానానందోభూదిత్యర్థః.

> భైమీమించదూత్యంచనకించిదాప మితిస్వయంభావయతోనలస్య,
> ఆలోకమాత్రాద్ద్యుదితన్ముఖేందో ర్భభూన్న భిన్నంహృదయారవిందం.

భైమీమితి. భైమీంచదూత్యంచ కించిత్కించనతయోరేకంచ – నాపంనప్రాపం – అప్నొ తేర్లజిమిప్, శ్రీరత్నలాభోమాభూత్పరోపకారోపి నసిద్ధఇత్యర్థః, ఇతి స్వయమాత్మనిభావయతో భైమీచిత్తచలనభ్రాంత్యాచింతయతో నలస్యహృదయమే వారవిందం తన్ముఖేందోః భైమీముఖచంద్రస్యాలోకమాత్రా ద్దర్శనమాత్రా త్ప్రకాశ మాత్రాచ్చ. ని. ఆలోకాదర్శనోద్యోతా విత్యమరః, భిన్నంవిదీర్ణంవికసితంచనాభూ ద్యది నాభూత్కిం తదాతన్ముఖదర్శనాదనయా విశ్వాస్యహతోస్మీతివిదీర్ణ హృదయో భూదిత్యర్థః, ఇందుప్రకాశాత్కథమరవిందవికాస ఇతి విరోధశ్చధ్వన్యతే.

> ఈషత్స్మితక్షాళితసృక్విభాగా దృక్సంజ్ఞయావారితతత్తదాళిః,
> పరిజానమసత్కృత్యతమైవశక్రం తాంభీమభూరుత్తరయాంచకార.

ఈషదితి. భీమభూః భైమీ ఈషత్స్మితేన మందహాసేన క్షాళితౌధౌతౌసృక్విణీఓష్ఠప్రాంతావేవ భాగౌయయాసాసతీ. ప్రాంతావోష్ఠస్యసృక్విణీఇత్యమరః, దృక్సంజ్ఞయైవవారితానిషిద్ధాస్తాస్తాః పూర్వోక్తవిరుద్ధప్రలాపిన్యః ఆళయస్సఖ్యః యయాసాచ సతీతయేంద్రదూతీదత్తయా ప్రజాసహైవ వృద్ధోయూనేతినూత్రకార ప్రయోగాదేస జ్ఞాపకాత్సహశబ్దాప్రయోగేపి సహార్థేతృతీయా, శక్రంనమస్కృత్య ప్రజంశక్రంచనమస్కృత్యేత్యర్థః, నతుతామవతంసీకృత్య – తచ్చనలస్యజీవాతురితిభావః–తామింద్రదూతీ ముత్తరయాంచకార ఉత్తరమాచష్ట తత్కరోతితదాచష్ట ఇతిణిచిలిట్.

> స్తుతౌమఘోనస్త్యజసాహసిక్యంవక్తుంకియత్తం యదివేదవేదః,
> పృథోత్తరంసాక్షిణివృత్తుస్సన్నృణా మజ్ఞాతృవిజ్ఞాపి మమాపితస్మిన్.

స్తుతావితి. హేదూతిమఘోనఇంద్రస్య స్తుతౌవిషయే సాహసిక్యం సాహసమవిమృశ్యకారిత్వంత్యజ – నస్తుహీత్యర్థః–కుతః–అశక్యత్వాదిత్యాహ, తంశక్రం కియదల్పం వక్తుం వేదయతీతివేదః సయదిశ్రుతి రేవవేత్తినాన్యః అతస్తుతే ర్విరమేతిభావః, తర్హి కిమస్యోత్తరం తత్రాహ – నృణాం హృత్సువిషయే సాక్షిణి సాక్షిభూతే సాక్షాద్ద్రష్టరిసంజ్ఞాయామితి ఇని ప్రత్యయః–తస్మిన్ మఘోని అజ్ఞాతృవ్యాన్నజ్ఞాన్ విజ్ఞాపయతి విబోధయతీతి తథోక్తం మమసంబంధ్యుత్తర మపిపృథా అజ్ఞస్యోత్తరాకాంక్షాన సర్వజ్ఞస్యేతిభావః.

> ఆజ్ఞాంతదీమామనుకస్యనామ
> నకారపారుష్యముపైతుజిహ్వా,
> ప్రహ్వాతుతాంమూర్ధ్నినిధాయమాలాం
> బాలాపరాధ్యామివిశేషవాగ్భిః. 92

తథాప్యవినయపరిహారాయ కించిద్విజ్ఞాపయామీత్యాహ. ఆజ్ఞామితి. తదీయామైంద్రీమాజ్ఞామను తా ముద్దిశ్యకస్య నామజిహ్వా నకారోనఇచుచ్చారమేవ పారుష్యముపైతు ప్రతిషేధరాత్ష్యంభజేత్ – నకోపితదాజ్ఞోల్లంఘునసాహసికో స్తీత్యర్థః – కింతు బాలాశిశురహం ప్రహ్వానమ్రాసతీతామాజ్ఞామేవ మాలాంమూర్ధ్నినిధాయ విశేషవాగ్భిరతివాదైరపరాధ్యామి అపరాధం కరోమి సచ బాలచాపలత్వాత్సోఢవ్య ఇతిభావః.

> తపఃఫలత్వేనహరేఃకృపేయ మిమంతపస్యేవజనంనియుంక్తే,
> భవత్యుపాయంప్రతిహిప్రవృత్తా వుపేయమాధుర్యమధైర్యసజ్జి. 93

తపఇతి. తపఃఫలత్వేన ఇంద్రోపాసనారూపస్య తపసః ఫలత్వేనోపలక్షితాఫలభూతేత్యర్థః ఇయం మత్పరిజిఘృక్షారూపాకృపా – హరేరింద్రస్య ఇమంజనం మాం తపస్యేవ పునరపీంద్రోపాసనాయామేవనియుంక్తే – ప్రేరయతి–ప్రోపాభ్యాంయుజేరితి నూత్రే స్వరాద్యంతోపసర్గా దితివక్తవ్య మితివార్తికాదాత్మనేపదం, ననుమహాదేతత్ఫలంప్రాప్తం కింతపసేత్యాశంక్య సత్యంతథేన స్వాయుకత్తుమిత్యాహ, భవతీతి. హియస్మాదుపాయం ప్రతిప్రవృత్తౌ సాధనగోచరప్రవృత్తౌవిషయే ఉపేయస్య సాధ్యస్య మాధుర్యంస్వాదుత్వమేవ అధైర్య మస్థైర్యం సజ్జయతి కారయతీత్యధైర్యసజ్జిభవతి–పునస్సాధనప్రవృత్తిచాపలంకారయతీత్యర్థః, సిద్ధాన్నోపస్కార ప్రవృత్తికల్పేయంప్రవృత్తిరితిభావః.

> శుశ్రూషితాహేతదహంతమేవ పతింముదేపిప్రతసంపదేపి,
> విశేషలేశోయమదేవదేహ మంశాగతంతుక్షితిభృత్తయేహ. 94

ఫలితమాహ. శుశ్రూషితాహఇతి. తత్తస్మాదర్థిత్వాదహంతమింద్రమేవ పతింశుశ్రూషితాహేసేవిష్యే. ని. శుశ్రూషాశ్రోతుమిచ్ఛాయాం. పరిచర్యావధానయోరితివిశ్వః జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన ఇతిశృణోతేస్సన్నంతాత్తఙిలుట్, హాఏతితిథాసస్సకారస్యహకారః, కింతుముదేపిసంతోషాయచ ప్రతసంపదేపి పాతివ్రత్యసంపత్త్యర్థంచ క్షితిభృత్తయా రాజత్వేన ఇహాకస్మింశ్చిన్నరేఅంశేనమాత్రయా ఆగతమనతీర్ణం. శ్లో. అష్టాభిశ్చసురేంద్రాణాం మాత్రాభి ర్నిర్మితో నృప ఇతిస్మరణాత్ – అతఏవ అదేవదేహం

దేవదేహరహితం మానుషవిగ్రహం సంతం నతుసాక్షాదితి శేషః - అయం విశేషలేశోఽప్యేయాన్ భేదః సచసోఢవ్యః అన్యథా మే వ్రతలోపస్స్యాదితిభావః.

అశ్రౌషమిన్ద్రాదరిణీగిరస్తే సతీవ్రతాతిప్రతిలోమతీవ్రాః,
స్వంప్రాగహం ప్రాదిషినామరాయ కింనామతస్మై మనసానరాయ.

కథంవ్రతలోపస్తదాహ. అశ్రౌషమితి. హేఇంద్రదూతి సతీవ్రతస్య పతివ్రతాధర్మస్య అతిప్రతిలోమాః అత్యంతప్రతికూలాః అత ఏవతీవ్రాః దుశ్శ్రవాశ్చతేతవగిరః ఇంద్రే ఆదరిణీ ఆదరవతీ అశ్రౌషం ఇంద్రో మహతీదేవతేతి భయభక్తిభ్యామశ్రౌషం-నతురాగాదితిభావః, శ్రుణోతేర్లుఙిమిప్-కథంతర్హిత్వమేవపతిం భజిష్యామీత్యుక్తం తత్రాహ, ప్రాక్పూర్వమహం స్వమాత్మానం అమరాయ దేవతాత్మనే తస్మై ఇంద్రాయ నప్రాదిషినప్రాదాంనామ. కింతునరాయ నరరూపిణే లరయోరభేదాన్నలరూపాయచ తస్మై మనసా ప్రాదిషి దదాతేర్లుఙితఙ్, స్థాఘ్వోరిచ్చేతీకారః, అతస్సాక్షాదింద్రభజనే మమవ్రతలోపస్స్యాదేవేత్యర్థః.

తస్మిన్విమృశ్యైవవృతేహృదైషా
నైంద్రీదయామామనుతాపికాభూత్,
నిర్వాతుకామంభవసంభవానాం
ధీరంసుఖానామవధీరణేవ. 96

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ నరే హృదాహృదయేన విమృశ్యైవవృతే సతిఇదమేవ సాధ్వితిసమ్యఙ్నిశ్చిత్యైవ వృతేసతీత్యర్థః - ఏషాఐంద్రీ దయాపరిజిఘృక్షా లక్షణాకృపా నిర్వాతుకామం మోక్షుకామం ఇదమేవ సాధ్వితినిశ్చిత్య మోక్షే ప్రవృత్తమిత్యర్థః నిర్వాణమిత్యమరః, ధీరంనిర్వికారచిత్తం విద్వాంసం భవసంభవానాం సుఖానాం అవధీరణా సాంసారికసుఖసన్న్యాస ఇవమామనుతాపికా హా కష్టమసాధుకృతమితి మమ పశ్చాత్తాపకారిణీ నాభూత్ - అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితిషష్ఠీ ప్రతిషేధాత్కర్మణిద్వితీయా.

వర్షేషు యద్భారతమార్యధుర్యా
స్తువంతి గార్హస్థ్యమివాశ్రమేషు,
తత్రాస్మిపత్యుర్వరివస్యయాహం
శర్మోర్మికిమ్మీరితధర్మలిప్సుః. 97

విమృశ్యవృత ఇత్యుక్తమ్ అథైనంవిమర్శప్రకారమేవ శ్లోకచతుష్టయేనాహ-వర్షేష్విత్యాది. ఆర్యధుర్యా ఆర్యశ్రేష్ఠాః - ఆశ్రమేషు బ్రహ్మచర్యాదిషు చతుర్షు గార్హస్థ్యంగృహస్థాశ్రమమివ-వర్షేష్విలావృతాదిషు నవసుయద్భారతంవర్షం స్తువంతిప్రశంసంతి - తత్రభారతవర్షే అహంపత్యుర్వరివస్యయా శుశ్రూషయా. ని. వరివస్యాతుశుశ్రూషేత్యమరః, వరివశ్యతేః క్యజంతా దప్రత్యయాదిత్యకారప్రత్యయేటాప్. శర్మోర్మిభిః సుఖపరంపరాభిః కిమ్మీరితంచిత్రితం తత్సహచరం ధర్మంలిప్సుర్లబ్ధుమిచ్ఛురస్మి. ని. శర్మశాతసుఖానిచఇతి, చిత్రకిమ్మీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బుర ఇతిచామరః.

స్వర్గేసతాంశర్మ పరంనధర్మా భవంతి భూమావిహతచ్చతేచ,
ఇష్ట్యాపితుష్టిస్సుకరాసురాణాం కథంవిహాయత్రయమేకమీహే. 98

నను స్వర్గేపిసుఖధర్మాస్త ఇత్యత ఆహ. స్వర్గఇతి. స్వర్గేసతాం స్వర్గవాసినామిత్యర్థః శర్మపరంసుఖమేవధర్మాస్సుకృతానినభవంతి - ఇహాస్యాంభూమౌతచ్ఛర్మచతేచ ధర్మాశ్చభవంతి సంభవంతి, కించఇహ ఇష్ట్యాయాగేనసురాణాంతుష్టిరపిసుకరాసంపాద్యా ఏవంసతికథం త్రయంశర్మధర్మతుష్టిరూపంవిహాయైకం సుఖమీహే-నచైతత్ప్రేక్షావత్కృత్యమితిభావః తస్మాత్స్వర్గాదపి భూలోకఏవ శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః.

సాధోరపిస్వఃఖలుగామితాధో గామీసతు స్వర్గమితః ప్రయాణే,
ఇత్యాయతించింతయతోహృదిద్వేద్వయోరుదర్కః కిముశర్కరేణ.

ఇతోపికారణాద్భూలోక ఏవశ్రేయానిత్యాహ. సాధోరితి. కించసాధోస్సుకృతినోపిస్వః స్వర్గాదధోగామితా గమిష్యత్తాఖలు. ససాధురితోస్మాద్భూలోకాత్ప్రయాణేతు స్వర్గంగామీగమిష్యతి. శ్లో. తేపుణ్యమాసాద్య సురేంద్రలోకమశ్నంతి దివ్యాన్దివిదేవభోగాన్, తేతంభుక్త్వా స్వర్గలోకంవిశాలం క్షీణేపుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతీతి గీతావాక్యాత్ - భవిష్యతిగమ్యాదయ ఇతిగామిశబ్దస్య భవిష్యదర్థతా, అకేనోరితిషష్ఠీప్రతిషేధాత్కర్మణి ద్వితీయా-ఇతీత్థమాయతిముత్తరకాలం. ని. ఉత్తరః కాల ఆయతి రిత్యమరః, హృదిచింతయతో వివేకినః ద్వయోస్స్వర్భూలోకయోః ఉదర్క ఉత్తరఫలం. ని. ఉదర్కః ఫలముత్తరమిత్యమరః, ద్వేశర్కరేణకిము - శర్కరేఏవేత్యర్థః - ఏకాశర్కరాశిలాశకలప్రాయామృత్ అపరాత్విక్షువికారః తత్రక్రమాద్వ్యవస్యదర్కేద్వే శర్కరేతత్కల్పావిత్యర్థః అతఏవనిదర్శనాలంకారభేదః. ని. శర్కరాఖండవికృతావుపలాకర్పరాంశయోరితివిశ్వః.

ప్రక్షీణఏవాయుషికర్మకృష్టే నరాన్నతిష్ఠత్యుపతిష్ఠతేయః,
బుభుక్షతేనాకమపథ్యకల్పం ధీరస్తమాపాతసుఖోన్ముఖంకః. 100

ప్రక్షీణఇతి. కించయోనాకః కర్మకృష్టేకర్మార్జితే ఆయుషిప్రక్షీణేసత్యేవనరాన్నతిష్ఠతి నానుపతిష్ఠతే సంగచ్ఛతి తిష్ఠతి సతినోపతిష్ఠతే ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాసంగ

తికరణేతఙ్, ఆపాతేప్రారంభేసుఖోన్ముఖం సుఖప్రవణం - నతుపరిణామ ఇత్యర్థః అత ఏవఅపథ్యకల్పంఅపథ్యాన్నసదృశంతం నాకంస్వర్గం ధీరోధీమాన్ కోబుభుక్షతే భోక్తుమిచ్ఛతి - అపథ్యాన్నభోజనవదాసన్నమరణాధికారం నాకభోగంకో నామాపేక్షత ఇత్యర్థః.

ఇతీంద్రదూత్యాంప్రతివాచమర్థే ప్రత్యుహ్య సైషాభిదధేవయస్యాః,
కించిద్వివక్షోల్లసదోష్ఠలక్ష్మ్యా జితాపనిద్రద్దళపంకజాస్యాః. 101

ఇతీతి. సైషాభైమీ ఇతీత్థమింద్రదూత్యాం విషయే ప్రతివాచం ప్రత్యుత్తరం అర్థే ప్రత్యుహ్య మధ్యేమధ్యేనిరుద్ధ్య అసమాప్యైవేత్యర్థః, ఉపసర్గాద్ధ్రస్వ ఊహతేరితి హ్రస్వః, కించిద్వివక్షయా కించిద్వక్తుమిచ్ఛయా ఉల్లసతః స్ఫురతః ఓష్ఠస్యలక్ష్మ్యా శోభయా జితమపనిద్రద్దళంవికసత్పత్రంయస్యతత్ - అపనిపూర్వాద్ద్రాతేశ్శతృప్రత్యయః - తచ్చతత్పంకజంచతదివ ఆస్యంయాసాంతావయస్యాస్సఖీః - అభిదధే ఉవాచ - దధాతేః కర్తరిలిట్తఙ్.

అనాదిధావిస్వపరంపరాయా హేతుస్రజస్స్రోతసివేశ్వరేవా,
ఆయత్తధీరేషజనస్తదార్యాః కిమీదృశఃపర్యనుయుజ్యకార్యః. 102

అనాదీతి. హే ఆర్యాః.- ఏషజనః అనాదియథాతథా ధావిన్యాః ప్రవహంత్యాస్స్వపరంపరాయాస్స్వదేహపరంపరాయా ఇత్యర్థః - తత్సంబంధిన్యాః హేతుస్రజః హేతుభూతకర్మపరంపరాయాః స్రోతసి ప్రవాహేవా. శ్లో. బుద్ధిః కర్మానుసారిణీతి వచనాత్- ఈశ్వరేవా - ఏష ఏవ కారయితేతి శ్రుతేః - ఆయత్తధీః - నతుస్వాధీనబుద్ధిరిత్యర్థః - నిరీశ్వరసేశ్వరమతభేదాత్పక్షద్వయోక్తిః, తత్తస్మాత్ - ఈదృశః పరతంత్ర ఏషజనః పర్యనుయుజ్యోపాలభ్య- కిం కార్యః కారయితుం శక్యః - కారయతేరచో యత్, అతః స్వయమపి దైవపరతంత్రా న పర్యనుయోజ్యేతి భావః.

నిత్యంనియత్యాపరవత్యశేషే కస్సంవిదానోప్యనుయోగయోగ్యః,
అచేతనాసాచనవాచమర్హే ద్వక్తాతువక్తృశ్రమకర్మభుఙ్క్తే. 103

నను దైవపారతంత్ర్యేపి మామూఢః పర్యనుయోజ్యః విద్వాంస్తు పర్యనుయోజ్య ఇతీ వేత్యాశంక్యాహ. నిత్యమితి. అశేషే జనే నిత్యం సర్వదా నియత్యా దైవేన పరవశే పరతంత్రే సతి - సంవిదానో విద్వానపి - సమోగమృచ్ఛిప్రచ్ఛిత్యత్ర విదిప్రచ్ఛిత్యాదినా విదేరాత్మనేపదం- కః అనుయోగయోగ్యః ఉపాలంభార్హః-విను సాపి నియతే రలంఘ్యత్వా దితి భావః - తర్హి నియతిరేవ పర్యనుయుజ్యతాం తత్రాహ - అచేతనా సా నియతిశ్చ వాచం పర్యనుయోగం నార్హేత్ - అచేతనోపాలంభస్యారణ్యరుదితకల్పత్వాదితి భావః -

తథాప్యుపాలంభేదోషమాహ, వక్త్రా అచేతనోపాలబ్ధో తు వక్తృస్య శ్రమః శ్రాంతిరేవ క్రియత ఇతి కర్మ వాగ్వ్యాపారఫలం తద్భుఙ్క్తే - వాగ్విస్తాపనాదన్యత్ఫలం న కించిదస్తీత్యర్థః.

క్రమేళకంనిందతికోమలేచ్ఛుః క్రమేళకఃకంటకలంపటస్తమ్,
ప్రీతౌకయోరిష్టభుజోస్సమాయాంమధ్యస్థతానైకతరోపహాసః. 104

నను సురేంద్రంవిహాయనలస్వీకారేజగత్యుపహాస్యతాస్యాత్తత్రాహ. క్రమేళకమితి. కోమలమిచ్ఛుః కోమలేచ్ఛుః మృద్వాహారి గజాశ్వాదిః - నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాన్మధుపిపాసువద్ద్వితీయాసమాసః - క్రమేళకముష్ట్రం నిందతి. ని. ఉష్ట్రే క్రమేళకమయమహాంగా ఇత్యమరః - కంటకేషు లంపటో లోలుపః క్రమేళకః. ని. లోలుపం లోలుభం లోలం లంపటం లాలసం విదురితి హలాయుధః - తం కోమలేచ్ఛుం నిందతి - ఇష్టభుజోస్తయోర్ద్వయోః ప్రీతౌ తుష్టౌ సమాయాం తత్రఏకతరస్యోపహాసో మధ్యస్థతా మాధ్యస్థ్యం న - యస్య యదిష్టం తుష్టికరంచ తస్య తత్రప్రవృత్తౌ సర్వస్యాప్యాత్మ దృష్టాంతేన సంతోష్టవ్యత్వే ప్యుపహసంతః స్వయమేవోపహాస్యా భవంతీతి భావః.

గుణాహారంతోపిహరేర్నరం మేనరోచమానం పరిహారయంతి,
నలోకమాలోకయథాపవర్గాత్త్రివర్గమర్వాంచమముఞ్చమానం.

నను నలాదపి గుణాధికే హరౌ కథమరుచిరత ఆహ.— గుణా ఇతి. సత్యం హారంతోపి మనోహారంతోపి హరేర్గుణాః మే మహ్యం రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ-ఇతి చతుర్థీ - రోచమానం మనోహరం తం నరం నపరిహారయంతి నమార్జయంతి కుతః - అపవర్గాన్మోక్షాదర్వాంచ మపకృష్టం త్రివర్గం ధర్మార్థకామాన అముంచమాన మత్యజంతం లోకం నాలోకయథ నపశ్యథేతి కాకుః - నగుణమపేక్షతే రాగప్రవృత్తిరితి భావః - దృష్టాంతాలంకారః.

ఆకీటమాకైటభవైరితుల్యస్స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః,
భిన్నస్పృహాణాం ప్రతిచార్థమర్థ ద్విష్టత్వమిష్టత్వమపవ్యవస్థమ్.

నను మహేంద్రం ప్రాప్యకృతకృత్యా భవ కిం నలప్రార్థనయా ఇత్యాశంక్య సఖీయుష్మా అత్ర ఆహ.- ఆకీటమితి. ఆకీటం కీటాదారభ్య - ఆకైటభవైరి తత్పర్యంతం ఉభయత్రాప్యభివిధావవ్యయీభావః, స్వాభీష్టలాభాత్కృతకృత్యభావః కృతార్థత్వాభిమానస్తుల్యస్సాధారణః - మమాప్యభీష్టలాభాత్కృతకృత్యతా నేంద్రలాభాదిత్యర్థః - తర్హీంద్ర ఏవేష్యతామిత్యత ఆహ - భిన్నస్పృహాణాం భిన్నరుచీనాం జనానామర్థమర్థం ప్రతి ప్రత్యర్థం - ద్విష్టత్వమిష్టత్వంచ ద్వయమపగతా వ్యవస్థా ఘటత్వపటత్వాది నత్ప్రతి

నియమోయస్య తదవ్యవస్థమవ్యవస్థితం - అపిత్వాపేక్షికం - తస్మాదింద్రోపి మయానే ష్యతేకోదోష ఇత్యర్థః.

అగ్రాధ్వజాగ్రన్నిభృతాపథంధుంబంధుర్యదిస్యాత్ప్రతిబంధుమర్హః,
జోషంజనః కార్యవిదస్తువస్తుప్రుచ్ఛాప్యనిజేచ్ఛాపదవీంముదస్తు. 107

అగ్రాధ్వేతి. అగ్రంచాసా వధ్వాచేతి సమానాధికరణ సమాసః - అతఏవ - హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయోర్గుణ గుణినోర్భేదా భేదావితివామనః-తస్మిన్నగ్రా ధ్వనిపురో మార్గేజాగ్రత్ - స్ఫురత్ - ఆసన్న ఇతియావత్ - సచాసౌ నిభృతానియతా అపదే వాంధుః కూపః. ని. పుంస్యేవాంధుః ప్రహిఃకూప ఇత్యమరః - తం ప్రతిబంధు మర్హోని వారయితుం శక్తోబంధుస్స్వాద్య దిసజనోబంధుజనః కార్యవిత్కార్యజ్ఞోపి - ప్రశ్న పర్యంతం జోషమస్తు తూష్ణీమాస్తాం - నతుమాంనివార యేదిత్యర్థః - కుత స్తర్హి తేకార్య విజ్ఞానంతదాహ - ముదఃశ్రేయసః పదవీంతునిజేచ్ఛైవప్రుచ్ఛాప్య ప్రష్టవ్యా - సైవమే ప్రతివర్తికా నాన్యః కశ్చిద స్తీత్యర్థః - వస్తుసత్యం అయమేవ పరమార్థ ఇత్యర్థః - ప్రు చ్ఛేర్ద్వికర్మకత్వా దప్రధానేకర్మణి బుహాలోర్ణ్యత్.

ఇత్థంప్రతీపోక్తిమతింసఖీనాం విలుప్యపాండిత్యబలేనబాలా,
అపిశ్రుతస్వర్పతిమంత్రిసూక్తిందూతీం బభాషేద్భుతలోలమౌలిమ్. 108

ఇత్థమితి. బాలా భైమీ ఇత్థంసఖీనాం ప్రతీపోక్తిమతిం ప్రతికూలోక్తిబుద్ధిం పాం డిత్యబలేన ప్రాగల్భ్యవలంబేన విలుప్యనిషిధ్య శ్రుతాః స్వర్పతిమంత్రిణః శక్రసచివస్య బృహస్పతే స్సూక్తయోవాదో యయాతామపి అహరాదీనాంపత్యాది ష్వితిరేఫాదేశః, అద్భుతేనఆహోబృహస్పతేరపి ప్రగల్భేత్యాశ్చర్యేణలోలమౌలింకంప్రశిరసంశిరః కం పయంతీమిత్యర్థః - దూతీంబభాషే.

పరేతభర్తుర్మనసైవదూతీం నభస్వతైవానిలసఖ్యభాజః,
త్రిస్రోతసైవాంబుపతేస్తదాశుస్థిరాస్థమాయాతవతీంనిరాస్థమ్. 109

పరేతేతి. మనసైవఆకర్ష కేణేతి శేషః ఆగమనసాధనేనేత్యర్థః - ఏవంవాయుగం గయోరపిద్రష్టవ్యం - పరేతభర్తుర్యమస్యదూతీం నభస్వతావాయునైవఅనిలసఖ్యభా జోగ్నేర్దూతీం త్రిస్రోతసాగంగయైవ అంబుపతేర్వరుణస్యదూతీం స్థిరాస్థంస్పృహా భేనివేశం యథాతథాఆశుశీఘ్రమాయా తవతీంసతీంతదా ఆగమనక్షణఏవనిరాస్థంపర్య హార్షం అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఙితిస్యతేర్లుఙిచ్లేరఙాదేశః - అస్యతేస్థుక్, యమాది దూతోర్యదూరాదేవనిరస్తాః ఇంద్రగౌరవాత్త్వయా ఏతావంతంకాలం సమభాషిషీత్య

ర్థః - అత్రమనోవాయుగంగానాం క్రమాద్యమాదిభిర్ధేయత్వేనతత్ప్రియార్థంతాభిరేవా తి వేగవతీభిరానీతాఇత్యుత్ప్రేక్షార్థః.

భూయోర్థమేనంయదిమాంత్వమాత్థ తదాపదావాలభసేమఘోనః,
సతీవ్రతైస్తీవ్రమిమంతుమంతుమంతః పరంవజ్రిణిమార్జితాస్మి. 110

భూయఇతి. హేశక్రదూతిత్వంభూయః పునరేనమర్థమింద్రంవృణీష్వేత్యముమ ర్థంమాంమాత్థబ్రూషేయది - బ్రువఃపంచానామిత్యాదినాసిప్థాదేశే బ్రువఆహాదేశః, ఆహస్థఇతిహాకారస్య థకారాదేశః - తదామఘోనఃపదావంఘ్రిః. ని. పదంఘ్రిశ్చర ణోస్త్రియామిత్యమరః - అలభసేప్రాప్స్యసి - వజ్రిణిఇంద్రే విషయే అంతరంతరంగేపరం శ్రేష్ఠంగుణత్వేన గృహ్యమాణమిత్యర్థః - ఇమంతీవ్రందుస్సహాం మంతుంనిజాజ్ఞోల్లంఘ నాపరాధం. ని. ఆగోపరాధోమంతుశ్చేత్యమరః, సతీవ్రతైః పతివ్రతానియమైః మార్జి తాస్మిమార్జిష్యామి - మృజేర్లుటిమిప్ - పతివ్రతాధర్మజ్ఞస్సర్వజ్ఞోభగవాన్ మఘవా మామస్మాదపరాధాత్త్రాస్యత ఇత్యర్థః.

ఇత్థంపునర్వాగవకాశనాశాన్మహేంద్రదూత్యామపయాతవత్యామ్,
నివేశలోలంహృదయంనళస్య జీవఃపునఃక్షీబమివప్రబోధః. 111

ఇత్థమితి. ఇత్థముక్తప్రకారేణపునర్వాగవకాశనాశా ద్భూయోవచనావకాశని వృత్తేః - ఇంద్రదూత్యా మపయాతవత్యాంగతాయాంసత్యాంనళస్యజీవోంతరాత్మా లోలంచలా హృదయం క్షీబంమత్తం. ని. మత్తేశౌండోత్కటక్షీబాఇత్యమరః - క్షీబృమదః క్తాత్కోః కర్తరిక్తః - అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాఇతినిపాతనాత్సా ధుః, ప్రబోధోవివేక ఇవపునర్నివేశ పునర్జాతఇవాభూత్ - తదానిశశ్వాసఉచ్ఛ్వాస చేత్యర్థః.

శ్రవణపుటయుగేనస్వేన సాధూపనీతం
దిగధిపకృపయాత్తాదీదృశాత్సన్నిధానాత్,
అలభతమధుబాలారాగవాగుత్థమిత్థం
నిషధజనపదేంద్రః పాతుమానందసాంద్రః. 112

శ్రవణేతి. నిషధానాంజనపదానాం ఇంద్రోనలోదిగధిపానామింద్రాదీనాం కృపయాతిరోధాన శక్త్యనుగ్రహరూపయా అత్తాత్ప్రాప్తాదీదృశాత్సన్నిధానాద శాశ సాన్నిధ్యాత్స్వేనస్వకీయేన శ్రవణపుటయుగేన సాధూపనీతసుప్రాప్తమిత్థ ముక్త రీత్యాబాలాయాభైమ్యాః రాగవాగ్భ్యః అనురాగవచనేభ్యః ఉత్థాయస్యతత్తదుత్థం

మధుక్షౌద్రం - రసామృతమిత్యర్థః ఆనందసాంద్ర స్సుఖమయస్సన్ పాతుమలభత తత్పానంలబ్ధవానిత్యర్థః - శకధృషేత్యాది నాతుమున్ప్రత్యయః.

శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలంకార హీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయంమామల్లదేవీచయమ్,
షష్ఠఃఖండనఖండతోఽపిసహజాత్క్షోదక్షమేతన్మహా
కావ్యేచారుణినైషధీయ చరితేసర్గోఽగమద్భాస్వరః. 113

శ్రీహర్షమితి. శ్రీహర్షమిత్యాది సుగమం - సహజాత్సోదరాత్ సమానకర్తృకా దిత్యర్థః ఖండన ఖండతః ఖండన ఖండాఖ్యా ద్గ్రంథాత్ - యద్వా - ఖండనం నామ గ్రంథః తదేవఖండః ఇక్షువికారః. ని. స్యాత్ఖండ శ్శకలేచేక్షు వికారమణిదోషయో రితివిశ్వః - తతస్తస్మాదపి క్షోదక్షమే సంఘర్షసహే షష్ఠస్సర్గః అగమత్ సమాప్త ఇత్యర్థః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయ

కోలచల మల్లినాథసూరి విరచితే

నైషధ వ్యాఖ్యానే

జీవాతుసమాఖ్యానే షష్ఠస్సర్గః.

END OF
TITLE